

Національна спілка краєзнавців України
Комунальний заклад «Житомирський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти» Житомирської обласної ради
Історичний факультет Житомирського державного університету імені
Івана Франка
Житомирська обласна організація НСКУ
Житомирська обласна організація українського товариства охорони
пам'яток історії та культури

КРАЄЗНАВСТВО РІДНОГО КРАЮ: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

**НАУКОВИЙ ЗБІРНИК
«ВЕЛИКА ВОЛИНЬ»
Праці Житомирського науково-краєзнавчого
товариства дослідників Волині,
Житомирської обласної організації НСКУ**

Випуск 63

Матеріали регіональної науково-краєзнавчої конференції
«Краєзнавство рідного краю: історія та сьогодення»,
присвяченої 80-річчю від дня народження М. Ю. Костиці

Житомир, 25 листопада 2022 р.

Бердичів
Видавець: ФОП Мельник М. В.
2022

УДК 908(477)
К 78

Краєзнавство рідного краю: історія та сьогодення : матеріали регіональної науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 25 листопада 2022 р.). Вип. 63. Науковий збірник «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, Житомирської обласної організації НСКУ / упоряд. П. С. Скавронський. – Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2022. – 467 с.
ISBN 978-617-7254-56-9

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників регіональної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження М. Ю. Костриці.

УДК 908(477)

Редакційна рада:

Скавронський П. С. – голова Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Смагін І. І. – доктор історичних наук, доцент, директор комунального закладу «Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Житомирської обласної ради

Студінський В. А. – доктор історичних наук, кандидат економічних наук, виконавчий директор ПП «Науково-дослідний навчальний центр "ПринцепС"»

Тимошенко В. І. – кандидат історичних наук, директор Малинського краєзнавчого музею

Відповідальний за випуск: Скавронський П. С.

Упорядник: Скавронський П. С.

Матеріали публікуються в авторській редакції, автори несуть відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

ISBN 978-617-7254-56-9

**Розділ I. М. Ю. КОСТРИЦЯ – ТАЛАНОВИТИЙ ОРГАНІЗАТОР
КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ НА ЖИТОМИРСЬКІЙ**

Скавронський П. С. Визнаний метр українського краєзнавства
(до 80-річчя від дня народження М. Ю. Костриці) 10

Вітренко В. В. Доктор географічних наук, відомий педагог
сучасності Микола Юхимович Костриця – знакова постать
в українському краєзнавстві 27

**Розділ II. З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА РІДНОГО
КРАЮ**

Бондаренко Г. В., Чибирак С. В. Співпраця волинських
краєзнавців у межах Великої Волині від 90-х років ХХ ст. 44

Скавронський П. С. Вивчення історії українського
державотворення та оприлюднення результатів цих досліджень на
Житомирщині 49

Бовкун О. В. Житомирський журналіст Костянтин Кізуб та його
роль у збереженні будинку Володимира Короленка 58

Шиян Л. М. Вишневецький палацовий ансамбль ХVІІІ ст.
у дослідженнях В. і Г. Лукомських 68

Ковальчук М. С., Яковлєва В. В. Науково-практична
конференція «Мінерально-сировинні багатства України: шляхи
оптимального використання» 75

Скиба П. В. Хто шанує своє минуле – той вірить у його майбутнє
(Ємільчинщина в контексті історичного краєзнавства) 82

Розділ III. ПОСТАТІ АКТИВНИХ ДОСЛІДНИКІВ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО ТА ПРИРОДИ МАЛОЇ БАТЬКІВЩИНИ

Білоус П. В. Невтомний дослідник Волині (до 160-річчя Василя Кравченка)	104
Андрійчук Т. В., Власенко Р. П., Костюк В. С. Володимир Бондарчук – вчений, педагог, громадський діяч, людина	108
Прокопчук В. С. «Шляхта на Коростенщині» та її автор Корній Черв'як	116
Зелінський Р. М., Лазаренко В. І. Сергій Гальчак – видатний діяч сучасного краєзнавчого руху	125
Молодико В. В. Літописець рідного Борщева	130

Розділ IV. КРАЄЗНАВСТВО У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ

Щербань П. І. Краєзнавство як ключовий компонент формування громадянської компетентності	134
Місяць Н. К. Астрономічні читання в школі	138
Єленіна Є. Г. Пізнаємо рідний край	143
Дмитренко А. А. «Нам потрібне коріння»: етнографічне краєзнавство в системі національно-патріотичного виховання здобувачів освіти (з досвіду Волинської області)	154
Вітренко Валентин В., Вітренко Вікторія В. Новоград-Волинські ліцеїсти досліджують Україну в Німеччині 2019 року	166

Романова Н. В. Шкільне краєзнавство як основа для формування природничо-наукових компетентностей здобувачів освіти (з досвіду роботи Романова Віктора Арсентійовича) 191

Дубівка В. Г. Історичне краєзнавство як дієвий засіб патріотичного виховання здобувачів освіти Коростишівського професійного аграрного ліцею 200

Розділ V. ДІЯЛЬНІСТЬ КРАЄЗНАВЦІВ У ПЕРІОД СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Захарчук Н. М. Сучасна діяльність Музею історії міста Бердичева у період російсько-української війни 209

Розділ VI. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ КРАЄЗНАВСТВА

Шевчук А. В. До питання про рівень злочинності у Волинській губернії (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) 219

Студінська Г. Я. Студінський В. А. Економіко-екологічне краєзнавство Житомирщини: методико-методологічні аспекти 226

Тарабукін О. О. Про некрополь литовсько-польської доби в районі Замкової площі в м. Житомирі 233

Калінська А. В., Пчеловська Н. А. Вони захищали Україну: скорботний п'єдестал героїв – випускників гімназії № 7 імені Віктора Пастуха міста Бердичева 251

Коган Л. Г. Були героями, а стали «ворогами народу» 257

Гаврилюк С. В. Заходи з вивчення та збереження військових некрополів у Волинській області (1991–2021 рр.) 264

Батьєва А. Л. Роль Житомирського обласного краєзнавчого музею у вивченні рідного краю	273
Дубівка Д. В., Дубівка Є. В., Тунік-Мозговенко О. В. Про театральні-музичні вечори в Коростишеві 1860 року	281
Градівський П. М. Бердичівлянин в горнилі радянсько-фінської війни	291
Бовкун С. В. «Місто маленьких людей»: Бердичів у творчості Шолом-Алейхема	296
Лісовський Б. В. Сонячний казкар – родом із Бердичева	304
Литвинець Є. В., Туринська Н. П. Формування і діяльність допоміжних органів влади у м. Новограді-Волинському під час нацистської окупації 1941–1944 рр.	317
Горобчук А. П. Історія газети «Шлях соціалізму»	333
Завальнюк К. В. Малинщина на сторінках довідково-історичних та статистичних видань (2-а пол. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.)	336
Голяченко О. С. До питання перспективи розвитку туристичної галузі в центральній Житомирщині (на прикладі Іршанської селищної територіальної громади)	346
Панчук М. В., Цветкова А. М. Не згасає пам'ять про Валерія Федоровича Морозова – сина чуваського народу – на українській землі...	351
Билина Л. В., Шевчук Л. М. Оцінка екологічного стану водойм та водотоків Житомирської області з використанням двостулкових молюсків родини pisidiidae	355
Недашківська Р. П. Сторінки історії села Білий Берег на Малинщині	360

Ваховський В. С., Литвинець Є. В. Лубчицький млин	367
Онищенко М. Г., Остроух В. І. Туристське картографування ДНВП «Картографія»	383
Тимошенко В. І. Проблематика Житомирщини в працях видатного українського історика О. Оглоблина	392
Махорін Г. Л., Осіпчук А. С. Єврейський світ Житомира	400
Тарабукін О. О. Матеріали до давньої та середньовічної історії с. Лука Житомирського району	411
Дубівка Є. В. Пломба «Коростышев» Південно-Західної залізниці	426
Дубівка Д. В., Дубівка Є. В., Тунік-Василенко В. В., Тунік-Мозговенко О. В. Чудотворна ікона Божої Матері Теснівецька	431
ПАМ'ЯТЬ НЕТЛІННА	447
Зосімович О. Ю. Іван Іванович Ярмошик – археолог, вчений, педагог (пам'яті науковця, вчителя, колеги)	447
Кондратюк Р. Ю., Махорін Г. Л., Намєсник С. М., Собчук С. В. Такі люди народжуються раз на століття (пам'яті Мокрицького Георгія Павловича)	456
Махорін Г. Л. Пам'яті Віктора Одоміча	459
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	461

Костриця Микола Юхимович
(20.09.1942 – 23.04.2014)

Президент Товариства дослідників Волині, перший голова Житомирської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців (нині Національна спілка краєзнавців України), доктор географічних наук (з 2007 р.), професор, відмінник народної освіти України, лауреат Всеукраїнської премії імені Івана Огієнка (2010 р.) та Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України (2012 р.), Почесний краєзнавець України (2010 р.).

ВСТУП

Регіональну науково-краєзнавчу конференцію «Краєзнавство рідного краю: історія та сьогодення», присвячену 80-річчю від дня народження відомого українського краєзнавця М. Ю. Костриці, було заплановано провести 20 вересня 2022 р., до дня народження Миколи Юхимовича. Але в план оргкомітету довелося внести зміни в зв'язку з подіями сучасної російсько-української війни на території України – вторгненням російських загарбників в Україну та їх численні терористичні дії проти мирного населення нашої суверенної держави. Тому ми проводимо наш захід аж 25 листопада і вперше в форматі online. Такі реалії нашого життя і нашої діяльності.

У науковий збірник матеріалів конференції за рішенням редакційної ради внесено 50 статей та повідомлень. Нам надіслали свої роботи краєзнавці з багатьох населених пунктів нашої держави і навіть зарубіжжя. Так, учасниками конференції є краєзнавці з с. Андрієвичі (Ємільчинський р-н, Житомирська обл.) – 1, м. Бердичева – 7, смт Вишнівця (Кременецький р-н, Тернопільська обл.) – 1, м. Вінниці – 2, с. Дениші (Житомирський р-н, Житомирська обл.) – 1, м. Дунаївці (Хмельницька обл.) – 1, м. Житомира – 21, с. Іршанськ (Коростенський р-н, Житомирська обл.) – 1, м. Києва – 4, м. Коростишева (Житомирська обл.) – 4, смт Літин (Вінницька обл.) – 1, м. Луцька – 4, м. Малина (Житомирська обл.) – 4, м. Новограда-Волинського – 4, м. Радомишля (Житомирська обл.) – 1, смт Хорошева (Житомирська обл.) – 1. Два зарубіжні учасники представляють Німеччину – міста Штутгарт і Любек. Всього 61 учасник.

Когорту науковців представляють 8 докторів наук та 11 кандидатів наук.

Все, буде Україна!!!

**Розділ І. М. Ю. КОСТРИЦЯ – ТАЛАНОВИТИЙ ОРГАНІЗАТОР
КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ НА ЖИТОМИРЩИНІ**

УДК 908:910(477.42)(092)Костриця

СКАВРОНСЬКИЙ П. С.
(м. Бердичів, Житомирська обл.)

**ВИЗНАНИЙ МЕТР УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА
(до 80-річчя від дня народження М. Ю. Костриці)**

***Анотація.** Стаття присвячена видатному краєзнавцю Житомирщини Миколі Юхимовичу Костриці – доктору географічних наук, авторові більш як 600 наукових статей в наукових виданнях, 900 науково-популярних статей в періодичній пресі. Він написав і видав 26 монографій, 18 брошур, 10 посібників, 17 методичних рекомендацій і розробок, 6 путівників, 3 географічних атласів, а ще він автор підручників, програм, буклетів...*

***Ключові слова:** Микола Костриця, краєзнавство, географія, туризм, конференції, статті, книги.*

Виклад основного матеріалу. Сьогодні важко уявити собі українське краєзнавство, і географічне зокрема, без постаті Миколи Юхимовича Костриці. Його науково-творча та організаторська діяльність на царині краєзнавства – це явище в культурно-освітньому бутті як Житомирщини, так і загалом України. А для Житомирщини Микола Костриця – знакова постать, тип науковця і громадянина, котрий пройнявся ентузіастичними поривами і клопотами усіх попередніх дослідників Волині і добровільно звалив на себе нелегку ношу вивчення рідного краю у найрізноманітніших аспектах. Нині Микола Юхимович – визнаний метр українського краєзнавства [4: 70–71; 43: 60].

Микола Юхимович Костриця народився 20.09.1942 р. у м. Житомирі. Важке повоєнне дитинство та юність проминули в затишному Путятинському провулку рідного міста. З 1 вересня 1949 року він навчався в першому класі чоловічої середньої школи № 25 ім. М. Щорса м. Житомира, а у 1959 р. закінчив 10-й клас середньої школи № 14. Паралельно з навчанням в загальноосвітній відвідував заняття і в музичній школі. А любов до географії прищепив йому

вчитель Житомирської середньої школи № 14 Михайло Іванович Золотов, випускник Петербурзького університету, ще з дореволюційним стажем [1: 13–14; 3: 3–4; 44: 28; 45: 54].

У 1961 р. М. Ю. Костриця вступив на географічний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Під час навчання він брав участь у студентських навчальних експедиціях на Поволжя, Кавказ, Середню Азію, пізнав романтику цілинних будівельних загонів у казахстанських степах і тюменській тайзі, активно займався спортом, художньою самодіяльністю. Підвалини майбутніх наукових інтересів М. Ю. Костриці сформувалися на кафедрі економічної географії під керівництвом одного з основоположників української економіко-географічної школи, професора О. Т. Діброви. Закінчуючи у 1966 р. університет, Микола Юхимович успішно захистив дипломну роботу «Територіально-функціональна структура промислового комплексу Київської області», яка засвідчила про його потяг до наукових досліджень [1: 14; 3: 3–4; 45: 54].

Свою педагогічну діяльність М. Ю. Костриця розпочав 56 років тому на посаді вчителя географії середньої школи села Хижники Старокостянтинівського району на Хмельниччині, куди був направлений Міністерством освіти України після отримання диплому про вищу освіту. Тут розпочався шлях Миколи Костриці у велику науку та в краєзнавство, який, завдяки його невичерпній допитливості, працелюбності, наполегливості й цілеспрямованості, високим моральним якостям, увінчався злетом, вагомими творчими здобутками і визнанням громадськості. Його тоді часто можна було бачити у гурті учнів, що мандрували тутешніми мальовничими місцями, або у подорожах шляхами історичного минулого Поділля. Він не лише знайомив своїх вихованців з дивовижними ландшафтами, пам'ятними місцями колишніх битв українського народу проти визискувачів, красою архітектури старовинних замків і маєтків краю, але й сам захопився його вивченням. Зрештою, вирішив взятися за перо. 23 грудня 1967 р. на шпальтах газети «Світло Жовтня» була видрукувана перша у творчій біографії Миколи Костриці невелика стаття «Доля звичайного села», в якій розповідалося про цікаві епізоди з історії села Хижники та про його жителів. Публікація була схвально зустрінута читачами-краянами і заохотила автора до підготовки наступних статей.

З цього часу Микола Юхимович і став постійним дописувачем кількох районних газет [2: 55–56; 3: 5–6; 43: 60–61; 45: 54].

У 1968–1969 рр. М. Ю. Костриця перебував на дійсній строковій службі в лавах Радянської армії спочатку в Уфі (Башкирія), а потім у Вінниці (Україна) [44].

Згодом він працює вже організатором позакласної виховної роботи Хижницької середньої школи. Таким чином, походи й екскурсії з дітьми, цілеспрямована позакласна туристсько-краєзнавча робота стали тим полігоном, на якому відшліфовувалась творча майстерність молодого педагога. Тут він активно вивчає й популяризує передовий педагогічний досвід, захоплюється географічним краєзнавством, виступає зі статтями краєзнавчого та методичного характеру в періодичній пресі [1: 15–16].

Працюючи вчителем географії, Микола Юхимович накопичував різноманітний дидактичний матеріал для практичного використання його у навчально-виховному процесі. Невдовзі молодим учителем було підготовлено рукопис посібника для учнів «Географія Хмельницької області». Але, незважаючи на позитивні рецензії, через бюрократичні перепони тогочасних чиновників видрукувати рукопис М. Ю. Костриці і використовувати його вчителям у навчальному процесі середньої школи тоді не дали можливості. Йому пропонували взяти в «співавтори» групу обласних високопосадовців. Звичайно, від такої пропозиції Микола Юхимович відмовився. А рукопис підручника на довгі роки ліг у шухляду та був надрукований лише через 25 років після написання. А тим часом з'являлись ґрунтовні статті Миколи Юхимовича з краєзнавчої тематики і в центральній пресі. Так, досвід вивчення теми «Своя область» на прикладі Хмельницької області було опубліковано у збірнику Науково-дослідного інституту педагогіки «Вивчення географії за новими програмами і посібниками» [1: 16; 20; 43: 61, 63].

Великий вплив на Миколу Юхимовича у «старокостянтинівський період» його педагогічної діяльності справив директор Хижницької школи Панас Антонович Безвушко, який допомагав всіляко адаптуватися міському жителеві у сільських умовах, завжди наставляв батьківським словом у скрутну годину, підтримував всі його педагогічні пошуки, сприяв в організації туристсько-краєзнавчої діяльності. Микола Юхимович пишався, що його стежиною,

закінчивши географічний факультет Київського педагогічного інституту, пішла одна з улюблених учениць Люба Жулінська, а Надя Шевчук обрала професію музейного працівника. Серед перших випускників Миколи Юхимовича й гордість Хижник – доктор фізико-математичних наук, відомий астроном Всеволод Лозицький [1: 16; 3: 7; 21].

У 1971 р. Микола Юхимович повернувся до рідного Житомира і працює вчителем географії у середній школі № 32. В школі багато уваги приділялося позакласній краєзнавчій роботі, отож Микола Юхимович опинився у своїй стихії: організував туристсько-краєзнавчий клуб, почав здійснювати близькі і далекі подорожі. Команда юних туристів школи, підготовлена М. Ю. Кострицею, удостоїлася представляти Житомирську область на Всеукраїнському туристичному зльоті у Львівській області. Юні гуртківці під керівництвом Миколи Юхимовича здійснювали численні багатоденні походи, зокрема від витоків до гирла Тетерева, Словечансько-Овруцьким кряжем [8], Кримом [36] та Карпатами [1: 17; 3: 7–8; 35; 45: 54].

Цілком закономірно, що у 1973 р. Миколу Юхимовича запросили на посаду методиста обласної дитячої екскурсійно-туристської станції. Він здійснює велику роботу по організації туристсько-краєзнавчої діяльності в освітянських закладах, проводить практичні семінари, залікові походи як рідним краєм, так і в Криму та Карпатах, розробляє туристські маршрути, путівники, методичні рекомендації, вивчає кращий досвід туристсько-краєзнавчої роботи на місцях і широко пропагує його в численних публікаціях. Багато працює в архівах, розпочинає велику багаторічну роботу з дослідження історичного минулого рідної Житомирщини, Волині, вперше відкриває для широкого загалу маловідомі і забуті сторінки з життя видатних людей. На сторінках обласної і республіканської періодики регулярно з'являються його матеріали з краєзнавчої тематики. Він стає одним із ініціаторів створення в обласній газеті «Радянська Житомирщина» щотижневої краєзнавчої сторінки «Край рідний», а в молодіжній газеті «Комсомольська зірка» – краєзнавчої сторінки «Житичі». Обидві тематичні сторінки стали справжньою краєзнавчою енциклопедією краю і користувалися незмінним успіхом у читачів [1: 17–18; 45: 54].

Але потяг до наукової діяльності взяв гору. У 1976 р. М. Ю. Костриця стає аспірантом-заочником кафедри соціальної й економічної географії Київського державного педагогічного інституту ім. М. Горького (тепер Національний університет ім. М. Драгоманова). Під керівництвом доктора географічних наук, професора Л. М. Корецького він розробляє теоретичні й практичні основи формування промислових територіальних комплексів у слабоурбанізованих районах України. Розробляє й читає спецкурс «Краєзнавство» студентам педагогічного інституту [3: 9; 45: 54].

У тому ж 1976 р. молодого науковця запрошують працювати на посаді завідувача кабінету географії Київського обласного інституту удосконалення вчителів. У 1982 р. за успіхи в роботі його вже нагороджують значком «Відмінник народної освіти» [44: 29]. З 1983 р. він переходить працювати на посаду завідувача кабінету географії Центрального інституту удосконалення вчителів Міністерства освіти України. На цих посадах М. Ю. Костриця багато уваги приділяє вивченню, узагальненню та поширенню передового педагогічного досвіду вчителів республіки. Йому належить чимала заслуга в розвитку та вдосконаленні географічної освіти, географічного краєзнавства та методики туристсько-краєзнавчої роботи в Україні. Цій проблематиці присвячені його книги «Практикум з географічного краєзнавства» [22], «Туристсько-краєзнавча робота в школі» [26], яка відзначена союзною премією як кращий посібник для вчителів за 1985 р., «Туристський похід вихідного дня» [9]. У видавництві «Радянська школа» в серії «Передовий педагогічний досвід» виходять його книги «Вчитель, вихователь, наставник» [16], «Щоб в серці жила Вітчизна» [7], методичні посібники для вчителів та студентів «Изучение промышленных узлов в вузовском курсе «Экономическая география СССР» [14], «Природні і виробничі комплекси» [1: 19; 33; 43: 61–62; 45: 54–55].

З 1986 р. за сімейними обставинами М. Ю. Костриця повернувся в Житомир і працює методистом, а з 1989 р. – старшим викладачем Житомирського обласного інституту удосконалення вчителів. Теоретичні і практичні результати його багаторічного наукового дослідження знайшли своє логічне завершення у дисертації на тему «Західно-Поліський промисловий комплекс УРСР» [37] на здобуття вченого ступеня кандидата географічних наук за спеціальністю

«Економічна географія», яку він успішно захистив у 1989 р. в Ленінградському державному педагогічному інституті ім. О. І. Герцена. З травня 1990 р. дипломований вчений вже працює в. о. доцента кафедри суспільних наук того ж Житомирського обласного інституту удосконалення вчителів, а з січня 1999 р. – завідувачем кафедри природничо-математичних дисциплін тепер вже Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти [45: 55].

У дисертації та серії наукових публікацій М. Ю. Кострицею були поглиблені теоретичні засади промислового комплексоутворення на мезорайонному рівні [37; 38]. Зокрема, ним була обґрунтована необхідність виділення Західно-Поліського промислового комплексу (у складі Волинської та Рівненської областей) як виробничого ядра відповідного економічного мезорайону. В умовах насаджування з союзного центру штучної спеціалізації промисловості великих районів – це був крок до врахування регіональних відмін в господарському й промислового розвитку України. Правильність такого підходу була підтверджена після здобуття Україною незалежності та з переходом до ринкової системи господарювання, яка «відсікла» усі заідеологізовані регіональні конструкції, зокрема великі економічні райони. Саме під впливом досліджень М. Ю. Костриці та інших авторів Ф. Д. Заставний (1990 р.) та М. Д. Пістун (1992 р.) виділили Волинський (Північно-Західний) мезорайон – як окремий економічний район України. В такому складі цей район вивчається й нині у навчальних курсах з соціально-економічної географії та розміщення продуктивних сил України.

Глибокий інтерес до географічної специфіки території проявився у М. Ю. Костриці при вивченні ним чинників промислового комплексоутворення. Особливу увагу він звертав на класичні чинники – сировинний, споживчий, транспортний, агломераційний та ін. Але ще більшим був його інтерес до соціальних та екологічного чинників [12: 50].

Серед соціальних чинників М. Ю. Костриця на перший план висував системи розселення, розглядаючи їх як каркас для промислового комплексоутворення [39]. У цьому питанні він у 1980-х роках ішов «у ногу» з часом, бо саме тоді з'явилася фундаментальна праця Ю. І. Пітюренка (1983 р.) про взаємозв'язки між системами

розселення та територіальними системами (комплексами) промисловості [12: 50].

Душею болючи за рідний край, М. Ю. Костриця навіть після страшної Чорнобильської катастрофи ніколи не висловився проти закриття українських АЕС, зокрема Рівненської. І не лише тому, що цього не дозволяла офіційна пропаганда. Він бачив причини Чорнобильської катастрофи, як і численних «шахтарських Чорнобилів», уже в незалежній Україні, не в «неслухняному атомі» чи «неслухняному метані», а в недосконалій системі управління (причому на всіх рівнях) складними людино-машинними комплексами, якими є АЕС та сучасні шахти. Він вважав, що удосконалити цю систему перекиданням мізерних коштів з однієї статті державного бюджету на інші практично неможливо [12: 54].

Широкий науковий кругозір дозволив М. Ю. Костриці поєднати три ідеологічно найменш заангажовані концепції – енерговиробничих циклів, ресурсних циклів та природно-ресурсного потенціалу території. В результаті йому вдалося одержати цілий ряд оригінальних наукових результатів, зокрема створити картографічну модель природно-ресурсного потенціалу розвитку промислових вузлів Волинської та Рівненської областей.

М. Ю. Костриця провів глибоке дослідження льонопромислового циклу Волині [39]. Він, услід за Б. В. Дасюком, звернув увагу на необхідність його «добудови», зокрема створення спеціалізованих машинобудівних підприємств з випуску машин для виробництва льоноволокна й переробки насіння льону та відходів. Наведені пропозиції М. Ю. Костриці не втратили своєї актуальності й на початку XXI століття [12: 52].

Вагомий внесок М. Ю. Костриці у наукове вивчення промислових комплексів Волині дав йому можливість реалізувати себе на краєзнавчій та педагогічній ниві [14; 18; 22; 33].

Микола Юхимович завжди поєднував педагогічну діяльність з науково-громадською. У колі наукових інтересів М. Ю. Костриці – історія, методологія та методика географічного краєзнавства, дослідження історії географічної науки і краєзнавства, дослідження історичного минулого Житомирщини, Великої Волині. Як член Національної спілки журналістів України М. Ю. Костриця багато

зусиль докладав для популяризації географічної науки і краєзнавства в періодичній пресі [42].

Щоб збагнути науковий внесок М. Ю. Костриці в розвиток географічної освіти України та краєзнавства рідного краю за майже 50 років подвижницької діяльності, варто констатувати, що загальний обсяг його публікацій складає нині більше 1500 позицій, з них понад 80 книг (монографій – 26, брошур – 18, посібників – 10, методичних рекомендацій і розробок – 17, путівників – 6, географічних атласів – 3, а ще підручники, програми, буклети), більш як 600 наукових статей, 900 науково-популярних статей, нарисів, есе, повідомлень, інформацій, рецензії в наукових журналах та періодичній пресі з історії, географії, культури, освіти, економіки, краєзнавства Житомирщини. Упродовж 1967–2011 рр. М. Ю. Костриця друкував свої матеріали в 10-ти республіканських, 16-ти обласних, 14-ти районних газетах, у 12-ти всеукраїнських і місцевих волино-подільських журналах і альманахах, більш ніж в 60-ти збірниках наукових конференцій і симпозіумів. Зокрема, він є автором багатьох наукових публікацій в журналі «Географія та основи економіки в школі» та «Українському географічному журналі» [45: 55].

Проблеми розвитку географічного краєзнавства практично реалізуються М. Ю. Кострицею в його книгах та навчальних посібниках для вчителів та учнів: «Фізична географія Хмельницької області» [6], «Географія Житомирської області» [18], «Економічна і соціальна географія Хмельницької області» [5], «Рідний край» [23; 24], «Шкільна краєзнавчо-туристська робота» [32], «Еколого-географічний словник-довідник Житомирщини» [19], «Природа і матеріальна культура Житомирщини» [30], географічний атлас «Житомирська область. Моя мала Батьківщина» [10], «Малинський район: Географічний нарис для учнів» [31], «Лугинський район. Географічний нарис для учнів» [34], «Історико-географічний словник Житомирщини» [28] та інших [45: 55].

Необхідно відмітити, що М. Ю. Костриця першим в Україні розробив навчально-методичний комплекс (посібник, атлас, контурні карти) для вивчення пропедевтичного курсу в загальноосвітній школі «Географія рідного краю». Його посібники здобули схвальну оцінку педагогічної громадськості, методистів і науковців. А шкільний географічний атлас «Житомирська область. Моя мала Батьківщина»

[10] вчені-географи, методисти та педагоги справедливо називали мініпідручником з географії рідного краю [15: 3; 41; 43: 63].

Не можна не згадати про його великі організаційні здібності. Це він виступив одним з ініціаторів відтворення у 1990 р. Житомирського науково-красназничого товариства дослідників Волині, був обраний його віцепрезидентом, а з 1993 р. – президентом, був відповідальним редактором наукових праць «Велика Волинь», друкованому органі товариства. Він зумів об'єднати розрізнені красназничі осередки Житомирщини, Волині, Рівненщини, Поділля, скоординувати їх діяльність у єдиному руслі дослідження Волино-Подільського регіону. Микола Юхимович є співорганізатором біля чотирьох десятків волино-подільських науково-красназничих конференцій, які відбулись в Бердичеві, Володарську-Волинському, Житомирі, Ізяславі, Кам'янці-Подільському, Коростені, Любарі, Луцьку, Малині, Новограді-Волинському, Острозі, Рівному, Старокостянтиніві, Тернополі, Хмельницькому та інших містах регіону. Більшість з них мають статус міжнародних та всеукраїнських. Микола Юхимович видав у 2001 р. фундаментальну працю «Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті», в якій вперше узагальнив шлях, пройдений волинським красназництвом протягом ХХ століття [15: 3; 25; 45: 55].

У М. Ю. Костиці, як дослідника Великої Волині, досить широкий діапазон зацікавлень – географія й історія, економіка, політика й соціологія, культура і побут, освіта і наука, література і мистецтво. І не створюється враження, що Микола Юхимович брався за будь-що, причетне до красназництва, а всебічно, у комплексі вивчав рідний край, вибудовуючи повну картину його матеріального та культурного життя. А з іншого боку, була в ньому позитивна «спрага» заповнювати прогалини, які з різних причин виникали у красназничому спектрі, бо ж треба комусь це зробити, і не чекав вчений, поки той «хтось» нарешті візьметься за справу.

Мабуть, звідси витоки наукового ентузіазму і вражаюча працьовитість: десятки виданих книг, сотні статей, рукописи. На перший погляд може здатися, що він писав легко та багато, але за тією легкістю та продуктивністю – нелегка праця впродовж десятків років. Писав і видавав, бо мав багатий науковий досвід, добутий за літа невтомної праці. Він багато знав і поспішав поділитися цим зі своїми земляками, співвітчизниками, аби нічого не пропало, не розвіялося на

немилосердних вітрах часу історії. Щоб писати легко та багато – треба багато працювати: це і характеризує творчу особистість М. Ю. Костриці [4: 71].

За заслуги у пропаганді географічних знань М. Ю. Костриця у свій час був обраний дійсним членом Географічного товариства СРСР, членом комітету по пропаганді знань Географічного товариства. Він учасник VII (1980 р., Фрунзе), VIII (1985 р., Київ) та IX (1990 р., Казань) з'їздів Географічного товариства СРСР та усіх з'їздів Українського географічного товариства. Микола Юхимович вів активну громадську діяльність. Єдиний вчений-географ на Житомирщині, як фундатор географічного краєзнавства з 1992 р., очолював як Житомирський обласний відділ Українського географічного товариства, так і комісію з географічного краєзнавства в Українському географічному товаристві. Із сумлінням очолюючи Товариство дослідників Волині, він одночасно стояв біля витоків заснування у 1990 р. Всеукраїнської спілки краєзнавців і входив до складу її правління, був делегатом усіх її з'їздів та конференцій та її почесним членом (з 1993 р.). Вчений також був дійсним членом Українського історичного товариства ім. М. Грушевського (м. Кент, штат Огайо, США), входив до складу вченої ради Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті та є його почесним членом (1 червня 1995 р.). Микола Юхимович був діяльним членом і багатьох інших громадських організацій і, як дуже обов'язкова людина, всюди встигав і працював, маючи воістину невгамовний характер. До нього, як до магніту, тягнулися одностудії, серед яких люди різного віку, особливо молодь. Адже він і вчений, і краєзнавець, і ентузіаст, і генератор ідей, і взагалі дуже цікава людина, із якою всім було приємно спілкуватись, хоча не всім подобалися його прямота і відвертість [42; 45: 55].

20 листопада 1998 р. Миколі Юхимовичу було присуджено регіональну краєзнавчу премію «За відродження Волині». За значний особистий внесок у розвиток краєзнавчого руху та з нагоди 100-річчя від дня заснування Товариства дослідників Волині у вересні 2000 р. він був нагороджений Почесною грамотою Житомирської обласної державної адміністрації. У 2001 р. біографію М. Ю. Костриці було вміщено в довіднику «Who's Whoin World» (США) про 2000

найвидатніших вчених ХХІ століття. За особистий внесок у розвиток краєзнавчого руху в Україні він був відзначений «Подякою Кабінету Міністрів України» (№ 0692 від 24.10.2001 р.). А у 2003 р. вчений був відзначений Міжнародним біографічним центром (Кембридж, Велика Британія) «За досягнення у ХХІ столітті» [44: 30].

Вінцем наукової та творчої діяльності М. Ю. Костриці став захист ним у 2007 р. дисертації «Географічне краєзнавство України: теоретико-методологічні засади, історія, практика» на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук за спеціальністю «Історія географії». Основні положення дисертаційної роботи доповідалися автором і обговорювалися у свій час на з'їздах Українського географічного товариства: Київ (1995 р.), Луцьк (2000 р.), Чернівці (2004 р.), міжнародних наукових конгресах українських істориків: Кам'янець-Подільський (2003 р.), Луцьк (2006 р.), міжнародних і всеукраїнських конференціях, симпозіумах і семінарах: «Малинщина у просторі і часі» (Малин, 1996 р.), «Культура і екологія юнацтва» (Хмельницький, 1996 р.), «Українська національна ідея: історія і сучасність» (Житомир, 1997 р.), «Житомирщина крізь призму століть» (Житомир, 1997 р.), «Безперервна географічна освіта: інноваційні методи і технології» (Харків, 1998 р.), «Українська географія: історія і сучасність» (Київ, 1998 р.), «Роль краєзнавства в духовному збагаченні особи» (Житомир, 1998 р.), «Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність» (Новоград-Волинський, 1998 р.), «Поляки на Хмельниччині: погляд крізь роки» (Хмельницький, 1999 р.), «Бердичівська земля в контексті історії України» (Бердичів, 1999 р.), «Історичне краєзнавство на зламі тисячоліть» (Дніпропетровськ, 1999 р.), «Україна та глобальні процеси: географічний вимір» (Луцьк, 2000 р.), «Житомирщина на зламі тисячоліть» (Житомир, 2000 р.), «Актуальні проблеми українознавства на зламі тисячоліть» (Львів, 2000 р.), «Бердичівщина і поступ у третє тисячоліття» (Бердичів, 2001 р.), «Проблеми європейської інтеграції і транскордонної співпраці» (Луцьк, 2001 р.), «Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень» (Донецьк, 2001 р.), «Українське географічне краєзнавство: наукові засади, історія, постаті» (Тернопіль, 2001 р.), «Іван Огієнко і розвиток національної освіти, науки і культури» (Житомир, 2002 р.), «Історія міст і сіл Великої Волині» (Коростень, 2002 р.), «Проблеми етнології, фольклористики,

мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність» (Кам'янець-Подільський, 2002 р.), «Навчально-методичне забезпечення безперервної географічної і картографічної освіти» (Харків, 2002 р.), «Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи» (Кам'янець-Подільський, 2002 р.), «Географічна освіта і наука в Україні» (Київ, 2000, 2003 рр.), «Архіви та краєзнавство: шляхи інтеграції» (Дрогобич, 2003 р.), «Країни і регіони на шляху до збалансованого розвитку» (Київ, 2003 р.), «Духовні витoki Житомирщини» (Житомир, 2003 р.), «Поляки на Волині: історія і сучасність» (Житомир, 2003 р.), «Ландшафтознавство: традиції і тенденції» (Львів, 2004 р.), «Житомир в історії Волині і України» (Житомир, 2004 р.), «Збереження природної, історичної та культурної спадщини як фактор формування національної свідомості» (Черкаси, 2004 р.), «Проблеми історії міст і сіл Поділля й Південно-Східної Волині в контексті перевидання багатотомної «Історії міст і сіл України» в новій редакції» (Кам'янець-Подільський, 2004 р.), «Західне Полісся: історія і культура» (м. Сарни Рівненської області, 2005 р.), «Бердичів древній і вічно молодий» (Бердичів, 2005 р.), «Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми» (Житомир, 2005 р.), на шести міжнародних семінарах «Проблеми безперервної географічної освіти і картографії» (Харків, 2001–2006 рр.) [17].

Результати дисертаційного дослідження були опубліковані у двох монографіях [25; 27], 31 одноосібній статті у фахових наукових виданнях та більш ніж у 30 статтях в матеріалах і тезах конференцій, симпозіумів, семінарів.

Міцним тилом М. Ю. Костриці була його сім'я. Разом з дружиною, Наталією Степанівною, вони виховали доньку Ольгу та сина Миколу, які були надійними помічниками та однодумцями батька. Наталія Степанівна – досвідчений педагог, краєзнавець і туристка – добре розуміла свого чоловіка, звільняла його від окремих побутових обов'язків, підтримувала його словом і ділом, сама мала значний краєзнавчий доробок наукових і методичних публікацій. Вона була постійним літературним редактором багатьох його праць. Син Микола – справжня гордість батька – кандидат економічних наук, працював у свій час на посаді доцента Житомирського державного технологічного університету, був головою Житомирської обласної молодіжної громадської організації «Центр організації розвитку

туризму», дійсним членом Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, автором та співавтором декількох монографій та понад 100 науково-популярних і методичних статей у періодичній пресі, теоретиком і практиком туристсько-рекреаційної діяльності на Житомирщині та в Україні, учасником багатьох міжнародних і всеукраїнських науково-практичних і науково-краєзнавчих конференцій. Згодом очолював відділ економічного розвитку Житомирської міської ради. Дочка Ольга закінчила Житомирський державний університет ім. І. Франка і працювала практичним психологом в НВК № 34 м. Житомира.

На жаль, за станом здоров'я Микола Юхимович змушений був з 1 вересня 2011 р. залишити роботу в Житомирському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти. Але громадську та організаційну роботу в реорганізованій обласній організації Національної спілки краєзнавців України продовжував виконувати в міру своїх сил та можливостей. Був обраний Почесним головою Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Продовжували появлятися в наукових збірних його науково-краєзнавчі статті.

Указом Президента України від 01.12.2011 р. № 1094/2011 «Про відзначення державними нагородами України з нагоди 20-ї річниці підтвердження всеукраїнським референдумом Акта проголошення незалежності України 1 грудня 1991 року» за значний особистий внесок у соціально-економічний, науково-технічний, культурно-освітній розвиток незалежної Української держави, вагомі трудові досягнення, багаторічну сумлінну працю президента Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині Кострицю Миколу Юхимовича було відзначено державною нагородою – орденом «За заслуги» III ступеня [11].

24 листопада 2012 р. в приміщенні Гуманітарного корпусу Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова відбулося урочисте нагородження лауреатів Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України 2012 року. Найвідомішу і найпрестижнішу краєзнавчу нагороду отримав і Микола Юхимович Костриця. Власне премія була вручена сину Миколи Костриці – Миколі Миколайовичу Костриці (кандидату економічних наук, тоді доценту Житомирського державного технологічного

університету), адже сам лауреат не зміг бути присутнім на нагородженні у зв'язку з хворобою [46].

Рішенням Житомирської обласної ради Миколі Костриці було присуджено обласну краєзнавчу премію 2013 року (I місце) та вручено диплом лауреата.

I коли у 2013 р. було проведено звітно-виборну обласну конференцію Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, то, звичайно, голова правління Микола Юхимович за станом здоров'я вже не міг бути присутнім на цьому засіданні. Але в ході дискусії під час виборів нового голови правління обласної організації присутні не могли дійти до одностайної думки, кому ж довірити цю посаду, виникла суперечка. Усі новообрані члени правління наперед знали, що працювати і організовувати роботу краєзнавців області так, як це робив Микола Костриця, не вдасться нікому. Але тоді запитали думку самого Миколи Юхимовича через його дружину Наталію Степанівну, яка була присутня на конференції та першому засіданні новообраного правління. Вона передала присутнім, що Микола Юхимович рекомендує на цю посаду директорку Житомирського обласного краєзнавчого музею Грузську Ларису Петрівну. Ось так, за рекомендацією самого Миколи Юхимовича, і було обрано нового голову правління обласної організації краєзнавців.

Про Миколу Юхимовича написано багато. Він був помітною фігурою в суспільстві [13: 76–77]. На жаль, 23 квітня 2014 року його не стало. Але пам'ять про нього назавжди залишиться в усіх, хто його знав, хто з ним працював.

На сторінках всеукраїнського наукового журналу «Краєзнавство» Національної спілки краєзнавців в рік його смерті було надруковано статтю, присвячену пам'яті Миколи Юхимовича Костриці [46].

Література та джерела

1. Баженов Л. В. Життя, віддане науці і духовному розвою України. *М. Ю. Костриця: вчений, краєзнавець, педагог, громадський діяч* : біобібліографічний покажчик / уклад. О. М. Половцева. Житомир : Косенко, 2006. С. 13–27.
2. Баженов Л. В. Микола Костриця – дослідник історії та культури Поділля. *Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині* : Academia на пошану доцента М. Ю. Костриці. Науковий збірник «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників

- Волині. Т. 27 / гол. ред. М. І. Лавринович. Житомир : М. Косенко, 2004. С. 55–60.
3. Баженов Л. В. Справа його життя: М. Ю. Костриця. Житомир : М. Косенко, 2002. 40 с.
 4. Білоус П. В. Сподвижник Волинського краєзнавства. *Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині* : Academia на пошану доцента М. Ю. Костриці. Науковий збірник «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 27 / гол. ред. М. І. Лавринович. Житомир : М. Косенко, 2004. С. 70–72.
 5. Галус О. М., Костриця М. Ю. Економічна і соціальна географія Хмельницької області. Хмельницький, 1994. 68 с.
 6. Гаманюк Т. І., Костриця М. Ю. Фізична географія Хмельницької області. Хмельницький, 1992. 149 с.
 7. Грицаєнко В. О., Коновал А. О., Костриця М. Ю. Щоб в серці жила Вітчизна. Київ : Радянська школа, 1987. 96 с.
 8. Дорошев Д., Костриця М. Оживають легенди. *Комсомольська зірка*. 1974. 15 серпня.
 9. Дубовис М. С., Костриця М. Ю. Туристський похід вихідного дня. Київ : Здоров'я, 1989. 120 с.
 10. Житомирська область : географічний атлас / відп. ред. М. Ю. Костриця. Київ : Мапа, 1999. 20 с. (Моя мала Батьківщина).
 11. За внесок у розвиток Української держави. *Житомирщина*. 2011. № 133–134. 6 грудня.
 12. Захарченко В. І. Внесок М. Ю. Костриці у вивчення промислових комплексів Волині. *Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині* : Academia на пошану доцента М. Ю. Костриці. Науковий збірник «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 27 / гол. ред. М. І. Лавринович. Житомир : М. Косенко, 2004. С. 49–55.
 13. Киричанський В. С. Голова комісії з духовного відродження. *Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині* : Academia на пошану доцента М. Ю. Костриці. Науковий збірник «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 27 / гол. ред. М. І. Лавринович. Житомир : М. Косенко, 2004. С. 74–78.
 14. Ковтун В. В., Костриця Н. Е. Изучение промышленных узлов в вузовском курсе «Экономическая география СССР». Киев : КПИ им. Горького, 1982. 43 с.
 15. Кондратюк Р. Ю. Вшанування 60-річчя доцента М. Ю. Костриці. *Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині* : Academia на пошану доцента М. Ю. Костриці. Науковий збірник «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників

- Волині. Т. 27 / гол. ред. М. І. Лавринович. Житомир : М. Косенко, 2004. С. 3–7.
16. Костриця М. Ю. Вчитель, вихователь, наставник. Київ : Радянська школа, 1980. 68 с.
 17. Костриця М. Ю. Географічне краєзнавство України: теоретико-методологічні засади, історія, практика : автореф. ... доктора географічних наук. Київ, 2007. 32 с.
 18. Костриця М. Ю. Географія Житомирської області : посібник для вчителів і учнів. Житомир : ВКО Газета Житомирський вісник, 1993. 200 с.
 19. Костриця М. Ю. Еколого-географічний словник-довідник Житомирщини. Житомир : М.А.К. ЛТД., 1996. 200 с.
 20. Костриця М. Ю. З досвіду вивчення теми «Своя область». *Вивчення географії за новими програмами і посібниками*. Київ : Радянська школа, 1973. С. 96–104.
 21. Костриця М. Ю. Зірки його долі. *Світло Жовтня*. 1971. 27 березня.
 22. Костриця М. Ю. Практикум з географічного краєзнавства : посібник для вчителя. Київ : Радянська школа, 1979. 160 с.
 23. Костриця М. Ю. Рідний край – Житомирщина : навчальний посібник для учнів 5 класу. Київ : МАПА, 2005. 160 с.
 24. Костриця М. Ю. Рідний край : посібник для вчителів та учнів Житомирщини. Житомир : СМП Житомир-РІКО-ПРЕС-РЕКЛАМА, 1994. 192 с., іл.
 25. Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир : М.А.К., 2001. 360 с.
 26. Костриця М. Ю. Туристсько-краєзнавча робота в школі : посібник для вчителя географії. Київ : Радянська школа, 1985. 128 с.
 27. Костриця М. Ю. Українське географічне краєзнавство: теорія, історія, постаті, практика : монографія. Житомир : Косенко, 2006. 444 с.
 28. Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Історико-географічний словник Житомирщини : у 3 т. Т. 1: Абрамок-Йосипівка. Житомир : М. Г. Косенко, 2002. 128 с.
 29. Костриця М. Ю., Коновал А. О., Грицаєнко В. О. Щоб в серці жила Вітчизна. Київ : Радянська школа, 1987. 96 с.
 30. Костриця М. Ю., Костриця Н. С. Природа і матеріальна культура Житомирщини. Житомир : М.А.К., 1999. 240 с.
 31. Костриця М. Ю., Музика Н. О., Опалінська М. В. Малинський район : географічний нарис для учнів. Житомир, 2000. 92 с.
 32. Костриця М. Ю., Обозний В. В. Шкільна краєзнавчо-туристична робота. Київ : Вища школа, 1995. 224 с.
 33. Костриця М. Ю., Обозний В. В., Чирка В. Г. Природні і виробничі комплекси. Київ : Радянська школа, 1988. 120 с.

34. Костриця М. Ю., Таргонський П. Н., Янович В. М. Лугинський район : географічний нарис для учнів. Житомир : М.А.К., 2001. 84 с.
35. Костриця М. Гори зовуть. *Комсомольська зірка*. 1975. 30 вересня.
36. Костриця М. Туристськими маршрутами. *Радянська Житомирщина*. 1974. 8 вересня.
37. Костриця Н. Е. Западно-Полесский промышленный комплекс УССР (Экономико-географическое исследование формирования структуры и проблемы развития) : автореф. дис. ... канд. географ. наук. Ленинград, 1989. 16 с.
38. Костриця Н. Е. Основные тенденции развития отраслевой и территориальной структуры Западно-Полесского промышленного комплекса УССР. *Территориальная организация производства и расселения* : сб. науч. тр. Киев : КГПИ, 1982. С. 35–46.
39. Костриця Н. Е. Особенности функциональной структуры льнопромышленного цикла региона и пути его совершенствования. *Экономико-географические аспекты производства и расселения в Киевском Приднепровье* : сб. науч. тр. Киев : КГПИ, 1985. С. 93–99.
40. Костриця Н. Е. Совершенствование системы расселения как фактор повышения эффективности использования трудовых ресурсов (на примере Волынской области). *Региональные аспекты перспективных комплексно-целевых программ эффективного использования трудовых ресурсов* : тез. докл. респ. науч. конф. Киев : СОПС УССР АН УССР, 1980. Вып. 2. С. 234–236.
41. Левицький І. Ю., Руденко Л. Г., Сиротенко А. Й., Шиманський М. І. Мала Батьківщина в кожній оселі Житомирщини. *Український географічний журнал*. 2002. № 1. С. 68.
42. М. Ю. Костриці – 60! *Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині* : Academia на пошану доцента М. Ю. Костриці. Науковий збірник «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 27 / гол. ред. М. І. Лавринович. Житомир : М. Косенко, 2004. С. 8–9.
43. Обозний В. В. Внесок М. Ю. Костриці в становлення і розвиток географічного краєзнавства в Україні. *Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині* : Academia на пошану доцента М. Ю. Костриці. Науковий збірник «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 27 / гол. ред. М. І. Лавринович. Житомир : М. Косенко, 2004. С. 60–66.
44. Основні дати життя та науково-педагогічної діяльності Миколи Юхимовича Костриці. *М. Ю. Костриця: вчений, краєзнавець, педагог, громадський діяч* : біобібліографічний покажчик / уклад. О. М. Половцева. Житомир : Косенко, 2006. С. 28–30.

45. Скавронський П. С. Ентузіаст-географ з провінційного Житомира. *Географія та основи економіки в школі*. 2002. № 5. С. 54–55.
46. Скавронський П. С. Пам'яті лауреата премії імені Дмитра Яворницького – М. Ю. Костриці. *Краєзнавство*. 2014. № 2. С. 203–210.

— о —

УДК 908:910(477.42)(092)Костриця

ВІТРЕНКО В. В.

(*м. Звягель – м. Новоград-Волинський, Житомирська обл.*)

ДОКТОР ГЕОГРАФІЧНИХ НАУК, ВІДОМИЙ ПЕДАГОГ СУЧАСНОСТІ МИКОЛА ЮХИМОВИЧ КОСТРИЦЯ – ЗНАКОВА ПОСТАТЬ В УКРАЇНСЬКОМУ КРАЄЗНАВСТВІ

***Анотація.** У статті на основі особистих спогадів автор прагне розкрити педагогічний і організаторський талант відомого краєзнавця Житомирщини, доктора географічних наук, завідувача кафедри методики природничих і математичних наук Житомирського ОІППО, президента відродженого Товариства дослідників Волині, кавалера ордена «За заслуги» та багатьох інших відзнак Миколи Юхимовича Костриці – автора багатьох книг та наукових статей з історії краю і його природних багатств, справжнього велета дослідницької роботи, патріота України.*

***Ключові слова:** краєзнавство, ентузіаст краєзнавчої роботи, науково-краєзнавчі конференції, спілка, оптимізм і працездатність, вірність покликанню.*

Виклад основного матеріалу. Коли мова йде про людей, які стали завдяки своїй діяльності знаковими для історії нашого краю, то ім'я доктора географічних наук, професора Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти Миколи Юхимовича Костриці займає у славному пантеоні цих імен одне із чільних місць. І тоді пригадується мені перша зустріч з цією неординарною людиною далекої весни 1976 року, що трапилася в буденні березневі дні ще за часів радянської влади.

У лютому того року в місті відбувся пленум міської комсомольської організації з порядком денним: «Про завдання комітетів комсомолу міста і району по вдосконаленню стилю і методів

організаторської та ідеологічної роботи». Під час пленуму були піддані критиці перший секретар МК ЛКСМУ Леонід Остапчук і другий секретар Віталій Камсков, який відповідав персонально за якість ідеологічно-виховної роботи серед молоді міста і району. Зокрема зазначалося, що при міськкомі комсомолу практично не діє лекторська група, а його керівництво мало що робить, аби залучати до лекційної роботи перспективну молоду інтелігенцію з вищою освітою [1]. Відповідно на найближчому засіданні бюро Новоград-Волинського міськкому партії (тодішній перший секретар В. Г. Федоров) рекомендували (чи, правильніше сказати, зобов'язали) відділ агітації і пропаганди надати міській комсомольській організації допомогу у вирішенні цього питання. Очевидно, виконання такого рішення проводилося тоді оперативно, без відкладення у довгий ящик. Бо на початку березня мене, молодого вчителя англійської мови восьмирічної школи № 10, який недавно повернувся зі служби в армії, закликав до себе її директор В. С. Павловський і сказав: «Валентине Володимировичу. Ви сьогодні є молодим кандидатом у члени партії, скоро потрібно буде подавати заяву для вступу в партію. Але окрім учительської педагогічної роботи, потрібно мати для цього і суттєве партійне доручення. Наприклад, бути членом лекторської групи при міськкомі комсомолу. А для цього потрібно дещо знати про лекційну пропаганду, чого, мабуть, не розповідали в інституті. Як Ви ставитеся до того, аби поїхати під час березневих канікул на обласний триденний семінар лекторів у Житомир? Оплату за час Вашого відрядження ми гарантуємо». Оскільки семінар був розрахований на невеликий термін, я поставив до відома дружину і батьків, які з розумінням віднеслися до мого відрядження в обласний центр, і через два тижні ми разом з декількома молодими особами з міста і району відбули машиною у супроводі В. Камскова до Житомира. Семінар проходив у будинку Інституту удосконалення учителів Житомирської області, як тоді називали ЖОШПО, у вигляді лекцій досвідчених майстрів усного слова з області та з Києва. Для півсотні молодих осіб з області, учасників семінару, думаю, він виявився корисним. Особливо цікавими були зустрічі з тими, хто на практиці проводив живу роботу з аудиторією слухачів, ділився власним досвідом. І там я вперше побачив молодого тоді ентузіаста краєзнавчої роботи з борідкою, якого представили Миколою Юхимовичем Костицею, працівником Житомирської

обласної дитячої туристичної станції. Запам'яталося, як спалахували його очі, коли він розповідав про подорожі Житомирщиною влітку з друзями, учнями чи просто з колегами за рахунок відпустки, яке брали з собою спорядження на десять-дванадцять днів, які прості снасті вибирали для риболовлі, яке транзисторне радіо і в кого воно було завжди в наметі на 4–8 чоловік, як по черзі готували їжу на природі, як купували у селах ранні овочі та ягоди і як ласували власноруч зібраними у лісі грибами... «Успіх кожної подорожі, – підкреслював Микола Юхимович, – визначається насамперед правильно вибраним маршрутом і особою керівника. Тоді вам гарантуються години незабутнього і змістовного відпочинку на природі, цікаві зустрічі з ландшафтними та історичними пам'ятками нашого краю і його людьми. А вражень від подорожі вистачить на цілий рік! І при цьому у вас економиться купа грошей, які б ви викинули на поїздку у Крим, на Кавказ чи в Алтайський край. Звичайно, і там є свої переваги та цікаві місця, але чи все ви знаєте про рідну Житомирщину?» Особливо імпонувала простота лектора у спілкуванні, його впевненість у тому, що говорить, уміння відповісти на запитання слухачів, а також його оптимізм.

Вдруге я зустрівся з ним уже в грудні 1979 року також на курсах при обласному Інституті удосконалення учителів, коли працював заступником директора Новоград-Волинської міської школи № 2 і викладав німецьку мову у старших класах. Для нашої групи лекцію з питань німецької сучасної лексикології читав мій колишній студент-однокурсник з Київського ін'язу, який після другого курсу три роки навчався в педінституті у Лейпцигу, після чого закінчив аспірантуру і встиг захиститися. У 1979 році він отримав призначення на кафедру німецької філології Житомирського педінституту імені І. Франка. Його лекція для нас проходила в двоповерховому будинку по Малій Бердичівській. Після лекції ми ледве встигли обмінятися в коридорі двома-трьома-репліками, як із сусіднього кабінету вийшли викладач з папкою під пахвою і Микола Юхимович, якого я впізнав за борідкою, про щось жваво розмовляючи. Ми привіталися, отримали вітання у відповідь, але ці двоє швидко вийшли. Навряд чи М. Ю. Костиця мене тоді впізнав; мені пізніше розповідали, що він на той час працював у Київському обласному інституті удосконалення вчителів і вступив на заочне навчання в аспірантурі, а у середині 1980-х

працював у Центральному інституті удосконалення вчителів. Очевидно, він заїжджав у Житомир у якихось справах. З тієї зустрічі запам'яталися його жвавий, наполегливий темп розмови, впевненість у своїй правоті, – очевидно, він намагався переконати у чомусь свого співрозмовника.

З осені 1980 року я перейшов працювати в міську організацію товариства «Знання» на посаду відповідального секретаря і тепер повністю був пов'язаний з організацією лекційної роботи не тільки в школі, але й в інших навчальних закладах і трудових колективах міста промислової ланки. Окрім лекцій різного типу, якість яких постійно зростала, у нас проводилися круглі столи, диспути, зустрічі з цікавими людьми різних професій, засідання клубів, народних університетів, семінари і конференції; а головне – щомісячно виконувався доведений фінансовий план. З Миколою Юхимовичем я у цей час не пересікався, хоча бачив його один чи два рази в колишньому приміщенні правління обласної організації товариства по тодішній вулиці Леніна, нині тут приміщення Михайлівського храму УПЦ. Потім була майже семирічна робота в ідеологічному відділі міськкому партії, заочне навчання в університеті на філософському факультеті. Став лектором республіканської категорії. Тоді у другій половині 1980-х років у часи горбачовської відлиги на сторінках обласних газет («Комсомольська зірка», «Радянська Житомирщина», «Місто») стали з'являтися невеликі статті, присвячені історичному минулому Житомирщини, її природним багатствам та економічним перевагам, а ще спогади і статті про людей, імена яких були викреслені на довгі роки з нашої історії сталінським режимом. Поруч з прізвищами відомих науковців Житомира та лекторів обкому партії під статтями часто зустрічалися також нові імена їх авторів: Микола Костриця, Руслан Кондратюк, Георгій Мокрицький, Володимир Єршов, Павло Скавронський, Василь Тимошенко, Лариса Грузька... Їхні статті дихали життям, були цікавими та глибоко інформативними, часто супроводжувалися викладом архівних документів і фотоілюстраціями, вихлюпувалися з рамок існуючих ідеологічних кліше та штампів, а тому читалися на одному диханні. Я бачив, як, зустрічаючись на учительських семінарах, деякі вчителі історії обмінюються враженнями від їхніх статей. Це радувало, бо в людей з'являвся певний еталон не тільки для розширення рамок мислення, але й для викладання учням

нової інформації, що намагалася відобразити так звані «білі плями в історії СРСР та України».

Наприкінці 1991 року у зв'язку з розпадом СРСР та ліквідацією партійних органів я повернувся до педагогічної роботи у школу. І насамперед як учитель німецької мови взявся налагоджувати зв'язки з німецькими товариствами, що мали історичні корені на Волині, глибше вивчати життя німецького етносу у краї. Тепер була можливість частіше відвідувати у вільний час архівні заклади і наукові бібліотеки в Житомирі, Києві, Львові, Одесі, Харкові та в інших містах України як простому педагогу-досліднику, не заповнюючи більше принизливих документів про себе і свою родину. Звичайно, така діяльність вимагала додаткових коштів, але в нашому місті з'явився перший в області навчальний заклад нового типу під назвою гімназія імені Лесі Українки, куди я невдовзі перейшов працювати. Я намагався залучити до своїх пошуків окремих старшокласників з метою написання згодом ними під моїм керівництвом науково-дослідницьких робіт, які потім з успіхом захищалися ними на обласних і республіканських конкурсах і отримували високі відгуки. Для навчального закладу міська влада виділяла з цією метою певні кошти, які використовувалися педагогами – керівниками учнівських робіт – при оплаті відряджень на придбання проїзних квитків та харчування. Допомогло і те, що я зберіг частину партійних документів з нашого відділу, що мали позначку «Для службового користування», і тепер мав змогу відкрито користуватися ними і при потребі посилатися на них. Я став часто бувати сам із учнями гімназії в обласній науковій бібліотеці, обласному краєзнавчому музеї та в обласному архіві в приміщеннях націоналізованого в 1920-х роках одного з корпусів Волинської єпархії РПЦ та колишнього партійного архіву, неодноразово бачився там з М. Ю. Кострицею, Г. П. Мокрицьким, Є. Р. Тиміряєвим, Р. Ю. Кодратюком, іншими краєзнавцями, які займалися паралельно з дослідженнями окремих питань і відродженням Товариства дослідників Волині.

Звичайно, я брав участь в обласних курсових семінарах як учитель, де знову зустрівся з Миколою Юхимовичем, який захистив на той час кандидатську дисертацію в галузі географії і влаштувався працювати в Інститут удосконалення вчителів Житомирської області спершу викладачем-асистентом, а потім завідувачем кабінетом вечірніх

і заочних шкіл, а за сумісництвом і викладачем кафедри суспільних і точних наук; його залучали, звісно, до виступів перед педагогами області різного рівня і напрямків роботи. Він мене упізнав під час своєї лекції, і ми декілька хвилин розмовляли з ним. Дізнавшись, що я буваю в архівних установах і наукових бібліотеках саме як учитель німецької мови та налагоджую контакти з німецьким товариством «Волинь», він схвалив таку мою діяльність як учителя-дослідника і як педагога, сказавши при цьому: «Я не сумніваюся, що у Вас може вдатися в подальшому гарна співпраця з нашими німецькими краєзнавцями-колегами, з якими уже працює мій колега і житомирський краєзнавець Георгій Павлович Мокрицький. Приєднуйтеся сміливіше до нас». Коротко кажучи, за ці декілька років (з 1991 по 1993) я двічі брав участь у зустрічах наших земляків, етнічних німців на чолі з головою товариства «Волинь» Ніколаусом Арндтом, організував його зустріч з тодішнім міським головою Володимиром Загривим, провів декілька екскурсій для бажаючих гостей містом і колишніми німецькими колоніями в районі. Для цього прийшлося багато працювати в архівних закладах та в наукових бібліотеках не тільки Житомира, але й Києва, Львова, Харкова й Одеси. Допомогало те, що умовах тодішнього безгрошів'я я продовжував брати у такі подорожі з собою перспективних учнів, з якими ми в подальшому працювали над роботами в рамках Малої академії наук. Місто за цими умовами ще давало гімназії деякі кошти на проїзд до архівного закладу чи наукової бібліотеки, але харчуватися вже доводилося за свій рахунок. Однак саме тоді декілька учнів під моїм керівництвом написали досить пристойні роботи, що були надруковані за допомогою Миколи Юхимовича в наукових збірниках. Нас стали запрошувати на наукові конференції, де учні також виступали досить успішно. Дехто з тих, хто навчався у кінці 1990-х – на початку 2000-х років, ставав переможцем конкурсу-захисту наукових творчих робіт в рамках МАН на обласному і державному рівнях, а в подальшому захистив кандидатські та докторські дисертації (Боронь Олександр, Добривечір Валерія, Павлюк Марія та інші).

Сам Микола Юхимович тепер працював доцентом кафедри суспільних наук в Інституті удосконалення вчителів Житомирської області. Пам'ятаю, як під час його виступу у нашій аудиторії восени 1993 року відбувся невеликий обмін репліками між мною і Миколою

Юхимовичем, під час якого я навів приклади створення у 1966 році краєзнавчих музеїв у середніх школах у смт Городниця, у селах Дубники, Чижівка і Брониця учителями-ентузіастами, які залучали до пошукової роботи учнів-старшокласників. Учителі проводили з нами піші походи до Корця, одноденні поїздки за допомогою шефських підприємств у Київ, Рівне, Шепетівку. Мене також залучили у восьмому класі до цієї роботи і призначили згодом старостою історичного гуртка. Я проводив екскурсії в музейній кімнаті для учнів школи та гостей, допомагав збирати для поповнення шкільного музею місцевий матеріал. Але істориком не став. Можливо, підкреслював я, хтось потім із цих школярів під впливом такої діяльності обрав собі професію історика чи географа на все життя. «Правильно, і таке часто буває, – погодився Микола Юхимович. – Але це уже реальний результат творчої співпраці учня і вчителя як його наставника ще зі шкільної лави. Саме тут проявляється виховна і професійна якість роботи вчителя, його здатність прищепити відданість і повагу до своєї професії учням. Ви ж, як я бачу, часто буваєте в архіві самі чи в музейній бібліотеці з учнями, отже, Вам також Ваш колишній учитель історії прищепив повагу до вивчення історії рідного краю, за що йому від мене особисто велика подяка».

Наразі пригадується, як він влучно присадив одного із заступників директорів середніх шкіл, який почав паплюжити усіх без винятку членів партії, поливаючи їх грязюкою і обзиваючи негарними словами. Микола Юхимович, очевидно, трішки знав цього освітянського чиновника, тому що просто його запитав, ким він був десять років тому. Оскільки той зам'явся з відповіддю, то продовжив: «Ви ж не будете заперечувати, що тоді були директором великої середньої школи і належали до КПРС. Але перед розвалом СРСР звідти Вас за певні прорахунки, не будемо згадувати за які, перевели на іншу, менш значиму посаду і в іншу школу, де Ви знаходитеся і дотепер. Не можна мазати усе брудом. Якщо не погоджуєтеся, то можете подавати до суду!» Звичайно, цей, з дозволу сказати, «педагог» припишк і більше не сказав ні слова.

Ми розмовляли ще раз під час зустрічі в архіві окремо, і він запропонував організувати у нас відділення товариства дослідників Волині. «Як колишній працівник ідеологічного відділу партійного комітету, Ви повинні знати людей в місті і районі, які цікавляться

краєзнавством. Тож допоможіть створити у Новограді-Волинському, або правильніше Звягелі, повноцінний осередок», – запропонував Микола Юхимович. Восени того ж року у приміщенні музею Лесі Українки відбулися установчі збори, на які зібралось 13 чоловік з міста і району. Тут були люди різних професій, віку та національностей: працівниця міського Палацу позашкільної молоді Л. А. Антошевська, учителька математики з гімназії Ж. І. Василенко, директор краєзнавчого музею при міському Палаці культури, ветеран війни Ю. Н. Загривий, учитель географії Гульської середньої школи Л. Г. Коган, пенсіонерка Л. Д. Наумець, учителька з с. Ярунь Т. А. Петько, пенсіонер О. М. Провоторов, завідувачка меморіальним музеєм Лесі Українки В. О. Римська, викладач історії і суспільствознавства машинобудівного технікуму І. Л. Тригуб та інші. До речі, всі вони, як і я, часто писали в місцеву газету. На збори завітав і М. Ю. Костриця; він, як виявилось, приїхав у справах Інституту у міській відділ освіти. Запам'яталися його слова, які він промовив у кінці свого виступу перед присутніми: «Скажу відверто. Будь-яка влада не любила крезнавців, ставилася до них з пересторогою, намагалася підкупити або відправити туди, де раки зимують. В роки сталінського терору Україна не дорахувалася тисяч чесних дослідників, сотні їх покинули після Другої світової війни Батьківщину і доживали за кордоном свого віку. Але не припиняли своєї дослідницької діяльності. Бо це покликання душі. Я певен, що усі присутні сьогодні на зборах будуть також і надалі наполегливо та скрупульозно працювати в архівах, музеях, наукових бібліотеках, з дотриманням етики записувати спогади старих людей, доносячи правду про минулі роки. Краєзнавці України працюють задля блага своєї держави. Їх труд буде запорукою правдивих, чистих і світлих сторінок нашої країни в майбутньому». Збори обрали мене головою організації і журналіста Ю. І. Ковальського його співголовою. Так порадив зробити Микола Юхимович задля кращої пропаганди в засобах масової інформації роботи краєзнавців. Оформили необхідні документи, які подали на реєстрацію шляхом повідомлення до міськвиконкому. Втім, Юрій Іванович зосередився на виданні нової газети, і всю краєзнавчу роботу прийшлося надалі брати на свої плечі.

А у другій половині 1994 року Микола Юхимович запропонував провести в нашому місті Всеукраїнську наукову конференцію,

присвячену 200-річчю Волинської губернії та 200-річчю Волинської єпархії РПЦ. Він допоміг підготувати і розіслати відповідні листи в установи і навчальні заклади, зо два десятки листів взявся надсилати власноручно відомим йому історикам і географам. Він же порекомендував і назву наукової конференції: «Звягель древній і вічно молодий». Очільники тодішньої міської влади були зацікавлені у її проведенні, оскільки основну роботу з підготовки і проведення заходу брала на себе міськрайонна організація. Заступник голови місьвиконкому М. О. Іванюк став головою оргкомітету. Влада міста допомогла через спонсорів та деякі заклади освіти з розміщенням і харчуванням гостей. Перед конференцією М. Ю. Костиця випустив також невеличку книжечку з історії міста над Случем. Він же і відкривав наукове засідання. Конференція продовжувалася три дні, в ході її проведення були екскурсії містом і на Городницький фарфоровий завод, там же подивилися пам'ятник ландшафтної культури – місцевий парк, де росли кущі рододендрону (азалії понтійської) та були залишки старого городища. Побували і на місці древнього Возвягля, який перед цим обстежували під керівництвом Б. А. Звіздецького вчені з Інституту археології НАНУ. На приміщенні колишньої німецької семирічної школи відкрили меморіальну дошку відомому письменнику серед етнічних німців СРСР і педагогу Ернсту Кончаку – він навчався у цій школі. На закінчення відбувся концерт учасників художньої самодіяльності міста і вечера. Проте перед цим було прийнято рішення, серед переліку пунктів якого був і такий: «Поставити перед Новоград-Волинською міською владою питання щодо повернення місту його історичної назви». Було також видано збірник наукових матеріалів. Я ж був однією із тих головних осіб, які редагували матеріали збірника безпосередньо в міській друкарні. Оцінюючи виданий збірник, кореспондент газети Анатолій Поліщук у великій статті писав: «У збірнику опубліковано 160 тез доповідей учасників краєзнавчої конференції. Жодна до цього видана книга не містить такої великої кількості інформації з історії Новограда-Волинського і Волинської губернії» [6].

Під час конференції Микола Юхимович висловився дещо критично щодо затвердженого сесією міської ради в грудні 1994 року герба і гербового прапора нашого міста, проєкт яких розробляв відомий архітектор М. О. Босенко, один з авторів величного пам'ятника поетесі

Лесі Українці, який було відкрито у 1997 році у центрі нашого міста. Тож тогочасні зауваження М. Ю. Костриці виявилися вірними. За останні роки в герб і прапор міста були внесені суттєві зміни.

Втім, якраз у цей час відбувалося виведення з Німеччини згідно з підписаними угодами обмеженого контингенту військ колишньої Радянської армії, частину з яких передислокували в наше місто, що мало статус гарнізонного. Для передислокованих підрозділів за допомогою німецьких коштів було побудовано ціле містечко з інфраструктурою на правому березі річки – школою, дитячим садком, комунальними закладами, магазинами і дев'ятиповерховими будинками; більшість із прибулих військових були офіцерами і прапорщиками російської національності; у місті діяло дві російські школи, де ще велося викладання російською мовою, російськомовні родини неохоче давали згоду на переведення своїх дітей на викладання предметів українською, тому міська влада вирішили поки що не піднімати питання щодо перейменування міста шляхом повернення йому історичної назви, аби не спровокувати серед місцевого населення хвилю широких протестів, які б, очевидно, підтримали і більшість ветеранів війни та праці.

У 1997 році мене запросили у Візентхайд, де проживав наш земляк, голова красназвочого Товариства етнічних німців Волині Ніколаус Арндт. Я виступив на Міжнародній конференції у сусідньому містечку Рюденгаузені з проблеми літератури етнічних німців Волині; виступ, очевидно, сподобався, бо наступного дня ми з керівниками Товариства виїхали до Мюнхена, де відвідали міське кладовище, знайшли могили відомого історика-дослідника Дмитра Дорошенка і Степана Бандери, побували у будинку Українського Вільного Університету, у храмі української греко-католицької церкви. Але, головним чином, я зустрівся у Візентхайді з керівництвом місцевої гімназії і домовився попередньо про можливість обміну між учнями української і німецької гімназій. Остання уже декілька років практикувала подібний обмін учнями з чеською гімназією з міста Ліберець. Приїхавши до Новограда-Волинського, я розповів у школі про результати конференції та мої кроки щодо встановлення тісних зв'язків між обома гімназіями – з Новограда-Волинського та Візентхайда. Проте деякі вчителі, насамперед проросійської та юдейської орієнтації, почали мене повчати, що, мовляв, ми пов'язані

з росією тісними узами братерства як єдиний народ, і саме туди, в братню росію, мусить лежати наш шлях. На мої зауваження, що вони як учителі російської мови можуть також організувати поїздки в російські міста наших гімназистів, з їхнього боку пролунало: «А Ви як депутат обласної ради допоможіть нам з коштами на ці поїздки». На що я резонно відповів, що коштами не розпоряджаюся, а буду збирати добровільні внески від організацій і підприємств на свій проєкт. Тож і ви можете зробити це також. Тоді почали вказувати, що такі питання потрібно вирішувати з органами нашої влади і я був у Німеччині як простий учитель і краєзнавець, на що я відповів, що міський голова згоден. А я представляв Житомирську область і як її депутат, отримавши від її керівництва відповідні інформативні матеріали, передав їх німецькій стороні. Ми спрямовані нині в Європу, і росія тепер стоїть у нас аж ніяк не на першому місці. Про це я говорив і як краєзнавець, і як депутат на Міжнародній конференції. Кому це не подобається, той може притягти мене до відповідальності, але думаю, він нічого не виграс. Або ж може їхати з України в Росію чи в Ізраїль на землю обітовану і поскаржитися там біля Стіни плачу на українську незалежність і небажання слухати різних російських та юдейських учителів. Таку мою позицію схвалив при нашій зустрічі і Микола Юхимович, хоча це в подальшому призвело до серйозних конфліктів мене з проросійськи і проюдейськи налаштованими вчителями в міській гімназії.

У 1999 році був «топовий» перший виїзд групи із восьми українських гімназистів до Німеччини, кошти нам для оплати проїзду спонсорували частково міська рада і частково деякі підприємці. Тоді в гімназії поповзли чутки, що я, буцімто, вожу «кращих українських учнів-дівчат до німецьких борделів з метою збирання грошей». Їх розповсюджували серед батьків школи і своїх колег окремі проросійськи налаштовані «педагоги». Прийшлося звернутися з приводу цих дурниць до міського голови, і тодішня директорка школи П. отримала від нього на горіхи, а через два роки уже ми приймали першу групу німецьких гімназистів. Пройшло декілька років, такі поїздки стали щорічними, причому німці оплачували і проїзд нашим учням до Німеччини згідно з діючою угодою, оскільки саме завдяки такому започаткованому мною за допомогою Ніколауса Арндта і заступнику директора німецької гімназії Вольфу-Дітеру Гучу, чії

близькі родичі мешкали до 1940 року на Волині, проекту вдалося організувати стабільний міжнародний обмін, внаслідок якого не тільки значно поліпшилося знання учнями німецької мови, але й стало можливим проведення деяких спільних досліджень в царині сучасної педагогіки. Це був один із перших постійно діючих проєктів міжнародного учнівського обміну у Баварії та Україні. І щодо програми перебування в Україні німецьких гімназистів і учителів я, бувало, консультувався з Миколою Юхимовичем як досвідченим туристом-науковцем.

Згодом Микола Юхимович сказав мені: «Цим проєктом Ви, Валентине Володимировичу, здається, сказали нове слово в педагогіці не тільки Житомирщини, але й України в цілому. А те, що Вам чинили і будуть чинити перепони всілякі прихильники русні та русифікованого жидівства чи просто заздрісники, то не звертайте уваги. Ви йдете правильною дорогою, як говорив у свій час Ілліч», – пожартував він. Тут я вперше почув від нього слова «русня» і «жидівство», вжиті в іронічному значенні. До речі, у М. Ю. Костриці було чимало друзів і знайомих із середовища саме юдейської національності: доктор історичних наук С. Й. Винокур, голова добровільного фонду «Заложники Чорнобиля» В. С. Киричанський та росіян: В. О. Єршов, Є. Р. Тіміряєв та інші. Але між ними та Миколою Юхимовичем існувала завжди толерантність і взаємоповага. І свої статті того часу, наприклад, з історії юдейської меншини на Житомирщині він часто писав у співавторстві або за допомогою дослідників-юдеїв. До речі, керівництво Інституту йому не заважало у його красназавчій роботі, а навіть підтримувало. Адже всюди на виданих ним збірниках була зазначена установа, де працював Микола Юхимович: з початку 2000-х років – Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. А це – додатковий авторитет науково-навчальної установи.

Микола Юхимович, який із січня 1999 року очолив кафедру методики викладання природничих та математичних наук Інституту удосконалення вчителів Житомирської області (нині КЗ «Житомирський ОППО» ЖОР), завжди намагався запрошувати голів великих красназавчих осередків на красназавчі з'їзди у Київ, він був членом правління красназавчої спілки, активно працював над виробленням Статуту красназавчої спілки і набуття нею статусу Національної. Зустрічі з колегами-красназавцями вселяли у нього новий

оптимізм. Пригадую науково-краєзнавчі конференції у Володарську-Волинському, в Коростені, Малині, Старій Синяві, Кам'янці-Подільському, Шепетівці, інших містах, які проходили при організаторській роботі або активній участі Миколи Юхимовича Костриці. На більшість із цих конференцій я брав з собою учнів, які виступали співавторами опублікованих досліджень, матеріали яких друкувалися у збірниках. Такі подорожі схвалювалис М. Ю. Кострицею. Він підкреслював, що ми повинні турбуватися про нашу зміну, плекати її, надавати практичну допомогу. Неодноразово наголошував, що на голів міськрайонних і первинних організацій лягає основна відповідальність за дії рядових краєзнавців і розвиток краєзнавчої роботи на місцях. Радив ніколи не забувати відмічати найбільш активних краєзнавців. Сам він також не раз подавав своїх помічників, як він нас називав, на заохочення грамотами і почесними званнями. «Чим більше буде у мене заслужених рядових краєзнавців, то і я, як ваш «пахан», буду на висоті», – жартував він.

Звичайно, Микола Юхимович був іноді занадто імпульсивним у своїх висловлюваннях, що іноді призводило до непорозумінь між ним і деякими відомими місцевими дослідниками, наприклад: В. О. Єршовим, В. М. Врублевським, Г. П. Мокрицьким, Р. Ю. Кондратюком. Проте він завжди запрошував їх взяти участь в організованих ним краєзнавчих заходах, віддаючи належне їхній дослідницькій і видавничій діяльності, спрямованій на утвердження чесного краєзнавства на Житомирщині. Отож при проведенні у липні 2007 року чергової науково-краєзнавчої конференції під назвою «Звягель – Новоград-Волинський: Від сивої давнини до сьогодення», що присвячувалася 750-річчю від першої письмової згадки у древньому літописі про наше місто, на 1–2 сторінках виданого у двох томах збірника, де подаються основні дані про саму конференцію та редколегію наукового видання, бачимо його головним редактором М. Ю. Кострицю, науковим редактором – голову Всеукраїнського товариства П. Т. Тронька, а серед наукових рецензентів – його товаришів на ниві краєзнавства і одночасно поважних професорів: доктора історичних наук Г. В. Бондаренка з Луцька і доктора географічних наук О. О. Бейдика з Києва. А серед членів редколегії помітні прізвища міського голови М. П. Боровця, В. В. Вітренка, В. М. Врублевського, Л. П. Грузської, В. О. Єршова,

В. С. Киричанського, П. С. Скавронського. Обидві книги видані під грифом «Велика Волинь», випуск 36, що означало органічний зв'язок з історичним Товариством дослідників Волині, яке плідно діяло за сто років до цього [4: 1–2; 5: 1–2].

Вдаючись часто до допомоги влади, Микола Юхимович, однак, не любив, аби влада, а особливо ті чиновники, які мало що розуміли в краєзнавстві, втручалися у справи обласної спілки або намагалися нею командувати. Так, коли після конференції 2007 року за ініціативою міського голови була утворена так звана асоціація краєзнавців Новограда-Волинського на чолі з В. С. Ваховським під патронатом міського відділу культури (мовби для того, аби написати книгу про історію і сьогодення міста), Микола Юхимович поцікавився в мене, як я ставлюся до такої ініціативи міського голови М. Боровця. Я відповів, що, в принципі, ми не можемо місту заборонити такі добровільні утворення і залучення до написання книги чим більшої кількості людей. Але за Статутом краєзнавчої спілки у нас є первинні, міські, міськрайонні і обласні організації. Ніяких асоціацій не передбачено. Я особисто заяви до міської асоціації не писав і не буду писати, про що заявив Ваховському, який є членом краєзнавчої спілки. Бо у цій ініціативі спостерігається намагання чиновників радянської доби підім'яти під себе і контролювати ті матеріали, що подають краєзнавці. Ми про це уже говорили з І. Л. Тригубом, викладачем технікуму, і дійшли однакової думки. А книгу ми і так будемо писати, тільки що терміни трохи скорочені для якісних і об'ємних матеріалів. «Правильно, – відповів Микола Юхимович, – так і дійте. Але книги з історії не пишуться великою кількістю людей, бо у кожного із однодумців існує власна думка на ті чи інші події, навіть якщо вони товариші. Тільки ваш міський голова, думається, не знає нашого Статуту і не цікавиться ним» [3: арк. 24].

Звісно, книга була написана, чимало матеріалу через брак часу ми не встигли подати до редколегії і згодом публікували його упродовж декількох років на сторінках місцевих газет. Однак деякі висновки, поміщені у книзі, були неправильними, поверховими і мали відчутний вплив радянської ідеології. Та й редактором книги було визначено людину, в принципі, далеку від наукового краєзнавства. З М. Ю. Кострицею ніхто не радився з приводу редактора книги. Очевидно, що міський голова поспішав видати книгу до кінця своєї

каденції і тому квапив членів так званої «асоціації» з результатами. Я у цей час окрім своєї роботи як учитель гімназії був залучений М. Ю. Кострицею та Є. Р. Тиміряєвим до написання статей до академічного збірника «Реабілітовані історією».

Своїм оптимізмом і працездатністю М. Ю. Костриця вражав своїх колег. Ним проведено сотні досліджень, написано десятки книг. У 2007 році була захищена докторська дисертація з проблем історії географії, написана гарна книга про витоки краєзнавства в Україні і організацію краєзнавчої роботи. Колись під час неформального спілкування (вечері) після однієї із конференцій він сказав: «Якщо я не напишу впродовж двох-трьох тижнів нової книжки, то я даремно прожив цей час». Або він любив похвалити себе, говорячи: «Я написав дисертації сину і щонайменше п'яти людям. Можу написати і Вам, якщо бажаєте», – додав, жартуючи. На що я резонно відповів: «Дякую за пропозицію, але я працюю в галузі дослідження німецького літературознавства Волині, тут у мене немає конкурентів. По-перше, через елементарний брак у людей матеріалів, а по-друге, через незнання ними німецької мови і готичного шрифту. Тому коли йдеться про дисертацію чи книгу з цієї проблеми, то окрім мене ніхто її не напише» [3: арк. 29]. Микола Юхимович був повністю згодний зі мною і побажав мені удачі. Можу сказати, що на сьогодні мною фактично створена книга в двох томах про літературу німців Волині, мова тільки про кошти на її видання. Частина книги я начитав у 2020 році на кафедрі німецької мови Інституту лінгвістики Житомирського державного університету ім. Івана Франка.

Останній раз Микола Юхимович відвідав наше місто у 2010 році, коли святкували 125 років від дня народження нашого земляка Б. С. Лисіна і відкривали з цієї нагоди меморіальну дошку по вулиці, що відтепер носила його ім'я. Ми сфотографувалися разом із родичами відомого українського академіка, взяли участь в погашенні спеціального художнього конверта, що видала за ініціативою міської влади Укрпошта з цієї нагоди. Прощаючись, наш очільник сказав: «У Вашому місті склалася чи не найпотужніша після Житомира організація краєзнавців. Найбільш ґрунтовні статті до збірників подають І. Л. Тригуб, Л. Г. Коган, В. О. Римська і Ви. Цінуйте Ваших колег, Валентине Володимировичу, підтягуйте їх до свого рівня і відзначайте. Це буде запорукою нашого спільного успіху» [3: арк. 27].

Після 2010 року у нашому місті було проведено ряд потужних краєзнавчих конференцій: 2011 року, 2013, 2014, 2015, 2018, 2019, 2021 року. За їхніми матеріалами видані наукові збірники. Участь у них взяли десятки дослідників як з України, так і з-за кордону. Ці конференції висвітлювалися у пресі, на сторінках сайтів міської ради та в інтернеті. Були прийняті конкретні рішення, що по зможі виконувалися. Основний тягар щодо їх організації та проведення лягав, звісно, на мої плечі. Проте у їх проведенні відчувався набутий досвід, який би я назвав школою Костриці. На жаль, з 2011 року Микола Юхимович уже не працював у повну силу, а наприкінці вказаного року повністю пішов з роботи, буваючи в ЖОППО лише вряди-годи. Щодо цих конференцій ми могли тоді спілкуватися з ним по телефону. Останній раз я його бачив у кінці квітня 2012 року в Інституті, куди він зайшов у справах. Я зустрівся з ним, переговорив стосовно деяких питань міжшкільного обміну (програми перебування німецької делегації) і майбутньої краєзнавчої конференції у 2013 році, присвяченої 100-річчю гімназійного руху в нашому місті. Проте він відмовився брати у ній участь через погане здоров'я. Я з сумом і болісним жалем дивився на цю людину, недавно ще сповнену оптимізмом і бажанням діяльності. «Бачите, Валентине Володимировичу, – гірко сказав він, повільно спускаючись сходами і тримаючись за перила, – здоров'я як мене підвело. Це я, вочевидь, прийшов уже востаннє на роботу» [3: арк. 31]. Видно було, що хвороба прогресувала. Тодішнього і наступного року я телефонував декілька разів Миколі Юхимовичу, вітав зі святами і днем народження. Але спілкуватися приходилося через його дружину Наталію Степанівну.

25 квітня 2014 року я виїхав згідно з планом перебування делегації німецьких гімназистів з дружиною, вчителями, німецькими та українськими гімназистами в Житомир; екскурсію містом ми розпочали о 10 годині з музею космонавтики. Тут мені повідомили про смерть Миколи Юхимовича, і що цього дня відбудуться прощання та похорон. Я вибачився перед німецькими учителями, що мушу залишити на годину екскурсію в музеї, а сам з дружиною, купивши дорогою квіти, вирушили нашим автобусом до будинку, де мешкав М. Ю. Костриця. Там нікого не застали; мешканці сказали, що прощання проходить у міському Будинку культури по вулиці Першого Травня. (Нині ця вулиця носить ім'я відомого піаніста Святослава Ріхтера, який родом

з Житомира). Поїхали за вказаною адресою, зайшли у вестибюль, поклали біля труни з тілом Педагога і Краєзнавця квіти. Постояли хвилин десять, висловили співчуття родині покійного і поїхали, на жаль, знову в музей до нашої групи. На нашу годинну відсутність ніхто не звернув особливої уваги.

На закінчення хотілося б сказати, що з іменем Миколи Юхимовича Костриці, українським краєзнавством і волинським зокрема, було втрачено справнього ентузіаста дослідницької роботи, велета краєзнавчого руху в нашій державі, який до кінця був вірний своєму покликанню. Микола Юхимович мав обширні знання у царині багатьох наук. Його ім'я шанувалося вченими-істориками, етнографами, філологами, економістами та географами не лише в Україні, але й за її межами. Після себе Микола Юхимович залишив діючу обласну організацію і сотні вдячних за науку та співпрацю послідовників. Він нагороджений орденом «За заслуги» та іншими відзнаками. Отримав премію імені Івана Огієнка та імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України. Мир і вічний спокій його праху.

Література та джерела

1. Вдосконалювати стиль і методи роботи : редакційна стаття. / ред. А. Максимов. *Радянський прапор*. 1976. № 28. 18 лютого. С. 3.
2. Древній і вічно молодий : редакторська стаття на основі інтерв'ю голови міської ради В. І. Загрівого. *Лесин край*. 1995. № 72. 13 жовтня. С. 1, 3.
3. З власного архіву Вітренка В. В. Папка «Костриця М. Ю.».
4. Звягель – Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення : наук. зб. «Велика Волинь». Вип. 36 : матер. міжнар. наук.-краєзн. конф. : у 2 т. Т. І. Житомир : М. Косенко, 2007. 382 с.
5. Звягель – Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення : наук. зб. «Велика Волинь». Вип. 36 : матер. міжнар. наук.-краєзн. конф. : у 2 т. Т. II. Житомир : М. Косенко, 2007. 352 с.
6. Поліщук А. Конференція краєзнавців. *Лесин край*. 1995. № 80. 11 листопада. С. 3.

— o —

Розділ II. З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА РІДНОГО КРАЮ

УДК 908(477.82)+94(477.82)

БОНДАРЕНКО Г. В., ЧИБИРАК С. В.

(м. Луцьк)

СПІВПРАЦЯ ВОЛИНСЬКИХ КРАЄЗНАВЦІВ У МЕЖАХ ВЕЛИКОЇ ВОЛИНИ ВІД 90-х РОКІВ ХХ ст.

***Анотація.** Ця публікація розповідає про співпрацю краєзнавців Волинської області і краєзнавчих організацій Великої Волині. У ній представлено події від 90-х років ХХ ст. та показано участь краєзнавців у різних заходах, спільних конференціях, матеріали яких свідчать про потужну пошукову роботу і наукову діяльність. Згадуються керівники осередків і дослідники, зокрема Микола Костриця, світлій пам'яті якого і присвячена ця конференція.*

***Ключові слова:** Велика Волинь, Волинська область, краєзнавство, краєзнавці, краєзнавчі дослідження.*

Виклад основного матеріалу. Час з 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. був надзвичайно плідним в історико-краєзнавчих дослідженнях Волино-Поліського краю. З'явилась можливість не лише висловлюватись на радіо і телебаченні, друкуватись у пресі, але й у краєзнавчих збірниках, виступати на різних краєзнавчих заходах, нарешті, шанс видати книгу без надмірно прискіпливої цензури. Обласні, районні та міські засоби масової інформації постійно друкували статті та повідомлення до ювілейних та пам'ятних дат історії та культури, про історичних осіб. Все це сприяло висвітленню історії та культури краю різних часів. У тому числі значна увага була приділена історичним подіям та війнам ХХ ст. з метою виявлення та вивчення нових фактів і висловлення нових історичних оцінок.

Варто зауважити, що висловлювались різні точки зору, навіть полярні та суперечливі. Але саме вони давали поштовх до зацікавлення пошуковою роботою з історії, до ознайомлення з новими фактами, подіями, явищами життя краю та його людей. Тому не лише пробуджувалась історична пам'ять і свідомість, а досить часто спливала на поверхню історична правда. Хоч із запізненням, але

давались належні оцінки певним подіям та вершився історичний суд пам'яті принаймні у тому розумінні, що з власної історії не варто нічого забувати і втрачати.

Найбільш крайніми, такими вони й залишаються на сьогодні, були позиції націоналістичні й комуністичні, релігійні та атеїстичні. Проте їх крайнє вираження, найбільш різке, тривало у межах 1990–1992 років, а потім це політико-ідеологічне протистояння перестало бути таким напруженим і менше стало проявлятися зовні, як це було спочатку. Більшість крайніх правих і крайніх лівих позицій стали зрозумілими. Хоча спроби кожної сторони притягнути на свою користь «свідчення історії» не припинялись і тривають донині.

Суперечливість історичних подій та оцінок позначалась на якості історико-краєзнавчих досліджень. Але важливим досягненням було те, що кожна точка зору мала право на оприлюднення. Про це свідчать тези Шостої Всеукраїнської наукової конференції «Історичне краєзнавство у відродженні культури, багатства вікових національних традицій», що відбулась у Луцьку в 1992 р., а також виступи її учасників. Важливість цієї конференції для розвитку регіонального краєзнавства відмічала З. Першина [6: 280–285]. Це пов'язано з тим, що в матеріалах також було виділено проблеми волинезнавства і вміщено публікації місцевих дослідників.

У 80-х і 90-х рр. ХХ ст. краєзнавці Волині досить успішно включились у процес національного і культурного відродження та загальноукраїнський краєзнавчий рух. Це відбувалось тому, що з приходом до влади в СРСР Михайла Горбачова, у часи «перебудови» стало можливим займатись більш предметно історією та культурою у республіках і регіонах, була послаблена політична цензура. Зацікавленість краєзнавців у розробці нових тем була окреслена цілим рядом можливостей дослідити колись забуті імена та тривалий час замовчувані події, які стосувались національно-культурного відродження Української держави, конкретної історії населених пунктів, а також ролі видатних осіб. Були проведені історико-краєзнавчі конференції у Житомирі, Луцьку, Рівному, Володимирі-Волинському, Новограді-Волинському, Ізяславі, Полонному, Старокостянтинові, Шепетівці та інших населених пунктах у межах Великої Волині.

Ініціатором відродження краєзнавчого руху став Петро Тимофійович Тронько [8], котрий впроваджував цю ідею від часу створення проекту «Історія міст і сіл Української РСР». Одними з перших з'явилися обласні товариства краєзнавців у Рівненській, Волинській, Житомирській та Хмельницькій областях.

Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України бере свій початок від часу, коли було створено Волинське обласне товариство краєзнавців 17 листопада 1989 р. Зазначимо, що дана знакова подія для краєзнавства відбулася на III Волинській історико-краєзнавчій конференції. У її роботі взяли участь делегати з багатьох районів і міст Волинської області, представники державних установ і громадських організацій. Головою товариства був обраний Геннадій Бондаренко [2: 78–85; 3: 164–168; 5: 5–7].

Правління Національної спілки краєзнавців України на чолі з П. Троньком, а згодом з О. Реєнтом [7], постійно намагається вникнути у ті процеси краєзнавчих досліджень і краєзнавчої освіти, які відбуваються у регіонах. Виїзні засідання із залученням краєзнавців різних областей України дають можливість не лише обмінюватися досвідом, а й створити систему національного краєзнавчого простору як важливого напрямку дослідницької діяльності, національного і патріотичного виховання. Таким локальним простором у національному краєзнавстві є, зокрема, Велика Волинь.

У червні 2013 р. було проведено виїзне засідання Правління НСКУ для ознайомлення з роботою Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України та обміну досвідом між обласними організаціями.

Основи співпраці у краєзнавстві Великої Волині закладались ще у кінці 80-х і на початку 90-х років ХХ ст. Керівники Волинської, Житомирської, Рівненської та Хмельницької областей постійно зустрічались на конференціях, семінарах, форумах та інших заходах. Слід віддати належне активності Миколи Костиці, Івана Пашука, Лева Баженова. Згодом долучились краєзнавці Львівщини і Тернопільщини, областей які теж історично зв'язані з Волинню. Перші спільні конференції мали назву «Велика Волинь. Минуле і сучасне», як продовження традицій, закладених Павлом Тутковським у ХІХ ст. Основну роль в їх організації та проведенні відіграв М. Костиця.

Микола Юхимович Костриця (20 вересня 1942 р. – 23 квітня 2014 р.) – доктор географічних наук, професор, президент Товариства дослідників Волині, перший керівник Житомирської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців. Від часу створення краєзнавчої організації у Житомирській області вивів краєзнавчу освіту на високий рівень компетентності та науковості. Залучив краєзнавців більшості районів області, об'єднав їх навколо вирішення державних і регіональних програм. Після смерті М. Костриці обласну Житомирську організацію згодом очолив Павло Скавронський з м. Бердичів, який продовжує справи свого попередника та співпрацю з колегами.

М. Ю. Костриця

Голова Рівненського краєзнавчого товариства Іван Григорович Пашук (20 лютого 1938 р. – 19 вересня 2013 р.) – письменник, журналіст, краєзнавець, був активним дослідником і організатором краєзнавчого руху. Як член правління Національної спілки краєзнавців України він завжди відгукувався на різні починання в краєзнавстві та йшов на співпрацю з іншими регіональними організаціями і колегами.

Спільні дослідження рівненських і волинських краєзнавців представляють теперішній голова Рівненської організації А. Жив'юк, В. Луць, В. Атаманенко, О. Булига, Р. Давидюк, М. Манько, О. Позіховський, С. Позіховська, А. Українець та інші.

Голова Хмельницької обласної організації НСКУ, доктор історичних наук, професор Лев Васильович Баженов народився 1 січня 1946 року в Старокостянтиніві, що на Хмельниччині, у сім'ї педагога і письменника Василя Баженова. У 1963 році в Хмельницькому закінчив місцевий кооперативний технікум. У 1964–1968 рр. навчався на історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, де продовжив працювати у наступні роки. У жовтні 2008 року обраний головою Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Взяв участь у багатьох краєзнавчих заходах у межах Великої Волині.

Разом з Л. Баженовим до співпраці залучались Олександр Завальнюк, Іван Рибак (1951–2017), Віктор Прокопчук, Анатолій Трембіцький, а також інші краєзнавці – учасники багатьох спільних досліджень як на Хмельниччині, так й конференцій «Минуле і сучасне Волині та Полісся».

Часто беруть участь у волинських конференціях та інших краєзнавчих заходах голови Львівської і Тернопільської організацій НСКУ Микола Литвин і Степан Костюк, а також краєзнавці з інших регіонів України.

Окремі аспекти співпраці краєзнавців Великої Волині висвітлювались у публікаціях, що стосувалися пам'ятних дат краю та краєзнавчих ювілеїв [1: 113–123; 4].

Краєзнавчі організації тісно співпрацюють із закладами освіти та науки, музеями, архівами, бібліотеками і організаціями, що представляють краєзнавчий простір сучасної Великої Волині. Звичайно, що волинські краєзнавці не обмежувались внутрішнім спілкуванням. Вони співпрацювали з іншими регіонами України і дослідниками за її межами, зокрема з українською діаспорою.

Література та джерела

1. Бондаренко Г. В. Волинській обласній організації Національної спілки краєзнавців України – 20 років. *Краєзнавство : науковий журнал*. № 1–2. Київ, 2010. С. 113–123.
2. Бондаренко Г. В. Волинське обласне товариство краєзнавців. *Науковий вісник Меджибіж* : матеріали п'ятої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». Ч. 2. Меджибіж–Хмельницький, 2011. С. 79–85.
3. Бондаренко Г. В., Шваб А. Г. Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України. *Краєзнавство : науковий журнал*. № 4. Київ,

2019. С. 164–168.

4. Бондаренко Г. Історичне краєзнавство Волинської області (1939–2019 роки) : монографія. Луцьк : Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2021. 534 с. : іл.
5. Минуле і сучасне Волині (до 45-річчя визволення Волині від німецько-фашистських загарбників) : тези доповідей і повідомлень III Волинської історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 1989. 278 с.
6. Першина З.В. Проблеми історіографії історичного краєзнавства в матеріалах Всеукраїнських конференцій. *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Харків, 1996. С. 280–285.
7. Реєнт О. Краєзнавство в Україні: українські традиції і стратегія розвитку. Вид. 2-ге., доп. Київ, 2021. 292 с.
8. Я тобою, Україно, живу : літопис життя і діяльності вченого і громадського діяча, академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька. Київ : Фенікс, 2010. 200 с.

— o —

УДК 908(477.42)

СКАВРОНСЬКИЙ П. С.

(м. Бердичів, Житомирська обл.)

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА ОПРИЛЮДНЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ЦИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ЖИТОМИРЩИНІ

***Анотація.** В статті наведено численні приклади роботи краєзнавців Житомирщини по вивченню історії українського державотворення з наступною публікацією своїх краєзнавчих досліджень в наукових виданнях: збірниках матеріалів краєзнавчих конференцій та книгах.*

***Ключові слова:** Житомир, збірники конференцій, книги, краєзнавчі нариси, українське державотворення.*

Вступ. Відповідно до Указу Президента України № 423/2021 «Про День Української Державності» від 24 серпня 2021 року, в якому «З метою утвердження спадкоємності понад тисячолітньої історії українського державотворення, спираючись на історію української державності, яка сягає своїм корінням часів заснування міста Києва та розквіту держави за часів князя Київського Володимира Великого –

державотворця, який прийняттям у 988 році Християнства засвідчив цивілізаційний вибір Київської Русі, спадкоємцями якої є, зокрема, Галицько-Волинське князівство, Українська козацька держава, Українська Народна Республіка, Західноукраїнська Народна Республіка, Українська Держава, Карпатська Україна та сучасна Україна, вшановуючи пам'ять та засвідчуючи повагу до діяльності Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Грушевського, інших видатних представників національної еліти, а також борців за державність та незалежність України» в Україні, починаючи з нинішнього року, щорічно 28 липня, у День Хрещення Київської Русі-України, коли вшановується пам'ять про видатного державотворця, святого рівноапостольного князя Київського Володимира Великого, відзначається День Української Державності [24].

Історія українського державотворення знайшла своє відображення як в самих краєзнавчих дослідженнях краєзнавців, так і в наукових публікаціях, які видавались на Житомирщині.

Виклад основного матеріалу. Так, в книзі «Козацькі часи на Житомирщині» (1994), надрукованій на замовлення Житомирської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, поміщено ряд статей про події героїчної епохи козацького середньовіччя, коли наші попередники на весь голос заявили, що український народ здатний боротися за свою незалежність, створивши Українську козацьку державу [4]. Зокрема, це статті Н. Борисюка «Гайдамацький рух і Житомирщина» [1], В. Давидюка та О. Іващенко «Герб на честь козацького лицаря» [2], О. Іващенко «Повстання С. Наливайка і Волинь» [7], Л. Монастирського «Козацькі та гайдамацькі мотиви в художній літературі про наш край» [16], В. Павленка та Ю. Поліщука «Максим Кривоніс – сподвижник Б. Хмельницького» [17], Ю. Поліщука «Події визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького на Житомирщині» [19], І. Ярмошика «Юрій Немирич – видатний представник козацької старшини середини XVII століття» [26]. Окремий розділ цієї книги присвячений пам'ятникам та пам'ятним місцям козацької історії на Житомирщині [18].

У нарисах Ю. М. Поліщука «Бердичів» [8: 5–15], «Бердичівський район» [8: 155–164] та О. Іващенко «Брусилівський район» [8: 454–465] у II томі «Книги Пам'яті України, Житомирська область» (1994) розповідається про визволення цих територій нашої області від німецько-нацистських загарбників в рамках Житомирсько-Бердичівської операції.

У книзі М. Ю. Костиці та Г. П. Мокрицького «У просторі і часі. Видатні постаті Житомирщини» (1995) надруковано нарис «Будівничий української культури» [13: 27–38] про життя та діяльність І. І. Огієнка, державотворця УНР, в уряді якої він обіймав посаду міністра освіти та віросповідань, уродженця Брусилова, 140-річчя від дня народження якого відзначає Житомирщина нинішнього року, та нарис «Металург із серцем поета» [13: 39–50] про життя і діяльність І. А. Фещенка-Чопівського, також державотворця УНР, міністра промисловості і торгівлі уряду УНР, уродженця села Чоповичі, нині адміністративного центру Чоповицької селищної ОТГ Коростенського р-ну Житомирської обл.

На Всеукраїнській науково-краєзнавчій конференції «Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу» (23–25 травня 1996 р.), яка була присвячена 130-річчю Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки, тоді ще завідуючий відділом охорони пам'яток Житомирського краєзнавчого музею І. І. Ярмошик виступив з доповіддю «Перебування Богдана Хмельницького на Житомирщині» [3: 90–92], в якій, зокрема, розкрив перші кроки щодо організації захисту українських земель від коронного війська Польщі.

У краєзнавчих нарисах про видатних людей, минуле Житомирщини, обряди і звичаї населення краю «Кожному мила своя сторона» (1997) поміщено нарис Юрія Захарчука «Юрій Немирич – лицар духу українського» [9: 38–40], адже він був полковником українського війська, брав участь у розгромі московського війська в Конотопській битві, коли 30-тисячне військо козаків уцент розгромило 100-тисячне військо князя Трубецького, воював з московітами під Лохвицею, був противником підданства України Московії. В нарисах І. Плотницької «Іван Огієнко – дослідник вірувань українського народу» [9: 54–56], О. Кучерука «Іван Огієнко – оборонець рідномовної школи» [9: 56–60] та Т. Роняк «Моя молодь

улюблена... про педагогічні погляди І. Огієнка» [9: 61–62], в яких проаналізовано науково-дослідницьку та освітньо-практичну діяльність І. Огієнка. Його педагогічні погляди і твердження стосовно україномовної школи залишаються актуальними і на сьогоднішній день. Г. Мокрицький в нарисі «Столиця України... Житомир» [9: 92–110] описав широкому загалу невідомі раніше факти та імена з історії міста часів Української визвольної революції 1917–1920 років.

В частині другій краєзнавчих нарисів «Кожному мила своя сторона» (1998) опубліковано статтю Івана Ярмошика «Наша дума, наша пісня не вмре, не поляже» [10: 158–161], де за матеріалами музейної виставки «Українське козацтво і Житомирщина: сторінки історії» розкрито діяльність Житомирського краєзнавчого музею по дослідженню сторінок історії козацтва, пов'язаних з Житомирщиною.

В матеріалах обласної науково-практичної конференції «Роль краєзнавства в духовному збагаченні особи» (20–21 травня 1998 р.) надрукована стаття Богдана Вергуна «Вони боролися за Україну» [22: 74–78], в якій описано складні, часто суперечливі сторінки події національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр., що вирішували долю Української держави, та стаття Юрія Ковтуна «Житомирщина в національно-визвольних змаганнях (1917–1920 роки)» [22: 146–159].

Автор розділу «Уроки української революції та боротьби за незалежність (1917–1920)» навчального посібника з історичного краєзнавства для вчителів історії, студентів, учнів загальноосвітніх шкіл та усіх, хто цікавиться історією рідного краю, «Житомирщина. Історичний нарис» (2003) Юрій Поліщук описав події того часу, акцентуючи увагу читача на перебуванні уряду Української Народної Республіки безпосередньо в Житомирі, то у вагонах, а потім і в будинку Дворянського зібрання на вулиці Великій Бердичівській, де нині розміщується поліклініка № 1, на прийняті саме в Житомирі постанови та законів: закон про введення в Україні григоріанського календаря, про нову грошову одиницю – гривню, про затвердження гербом УНР знака князівської влади Володимира Святославовича – тризуба, про новий територіально-адміністративний поділ України [4: 124–136].

У науковому збірнику «Велика Волинь» (том 31) «Житомиру – 1120 (884–2004)» (2004) краєзнавець Леонід Тимошенко в статті «Події

Хмельниччини на території Житомирського староства (Потіївщина)» описує на підставі ретельного вивчення актових книг Київського воєводства хід Хмельниччини на Потіївщині, зокрема про селянські повстання на Потіївщині проти власників маєтків, називає негативні наслідки Хмельниччини, оскільки вона принесла розруху і обезлюднення краю та внаслідок українсько-московського релігійного конфлікту Київська православна митрополія повністю була підпорядкована Московському патріархату [5: 234–240]. Навіть нині, під час російської військової агресії в Україні, ми всі відчуваємо наслідки цього підпорядкування.

У 2007 р. в м. Житомирі було проведено Міжнародну науково-краєзнавчу конференцію «Проблеми українського державотворення: історія та сучасність», присвячену 100-річчю від дня народження О. Ольжича та 90-річчю Української Народної Республіки і видано науковий збірник у 2-х томах [20; 21]. У збірнику широко представлені різноманітні матеріали, що висвітлюють процеси українського державотворення, розповідається про видатних людей, що творили історію України. Зокрема, на пленарному засіданні конференції було заслухано цікаві доповіді М. Ю. Костриці та Р. Ю. Кондратюка «З берегів Тетерева – у вічність. О. Ольжич і Житомирщина» [20: 3–20], Ярослави Павличко «Діаспорні видання Олега Ольжича у Львівських книгозбірнях» [20: 24–27], Л. В. Ковалишина «Видавнича діяльність О. Кандиби-Ольжича в контексті національного відродження України (1932–1939 рр.)» [20: 28–32], В. В. Моздіра «Наукова та громадсько-політична діяльність Олега Кандиби-Ольжича (1925–1944 рр.)» [20: 33–41], А. І. Доценко «Внесок Олега Ольжича в українську науку» [20: 41–44], В. Шевченко та М. Шевченко «Центральна рада: початок українізації» [20: 44–53], М. Ю. Костриці «Законотворча діяльність Михайла Грушевського на чолі Центральної Ради в Житомирі та Коростені (кінець січня – початок березня 1918 року)» [20: 53–61], В. І. Тимошенка «Кількісний вимір учасників українського національно-визвольного руху на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст.» [20: 61–65]. В науковому збірнику поміщено статті М. Ю. Костриці та Р. Ю. Кондратюка «Підвалини української державності. До сторіччя житомирської "Просвіти"» [20: 89–93], Л. П. Красносілецького та І. В. Рибак «Волинська повстанська армія в антибільшовицькому русі опору селян у 1922–1924 рр.» [20: 93–96],

О. С. Солодухи «Агатангел Кримський (1871–1942) і творення Української держави» [20: 103–110], В. Ю. Канчури «Спроба державотворення» [20: 117–122], В. М. Жилюка «Національно-визвольна боротьба місцевих загонів на Житомирщині в 1943 році» [20: 122–128], І. М. Астапюк та П. С. Скавронського «Ознайомлення з життям і творчістю Олега Ольжича на уроках літератури рідного краю у 8 класі загальноосвітньої школи» [20: 133–140]. Організаторами цієї конференції були Управління культури і туризму Житомирської обласної державної адміністрації, Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти та Житомирський обласний краєзнавчий музей. Всього в двох томах матеріалів Міжнародної науково-краєзнавчої конференції поміщено 106 статей ста двадцяти авторів – учасників конференції. Головним редактором наукового збірника матеріалів конференції був її головний організатор, тоді ще кандидат географічних наук, доцент, президент Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині Микола Юхимович Костриця.

У 2008 р. в серії «Вчені Житомирщини» було видано історико-краєзнавчий нарис «Мріяв про незалежну Україну: І. А. Фещенко-Чопівський». Його було присвячено життю, науковій, громадській і державній діяльності видатного українського діяча ХХ ст. Івана Андрійовича Фещенка-Чопівського (1884–1952), уродженця Житомирщини, колишнього міністра Центральної Ради та Директорії, вченого-металурга. Автор нарису – Микола Юхимович Костриця. Таким чином, поряд з іменами І. Огієнка, М. Чечеля, О. Ольжича, В. Липинського та інших звитяжців національної культури і науки через багато десятиріч з мороку забуття повернулося до рідної домівки ще одне ім'я її видатного сина [12].

А вже 20–22 січня 2009 р. в приміщенні Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки ім. О. Ольжича відбулась Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Україна від епохи УНР до початку ХХІ століття», присвячена 125-річчю від дня народження І. А. Фещенка-Чопівського. Її організаторами були Управління культури і туризму Житомирської обласної державної адміністрації, Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної

освіти та Житомирський обласний краєзнавчий музей. На пленарному засіданні з цікавими доповідями виступили: президент Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри природничо-математичних дисциплін Житомирського інституту післядипломної педагогічної освіти М. Ю. Костиця – «З вірою у незалежну Україну» [25: 3–10], А. М. Трембіцький – «До історії останніх життєвих шляхів І. Феценка-Чопівського (1945–1952)» [25: 29–35], о. Ю. А. Мицик – «Катеринославський епізод з біографії І. Феценка-Чопівського» [25: 24–29], В. І. Тимошенко – «Походив з родини чоповицької околичної шляхти» [25: 17–23], К. В. Завальнюк – «Український військовий і громадський діяч І. А. Феценко-Чопівський (1899 – після 28.11.1964)» [25: 35–40], О. Й. Дем'янюк – «Формування українського законодавства у «волинський» період діяльності УНР» [25: 61–65], В. Ю. Канчура – «Події Другого Зимового походу на Любарщині» [25: 88–94] та М. А. Білорус – «Член Центральної Ради Саватій Березняк» [25: 52–61]. Після обіду робота конференції продовжувалась на секційних засіданнях. Працювало дві секції: «Краєзнавчі студії Великої Волині» та «Постаті Великої Волині». Всього взяли участь в роботі науково-краєзнавчої конференції 70 учасників з Житомирщини та інших регіонів України.

6–8 жовтня 2009 р. у м. Житомирі відбулась Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Житомиру – 1125», яка була присвячена 1125-річчю заснування міста Житомира. Цікавими виступами з історії українського державотворення на цій конференції були доповіді Я. Д. Козельського – «Гетьман Іван Виговський: легенда, що стала реальністю» [6: 295–301], Л. Г. Реви – «Григорій Сковорода – філософ світового рівня в дослідженнях Мирослава Поповича» [6: 301–310], В. В. Моздіра – «Маловідома сторінка життя Івана Огієнка – видатного уродженця Житомирщини» [6: 311–321] та К. В. Завальнюка – «Національний романтик української революції отаман Ю. Божко (1885–1919)» [6: 399–408].

На Всеукраїнській науково-краєзнавчій конференції «Краєзнавство та музейна справа в Україні», присвяченій 145-річчю Житомирського обласного краєзнавчого музею (Житомир, 27–29 жовтня 2010 р.), де було представлено 79 доповідей, в тому числі учасники конференції прослухали доповіді о. Юрія Мицика «З нових

джерел про початок національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. на Житомирщині» [14: 127–131] та В. В. Моздіра «Іван Огієнко – побудник червоно хресного руху на Поділлі (1919–1920 роки)» [14: 327–332].

25 лютого 2011 р. у м. Новограді-Волинському відбулась Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Слово твоє невмируще в віках», присвячена видатній представниці української еліти Лесі Українці, яка згадується в Указі Президента України № 423/2021 «Про День Української Державності» від 24 серпня 2021 року, 140 років від дня народження якої відзначалось тоді у 2011 р. У науковому збірнику конференції поміщено 49 статей, з яких 28 розповідають про постать Лесі Українки та родину Драгоманових-Косачів [23]. Для переліку лише цих статей, їх авторів і хід проведення конференції можна написати окрему статтю.

На Всеукраїнській науково-краєзнавчій конференції «Культурний простір Житомирщини-Волині ХІХ–ХХ століть» (Житомир, 24 квітня 2012 р.), яка була проведена до 75-річчя Житомирської області, було заслухано статті М. Ю. Костиці «Краєзнавча діяльність І. І. Огієнка» [15: 4–8], А. А. Понагайби «Постать митрополита Іларіона (в миру професора Івана Огієнка) у документах Волинської ОУНБ імені Олени Пчілки» [15: 8–14], О. М. Фурманської «Сторінки, написані серцем (літературна творчість Івана Огієнка)» [15: 14–20], В. О. Римської «Лесина свята оселя» [15: 21–29] та К. В. Завальнюка і Т. В. Стецюк «Леся Українка і Східне Поділля» [15: 30–40].

Висновки. Отже, Житомирська обласна організація Національної спілки краєзнавців спільно з Житомирською обласною державною адміністрацією, вищими навчальними закладами Житомира, Державним архівом Житомирської області, Житомирською обласною науковою універсальною бібліотекою імені О. Ольжича, Житомирським обласним краєзнавчим музеєм, Житомирським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти організували щорічно науково-краєзнавчі конференції, в наукових збірниках матеріалів яких друкувались статті краєзнавців, викладачів вищих навчальних закладів та працівників музеїв і бібліотек за результатами досліджень історії українського державотворення. Про це свідчать наведені в даній статті приклади.

Література та джерела

1. Борисюк Н. Гайдамацький рух і Житомирщина. *Козацькі часи на Житомирщині*. Житомир : Льонок, 1994. С. 73–90.
2. Давидюк В., Іващенко О. Герб на честь козацького лицаря. *Козацькі часи на Житомирщині*. Житомир : Льонок, 1994. С. 59–73.
3. Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу : матер. Всеукр. наук.-краєзн. конференції (Житомир, 23–25 травня 1996 р.) / відп. ред. М. Ю. Костиця. Житомир : ВКФ «Поліграфіка», 1996. 246 с.
4. Житомирщина: історичний нарис : навчальний посібник. Житомир : Полісся, 2003. 272 с.
5. Житомиру – 1120 (884–2004) : наук. зб. «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 31 / гол. ред. М. Ю. Костиця. Житомир : Косенко, 2004. 512 с.
6. Житомиру – 1125 : матер. Всеукр. наук.-краєзн. конф. присв. 1125-річчю засн. Житомира / гол. ред. М. Ю. Костиця. Житомир : М. Косенко, 2009. 460 с.
7. Іващенко О. Повстання С. Наливайка і Волинь. *Козацькі часи на Житомирщині*. Житомир : Льонок, 1994. С. 5–15.
8. Книга пам'яті України. Житомирська область. Т. 2. Житомир : Льонок, 1994. 656 с.
9. Кожному мила своя сторона / упоряд. Л. І. Бондарчук, Л. С. Демченко. Житомир : Журфонд, 1997. 192 с.
10. Кожному мила своя сторона. Ч. 2 / упоряд. Л. І. Бондарчук, Л. С. Демченко. Київ : Аверс, 1998. 312 с.
11. Козацькі часи на Житомирщині. Житомир : Льонок, 1994. 128 с.
12. Костиця М. Ю. Мріяв про незалежну Україну: І. А. Фещенко-Чопівський. Житомир : В. Котвицький, 2008. 44 с.
13. Костиця М. Ю., Мокрицький Г. П. У просторі і часі. Видатні постаті Житомирщини. Житомир : Журфонд, 1995. 208 с.
14. Краєзнавство та музейна справа в Україні : матер. Всеукр. наук.-краєзн. конф. присв. 145-річчю Житомирського обласного краєзнавчого музею / гол. ред. М. Ю. Костиця. Житомир : М. Косенко, 2010. 544 с.
15. Культурний простір Житомирщини-Волині ХІХ–ХХ ст. : матер. Всеукр. наук.-краєзн. конф. (м. Житомир, 24 квітня 2012 р.) : у 2 т. Т. 1 / гол. ред. М. Ю. Костиця. Житомир : М. Г. Косенко, 2012. 372 с.
16. Монастирецький Л. Козацькі та гайдамацькі мотиви в художній літературі про наш край. *Козацькі часи на Житомирщині*. Житомир : Льонок, 1994. С. 90–97.

17. Павленко В., Поліщук Ю. Максим Кривоніс – сподвижник Б. Хмельницького. *Козацькі часи на Житомирщині*. Житомир : Льонок, 1994. С. 32–48.
18. Пам'ятники та пам'ятні місця козацької історії на Житомирщині. *Козацькі часи на Житомирщині*. Житомир : Льонок, 1994. С. 98–122.
19. Поліщук Ю. Події визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького на Житомирщині. *Козацькі часи на Житомирщині*. Житомир : Льонок, 1994. С. 15–32.
20. Проблеми українського державотворення: історія і сучасність : у 2 т. Т. 1. / гол. ред. М. Ю. Костриця. Житомир : М. Косенко, 2007. 320 с.
21. Проблеми українського державотворення: історія і сучасність : у 2 т. Т. 2 / гол. ред. М. Ю. Костриця. Житомир : М. Косенко, 2007. 344 с.
22. Роль краєзнавства в духовному збагаченні особи : матер. регіон. наук.-практ. конф. (Житомир, 20-21 травня 1998 р.) / відп. ред. М. Ю. Костриця. Житомир , 1998. 272 с.
23. «Слово твоє невмирує в віках» : матер. Всеукр. наук.-краєзн. конф. присв. 140-річчю від дня народж. Лесі Українки (м. Новоград-Волинський, 25 лютого 2009 р.) / гол. ред. М. Ю. Костриця. Житомир : М. Косенко, 2011. 328 с.
24. Указ Президента України № 423/2021 «Про День Української державності» від 24 серпня 2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423/2021#Text>.
25. Україна від епохи УНР до початку ХХІ століття : матер. Всеукр. наук.-краєзн. конф. (м. Житомир, 20-22 січня 2008 р.) / гол. ред. М. Ю. Костриця. Житомир : М. Косенко, 2009. 560 с.
26. Ярмошик І. Юрій Немирич – видатний представник козацької старшини середини ХVІІ століття. *Козацькі часи на Житомирщині*. Житомир : Льонок, 1994. С. 48–58.

— 0 —

УДК 908(477.42)

БОВКУН О. В.
(м. Житомир)

ЖИТОМИРСЬКИЙ ЖУРНАЛІСТ КОСТЯНТИН КІЗУБ ТА ЙОГО РОЛЬ У ЗБЕРЕЖЕННІ БУДИНКУ ВОЛОДИМИРА КОРОЛЕНКА

***Анотація.** У статті на основі відкритих друкованих джерел та архівних документів досліджується активна громадянська та професійна позиція журналіста газети «Радянська Житомирщина»*

Костянтина Олексійовича Кізуба у справі порятунку від знесення будинку, в якому народився та мешкав видатний письменник Володимир Короленко. Детально досліджено біографію Костянтина Кізуба, його родовід, а також краєзнавчу діяльність журналіста. Розповідається про «будинок Короленків», його історію та обставини знаходження в середині ХХ століття.

Ключові слова: Короленко, Кізуб, «Радянська Житомищина», музей, Листовська.

Виклад основного матеріалу. У 1960-х роках розпочалося активне будівництво нових житлових масивів Житомира. У центральних частинах міста зносили колишні забудови, а на їхньому місці виростали панельні або цегляні п'яти- та дев'ятиповерхові будинки. З одного боку, цей процес давав змогу вирішити свої квартирні питання тисячам родин. З іншого – разом з трухлявими облупленими халупами назавжди зникали й родові маєтки відомих житомирських родин, забираючи з собою навіки історію своїх власників. За кілька десятиліть зникли садиби Лятошинських, Краснових, Гербачевських, Семенових... Було знищено будинки, у яких проживали близькі родичі Лесі Українки, Олександр Довженко, рідні Володимира Висоцького.

Така ж доля могла спіткати і будинок, у якому 27 липня 1853 року народився видатний класик російської літератури Володимир Галактіонович Короленко.

Житомиряни завжди пишалися своїм земляком – ще за життя Короленка з гордістю передплачували літературні журнали і газети, у яких друкувалися його твори і публікації, стежили за новинами у пресі. У 1903 році житомирський міський голова привітав Володимира Короленка з 50-річним ювілеєм. Письменник на той час жив у Полтаві і досить тепло відгукнувся на привітання: «Життя кидало мене далеко від місця народження, але пам'ять про рідні місця збереглася в мені живо і яскраво... У відповідь на добрі побажання дозволю собі, у свою чергу, побажати рідному місту подальшого процвітання та розвитку...» [3: 381]. Підписано цей лист наступним чином: «Житомирський уродженець, письменник Володимир Короленко».

До 65-річчя з дня народження Короленка у 1918 році в житомирській газеті «Волинь» була надрукована вітальна телеграма.

Довгий час була живою у місті й добра пам'ять про його батька – непідкупного й чесного суддю Галактіона Опанасовича Короленка. Отже, саме пам'ять поєднує нас із рідними місцями і людьми, несе в собі зв'язок між минулим і сьогоднішнім. Завдяки автобіографічній повісті Володимира Короленка «Історія мого сучасника» краєзнавці отримали цікаві дані про минуле міста і його мешканців.

Історія будинку, де народився Короленко, є такою. Побудований він у 40-х роках ХІХ століття як флігель у садибі, яка належала польській поміщиці Коляновській (особняк власниці стояв неподалік, він не зберігся). Короленки власної садиби не мали, а будинок, у якому жили усією сім'єю – винаймали. Про цей дім письменник з ніжністю згадував в «Історії мого сучасника». «Наш флігель, – писав Володимир Короленко, – стояв у глибині двору, примкнувши з однієї сторони до кам'яниці, а з іншої – до густого саду... Той будинок, в якому, здавалось, ми жили завжди, був розташований у вузькому провулку, що вибігав на невеличку площу. До неї сходилося декілька вулиць; дві з них вели до кладовищ» [2: 39]. Далі письменник більш точно вказує, що одна вулиця закінчувалася православним кладовищем (нині Вільське, або Російське), а інша, яка «круто звертала біля нашого провулку вліво», вела до кладовищ: католицького та лютеранського. Таким чином, цілком зрозуміло, що будинок, у якому жили Короленки, стояв неподалік вулиці Руднянської (нині Короленка).

Вже на початку 1950-х років директор Обласного краєзнавчого музею Василь Місяць активно зайнявся пошуком будинку, в якому жили Короленки. «В Житомирі здавна вважали, що будинок, в якому народився і жив письменник, не зберігся, – писав у 1953 році Василь Місяць. – Відшукавши архівні документи і ряд карт Житомира часів В. Г. Короленка, а також знайшовши живих очевидців, які добре знають, а то й жили в знесених у різний час приміщеннях по Глухому завулку, я з'ясував, які це були будинки й як вони розміщалися в подвір'ї, де жили герої, описані в творах письменника» [7: 3]. Ця знахідка директора музею є безцінною, оскільки нині повернутися у 50-ті рр. ХХ ст. та опитати очевидців є неможливим.

До 100-літнього ювілею письменника, у 1953 році, на фасаді дому було встановлено меморіальну дошку (не збереглася), а будинок було взято під держохорону. Також порушувалося питання про створення меморіального музею В. Г. Короленка. Втім, справа тоді так

і не зрушилася з місця. А через 10–15 років місцева влада ніби й зовсім «забула» про пам'ятку історії.

Наприкінці 1960-х років міські чиновники запланували збудувати тутешній мікрорайон. Тож історичний будинок опинився за крок від цілковитого знищення. На його місці мали звести звичайну п'ятиповерхову «хрущовку». Мабуть, посадовці вважали, що минуло забагато часу відтоді, як жила у місті родина Короленків, і городяни вже давно про них забули. Та й сам будинок потребував капітального ремонту, а значить – вкладання чималих коштів. На 126 квадратних метрах жило аж 7 сімей! Окремі власники «притулили» до будинку свої прибудови. Поруч у невеликих хлівах жильці тримали домашню худобу і птицю. У дворі були щільно насажені кущі і дерева, які частково затуляли фасад будівлі. Зовні двір виглядав не доглянутим, а скоріш занедбаним. Можливо, можновладці тому й не чекали ніякого супротиву від городян, бо вважали, що мало хто помітить, як стане на один старий будинок менше.

І все так могло б і обернутися, якби на захист будинку не став відомий житомирський журналіст, відповідальний секретар обласної газети «Радянська Житомирщина» Костянтин Олексійович Кізуб. Коли він дізнався про наміри влади – буквально втратив спокій. В той час виступити у пресі проти місцевої правлячої еліти було чимось на зразок самознищення. За таку сміливість журналіст міг назавжди втратити улюблену роботу, а його редактор – позбутися займаної посади. Саме тому в обласній газеті так і не наслідилися дати публікацію журналіста [5: 4]. Тож Кізуб звернувся до свого доброго знайомого, головного редактора республіканського журналу «Україна» Василя Григоровича Большака. Журнал «Україна» виходив друком щотижня. Костянтин Кізуб надсилав туди свої репортажі (був власним кореспондентом, який висвітлював житомирські події). Його перу належали публікації на краєзнавчі та мистецькі теми. А в березневому номері тижневика за 1969 рік з'явилася публікація з двома фотоілюстраціями «Цей будинок належить історії», підписана Костем Кізубом. У ній кореспондент повідомляв про унікальний будинок у центрі Житомира, який хочуть нещадно знищити. «Не створити там

музей чи бодай меморіальну кімнату – гріх перед світовою пам'яттю письменника... Тисячі людей робили б мандрівку в дитинство Короленка...» – наголошував автор [1: 9]. У публікації він звинувачував Житомирський міськвиконком в байдужості до даного питання. Костянтин Кізуб у матеріалі розкритикував тодішнього головного архітектора міста Грінченка, який ще й очолював обласне відділення Українського Товариства охорони пам'яток історії і культури. Людина, яка, здавалося, мала б зробити усе заради збереження історичного будинку, «не виявляє жодного занепокоєння».

Втім, відразу після виходу номера журналу ніякої реакції на статтю у Житомирі не було. Можливо, у місті тоді не дуже уважно читали цей тижневик. Але розголос усе ж пішов. Зі спогадів колишнього колеги Кізуба, Михайла Прилуцького, інформація про загрозу знищення історичного будинку невдовзі пролунала на радіостанції «Свобода». «Повідомлення були рівноцінні вибуху бомби. Костю змістили з посади», – писав у спогадах Михайло Прилуцький [6: 49]. А трохи згодом Костянтин Кізуб отримав листа від директора музею-заповідника ім. Івана Карпенка-Карого «Хутір «Надія» Андрія Тобілевича (рідного онука видатного театрального діяча та письменника). Публікація в журналі його надзвичайно збентежила. Адже ім'я Володимира Короленка завжди шанували у родині Тобілевичів. Іван Карпенко-Карий свого часу виступав на житомирській сцені, а коли Володимир Короленко жив у Полтаві – підтримував з ним дружні стосунки. В подарованому Володимиру Галактіоновичу своєму тритомнику «Драми і комедії» Карпенко-Карий залишив на згадку дарчий напис: «Любому серцеві моєму Володимире Галактіоновичу Короленку від автора на спомин». Цікавим є й той факт, що свого онука корифея українського театру хотів назвати саме Володимиром на честь улюбленого письменника, «бо він був найчеснішою людиною». І хоча до цієї поради рідні не дослухалися, Андрій Тобілевич став гідним послідовником свого роду. Йому довелося відстоювати право на створення музею-заповідника свого діда, який він і очолив. Андрій Тобілевич, посилаючись на статтю в журналі «Україна» (зі спогадів дружини Костянтина Кізуба Єлизавети Листовської), «забив тривогу на увесь Союз, навіть не уявляючи, як це вплине на долю автора тривожного сигналу» [5: 4]. А незабаром житомирські чиновники отримали повідомлення від

Спілки письменників СРСР, з ЦК КПРС... Спілка письменників навіть порадила житомирським піонерам ознайомити голову міськвиконкому з творчістю Володимира Короленка.

Звичайно, такого масштабного приниження місцеві можновладці не могли пробачити талановитому журналісту. На нього почали звідусіль тиснути. Спочатку редакторів газети «Радянська Житомирщина» порадили звільнити Кізуба з роботи. Але тодішній редактор Василь Матяшук не поспішав прощатися з талановитим журналістом, а все тягнув час. Але найбільшим ударом для журналіста стало рішення про знесення його власного будинку й переселення його з дружиною на околицю міста. Подружжя мешкало тоді в просторому старовинному особняку, зведеному у XIX столітті на тихій вулиці Сінній неподалік центру Житомира. Батьки журналіста придбали його після революції. У цьому домі Кость Кізуб народився і виріс. Неподалік знаходилася школа, у якій він навчався, поруч жили шкільні товариші. За будинком тягнувся величезний сад, за яким господарі дбайливо доглядали. А головне – з цим домом були пов'язані родинні спогади. Тож переїздити на периферію міста з поганим транспортним сполученням, покинувши свій рідний двір з квітучим садом, було вкрай важко. Але захищатися люди того покоління й вдачі не вміли, а можливо, й не могли.

Вивчаючи біографію Костянтина Кізуба, знаходимо цікаві подробиці з життя його родини. Народився Костянтин Олексійович 19 серпня 1920 року у Житомирі [8]. Молодший рідний брат – Микола, 1924 року народження. Вірогідно, Костянтин навчався спочатку в 7-й ФЗС («Фабричній заводській семилітці»), тоді ж розпочалися його перші кроки у журналістиці. У московському дитячому журналі «Мурзилка» у квітні 1932 року з'явилася замітка диткора (дитячого кореспондента) із Житомира Кізуба про збір попелу піонерами 7-ї ФЗС для боротьби з неврожаєм. У 8 клас Костянтин Кізуб пішов у школу № 31 (сьогодні в цій будівлі розташована музична школа ім. Лесі Українки). Після закінчення школи Костянтин вступив на філологічний факультет Київського державного університету. Оскільки він не був військовозобов'язаним, з початком війни не пішов до лав Червоної армії, а разом з іншими студентами під час окупації Києва перебував у Казахстані й навчався там у Об'єднаному українському державному університеті (так звався тоді евакуйований Київський університет мені

Шевченка) в місті Кзил-Орда. Після закінчення навчання повернувся до Житомира, де влаштувався на роботу в обласну газету «Радянська Житомирщина» у 1944 році [8].

Рід журналіста походив не з Житомира. Його батько, Олексій Васильович Кізуб, народився у 1887 році в селі Гнилиця Прилуцького повіту Чернігівської губернії. До Житомира він приїхав у 1913 році, працював бухгалтером. Мати, Хороманська Наталія Станіславівна, народилася у 1894 році в містечку Ходорові Київської губернії (нині це село Ходорків, що входить до складу Попільнянської об'єднаної територіальної громади в Житомирській області) [10]. Цікаво, що рідний дядько по матері, Костянтин Станіславович Хороманський, після 1917 року служив прапорщиком у Білих військах Східного фронту. Був у полоні, відбував покарання в Рязанському концтаборі до 1922 року, після звільнення поїхав до Саратова. Пізніше переїхав до Житомира.

Досить драматичною була доля батька Костянтина Кізуба. Під час німецької окупації Житомира у 1941 році Олексій Кізуб залишився працювати у місті на посаді завідувача торгово-кооперативного відділу Житомирської обласної управи. Займався заготівлею сільгосппродуктів та сировини для потреб німецьких окупантів. За пророблену роботу у грудні 1943 року він був навіть нагороджений німецькою владою бронзовою медаллю – «за допомогу німецькій армії у окупованих районах Сходу» [10]. Перед звільненням Житомира Червоною армією Олексій Кізуб у грудні 1943 року відступив разом з німецькими військами і зрештою потрапив у Чехословаччину. Повернувся до Житомира він у рамках репатріації на початку червня 1945 року. Але вже за кілька тижнів був заарештований співробітниками НКВС. Йому було пред'явлене важке обвинувачення за статтею 54-1 Карного Кодексу УРСР «Зрада Батьківщини». На підставі зібраних доказів та допитів свідків Олексій Кізуб був визнаний винним й 19 жовтня 1945 року засуджений на 10 років позбавлення волі у виправно-трудовому таборі. Там він і помер у 1947 році. У 1993 році Олексія Кізуба було реабілітовано [9: 452].

Арешт та засудження Олексія Кізуба за зраду Батьківщини ніякне вплинуло на кар'єру його сина Костянтина. Журналіст продовжив й далі працювати в обласній партійній газеті, а у 1960 році навіть був прийнятий до комуністичної партії.

Усе своє життя Костянтин Кіzub пропрацював на одному місці роботи – в газеті «Радянська Житомирщина». Писав репортажі на різну тематику. Він пройшов шлях від журналіста до відповідального секретаря газети [11]. Був чесним і відданим своїй справі. Мав щирю любов до рідного краю, до його природи. Започаткував рубрику у газеті «Бережіть рідну природу». Він був особисто знайомий і підтримував творчі стосунки з відомими українськими письменниками: Максимом Рильським, Юрієм Гундичем, Михайлом Рубашовим, Григорієм Зленком, Василем Кучером...

Громадянська позиція Костянтина Олексійовича у справі збереження «будинку Короленка» показала, що варто боротися за правду, чого б це не вартувало. Кажуть, що людям безстрашної вдачі часто щастить. Тож такий щасливий випадок допоміг й Костянтину Кіzubу в драматичний момент його життя, коли вирішувалася його журналістська доля. У серпні 1969 року дорогою на роботу він зупинився біля обласного музично-драматичного театру. Його увагу привернуло зібрання чималої кількості людей. В Житомирській області тоді проходили Дні грузинського мистецтва і до міста з'їжджалося чимало поважних гостей. Наблизившись до групи людей, Кіzub упізнав свого давнього друга і однокурсника Василя Большака, поруч з яким були відомі письменники Олесь Гончар та Василь Земляк (теж колишній працівник газети «Радянська Житомирщина»). Саме вони й стали на захист Костянтина Олексійовича. Після дружньої розмови усі разом пішли оглянути, у якому стані перебуває будинок Короленка. Потім поважні гості навідалися до секретаря Житомирського обкому КПРС з питань пропаганди. Під час розмови кияни заявили: якщо не залишать будинок, вони поставлять питання критики обкому партії на розгляд у Політбюро ЦК. Відстояли вони і честь свого доброго товариша – домоглися, щоб Костянтин Кіzub залишив працювати в газеті на своїй посаді [5: 4].

Завдяки сміливій громадянській позиції Костянтина Кіzubа дід, у якому народився Володимир Короленко, вдалося зберегти від знищення. «Цей скромний будиночок бачиться мені, як пам'ятник честі й громадянської мужності відповідального секретаря «Радянської Житомирщини», – писав заслужений журналіст України, житомирський літератор Михайло Прилуцький [6: 49]. Та все ж міська влада знайшла спосіб помститися сміливому журналісту – невдовзі все

таки знесли їхню садибу. Костянтин Кізуб навзамін отримав невеличку двокімнатну квартиру з прохідними кімнатами у центрі міста. Тепер на місці, де колись стояв будинок Кізубів, – пустир. А там, де був великий сад, зведений цегляний багатоквартирний будинок. На згадку про той сад Костянтин Олексійович посадив біля під'їзду нового помешкання паросток духмяного бузку, який нагадував йому про колишнє обійстя...

Дім, у якому народився Володимир Короленко

Мрія Костянтина Кізуба про музей Володимира Короленка почала здійснюватися у 1971 році. Тоді рішенням Житомирської міської Ради депутатів трудящих «з метою увічнення пам'яті видатного російського письменника В. Г. Короленка» була затверджена комісія щодо створення музею письменника. Згідно з цим рішенням мешканців будинку відселили у новобудови їхнього мікрорайону.

Літературно-меморіальний музей Володимира Короленка гостинно відкрив свої двері перед відвідувачами 27 липня 1973 року. Його перша завідувача, Фіра Геннадіївна Лісневська, вклала усі свої таланти і сили у створення експозиції у рекордно короткий термін – трохи більше п'яти місяців. На превеликий жаль, рятівник будинку Володимира Короленка не дожив до відкриття музею лише півроку.

Кость Кізуб помер 21 грудня 1972 року [4: 4]. Від переживань і потрясінь, які випали на його долю, він важко захворів й не зміг оговтатися від хвороби.

Не прийшла на відкриття музею і його дружина – журналістка Єлизавета Іванівна Листовська, бо увесь той липневий день провела на могилі чоловіка, з яким її пов'язували щирі і віддані стосунки, а також любов до історії рідного міста та його мешканців. Єлизавета Листовська підтримувала теплі дружні відносини з першою завідуючою і творцем музею В. Г. Короленка Фірою Геннадіївною Лісневською. Дружина журналіста передала до фондів музею безцінні стародруки – книги, які, за легендою, належали Галактіону Опанасовичу Короленку (батькові письменника). На могилі чоловіка вона встановила монументальне гранітне погруддя, а в епітафії викарбувані слова з улюбленої у родині поеми Лесі Українки «Лісова пісня»: «Ти душу дав мені, як гострий ніж дає вербовій гілці тихий голос...». Натомість сміливий та чесний журналістський голос самого Костянтина Олексійовича зробив, здавалося б, неможливе: у складну та драматичну епоху панування сумнозвісної ідеології він довів, що будь-який час варто змагатися за правду.

Єлизавета Листовська пережила свого чоловіка на 32 роки й померла 30 травня 2005 року. Вони поховані поруч на Польському кладовищі у Житомирі.

Література та джерела

1. Кізуб К. Цей будинок належить історії. *Україна*. 1969. № 11.
2. Короленко В. Г. История моего современника. Ленинград : Художественная литература. 1976.
3. Короленко В. Г. Собрание сочинений : в 10 т. Т. 10: Письма 1879–1921. Москва : ГИХЛ. 1956.
4. Костянтин Олексійович Кізуб. *Радянська Житомирщина*. 1972. 23 грудня.
5. Листовська Л. Так було створено музей В. Г. Короленка. *Житомирщина молода*. 2003. 2 березня.
6. Літописці поліського краю. Житомир : Полісся. 2009.
7. Місяць В. Будинок, в якому народився В. Г. Короленко. *Радянська Житомирщина*. 1953. 27 липня.
8. Особиста картка К. О. Кізуба. *Архів обласної газети «Житомирщина»*.
9. Реабілітовані історією. Житомирська область. Житомир : Полісся. 2010.

10. Слідча справа О. В. Кізуба. *Архів УСБУ в Житомирській області*. Спр. № 29889.
11. Список творчих працівників редакції газети «Радянська Житомирщина» станом на 31 липня 1971 року. *Архів обласної газети «Житомирщина»*.

— о —

УДК 94(477)

ШИЯН Л. М.

(сmt Вишнівець, Кременецький р-н, Тернопільська обл.)

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ПАЛАЦОВИЙ АНСАМБЛЬ XVIII ст. У ДОСЛІДЖЕННЯХ В. І Г. ЛУКОМСЬКИХ

***Анотація.** Описи відомої пам'ятки історії та архітектури Волині XVIII ст. Вишневецького палацового ансамблю, опубліковані головно у XIX ст., мали інформаційний характер, включали фактологічний матеріал в контексті історичних та культурних подій у краї. Студії, проведені відомими краєзнавцями та дослідниками Волині Георгієм та Владиславом Лукомськими у Вишневі напередодні Першої світової війни, і донині залишаються одними з кращих у цій тематиці. У статті аналізується внесок братів Лукомських у дослідження пам'ятки та його практичне значення для майбутніх відновлювальних робіт.*

***Ключові слова:** Волинь поч. XX ст., пам'яткоохоронна та краєзнавча діяльність, Вишневецьких палацовий ансамбль, Георгій та Владислав Лукомські.*

Виклад основного матеріалу. У кінці XIX ст. на теренах південно-західної частини Російської імперії активізувалися пам'яткоохоронні програми. Відкриття університетів у Харкові, Києві, Одесі сприяли появі не лише державних, а й громадських, світських та духовних наукових товариств, комітетів, комісій [5: 282]. Зокрема на Волині Київське товариство охорони пам'яток, старовини та мистецтва, яке було створене у 1910 р., вперше дослідило Луцький замок, порушило питання реставрації замку в Клевані, сприяло створенню Острозького краєзнавчого музею у відреставрованій частині замку в Острозі [1: 248]. Багато з учасників таких неформальних об'єднань творчої інтелігенції та духовенства ставали краєзнавцями та

пам'яткознавцями. Загалом у суспільстві значно зріс інтерес до історії свого народу, краю та його еліти.

Ще у кінці XIX ст. громадськість була занепокоєна ситуацією навколо Вишневецького палацу – визначної пам'ятки історії та архітектури першої половини XVIII ст. Палацовий ансамбль, збудований останнім з князів Вишневецьких Михайлом Серватієм (1680–1744), один з небагатьох уцілілих резиденцій волинської знаті, у 1876 р. був виставлений на аукціон. Фактично без всякої конкуренції вишневецький маєток був проданий всього за 270 тис. крб київському міському голові, банкірові, радникові комерції Іванові Андрійовичу Толлі. Уже невдовзі новий власник почав розпродаж мистецьких колекцій і викликав громадське обурення нищенням старожитностей у Вишневці. Засновник Колегії Павла Галагана Григорій Галаган писав, що речі «Толлі продає ...не розуміючись на їх ціні» [6: 44]. Уже через три місяці від дня купівлі Вишневець Іван Толлі продав ділової деревини з вишневецьких лісів на 750 тис. крб, в інших документах на 900 тис. крб [4: 37].

У 1905 р. вишневецький маєток купив Павло Олександрович Демидов (1869–1935), предводитель волинського дворянства, командор Мальтійського ордена, конюший імператорського двору, почесний куратор Демидівського юридичного ліцею, заснованого Демидовими у 1803 р. [7: 140]. Якийсь час він служив у Міністерствах внутрішніх справ та народної освіти. Заможна людина, колекціонер та шанувальник історії П. Демидов був активним членом Московського історико-генеалогічного товариства і зробив останню спробу відродити славу Вишневецької резиденції. Маючи надію хоча б частині залів повернути первісний вигляд, він слідкував за мистецькими аукціонами та старанно розшукував по всій окрузі вцілілі предмети, які колись були в палацових збірках. До Вишневець Демидов перевіз частину своїх колекцій з маєтку в Пермі [3: 39].

Не маючи достатніх знань з історії Речі Посполитої, Павло Демидов шукав фахівців, які б могли оцінити історичні та мистецькі цінності, що на той час ще залишалися у Вишневецькому палаці. У 1912 р., можливо, на його запрошення, Вишневець відвідали Владислав та Георгій Лукомські.

Старший брат Владислав Крискентійович Лукомський (1882–1946), уже відомий на той час український та російський історик, був

авторитетним фахівцем у галузі генеалогії та геральдики. Випускник Петербурзького університету (1906) та Петербурзького археологічного інституту (1909), багаторічний член Російського генеалогічного товариства, він написав і видав ряд досліджень з геральдики, історичних довідників, Малоросійський гербовник та кілька робіт з історії гербів та родоводів окремих дворянських родів. Молодший брат Владислава Георгій (1884–1952) теж був відомим краєзнавцем, художником і мистецтвознавцем. Закінчив Петербурзьку академію мистецтв зі званням художника-архітектора. Став автором численних книг з української і російської архітектури та мистецтва, особливо цікавився старовинними садибами [4]. Згодом був одним з ініціаторів створення у Києві музею західного та східного мистецтва.

Рід князів Лукомських був відомий з кінця XIV ст. як один з найстаріших родів Великого князівства Литовського. Гілки цього роду внесли до родовідних книг Вітебської, Волинської, Могилівської та Подільської губерній Російської імперії. Тож інтерес у родині до історії був не випадковий. А плани нового власника вишневецького маєтку Павла Демидова зберегти палацові реліквії не могли залишити Лукомських як фахівців байдужими. Вони відразу оцінили перші відновлювальні заходи власника. У бібліотеці палацу на той час ще зберігалися важливі документи, якими Лукомські скористалися для своїх розвідок. Кінцевим їхнім результатом стала брошура, яку автори надрукували у журналі «Старые годы» – російському щомісячнику, що видавався в Санкт-Петербурзі впродовж 1907–1916 рр. для шанувальників історії та старовини.

Дослідження складалося з двох частин, власне, перша студія, історична, включала уточнені відомості з інших публікацій про події на теренах краю, родових дідичів князів Вишневецьких та періоди становлення та розвитку резиденції [11; 12]. Друга, архітектурна та мистецтвознавча, містила детальний опис складових частин ансамблю: палацу, його служб, родової церкви Вознесіння Господнього та костела Михаїла Архангела, вишневецького парку та малих архітектурних форм у ньому. Ці дані використані у студіях ХХ ст. М. Піотровського, В. Томкевича, Р. Афтаназі [8; 10; 13].

Фактично у дослідженні Лукомських вперше подаються відомості про тогочасний стан інтер'єрів палацу, історичні зали конкретизуються на планах його першого та другого поверхів. Описи

проілюстровані світлинами. І хоча на них зафіксовані інтер'єри початку ХХ ст., детальний аналіз світлин дозволяє виокремити елементи попередніх періодів, зокрема карнизи, наддверну та віконну різьбу, деякі каміни та печі: ренесансні та барокові, личкувальну плитку на стінах верхнього та нижнього вестибюлів, меблі та ін.

Серед світлин є зображення наступних історичних залів: сходової клітки, вестибюлів першого та другого поверхів, бібліотеки, портретної зали (Біла зала Корибутів), мисливської зали, зали королів, рожевої та блакитної віталень, малої їдальні і ін. На деяких світлинах зафіксовані окремі предмети мистецьких колекцій: палацові світильники, різноманітні годинники, портрети родових дідичів та представників споріднених родів, гіпсові бюсти політичних діячів. Іноді світлини доповнюються описами, як наприклад, перелік портретів королів, представлених у королівській залі, чи колекція живопису відомих європейських майстрів.

На декількох світлинах зображені речі, зокрема палацові меблі, які Павло Демидов купив на аукціонах та повернув до палацу: декілька столиків, геридони, рухоме дзеркало.

Для сучасних істориків та дослідників резиденції дуже важливим є перелік документів, на які посилалися Лукомські у своїх студіях. Це приватно-майнові документи Вишневецьких-Мнішеків, деякі з них на сьогодні втрачені, численна краєзнавча література, юридичні і судові папери, тогочасна періодика. Деякі посилання стосуються інших родових архівів, які теж відсутні в Україні. Так, Владислав Лукомський згадує рукопис, який має назву «Compendiosa Relatio o Najjasniejszem Domie J. OO. Xiążat jchm. Wiśniowieckich i t. d.» з вказівкою про його зберігання у Імператорській публічній бібліотеці (Рукоп. від. Pol. IV. 0. 4.) [3: 39]. Усі авторські намагання його відшукати не увінчалися успіхом.

За словами Лукомських, «особливо страждала бібліотека». У 1841 р., окрім брошур і періодичних видань, у Вишневецькій бібліотеці нараховувалося до 11 тисяч томів, і число це зросло у 1851 р. до 16 тисяч. Наступного року власники Вишневеця виїхали за кордон, а бібліотека, залишена без догляду, природно приречена була на загибель. Упродовж двох років кожен, хто хотів, брав з неї все, що міг. До останнього часу в багатьох навколишніх поміщиків можна було знайти рідкісні книги в чудових шкіряних палітурках з гербовим super-

exlibris'ом кн. Вишневецьких. Крім книг, вивезених гр. Юрієм Мнішеком до Парижа, а це близько 1500 томів, приблизно стільки ж було розкрадено різними особами. Серед вивезених книг були здебільшого цінні французькі видання і твори з природничих наук, історії, крім того, взято було деякі рукописи, листування маршала Мнішека та геральдичні праці графа Карля Філіпа. У Вишневці залишилися лише польські книги, переважно белетристика, що жадібно розкрадалася й зачитувалася прихильниками легкого читання [3: 38].

Належним чином була оцінена Лукомськими і збірка портретів, насамперед як цілісна і важлива з історичних позицій колекція. Серед більше як 400 портретів були родові: Паців, кн. Острозьких, Лещинських, гр. Замоївських, кн. Сангушків, кн. Чарторійських, кн. Сулковських, Дембинських, Домбських, гр. Потоцьких, гр. Тишкевичів, Фірлеїв, кн. Огінських, маркізи й графа Велепольських, кн. Любомирських, Ходкевичів, Стадницьких, гр. Браницьких, гр. Осолінських, кн. Радзивіллів, Шембеків, кн. Дольських, Понятовських, кн. Четвертинських, Казановських. А також «Зібрання портретів королів усіх держав Європи» з колекції короля Станіслава-Августа [3: 39].

П. А. Димидов поповнив оздоблення кімнат як своїми родовими речами, так і кількома покупками (портрети, акварелі, гравюри і т. ін.). За його розпорядженням були розчищені від штукатурки чудові дерев'яні панелі у дзеркальній залі та відновлені колишні її інтер'єри. Лукомські відмічали також добре збережені вишивки на стінах деяких залів палацу, зокрема віталень, які датували другою половиною XVIII ст.

У Російському державному історичному архіві зберігаються неопубліковані матеріали В. і Г. Лукомських. Російська історикня Н. Ейльбарт у своїй статті в журналі «Русин» згадує про дві справи, які включають матеріали Лукомських по Вишневцю. Цитуючи деякі листи П. Демидова до Г. Лукомського, вона зазначає, що Демидов був трохи розчарований брошурою про Вишневецький палац. На його думку, не належним чином були описані деякі колекції. Лукомські не згадали про збірку майже 200 старовинних мініатюр, колекцію 20 мармурових бюстів історичних осіб, деякі ікони. Не всі портрети були сфотографовані. Лукомські мали проблеми з якістю світлин. Більшість портретів були у поганому стані, з кракелюром, тому необхідно було

робити ретуш. Проте, важливо, що був зроблений документ, у яких залах відповідно були ті чи інші портрети. А це потрібно для майбутніх відновлювальних робіт. У справі є опис портретів у відповідних приміщеннях: 32 у бібліотеці, 5 на головних сходах, 14 на сходах Мнішеків. Усього у різних приміщеннях – 141 портрет [2: 234].

Плани Демидова щодо відродження Вишневеця не були доведені до кінця. У 1913 р. з невідомих причин він продає Вишневецький маєток місцевій єврейській спільці та виїжджає з родиною до Франції. За свідченнями місцевого краєзнавця Казимира Мазуркевича, палац планували розібрати на будівельні матеріали. Графові Зигмунтові Грохольському вдалося його викупити і врятувати від повного знищення [9: 119].

У 1914 р. розпочалася Перша світова війна і Зигмунт Грохольський, ротмістр імператорського уланівського полку, з наближенням фронту перевіз цінні речі з Вишневецького палацу на схід [8: 532]. До Вишневеця вони більше не повернулися. Те, що у палаці ще залишалися цінності, свідчить той факт, що і після війни Грохольський продавав деякі речі зацікавленим особам.

Події Першої світової війни, революції та визвольних змагань завдали резиденції значних руйнувань. У вересні 1920 р. тут стояли загони Червоної армії. За час тримісячного перебування більшовицького війська у палаці був розібраний центральний портал, знищені меблі, паркет, ужиткові речі в багатьох залах. В. Томкевич писав, що від оздоблення палацу залишилися лише сходові клітки, декілька печей, камінів, кахлі на стінах верхнього і нижнього передпокоїв [13: 430–431]. Сумна доля спіткала також бібліотеку та архів палацу. М. Піотровський, посилаючись на бувшого експерта Ревіндикаційної делегації в Москві Е. Вербицького (Wierzbickiego), бачив у 1920 р. в одному з приватних антикварних магазинів у Києві багато книг з суперекслібрисами Вишневецьких [10: 147]. У матеріалах Гербового музею, головним ініціатором створення якого та директором був Г. Лукомський, є деякі відомості, які проливають світло на долю частини Вишневецької бібліотеки, що потрапила до Петербурга. У 1931 р. книги з російського та іноземного відділів бувшого Комітету Іноземної цензури були передані до Ленінградського відділу Центрального Історичного Архіву. За гербами, які були тиснені на

шкіряних оправах деяких книг, вдалося встановити їхнє походження з бібліотеки Вишневецького замку.

Г. Лукомський після відвідин Вишневця у 1912 р. писав, посилаючись на львівського професора Ш. Ашкеназі, що архів Мнішеків купила на аукціоні в Парижі у 1910 р. графиня Тишкевич і він загалом зберігається у Варшаві [3: 36].

Пожежа під час Другої світової війни довершила руйнування палацу. В радянський період його відремонтували та використовували як адміністративну споруду. Від 1999 р. ансамбль входить до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля», наразі проводяться відновлювальні роботи.

Висновки. Отже, дослідження Вишневецького палацового ансамблю Георгієм та Владиславом Лукомськими є одним з кращих фахових описів пам'ятки початку ХХ ст. до тих руйнувань, які завдали їй Перша та Друга світові війни. Разом з іншими документами (нововіднайденими інвентарями ансамблю 1748 та 1761 рр.) дослідження Г. та В. Лукомських містить значний джерельний фактологічний та ілюстративний матеріал. Сьогодні світліни, зроблені у Вишневці у 1912 р., єдині, які ілюструють стан палацу та його збірок напередодні Першої світової війни і мають безцінне практичне значення для проведення відновлювальних робіт.

Література та джерела

1. Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок ХХ ст.) : монографія / С. Гаврилюк. 2-ге вид. доп. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Л. Українки, 2008. 536 с.
2. Эйльбарт Н. В. Исторические собрания вишневецкого замка накануне и после Первой мировой войны. URL: <http://journals.tsu.ru>.
3. Лукомские В. и Г. Вишневецкий замок. *Старые годы*. 1912. № 3. С.1–47.
4. Лукомський Г. К. Старинная архітектура Галиції.
5. Субтельний О. Україна. Історія. Київ : Либідь, 1993. 720 с.
6. Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України ХVІІІ ст. / І. Ціборовська-Римарович. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2006. 395 с.
7. Шиян Л. Н. А. Демидов и его роль в судьбе Вишневецкой резиденции. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов : Грамота, 2013. № 4 (30). Часть 2. С. 209–212.
8. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej : w 11 t. Wyd. 2-e. T. 5. Wrocław etc.: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1994. 694 s.

9. Mazurkiewicz J. Krótki zarys dziejów Wiszniowca. Wiszniowiec. 1936. 125 s.
10. Piotrowski M. W sprawie biblioteki i archiwum zamku Wiszniowieckiego. *Miesięcznik Heraldyczny*. 1930. № 7. S.146-147.
11. Przędziecki A. Podole, Wołyn, Ukraina. Ograzy miejsc i czasów : 2 т. Wilno, 1841. Т. 1. 191 s.
12. Stecki T. Wołyn pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Lwów : W drukarni zakładu narodowego im. Ossolińskich. 1871. 472 s.
13. Tomkiewicz W. Dzieje zbiorów zamku Wiszniowieckiego. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1934. Т. 3.

— o —

УДК 550+551+552+553(477)(09)

КОВАЛЬЧУК М. С.

(м. Київ)

ЯКОВЛЄВА В. В.

(смт Хорошів, Житомирська обл.)

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «МІНЕРАЛЬНО-СИРОВИННІ БАГАТСТВА УКРАЇНИ: ШЛЯХИ ОПТИМАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ»

***Анотація.** У статті подано відомості про започаткування науково-практичної конференції «Мінерально-сировинні багатства України: шляхи оптимального використання». В історичному аспекті висвітлено організаційно-наукові аспекти конференцій, які відбулися протягом 2008–2021 років.*

***Ключові слова:** музей «Коштовного та декоративного каміння», конференція «Мінерально-сировинні багатства України: шляхи оптимального використання», історія започаткування та проведення.*

Виклад основного матеріалу. Музей коштовного і декоративного каміння – один із відомих геологічних музеїв України та світу. Колекція представлених у музеї зразків із Волинського родовища камерних пегматитів, корисних копалин природно-сировинної бази України та мінералів і гірських порід з родовищ світу заслужено отримала статус унікальної.

Музей має тривалу історію становлення і розвитку, продовжує активно просуватись у напрямку розширення і збагачення колекції,

збільшення його наукової та пізнавальної функцій, популяризації та виходу на якісно новий рівень.

Таким новим рівнем є організація і проведення конференції «Мінерально-сировинні багатства України: шляхи оптимального використання», яка була започаткована у 2008 р. На першій конференції була присутня невелика кількість учасників: працівники музею; геологи-пенсіонери, що працювали на Волинському родовищі камерних пегматитів; місцеві краєзнавці. Тоді було вирішено щорічно на базі музею проводити науково-краєзнавчу конференцію «Мінерально-сировинні багатства України: шляхи оптимального використання» та надати їй статус всеукраїнської. Спочатку основною метою проведення конференції була популяризація музею. Проте захід мав й другу функцію: в професійному колі учасників розглянути досягнення та проблемні питання геологічної галузі, спробувати визначити роль і місце вітчизняної музейної справи в світлі світових тенденцій.

До організації другої конференції у 2009 р. працівники музею підійшли більш виважено. Були заздалегідь розіслані запрошення, а до початку конференції був виданий збірник її матеріалів, який був надрукований у музеї [1]. Перший збірник матеріалів конференції містив 16 наукових доповідей. Це статті працівників музею, викладачів Житомирського державного університету імені І. Франка, студентів Житомирської філії Київського інституту бізнесу і технологій, місцевих краєзнавців та школярів. Тематика представлених у збірнику матеріалів стосувалась музейної справи, історії створення ДУ «Музей коштовного і декоративного каміння», організації та проблем краєзнавства і туризму, ролі молоді в краєзнавчих дослідженнях регіону, геолого-мінералогічних аспектів Волинського родовища пегматитів, екологічних наслідків аварії на ЧАЕС та ін.

У 2010 р. тематика роботи конференції охоплювала три напрямки: мінерально-сировинна база України, надра Житомирщини та рекреаційно-туристичний потенціал регіону. Збірник матеріалів конференції налічував 25 наукових статей [2].

У 2011 р. тематичні напрямки роботи конференції поповнилися напрямком «Музейний аспект вивчення мінеральних ресурсів». Збірник матеріалів конференції налічував 25 наукових статей [3].

У 2012 р. тематика конференції знову розширюються шляхом включення екологічного напрямку «Екологічні проблеми навколишнього середовища». Збірник матеріалів конференції налічував 29 наукових статей [4].

Збірник матеріалів шостої всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Мінерально-сировинні багатства України: шляхи оптимального використання», яка відбулася у 2013 р., містив 27 наукових статей [5].

Протягом 2014–2017 років у історії проведення конференції був складний період. Установа не мала можливості проводити наукові заходи через низку причин (фінансові обмеження, соціально-політичні процеси).

Після чотирирічної перерви, у 2018 р., на допомогу Музею коштовного і декоративного каміння прийшли науковці з Українського мінералогічного товариства. Тоді статус конференції змінився з науково-краєзнавчого на науково-практичний. Співорганізаторами конференції виступили ДУ «Музей коштовного і декоративного каміння», Українське мінералогічне товариство, ГО «Спілка геологів України». Музей відразу відчув надійну руку підтримки нових друзів, які до вже спільної тепер справи додали свій творчий запал, організаторські здібності, професійні знання та науково-практичний підхід. Конференція набула нового якісно високого гатунку, зокрема виріс загальний рівень наукової дискусії, підвищилась цінність запропонованих до обговорення питань, створились реальні можливості для їх практичного втілення, кількісно збільшилось та географічно розширилось число учасників заходу. Конференція стала подією, яка об'єднала нові розробки та здобутий роками досвід теоретичної та практичної роботи. Дослідницькі пошуки молодих учених-початківців та корисні поради їх поважних старших колег стали своєрідним містком між досягненнями вітчизняної науки та новаторськими ідеями теперішніх поколінь геологів.

У роботі конференції взяли участь академік-секретар відділення наук про Землю НАН України, директор Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М. П. Семененка НАН України О. М. Пономаренко, академік НАН України, директор Інституту геологічних наук НАН України П. Ф. Гожик, почесний Президент Українського мінералогічного товариства професор В. І. Павлишин,

віце-президент Українського мінералогічного товариства М. С. Ковальчук, а також науковці Інституту геологічних наук НАН України, Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М. П. Семененка НАН України, ДНУ «Центр проблем морської геології, геоєкології та осадового рудоутворення» НАН України, ДУ «Інститут геохімії навколишнього середовища» НАН України, Інституту географії НАН України, Інституту фізики напівпровідників імені В. Є. Лашкарьова НАН України, Інституту геології рудних родовищ, петрографії, мінералогії і геохімії РАН; науково-педагогічні працівники, аспіранти, студенти; співробітники геологічних музеїв ДУ «Музей коштовного і декоративного каміння» і Національного науково-природничого музею НАН України, представники приватних компаній з України.

Змінилися напрями роботи конференції, зокрема у цьому році конференція працювала за такими напрямками: мінерально-сировинні багатства України та шляхи їх оптимального використання; музейний аспект дослідження і збереження мінералів та гірських порід; інженерно-геодезичні роботи та маркшейдерська справа; моніторинг, охорона та використання земель, порушених гірничими виробками; геологічні пам'ятки природи та туристично-рекреаційний потенціал.

Збірник матеріалів сьомої конференції вже мав потужну редакційну колегію, яка нараховувала 7 докторів наук, і був затверджений до друку ухвалою Президії Українського мінералогічного товариства. Збірник матеріалів конференції налічував 30 наукових статей [6].

Після завершення Пленарного засідання учасники конференції ухвалили рішення, яке було скріплене підписами і печатками співорганізаторів конференції, та ознайомилися з експозицією «Музею коштовного і декоративного каміння». Після цього учасники здійснили екскурсію на відвали Волинського родовища пегматитів і відпрацьований затоплений кар'єр.

Слід зазначити, що ухвала рішень конференції, скріплене підписами і печатками співорганізаторів, та екскурсії на геологічні об'єкти стали невід'ємними складовими наступних конференцій.

У 2019 р. до організації конференції долучилися Інститут геологічних наук НАН України; Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення імені М. П. Семененка НАН України.

Перед початком конференції її учасники відвідали два кар'єри гранітів, ознайомилися з геологічною будовою родовища, петрографічними та декоративними характеристиками гранітів, виробництвом і продукцією ТОВ «Західнерудпром» і ВАТ «Лезниківський кар'єр».

Як і у попередні роки до початку конференції був виданий збірник матеріалів конференції. Збірник матеріалів восьмої конференції був надрукований за ухвалою Вченої ради Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення імені М. П. Семененка НАН України і містить 30 наукових статей [7].

Дев'ята науково-практична конференція відбулася в умовах поширення гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, через яку значна частина бажаючих взяти участь в роботі конференції не змогла приїхати у смт Хорошів. До організаторів конференції у 2020 р. доєдналася ГО «Спілка буровиків України». Збірник матеріалів конференції містив 24 наукові статті [8].

Десята науково-практична конференція «Мінерально-сировинні багатства України: шляхи оптимального використання» відбулась у жовтні 2021 р. та є знаковою, оскільки є науковою подією, яка дозволяє узагальнити наукові здобутки попередніх дев'яти конференцій, проаналізувати організаційні помилки і є початковою точкою відліку для наступних конференцій. Цього року до організаторів конференції доєднався Державний гемологічний центр України, значно розширилось коло і кількість учасників. Серед учасників *заклади НАН України*: Інститут геологічних наук НАН України, Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення імені М. П. Семененка НАН України, Інститут геотехнічної механіки імені М. С. Полякова НАН України, Інститут проблем природокористування та екології НАН України, Інститут телекомунікацій і глобального інформаційного простору НАН України. *Національний науково-природничий музей НАН України; заклади МОН України*: Державний університет «Житомирська політехніка», Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Коледж геологорозвідувальних технологій КНУ імені Тараса Шевченка, Криворізький національний університет, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, НаУ

«Києво-Могилянська академія», Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова, Поліський національний університет, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна; *державні установи*: ДУ «Музей коштовного і декоративного каміння» Міністерства фінансів України, Державний гемологічний центр України, УкрНДІгаз; *приватні організації*: АТ «Укргазвидобування», ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг», ТОВ «Укрбуррозвідка», ТОВ НВП «КАРАТ-БурСервіс», *громадські організації*: Спілка буровиків України, Спілка геологів України; *органи державного самоврядування*: Хорошівська селищна рада. Збірник матеріалів десятої конференції був надрукований за ухвалою Вченої ради Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення імені М. П. Семененка НАН України. Збірник матеріалів конференції містив 58 наукових статей [9].

Збільшення числа організаторів та учасників конференції свідчить про її високий статус. Віримо, що конференція буде відбуватися ще багато років та сподіваємося на підтримку співорганізаторів та друзів.

Література та джерела

1. Мінерально-сировинні багатства України: шляхи оптимального використання : матеріали другої Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (10 грудня 2009 р. смт Володарськ-Волинський). Володарськ-Волинський, 2009. 212 с.
2. Мінерально-сировинні багатства України: шляхи оптимального використання : матеріали третьої Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (09 грудня 2010 р. смт Володарськ-Волинський). Володарськ-Волинський, 2010. 212 с.
3. Мінерально-сировинні багатства України: шляхи оптимального використання : матеріали четвертої Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (09 грудня 2011 р. смт Володарськ-Волинський). Володарськ-Волинський, 2011. 212 с.
4. Мінерально-сировинні багатства України: шляхи оптимального використання : матеріали п'ятої Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (07 грудня 2012 р. смт Володарськ-Волинський). Володарськ-Волинський, 2012. 187 с.
5. Мінерально-сировинні багатства України: шляхи оптимального використання : матеріали шостої Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (18 жовтня 2013 р. смт Володарськ-Волинський). Володарськ-Волинський, 2013. 145 с.

6. Мінерально-сировинні багатства України: шляхи оптимального використання : матеріали сьомої наук.-практ. конф. (5 жовтня 2018 р. смт Хорошів). Київ, 2018. 194 с.
7. Мінерально-сировинні багатства України: шляхи оптимального використання : матеріали восьмої наук.-практ. конф. (4 жовтня 2019 р. смт Хорошів). Київ, 2019. 256 с.
8. Мінерально-сировинні багатства України: шляхи оптимального використання : матеріали дев'ятої наук.-практ. конф. (2 жовтня 2020 р. смт Хорошів). Київ, 2020. 166 с.
9. Мінерально-сировинні багатства України: шляхи оптимального використання : матеріали десятої наук.-практ. конф. (8 жовтня 2021 р. смт Хорошів). Київ, 2021. 378 с.

— 0 —

**ХТО ШАНУЄ СВОЄ МИНУЛЕ – ТОЙ ВІРИТЬ У ЙОГО
МАЙБУТНЄ**
(Ємільчинщина в контексті історичного краєзнавства)

***Анотація.** У статті розглядається історія розвитку краєзнавства на Ємільчинщині.*

***Ключові слова:** Ємільчине, Ємільчинський район, Бараші, Барашівський район, краєзнавство, історичне краєзнавство, історико-краєзнавчі музеї.*

Вступ. Ємільчинщина – історико-географічний край, територіальні межі якого охоплюють територію північної частини колишньої Волинської губернії, а саме – територію Ємільчинської і Сербівської волостей Новоград-Волинського повіту та Барашівської волості Житомирського повіту, у відповідності з адміністративно-територіальним поділом, який існував у Російській імперії у XIX ст.

Ємільчинський район (до 1944 – *Ємільчинський*) утворений 7 березня 1923 р. на основі Ємільчинської волості шляхом приєднання до неї Сербівської волості Новоград-Волинського повіту. Входив до складу Коростенської округи (1923–1930), у 1932–1937 роках перебував в складі Київської області.

В ході адміністративно-територіальних реформ 1920-х і 1950-х років район неодноразово змінював склад і межі. У 1962 р. до Ємільчинського району в повному складі приєднано Барашівський район.

У 2017–2020 роках на теренах Ємільчинського району утворено Ємільчинську і Барашівську об'єднані територіальні громади.

Виклад основного матеріалу. Краєзнавче дослідження Ємільчинщини має свою велику історію і традиції. Проведений аналіз архівних документів та літератури дозволив її систематизувати і за хронологією можна поділити на три періоди. Перший відноситься до дожовтневих часів, другий – радянський період (від жовтневих подій 1917 р. і до початку 1990-х років), третій – від 1991 р. і до сьогодні.

Перші дослідження історії Ємільчинщини в дореволюційний період відображено в праці польського історика ХІХ ст. Івана Йосиповича Потоцького (1761–1815) «Древняя история Волынской губернии», що вийшла друком у 1829 р. в Санкт-Петербурзі. Автор праці був мандрівником, археологом, географом і етнографом, членом польського сейму. Його праця присвячена вивченню давнього періоду регіону – від скіфських часів до його входження до складу Київської Русі за часів князя Володимира Святославича.

Педагог, церковний і громадський діяч, письменник, історик-краєзнавець і організатор краєзнавчого руху на Волині Микола Іванович Теодорович (1856–1917) в першому томі п'ятитомного енциклопедичного довідника «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии», що був виданий у 1888 р. в Почасві, надав описи парафій і церков, які діяли в населених пунктах Ємільчинської, Сербівської та Барашівської волостей, зокрема: Андрієвичі, Бараші, Велика Глумча, Велика Цвіля, Ємільчине, Куліші, Миколаївка, Підлуби, Рясне, Серби, Сімаківка.

Краєзнавець, публіцист, статистик губернського статистичного комітету Волині Олексій Борисович Братчиков у першому випуску «Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях», відображаючи дослідження господарства на території Волинської губернії, висвітлив свої погляди на сільське господарство, описав особливості клімату, ґрунтів, природного середовища усіх повітів Волинської губернії. Подані автором відомості містять щорічні, щомісячні сільськогосподарські урядові звіти.

Видатний український географ і педагог, гідрогеолог, один із засновників геології й географії України, член Всукраїнської Академії наук (1919) Павло Аполлонович Тутковський (1858–1930) провів географічне дослідження річки Уборті (права притока Прип'яті) на півночі Житомирської та півдні Гомельської областей і у своїй праці «Узбережжя річки Уборть» розповів нам про цю цілком невідому і ще ніким не описану місцевість річки, яка є головною водною артерією Ємільчинщини.

За радянської доби помітну роль у справі зародження та розвитку краєзнавства Ємільчинщини відіграв учасник Другої світової війни, історик за фахом, колишній вчитель історії в селах Андрієвичі і Куліші,

багаторічний начальник Ємільчинського районного відділу освіти Василь Пилипович Сокирко (1924–2014). Він одним із перших опрацював архівні матеріали історичного минулого Ємільчинщини і підготував значну кількість дрібних і об'ємних статей та розвідок з історіографії краю. Будучи багаторічним громадським кореспондентом районної газети «Народна трибуна», він друкував на сторінках газети глибокі й аналітичні матеріали з найбільш актуальних тем: змістовні історичні нариси під рубрикою «Наші села», «Зниклі села», «Наша освіта». Його роботи ще й сьогодні привертають до себе увагу завдяки цікавому матеріалу та ґрунтовним архівним дослідженням. Чимало його дослідницьких матеріалів у формі заміток були розміщені також на сторінках обласної газети «Радянська Житомирщина (нині «Житомирщина»). Василь Пилипович удостоєний почесного звання «Почесний громадянин Ємільчинського району» (від 2006 р.).

Василь Максимович Демиденко (1924–2006), учасник Другої світової війни, за фахом учитель історії, колишній багаторічний учитель історії Ємільчинської середньої школи № 1, ввійшов в історію краю як великий активіст краєзнавства. В середині 1960-х років він підготував і у районній газеті опублікував серію нарисів з історії Ємільчинщини під рубрикою «Край, де ми живемо». Він є одним з авторів підготовки нарисів про Ємільчинський район до книги «Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область». Його краєзнавчі пошуки продовжувалися і в 1981 р. районна газета «Народна трибуна» опублікувала цикл його нових, збагачених цікавими знахідками нарисів під рубрикою «Літопис краю рідного».

Степан Якович Суй (1914–1978), учасник Другої світової війни, багаторічний вчитель історії і директор Ємільчинської середньої школи № 2, активно займався краєзнавчою роботою сам і своєю творчою діяльністю залучав до цієї справи педагогів і учнів школи, свої матеріали друкував на сторінках районної газети «Народна трибуна».

У 1951 р. Володимира Кузьмича Задніпрянця, уродженця Радомишльського району, після закінчення Коростишівського педучилища доля закинула на Ємільчинщину. Тут він працював на педагогічній роботі, закінчив Луцький державний пединститут імені Л. Українки (1959, історичний факультет) і, будучи мешканцем Полісся та членом президії районного товариства мисливців і рибалок, прагнув

зберегти красу природи для нащадків. Як позаштатний кореспондент газети «Народна трибуна» готував і друкував на сторінках газети замітки про природу краю і у 1980-х роках став лауреатом премії імені Марії Мариніної.

Письменник, уродженець села Андрієвичі, учасник Другої світової війни Вознюк Яків Олександрович (псевдонім Данило Окийченко) (1916–2003) в своїй першій літературній праці «Перші кроки Миколки Підберезного» (1974) художнім словом змалював історичні події, складне життя мешканців глухого поліського села Антоновичі (Андрієвичі) у 20-ті роки ХХ ст. та перші життєві кроки літературного героя Миколки (своє дитинство), який в цей складний період потрапляє у різноманітні ситуації і робить перші кроки до своєї дорослості. В травні 1987 р. на шпальтах чотирьох номерів газети «Народна трибуна» було опубліковано об'ємний літературно-історичний нарис Якова Олександровича про село Андрієвичі «Мое рідне село, мої земляки».

Від початку 1960-х років на шпальтах районної газети «Народна трибуна» і обласної газети «Радянська Житомирщина» стали періодично друкуватися матеріали місцевих краєзнавців про період тимчасової німецької окупації і участь мешканців Смільчинщини у Другій світовій війні. Було опубліковано чимало архівних матеріалів з фондів районного, обласного, республіканського і центральних архівів колишнього Радянського Союзу. Великої уваги заслуговали також публікації про пошуково-дослідницьку роботу, яку вели учні під керівництвом учителів-краєзнавців. Прикладом тому є публікації на сторінках газет «Народна трибуна» і «Житомирщина» про Миколу Івановича Рацуна (1920–2001), учасника Другої світової війни, вчителя географії своєї рідної Андрієвицької середньої школи, активного краєзнавця, під керівництвом якого шкільним гуртківцям-слідопитам у 1967 р. вдалося встановити відомості про юного месника, 13-річного розвідника партизанського загону імені Богуна, що діяв в лісах у районі Осова-Березники на Смільчинщині, Ваню Бронейбойко, якого під час виконання важливого бойового завдання арештували і по-звірячому закатували німецькі окупанти в селі Андрієвичі у 1943 р. Виявилося, що Ваня Бронейбойко – це Франц Феліксівич Бондаревський, уродженець села Анастасівка Новоград-Волинського району.

Важливе значення для розгортання краєзнавчого руху в 70–80-х роках ХХ ст. мало залучення громадських дослідників краю до роботи над випуском видання «Історія міст і сіл України». Енциклопедичний том «Історія міст і сіл України. Житомирська область» [4] із 26-томної праці цілком можна вважати справжнім літописом населених пунктів краю. Видання було надруковане в 1973 р. на громадських засадах, і місцеві краєзнавці-аматори краю зробили певний свій вклад, дослідили, підготували і надали до книги 35 історичних довідок про населені пункти, центри селищних і сільських рад Ємільчинщини.

Значний інтерес про поселення краю становить довідник українського історика, археолога, етнографа, краєзнавця, дослідника Волині Олександра Миколайовича Цинкаловського (1898–1983) «Стара Волинь і Волинське Полісся» (1984–1986), який був виданий у 1984 р. в Канаді. На сторінках цього двотомного краєзнавчого словника описано понад п'ять тисяч історичних об'єктів, серед яких є розповіді про 73 населені пункти Ємільчинщини.

У 80-ті роки далеко за межами України став відомим краєзнавець, уродженець села Тайки Микола Романович Жилюк (1947), педагог за освітою, вчитель фізичного виховання Великоцвілянської середньої школи.

Протягом двох років він разом з дружиною, директором школи Аллою Іванівною Жилюк, учнями і вчителями школи та просто ентузіастами збирали експонати для «Музею Хліба». Урочисте відкриття музею відбулося 12 квітня 1985 р. В музеї побували тисячі гостей із населених пунктів району, областей України, а також іноземні туристи. Діти-екскурсоводи стали переможцями Всесоюзного зльоту кращих експедиційних загонів колишнього СРСР і здобули дві золоті медалі ВДНГ у Москві. У 2008 р. районним відділом культури про цей надзвичайно унікальний заклад освіти, культури та духовності підготовлено і видано кольоровий буклет «Народний музей Хліба» Великоцвілянської середньої школи», в якому розміщена розповідь і десятки фотоілюстрацій зображень експонатів музею.

Трирічна наполеглива пошукова робота педагогів і учнів Великоцвілянської школи дали змогу відшукати засекречену долю 153 арештованих і ростріляних у застінках НКВС великоцвілян. Півтори сотні вдів та більше 500 сиріт і напівсиріт лишилися із тавром «ворог народу». 10 червня 1988 р., за ініціативи Миколи Жилюка, в центрі села

було відкрито невеличкий пам'ятник у вигляді криниці полеглим великоцвіліям. Про трагедію були розповіді на шпальтах республіканських газет «Сільські вісті», «Комсомольська правда», українські документалісти зняли фільм «Криниця вдовиних сліз», а відомий сценарист і режисер документального кіно Аркадій Музичук зняв фільм «Криниця Совісті».

До того ж, понад двадцять років Микола Романович збирає і демонструє відвідувачам діючу приватну колекцію старожитностей «Музей нашого дідуся» (селище Ємільчине).

У добу незалежності України в краї відбувся бурхливий розвиток історичного краєзнавства, з'явилася можливість повернути в обіг і користуватися в повному обсязі архівними справами, значна частина з яких в недалекому минулому були недоступними і знаходилась в архівах КДБ СРСР.

Саме в цей час до краєзнавчої роботи долучився Роман Миколайович Ревчук (1971, с. Неділище). Плідно працюючи у 1992–2017 рр. учителем історії, правознавства та інформатики в Бастоворуднянській і Неділищенській загальноосвітніх школах I–II ступенів, а з 2017 р. – заступником голови Барашівської територіальної громади, він впродовж багатьох років активно веде дослідницьку роботу, має численні публікації у друкованих «Народна трибуна», «Історична правда», «Україна молода», «Газета по-українськи», «Українська правда». В мережі «Інтернет» має фейсбук-сторінку, створив сайт «Древлянія», де висвітлено маловідомі сторінки історії рідного краю, зокрема про життя етнічних німців та бойові загони ОУН на території Житомирської області, генеалогічні дослідження про жителів Житомирщини. Матеріали сайту використано при створенні підручника «Разом на одній землі. Історія України багатокультурна». Матеріал «Чотирьохсотлітня амнезія» [32] використовується при вивченні в університетах України історії Великого Князівства Литовського. Краєзнавча праця «Німецька Житомирщина» розміщена на електронному ресурсі [33]. Велику організаторську дослідницьку роботу з історії німецьких колоністів-переселенців на землях сучасної Житомирщини веде уродженець села Зосимівка Ємільчинського району Володимир Володимирович Пінковський (1963), який з 2007 р. очолює Міжнародну громадську організацію «Товариство німців України – «Відергебурт». Він має

власні ґрунтовні дослідження про географію, минуле, про знакові, цікаві, але вже забуті сторінки життя німців в нашому краї.

Понад тридцять років цілеспрямовано та плідно займається дослідницькою роботою з краєзнавства рідного краю вчителька історії, правознавства та громадянської освіти Барашівського ліцею Лілія Валентинівна Варварчук (1969, с. Березники). Результати її роботи в цьому напрямку: історичні нариси з історії села Бараші, дослідження трагічних сторінок Голодомору 1932–1933 років на основі усних історичних джерел, зібраних під час учнівської експедиції на початку 2000-х років і надрукованих у збірнику «Голод 1932–1933 років. Смільчинський район». Останні роки працює над темою Голокосту на території колишнього Барашівського району під час тимчасової нацистської окупації в роки Другої світової війни, залучаючи учнів до дослідження цієї трагедії в рамках проєкту «Захистимо пам'ять», ініційованого Українським Центром вивчення історії Голокосту (далі – УЦВІГ). Напрацювання по даній темі висвітлювалися на сторінках місцевих періодичних видань, а також були важливим етапом на шляху створення в урочищі Сербінка Меморіалу вбитим євреям Барашівського району. Вчителька брала також участь у колективній роботі над створенням методичного посібника «Дорогами пам'яті» (2020) в рамках проєкту від УЦВІГу.

Вихованка вчительки, Олеся Біленька, у 2018 р., будучи одинадцятикласницею, брала активну участь у дослідницькій роботі в рамках проєкту «Захистимо пам'ять» по темі Голокосту та дослідженню єврейської спадщини на теренах села Бараші та Барашівського району, захищала роботу в Києві, отримала Почесну грамоту і схвальні відгуки від колективу УЦВІГу.

З 2000 р. активно веде краєзнавчі дослідження вчителька історії Степанівської загальноосвітньої школи I–III ступенів (нині Степанівський ліцей) Ольга Миколаївна Лугина (1975, с. Королівка). Творчі напрацювання про історію села і відомих селян друкує на сторінках газети «Народна трибуна». Впродовж останніх років поглиблено займається дослідженням Голокосту, веде гурток «Краєзнавець», члени якого активно займаються пошуковою роботою. Наслідуючи її приклад, колишня її учениця, випускниця Житомирського державного університету імені І. Франка (2015, історичний факультет) Наталія Горбик успішно захистила свою

дипломну роботу на тему «Власники Ємільчинського краю в ХІХ ст.», а також має власні дослідницькі праці: «Власники Ємільчинського краю в ХІХ ст.» та «Церкви на території Ємільчинського регіону у ХІХ ст.», які обидві розміщені на електронному ресурсі «Народна трибуна» [34].

Чільне місце в дослідженні історичного минулого краю займають дослідження з розвитку шкільництва. Так, уродженець села Усолуси Володимир Володимирович Капелюк, який після закінчення фізико-математичного факультету Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка викладає фізику і математику на кафедрі соціальної педагогіки та педагогічної майстерності в рідному інституті (нині університет), кандидат педагогічних наук (2007), підготував і видав книгу «Історія Усолусівської школи».

Під час навчання на філологічному факультеті Житомирського державного університету імені І. Франка Юлія Василівна Мельник (1994, с. Ганнопіль) провела дослідження і 2013 р. в обласній науковій збірці «Наш рідний край: історія освіти і сьогодення» опублікувала статтю «Династії вчителів Ємільчинщини», в якій розповіла про династію вчителів Бойків (династія в трьох поколіннях, одинадцять осіб педагогів, загалом їх стаж праці на педагогічній ниві складає 213 років).

Екскурсом у минуле освітнього краю є також книга «Школи рідного краю», яка побачила світ у 2001 р. в обласному видавництві «Полісся». На 352 сторінках цього видання подано історію шкіл Житомирщини і, зокрема, відомості про 49 шкільних освітніх закладів Ємільчинщини [23: 76–92], які напрацьовані і подані до книги педагогами Ємільчинщини.

В умовах незалежності України для краєзнавців-аматорів стало можливим підготувати і видати свою авторську книгу, і завдяки цьому на теренах Ємільчинщини побачило світ багато цікавих видань, підготовлених місцевими краєзнавцями.

Уродженка села Рихальське Неля Броніславівна Кінзерська (1953), випускниця хімічного факультету Львівського державного університету імені І. Франка (1975, з відзнакою), проживаючи і плідно працюючи в гімназії міста Рудки Львівської області, від 2001 р. – заступник директора гімназії з навчальної роботи, заслужений вчитель України (2000), захоплюючись ще з шкільних років поезією і маючи

авторську поетичну збірку «Криниця пам'яті» (1995), активно займаючись дослідженням минувшини своєї малої батьківщини, у 2002 р. підготувала і видала книгу «Село моє незабутнє – Рихальськ» [5]. Ця книга на Ємільчинщині стала першим друкованим виданням про історію села. В подальшому з під її пера вийшли поетичні збірки «З любові починався світ» (2013), «Пророк» (2015), «Я в сотні у Бога» (2016), «Не стріляйте в очі весни» (2017), «Воїни світла» (2019).

Микола Прокопович Вознюк (1943, с. Рихальське), з 1990 року – управляючий Зеленоградським філіалом Московського індустріального банку, заслужений економіст Російської Федерації (1999), у 2006 р. видав книгу «Отчий дом» [2]. На сторінках книги автор розповів про природу, історію, про свій великий родовід Вознюків та багатьох відомих людей Ємільчинщини, де народився, а також подав розповідь про місто Зеленоград Московської області, де він після проходження строкової військової служби залишився та з 1964 р. проживає і працює.

Магістр історії Вячеслав Анатолійович Костюшенко (1980, с. Симони) після закінчення Житомирського державного університету імені І. Франка працював учителем загальноосвітньої школи № 21 міста Житомира, у 2010–2022 рр. – учителем історії Симонівської загальноосвітньої школи I–III ступенів, з 2022 р. – учитель в Андрієвицькому ліцеї. У 2008 р. підготував і видав книгу «Ємільчинщина. Історичний нарис» [8]. На сторінках видання автор вперше з місцевих краєзнавців наважився познайомити читачів з історичним розвитком Ємільчинщини – від найдавніших часів до сьогодення – у відповідності зі шкільною програмою історичного краєзнавства.

Уродженець села Королівка Володимир Йосипович Сьомко (1940) у 2008 р. підготував і видав книгу «Роде наш прекрасний». У книзі автор розповідає про сім поколінь та понад двадцять гілок свого родового дерева. Загалом до опису включено розповіді більше ніж про 200 осіб. Його книга на Ємільчинщині стала першовідомою розповіддю про свій родовід.

У 2009 р. вихідці села Андрієвичі: ветеран військової служби Петро Володимирович Скиба (1956) (автор цих рядків, з 1993 р. проживає в місті Рівне), ветеран педагогічної праці Ольга Семенівна Гаврилук (1947) (з 1969 року проживає на Миколаївщині) та журналістка Надія Василівна Чорноус (1964) (з 1993 року проживає на

Львівщині) – видали історико-краєзнавчий нарис «Андрієвичі – мій рідний край, моя історія жива» [17].

Дослідниця минувшини Марія Сергіївна Хайлак (1942, смт Яблунець) підготувала до видання, а земляк-киянин, директор видавничо-поліграфічної компанії Віктор Степанович Любивий (1955, смт Яблунець) до 100-річчя селища Яблунець видав сотню брошур «Яблунець» (2010).

Ветеран праці і творчий музично-педагогічний працівник Микола Степанович Матвієнко (1935, с. Неділище) в своєму рідному селі у 2008 р. відновив пам'ятник родини князя Бориса Федоровича Баратова (1842–1905), у тому ж році організував і встановив пам'ятний знак на місці колишньої церкви Святої Трійці, у 2011 р. створив документальний фільм про історичне минуле села та видав книгу «Мій рідний край, моя земля, Неділище моє» [13]. Також за його авторства видано дві пісенно-музичні збірки «Пісні душі моєї» (2011), «Ми будемо щасливі» (2020). У четвертій книзі «Книга мого роду. Родинне дерево Матвієнків» [12] автор на фоні історичного минулого древлянського села Неділище висвітлив загальну історію великого роду Матвієнків (всього охоплено близько 447 осіб із дев'яти поколінь).

Висококваліфікована медична працівниця за освітою, а за покликом душі – майстер Слова, поетеса, композиторка, краєзнавець Валентина Антонівна Ксендзук (1950, с. Симони), проживаючи понад півстоліття в Лесиному краї на теренах Звягельщини, ніколи не поривала зв'язків із рідним краєм. Всі ці роки сумлінно займалася лікувальною справою і, маючи дар Божий, писала вірші та пісні про заквітчані і синьоокі Симони, про свою родину і сільських хліборобів. Авторка збірок віршів і пісень «І поки зорі воду п'ють» (2001), «З легкої руки» (2015), вийшовши на заслужений відпочинок і отримавши додатковий час для творчості, взялась за перо і в доповнення до збірок поезій з великою любов'ю, завзяттям і терпінням, в пам'ять для нащадків рідної землі створила книгу про свою маленьку батьківщину село Симони «Ясна моя зорина – Симони» [9].

Вагомі краєзнавчі здобутки має активний і невтомний дослідник краю Володимир Васильович Ширма (1962, с. Хутір-Мокляки). Здобувши вищу агрономічну освіту і працюючи на керівних посадах в місцевих сільськогосподарських підприємствах та в органах місцевого самоврядування (у 2005–2006 рр. – голова Ємільчинської

райдержадміністрації, у 2006–2010 рр. – голова районної ради, у 2011–2014 рр. – проректор Житомирського національного агроекологічного університету, у 2014–2015 рр. – голова Ємільчинської райдержадміністрації; з грудня 2015 р. – перший заступник голови Житомирської обласної ради, з вересня 2016 р. – голова Житомирської обласної ради, з листопада 2020 р. – перший заступник голови Житомирської обласної ради, кандидат економічних наук (2015)) водночас, впродовж останніх десятиліть, зробив велику послугу літописній справі краю і став відомим краєзнавцем. Він має оригінальні дослідження про німецькі поселення, про табір ГУЛАГу, який діяв у 30–40-х роках ХХ століття та про «ярославенків», загін вояків УПА, що діяв на території Ємільчинщини у післявоєнні роки, підготував і видав книги: «Хутір – Мокляки» [21]; «На сходинах історії. Історичний нарис про Велику Цвілю та навколишні села» [20]; «Куліші – моя Поліська дорога перлина» [22] (в співавторстві з Галиною Андріївною Ходоровською, уродженкою і секретарем сільської ради села Куліші).

У 2012 р. Ємільчинською районною радою підтримано подану мною ідею щодо створення у всіх територіальних громадах району власну місцеву символіку (герби і прапори). Відбулося це напередодні підготовки до святкування знаменної дати – 90-річчя утворення Ємільчинського району. Завдяки згуртованості творчих зусиль активістів краю всі учасники розроблення проєктів місцевої символіки поринули в дослідження історії своїх населених пунктів, відкриваючи для себе і своїх земляків нові сторінки їхнього минулого, вивчали походження назв своїх сіл і селищ, специфічність характерних представників місцевої фауни та флори. У підсумку було видано книгу «Символіка сучасної Ємільчинщини» [16]. За висновком, зробленим в передмові до книги доктором історичних наук, головою Українського геральдичного товариства Андрієм Гречило, Ємільчинський район став першим серед адміністративних районів Житомирщини, в якому всі територіальні громади отримали власні символи.

Того ж року, під час проведення першого регіонального етнофестивалю народної творчості «Витоки Уборті медові», що проводився біля витоку річки Уборті, мною було ініційовано і оголошено про початок роботи щодо здійснення творчого проєкту з підготовки до видання поетичної збірки про Ємільчинщину. За два

роки потому мною було зібрано, упорядковано і видано збірку «Село моє – Поліський край квітучий» [15]. Загалом до книги включено 45 пісень та 226 віршів від 116 авторів, які представляють 40 населених пунктів краю. Ця збірка стала першою в започаткованій серії «Поетична скарбниця Ємільчинщини».

В продовження розпочатого творчого процесу у другій поетичній збірці «Тихоплинна Уборть» [18], яка побачила світ у 2017 р., вміщено пісні та вірші, написані мешканцями і гостями Ємільчинського і Олевського районів, про внучку Дніпра – тихоплинну річку Уборть. До збірки включено географічні відомості про річку, історичні довідки про населені пункти, що розташовані на її берегах, та 177 віршів і песень від 98 авторів.

У третій книзі «Охоронниця Слова – покликання Тетяни Майданович» [14], яка видана в столичному видавництві «Дніпро» у 2020 р., розповідається про життєвий шлях і творчі надбання відомої сучасної української письменниці-поетеси Тетяни Василівни Майданович (1957), яка народилася в селі Андріївчичі і вже понад сорок років проживає, наполегливо і з великим натхненням творчо працює на письменницькій ниві у столичному місті Києві.

Четвертою книгою серії «Поетична скарбниця Ємільчинщини» стала проетична збірка «У рідному краї і серце співає» [19], видана у 2021 р. в Рівненському видавництві «Волинські обереги». Сторінки цієї книги – це шлях літературно-краєзнавчої подорожі, що веде назустріч історії краю та персоналіям літератури Ємільчинщини. Збірка поезій містить близько 300 творів ста шести місцевих авторів із сорока населених пунктів. Самобутність видання полягає в тому, що в ньому поєднано художнє слово з історією та краєзнавством, іншими навчальними дисциплінами, які викладаються в школі.

Електронні версії виданих мною краєзнавчих книг про Ємільчинщину розміщено на сайті Житомирської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олега Ольжича і вільно в мережі «Інтернет» доступні за ідентифікаторами ресурсів: «Символіка сучасної Ємільчинщини» [35], «Село моє – Поліський край квітучий» [36], «Тихоплинна Уборть» [37], «"Витоки Уборті медові" на Ємільчинщині» [38], «Охоронниця Слова – покликання Тетяни Майданович» [39].

15 вересня 2019 р. малинчанин, уродженець села Бастова-Рудня Віктор Фаустович Галицький (1945) привіз на службу в костел рідного села і подарував першу частину своєї книги «Мамине чисте джерело» [3]. На сторінках книги прослідковується життєва доля земляків до початку ХХ ст.

Член Національної спілки краєзнавців України Микола Йосипович Синицький (1949, с. Новосілка), активний користувач Вікіпедії з 2015 р., станом на жовтень 2022 р. створив статей – 4633, редагувань – 29689, завантажив файлів – 22, файлів (Commons) – 94, значна кількість його доробку про географію та історичне минуле і сьогодення Ємельчинщини. Він підготував і надрукував у двох номерах газети «Народна трибуна» об'ємну історико-краєзнавчу замітку про своє рідне село, має дві авторські поетичні збірки «Звенит хрустальна роса» (1999), «Кони гуляють за Ужем» (2000) та електронну книгу «Дорога в Небо» (2012), в яких художнім словом розповідає читачам про свій рідний край.

Ветеран педагогічної праці Володимир Канітович Шокур (1932–2020) з села Велика Цвіля (учитель біології, у 1964–1982 рр. – директор середньої школи, у 1982–1994 рр. – голова Великоцвілянської сільської ради) з багатьох життєвих захоплень перевагу надавав найулюбленішому – захопленню поезією, писав вірші. Видав дві поетичні збірки «Минуле і думи» (2010), «Спогади, біль і тривоги» (2018), в яких самобутній сільський поет художнім словом передав читачу свої власні відчуття про історичний період, в який він жив, про чарівну природу рідного Поліського краю. Поряд з поезіями на сторінках районної газети «Народна трибуна» часто друкував краєзнавчі замітки, в яких розповідав про минувшину та висловлював свої власні, інколи і критичні розмірковування про те, як країни дбають про своє сьогодення та майбуття.

Поет і краєзнавець Леонід Йосипович Малецький (1942–2022) понад сорок сім років набуті педагогічні університетські знання передавав учням в школах краю, де викладав рідну мову. Дякуючи поетичному таланту, працьовитості та наполегливості, став сільським учителем-поетом, який залишив нам світлий скарб своєї душі – шістнадцять збірок поезій, в яких можна спостерігати вірші на різну тематику. Леонід Йосипович був активним дописувачем, і його замітки про Україну, історію малої батьківщини, духовне життя та природу

Поліського краю часто друкувалися на сторінках районного часопису – газеті «Народна трибуна», за що став лауреатом журналістської премії ім. Марії Мариніної (1986), обласної газети «Житомирщина», всеукраїнських газетах «Сільські вісті» і «Освіта».

Уродженець села Підлуби Віктор Петрович Лакизюк (1959), палеограф, філолог, історик, журналіст, культуролог, кандидат історичних наук (1994), заслужений журналіст України (2001), свій шлях у велику журналістику розпочав в редакції районної газети «Народна трабуна», де опублікував багато цікавих краєзнавчих розповідей про рідний край, став засновником Національного гуманітарного проекту «Україна: у вимірі тисячоліть». У рамках цього проекту започатковано сторінку у глобальній мережі «Інтернет» та видано понад десяток книг про українську минувшину провідних науковців України.

З-посеред багатьох його авторських праць в плані краєзнавства рідного краю найвагомішим є роман «Полонез над вічністю» (2010) [10]. Дослідження присвячене минулому Житомирщини і зокрема Ємільчинщини – малій батьківщині автора. Це книга ґрунтовного дослідження на порубіжжі багатьох наук: історії, мово-, літературо- та архівознавства, екології, генеалогії та культури. Залучивши унікальні джерела зарубіжних архівів, автор спростовує немало хибних тверджень істориків про минуле України, життя найвідоміших постатей Російської імперії у часі XVIII–XIX ст.

У книзі є відомості про Житомирську область: місто Чуднів [10: 154–155]; Житомирський архів [10: 163]; міста Новоград-Волинський, Баранівка [10: 209]; селище Ємільчине [10: 210–211]; село Бистрик Ружинського району [10: 226].

Володимир Миколайович Кириленко (1954, с. Бараші), понад півстоліття проживаючи далеко за межами рідного села, під час проходження служби в Управлінні КДБ СРСР в Куйбишевській області був дослідником, цікавився не тільки воєнною історією, а й активно проводив пошукову роботу, пов'язану з минувшиною своїх земляків-поліщуків. Надбання своїх власних досліджень вмістив у книгу «У кожного была своя війна». На сторінках книги розповідається про легенди щодо походження назви села, маловідомі факти з історії колишнього Барашівського фарфорового заводу, про село Бараші і його мешканців у роки Другої світової війни та після її закінчення.

Антон Петрович Вольський (1893–1986), пройшовши через пекельні горнила лихоліття Першої та Другої світових воєн і, слава Богу, залишившись в живих, на схилі своїх літ написав рукописний варіант книги про реальні історичні події, про людей свого краю, про свою прабатьківщину. З відомих причин у ті часи видати свою книгу не зміг. Упорядкували рукопис його книги і в електронному варіанті передали до Житомирської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олега Ольжича киянин інженер-електрик і дослідник свого роду Всеволод Сергійович Герасименко (1942–2015), житомирянка Раїса Євгенівна Грабовська (1937–2004), дружина письменника Валентина Болеславовича Грабовського, і житомирянин Микола Йосипович Синицький (уродженець села Новосілка). Книга має 241 сторінку. Все описане в книзі присвячується історії села Вірівки, із самого її початку і до періоду життя автора, тобто аж до 80-х років ХХ ст.

Найвідомішим з-поміж дослідників краю вважається Володимир Йосипович Яценко (1935, смт Ємільчине). З 1963 р. він плідно працював у редакції районної газети «Народна трибуна», у 1979–2007 рр. був редактором газети. Заслужений журналіст України (2000). Почесний громадянин Ємільчинського району (від 2016 р.).

Народившись і мешкаючи в Ємільчиному, маючи піввіковий трудовий стаж переважно у журналістиці, весь час він досліджував історію селища і району, друкував у районній газеті «Народна трибуна» нариси на історично-природничі теми.

Свої власні почуття до рідного краю Володимир Йосипович висловив у семи авторських книгах краєзнавчої тематики: «Володіння графа Уварова» [24], «Дорога. Мій рідний край, моя родина» [27], «Твої люди, Ємільчинщино» [30], «На фронтах і в тилах» [29], «Жива криниця: Пам'ятні місця. Рідна природа» [28], «Гордість Ємільчинського району» [25], «Джерела Уборті» [26].

У документально-історичній повісті «Володіння графа Уварова» автором подана розгорнута розповідь про період володарювання на території, яку пожалувано його височайшою милістю царем Миколою Другим високому чиновнику С. А. Уварову за заслуги перед Російською імперією.

На сторінках документальної історико-біографічної повісті «Дорога. Мій рідний край, моя родина» подано добірку достовірних матеріалів з історії Ємільчинського району.

В основі розповідей, наведених в книзі «Твої люди, Ємільчинщино», – документальні нариси про понад вісімдесят відомих людей району, області і держави, що народилися або починали свій трудовий шлях у Ємільчинському районі і здобули визнання та шану у різних галузях народного господарства та суспільного життя.

Книга «На фронтах і в тилах. Ємільчищина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» – це в краї перше таке видання за всю повоєнну історію Ємільчинського району.

У книзі «Жива криниця: Пам'ятні місця. Рідна природа» автор ділиться своїми власними захопленнями і спостереженнями за флорою та фауною рідного краю.

На сторінках книги «Гордість Ємільчинського району» подано документальні нариси про Героїв Радянського Союзу, Соціалістичної Праці, України, повних кавалерів орденів Слави.

В історико-краєзнавчому фотонарисі «Джерела Уборті» автором викладено достовірні матеріали про джерела головної водної артерії Ємільчинського району – річки Уборті – і особливу увагу приділено головній криничці Ємільчинщини – витоку Уборті.

У 2008 р. до 75-ї річниці Голодомору згуртованими зусиллями посадовців місцевого самоврядування, краєзнавців і активістів краю підготовлено і видано книгу про трагічну подію в історії краю «1932–1933. Голод. Ємільчинський район» [31]. У книзі вміщено зібрані свідчення тих, хто пережив голод, та подано списки померлих від голоду жителів Ємільчинського району. Дослідження і встановлення точної кількості смертей продовжується.

Помітний вклад в дослідження історії Ємільчинщини зробила Майя Євгенівна Лутай (1941–2015), уродженка села Лісна Рудня Романівського району, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені І. Франка (1987–2015), кандидат історичних наук (1987). Завдяки її таланту та настирності історики та краєзнавці сьогодні мають можливість читати монографії про життя чехів, німців, євреїв і поляків на Житомирщині, довідники з історії населених пунктів тринадцяти районів області, в числі яких є книга про Ємільчинський район [11].

В книзі авторів, кандидата економічних наук, голови Житомирської обласної молодіжної громадської організації розвитку туризму Миколи Миколайовича Костириці (1980, м. Житомир) та

доктора географічних наук, професора, першого голови Житомирської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців (нині НСКУ), президента Товариства дослідників Волині Миколи Юхимовича Костриці (1942–2014), «Житомирщина туристична. Краєзнавчі нариси» [6] на основі нових методологічних засад висвітлено туристичну привабливість Житомирщини і, зокрема, три туристичні родзинки Ємільчинського району [«Благодійник і меценат», *про благодійника і мецената Сергія Аполлоновича Уварова (1844–1900)*; «Провісник», *про Василя Христофоровича Кравцова (1848–1923)*; «Солов'їна полісянка», *про уродженку села Неділище, народну артистку України Ніну Митрофанівну Матвієнко (1947)*].

Окрім цього, Миколою Юхимовичем Кострицею, в співавторстві з провідним спеціалістом Державного архіву Житомирської області, вченим секретарем Товариства дослідників Волині Русланом Кондратюком започатковано видання в трьох томах книги «Історико-географічний словник Житомирщини» [7], у 2002 р. видано перший том, в якому вміщено більше ніж 1500 статей про топонімічні об'єкти Житомирщини, серед яких є відомості і про населені пункти Ємільчинщини.

Про історичне минуле села Бараші німецьким Фондом «Меморіал убитим євреям Європи» у партнерстві з Українським центром вивчення історії Голокосту видано нарис «Бараші. Життя та загибель єврейської громади» українською та англійською мовами (2019, автор – Рей Брандон) [1].

Варто відмітити, що у всі часи краєзнавча тематика систематично і докладно висвітлювалася на шпальтах районної газети «Народна трибуна». В архіві редакції газети, де зберігаються номери, починаючи з лютого 1944 р., на її сторінках є багато матеріалів місцевих краєзнавців, які подавалися в тематичних рубриках «Наші села», «Край, де ми живемо», «Літопис рідного краю», «Літопис мужності і слави», «Віхи нашої історії», «Шляхи становлення», «Ємільчинщина в цифрах і фактах», «Рядки історії району», «З архіву «Народної трибуни».

В останні роки на шпальтах газети друкується багато цікавих краєзнавчих матеріалів про історичне минуле населених пунктів, колишні німецькі поселення, родові династії та відомих людей краю за авторством краєзнавця, фахового історика Олександра

Володимировича Ващука (1959, с. Новий Милятин Буського р-ну Львівської обл.), який донедавна близько двадцяти років працював заступником голови районної ради.

Починаючи з 2016 р. на теренах Ємільчинщини виходить газета «Ємільчинські факти», на шпальтах якої також дописувачі-краєзнавці друкують свої власні цікаві розповіді. Окрім двох місцевих газет країни також є активними читачами газети «Час Полісся», яка видається в місті Новограді-Волинському, і періодично на її сторінках публікуються краєзнавчі матеріали, які готуються як журналістами редакції, так і краєзнавцями-аматорами Ємільчинщини.

Про історичне минуле і сьогодення населених пунктів краю створено аматорські відеофільми: «Край наш древлянський» (2005, смт Ємільчине), «Тут стежки дитинства і доля моя...» (2006, с. Бараші), «Село моє – моя любов одвічна» (2007, с. Рихальське), «Мій рідний край, моя земля, Неділище моє» (2011, с. Неділище), документальний фільм «Ємільчинський оборонний рубіж» (2012, смт Ємільчине), науково-документальний фільм «Савіча скорботи» (2008, смт Ємільчине), фільм про історію польських родин Ємільчинщини «Шлях до відродження» (2009, смт Ємільчине).

Головним зберігачем історії Ємільчинщини, накопичених скарбів попередників, які є гордістю новоутвореної Ємільчинської об'єднаної територіальної громади, своєрідним центром духовної культури майбутнього є «Ємільчинський народний краєзнавчий музей» Ємільчинської селищної ради (створений у 1973 р. ветеранами краєзнавчого руху Василем Пилиповичем Сокирко, Василем Максимовичем Демиденко та Степаном Яковичем Суєм).

Складовою туристично-експозиційного потенціалу Ємільчинщини є відкритий у травні 2010 р. унікальний відділ музею «ДОТ. Артилерійський напівкапонір», створений на базі колишньої військової оборонної споруди, що в період Другої світової війни відносилася до Коростенського укріпрайону.

Вагомий внесок у розвиток сучасного музею зробили чинний директор Володимир Віталійович Дворецький та колишній начальник відділу і туризму Ємільчинської РДА (2003–2016), а згодом і голова Ємільчинської райдержадміністрації (2016–2019) – за посадами, вчитель історії – за освітою, великий краєзнавець – за покликанням,

заслужений працівник культури України (2015) Ігор Володимирович Євтушок.

Окрім Ємільчинського народного краєзнавчого музею на теренах краю діє 12 суб'єктів музейної справи, з яких три знаходяться на базі закладів культури та дев'ять – на базі закладів освіти (шість шкільних музеїв і три шкільні музейні кімнати), в яких творчими педагогами-краєзнавцями разом з учнями проводиться дослідницька та навчально-виховна робота за географічним, історичним, етнографічним, природознавчим та іншими напрямками.

Заслугове на увагу плідна творча новаторська робота і надбання колишньої завідувачки сільської бібліотеки села Середи Ніни Іванівни Ляшук (1953–2020), удостоєної почесного звання «Заслужений працівник культури України» (2011), яка за власної ініціативи при сільській бібліотеці створила кімнату народознавства (1992), музей Бойової Слави села Середи (1995) та музей Матері (2002). Завдяки цьому сільська бібліотека отримала статус «бібліотека-музей» та стала осередком духовності і центром проведення культосвітніх заходів для мешканців села та широкого кола відвідувачів району, області і багатьох куточків України. Відділом культури Ємільчинської райдержадміністрації у 2008 році було видано буклет «Нехай святиться слово – Мати. З досвіду роботи Середівської сільської бібліотеки».

Варто відзначити, що органи місцевого самоврядування, установи закладів культури і освіти підтримують місцевих краєзнавців і в співпраці з ними плідно впроваджують історію та культуру краю, популяризують пам'ятки історії, природи та нашу історичну спадщину в місцевій пресі та в мережі «Інтернет». Відповідні ілюстровані історичні довідки та статті про Ємільчинщину сьогодні доступні у всесвітній електронній енциклопедії «Вікіпедія», донедавна – на сайті Ємільчинської райдержадміністрації, нині – на сайтах Ємільчинської і Барашівської об'єднаних територіальних громад.

Підсумовуючи здобутки на ниві розвитку краєзнавства краю, варто визнати, що ця робота здійснюється постійно і активно та ведеться вона в тісній творчій співпраці з дослідниками Житомирщини. Своєю працею місцеві краєзнавці стверджують важливість любити свій край, зберігати скарби минулого і поширювати досвід попередніх поколінь. Далеко не кожна громада сьогодні може похвалитися такою кількістю змістовних краєзнавчих друкованих видань, що засвідчує

значне зростання когорти місцевих краєзнавців, які присвятили себе дослідженню і популяризації цього регіону Житомирського Полісся, і в цьому є запорука подальшої розбудови краєзнавчого руху та нових досліджень на Ємільчинщині.

Тож висловлюю щирю подяку всім, хто займається благодатною справою – досліджує історію населених пунктів, свої родоводи, збирає по крупинках, систематизує та оприлюднює інформацію про видатних людей, уродженців краю, та тих, чий життя і діяльність пов'язані з Ємільчинщиною, збирає спогади, свідчення очевидців різних історичних подій.

Висновок. Краєзнавчу роботу можна було б змістовно покращити, але за Ємільчинського району в краї не було первинного краєзнавчого осередку і дотепер у новоствореній Ємільчинській об'єднаній територіальній громаді ще немає осередка, який координував би цю справу, як наслідок – до сьогодні процес становлення та історичного розвитку Ємільчинщини не став предметом комплексного дослідження, за винятком окремих видань і численних публікацій місцевих та обласних краєзнавців, що за власним бажанням дослідили деякі історичні періоди чи питання.

Література на джерела

1. Брандон Рей. Бараші. Життя та загибель єврейської громади. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2019.
2. Вознюк Н. Отчий дом. Москва ; Зеленоград : Издат. дом «41», 2006. 526 с.
3. Галицький В. Мамине чисте джерело. Житомир : О.О. Євенок, 2019. 288 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. Т. 6. Київ : Гол. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1973. 726 с.
5. Кінзерська Н. Село моє незабутнє – Рихальськ. Львів : Ексіпет, 2002. 108 с. : іл.
6. Костриця М. М., Костриця М. Ю. Житомирщина туристична : краєзнавчі нариси / за заг. ред. Костриці М. Ю. Житомир : Полісся, 2009. 564 с.
7. Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Історико-географічний словник Житомирщини : у 3 т. Т. I: Абрамок-Йосипівка. Житомир : ПП М. Г. Косенко, 2002. 128 с.
8. Костюшенко В. Ємільчинщина : іст. нарис. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 100 с.
9. Ксендзук В. Ясна моя зорина – Симони : літ.-краєзнав. нарис. Житомир : Вид. О.О. Євенок, 2018. 260 с.
10. Лакизюк В. Полонез над вічністю : роман-хроніка / [худож. оформ. А. Гордовської]. Київ : Сергій Наливайко, 2010. 486, [2] с.

11. Лутай М. Історія сіл і населених пунктів Ємільчинського району Житомирської області. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 248 с.
12. Матвієнко М. Книга мого роду. Родинне дерево Матвієнків / слово до читачів П. Скиба. Новоград-Волинський : НОВОград, 2021. 132 с.
13. Матвієнко М. Мій рідний край, моя земля, Неділище моє. Новоград-Волинський : НОВОград, 2011. 72 с.
14. Охоронниця Слова – покликання Тетяни Майданович : дослідження, відгуки, художні твори, тематичні розробки, бібліографічний покажчик та ін. : нове вид. / автор-упор. П. В. Скиба. Київ : Дніпро, 2020. 320 с.
15. Село моє – Поліський край квітучий : пісні та вірші / упоряд. П. В. Скиба. Новоград-Волинський : НОВОград, 2014. 292 с.
16. Символіка сучасної Ємільчинщини / упоряд.: О. В. Вашук, П. В. Скиба. Новоград-Волинський : НОВОград, 2014. 104 с.
17. Скиба П., Гаврилюк О., Черноус Н. Андрієвичі – мій рідний край, моя історія жива : іст.-краєзнав. нарис. Броди : Просвіта, 2009. 256 с.
18. Тихоплинна Уборть : пісні та вірші / авт.-упоряд. П. В. Скиба. Новоград-Волинський : НОВОград, 2017. 360 с.
19. У рідному краї і серце співає : пісні та вірші. / авт.-упоряд. П. В. Скиба. Рівне : Волинські обереги, 2021. 384 с.
20. Ширма В. На сходинах історії : іст. нарис про Велику Цвілю та навколишні села. Житомир : Рута, 2020. 152 с.
21. Ширма В. Хутір – Мокляки : іст.-краєзнав. нарис. Житомир : Рута, 2013. 227, [1] с.
22. Ширма В., Ходоровська Г. Куліші – моя поліська дорога перлина : істор.-краєзнав. нарис). Житомир : Рута, 2015. 212 с.
23. Школи рідного краю. Житомир : Полісся, 2001. 352 с.
24. Яценко В. Володіння графа Уварова : докум.-іст. повість. Новоград-Волинський : НОВОград, 2008. 68 с.
25. Яценко В. Гордість Ємільчинського району. Новоград-Волинський : НОВОград, 2012. 48 с.
26. Яценко В. Джерела Уборті : іст.-краєзнав. фотонарис. Новоград-Волинський : НОВОград, 2013. 56 с.
27. Яценко В. Дорога. Мій рідний край, моя родина : дококумент. іст.-біограф. повість. Новоград-Волинський : НОВОград, Рута. 2007. 223 с.
28. Яценко В. Жива криниця. Пам'ятні місця. Рідна природа. Новоград-Волинський : НОВОград, 2005. 208 с.
29. Яценко В. На фронтах і в тилах : книга документальних нарисів з історії Ємільчинського району у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Новоград-Волинський : НОВОград, 2005. 196 с.
30. Яценко В. Твої люди, Ємільчинщино. Київ : Ред. газ. «Вісті Центр. спілки спожив. т-в України», 2004. 176 с.

31. 1932–1933. Голод. Смільчинський район. Новоград-Волинський : НОВОград, 2008. 183 с.
32. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2011/03/19/32351/>.
33. URL: <http://drevlyaniya.blogspot.com/2010/12/blog-post.html>.
34. URL: <http://tribunaem.info>.
35. URL: <http://libo.lib.zt.ua/jspui/handle/123456789/389>.
36. URL: <http://libo.lib.zt.ua/jspui/handle/123456789/388>.
37. URL: <http://libo.lib.zt.ua/jspui/handle/123456789/528>.
38. URL: <http://libo.lib.zt.ua/jspui/handle/123456789/544>.
39. URL: <http://libo.lib.zt.ua/jspui/handle/123456789/584>.

— o —

**Розділ III. ПОСТАТІ АКТИВНИХ ДОСЛІДНИКІВ
ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО ТА ПРИРОДИ МАЛОЇ
БАТЬКІВЩИНИ**

УДК 908(477.82)(092)

БІЛОУС П. В.
(*м. Житомир*)

**НЕВТОМНИЙ ДОСЛІДНИК ВОЛИНИ
(до 160-річчя Василя Кравченка)**

***Анотація.** У статті подана загальна характеристика життя і творчості відомого етнографа, фольклориста, письменника і культурного діяча Василя Кравченка (1862–1945), котрий майже сорок років (з 1892 до 1931 рр.) жив і працював у Житомирі. Розкривається багатогранна робота науковця із вивчення словесної та матеріальної культури Волині, його участь у створенні Товариства дослідників Волині, діяльність у систематичному пошуку та обробці етнографічних матеріалів, у виданні тритомника фольклорних записів.*

***Ключові слова:** етнографія, фольклор, краєзнавство, Волинь, Житомирищина, фольклористика.*

Виклад основного матеріалу. Народився Василь Григорович Кравченко на землях колишньої Запорозької Січі – у місті Бердянську – 8 травня 1862 року в бідній родині. Степ і море кинули у душу зернини поезії, а вчителі з Бердянської двокласної школи підтримали його бажання вчитися, хоч через матеріальну скруту здобувати освіту було нелегко.

Після закінчення школи Кравченко вступив до Феодосійського вчительського інституту, який закінчив 1880 року. Та диплома не одержав, бо за час навчання виявив себе народовольцем і революціонером. Потрапивши у безвихідне становище і не маючи змоги зайнятися улюбленою справою, він записується до юнкерської школи, після закінчення якої розпочинає військову службу. Ця служба гнітюче впливала на його психіку, однак він шукав душевної рівноваги в тому, що збирав матеріали до російсько-українського словника (вийшов у Відні і Львові протягом 1893–1899 рр. у чотирьох томах), записував од солдатів пісні, народні оповідання, звичаї, обряди.

Перебуваючи то в Умані, то на австрійському кордоні в ролі «смотрителя», то з 1892 року у Житомирі помічником акцизного наглядача на Волині (до 1914 р.), Кравченко зробив чимало фольклорно-етнографічних записів, які передавав Борису Грінченку. Той видавав багатотомні «Этнографические материалы» у Чернігові. Записи Кравченка увійшли майже в усі томи, які виходили протягом 1895–1901 рр. З'являються і самостійні публікації Кравченка. Перша з них побачила світ у журналі «Киевская старина» у 1899 році.

Оселившись у Житомирі, фольклорист та етнограф заприятелював з Михайлом Коцюбинським, який працював у газеті «Волинь» (листопад 1897 – березень 1898 рр.). Саме письменник підказав йому упорядкувати зібрані матеріали, яких на ту пору вже було чимало, окремою книжкою. Цією роботою і зайнявся Кравченко, паралельно розгорнувши активну діяльність по збиранню нових матеріалів. Ставши одним із фундаторів Товариства дослідників Волині, він регулярно друкує ці матеріали у виданні Товариства – «Трудах».

Більшість опублікованих записів увійшла до тритомного видання, яке стало першим підсумком роботи Кравченка. Перший том становлять матеріали, зібрані протягом 1889–1904 років і названі так: «Пісні, хрестини та весілля». Пісні, серед яких були родинно-побутові, історичні, чумацькі, жартівливі, мають волинське походження.

Другий том «Народні оповідання і казки» (рік видання не визначений, як і в першому томі) включав у себе такі матеріали: «Уявлення і оповідання про з'явища природи й вигадки, признаки, повір'я, знахарство, замови та ін., вірування й оповідання про надприродні істоти, оповідання про мерців, вірування й оповідання про людей з чарівною силою, про скарби, апокрифічні й міфічні оповідання та легенди (перекази) про богатирів, перекази про місцевості, оповідання про з'явища життя родинного й суспільного» (записи 1889–1910 рр.).

До третього тому «Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших недалекох від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині» (Житомир, 1920) увійшли записи про геологічні та географічні уявлення, міфи про вогонь, апокрифічні оповідання про пришествя Христа і життя на тому світі, про свята, звичаї та обряди із сіл Левків, Кмитів, Сали, Рижани, про народну медицину та ін.

У 1914 році Кравченко як «неблагонадійна особа» був висланий у місто Коврове Владимирської губернії. Але і там він продовжував цікавитися етнографією місцевого населення. У Житомир повернувся навесні 1917 року.

Все, що було зроблене і видане Кравченком за кілька десятиліть, складних із соціально-політичного погляду, можна розцінювати як подвиг. Учений розпочав свою діяльність в умовах посиленої русифікації і державних заборон щодо всього українського, передусім духовної культури. Створення Товариства дослідників Волині на початку ХХ ст. було фактом серйозного спротиву цим негативним для українських земель процесам. Жовтневий переворот 1917 р., громадянська війна перервали діяльність Товариства. Виникли значні труднощі і в творчих планах Кравченка. З 1920 року він переходить на музейну роботу, очоливши етнографічний відділ Волинського музею у Житомирі. Ціле десятиліття учений активно займається збиранням, публікацією, вивченням, упорядкуванням, популяризацією народної творчості волинсько-поліського краю. Поповнюються матеріалами відділи музею, читаються публічні лекції з етнографії та краєзнавства, ведеться робота по створенню краєзнавчих музеїв у містах і селах Житомирщини, по організації етнографічних гуртків. Крім того, Кравченко активно займається просвітницькою роботою, вступає до міського товариства «Просвіта», викладає у створеному у 1919 році Житомирському інституті народної освіти.

Кравченко дбає і про перепідготовку вчителів (Житомирські українські педагогічні курси), наголошуючи на популяризації фольклору, на потребі вивчати свій край, закладає основи шкільного краєзнавства, виступає з лекціями перед учителями містечка Червоне, на педкурсах у Новограді-Волинському та Коростишеві, дає поради вчителям Коростенської округи, які виконували роботу «Обстеження м. Коростеня і с. Іскорость». Звертає увагу на культуру національних меншин на Житомирщині. Так з'являються дослідження «Німецька колонія Анета Ярунського району на Волині», матеріали про життя поляків і німців у Мархлевському та Пулинському районах. А ще були у цей час роботи про український ляльковий театр «Вертеп», «З побуту й обрядів північно-західної України», «Ткацтво у Солотвині Бердичівського та Гладковичах Овруцького району», десятки програм,

складених для систематичного обстеження етнографами та фольклористами Житомирщини [1; 2].

Писав Кравченко і літературні твори, зокрема оповідання, які вийшли друком у Львові окремою збіркою «Буденне життє». Деякі свої художні твори він читав Коцюбинському, коли той перебував у Житомирі.

Активна наукова і громадська діяльність Кравченка перервалася у 1931 році, коли було ліквідовано Етнографічну комісію у Києві. Кравченка як завідувача етнографічним відділом Волинського краєзнавчого музею звільнили з посади. З цього часу й починаються поневіряння видатного вченого. Він розділив долю багатьох українських інтелігентів, які відстоювали у 1920-х роках відродження духовної культури України.

На щастя, Кравченка не розстріляли, хоч декілька разів заарештовували і звинувачували у «буржуазному націоналізмі». Сімдесятирічний учений на деякий час знайшов притулок у Дніпропетровському історико-археологічному музеї, куди його запросив відомий дослідник Запорозької Січі Дмитро Яворницький. Та й тут їх дістали сталінські посіпаки – вигнали з роботи. Тоді Кравченко поїхав до сина у Ростов-на-Дону. Коли сина заарештували і вислали у Сибір, довелося старому, недужому і морально підкошеному Кравченку доживати свій вік у пошуках хоч би шматка хліба. Помер він у 1945 році.

Наукова спадщина Кравченка на сьогодні майже забута і не працює на духовну культуру України. Видані ним матеріали є бібліографічною рідкістю. Багато його фольклорних та етнографічних записів і досі лежать у рукописних фондах архівів та бібліотек.

Висновки. Нам необхідно належним чином вшанувати цього трудівника й ентузіаста на ниві народної культури, зокрема видати колись давно публіковані ним роботи та рукописи. А головне – розвивати його етнографічні, фольклористичні та краєзнавчі ідеї.

Література та джерела

1. Лобода Т. М. Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність. Київ, 2008. 238 с.
2. Скрипник Г. Етнографічна діяльність Василя Кравченка. *Народна творчість та етнографія*. 2002. № 5–6. С. 20–30.

— о —

**ВОЛОДИМИР БОНДАРЧУК – ВЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ,
ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ, ЛЮДИНА**

***Анотація.** У статті висвітлюється життєвий шлях нашого видатного земляка Володимира Гавриловича Бондарчука – відомого вченого, академіка, громадського діяча та прекрасної Людини. Подано спогади односельців про долю родини Бондарчуків та про самого Володимира Гавриловича.*

***Ключові слова:** Володимир Гаврилович Бондарчук, с. Дениші, геологія, вчення про тектоносферу.*

Виклад основного матеріалу. Володимир Гаврилович Бондарчук народився 29 липня 1905 року в селі Дениші Чуднівської волості Житомирського повіту (за існуючим на той час адміністративним поділом). Тепер це село Дениші Житомирського району Житомирської області.

Родина Бондарчуків була дуже велика. Батько В. Г. Бондарчука, Гаврило Антонович, і мати, Василина, мали дев'ятеро дітей: семеро синів (Василь, Яків, Володимир, Микола, Леонід (Левко), Іван, Григорій) та дві дочки (Олена і Ганна). Доля по різному накреслила життєвий шлях кожного з них.

Найстарший син, Василь, отримав вищу медичну освіту ще у дореволюційні часи. Працював лікарем. Дітей не мав.

Яків Гаврилович Бондарчук (1894–1980), корінний житель с. Дениші, до Другої світової війни працював у колгоспі, рядовим пройшов фронтовими дорогами, після демобілізації працював у Тригірському лісництві, працівником шляхової дільниці на залізниці. Разом з дружиною Марією Яківною виростили і виховали трьох дітей: Якова, Олександра і Володимира. Олександр і Володимир загинули на фронтах Другої світової, а Яків Яковлевич Бондарчук і нині проживає у с. Дениші.

Про Миколу Гавриловича Бондарчука відомо те, що під час Другої світової війни був військовим хірургом у званні капітана медичної служби. Кінець війни застав його в Австрії. Отримав звання

майора медичної служби. Після закінчення війни проживав у Вінницькій області. Помер. Мав двох дітей: сина і доньку.

Леонід Гаврилович Бондарчук після закінчення школи у с. Дениші і отримання агрономічної освіти працював агрономом спочатку у селі Карвинівка, а потім у с. В. Коровинці. Під час війни був директором цукрового заводу. Виконуючи завдання підпільників, організував вивіз цукру та продуктів до Житомира, повідомляючи задалегідь денишівських підпільників, які вже чекали на обоз поблизу села. Таким чином продукти харчування потрапляли не за призначенням. У 1948 році зазнав переслідування з боку сталінського уряду (за співробітництво з німецькою окупаційною владою). Відбув 10 років заслання у Кемеровській області росії. Був одружений. Батько двох синів: Віктора і Володимира, які проживали і проживають у м. Житомирі. Помер.

Іван Гаврилович Бондарчук проживав у Ленінграді (нині Санкт-Петербург). Після виходу на пенсію повернувся у с. Дениші. Помер. Похований у с. Дениші.

Григорій Гаврилович Бондарчук загинув у 1917 року під час революційних подій. За фахом – агроном вищої категорії.

Олена Гаврилівна Бондарчук (1908–1989) все життя проживала у селі Дениші. Працювала у колгоспі робітницею, ланковою городньої бригади. Була одружена, але чоловік загинув на фронті у 1945 році. Сама виростила і виховала п'ятеро дітей.

Про Ганну Гаврилівну відомо те, що проживала вона разом з чоловіком (Ніканором Бельським) в Чорнобилі. Потім сім'я переїхала до м. Ленінград. Рано овдовіла. Фактично сама виростила і виховала п'ятеро дітей. Пережила блокаду Ленінграда. Після важкої хвороби померла. Про долю дітей Ганни Гаврилівни нічого не відомо.

Жила така велика родина в маленькій глинобитній хатині на західній околиці села Дениші. Глава сімейства, Гаврило Антонович, працював провідним ливарником на місцевому чавунно-плавильному заводі; дружина вела домашнє господарство і виховувала дітей. Життя було дуже важким. Але, не зважаючи на всі труднощі життя того часу, родина багато зусиль прикладала для того, щоб всі діти отримали освіту. Сам Гаврило Антонович мав початкову освіту, а мати Василина була безграмотною. Але в сім'ї була на той час немала бібліотека, яка нараховувала більше двох сотень книжок, і в сім'ї всі дуже любили

читати книги ще з малих років. Напевно тому більшість членів родини Бондарчуків отримали вищу освіту і стали педагогами, інженерами, агрономами тощо.

Ділянка землі, на якій господарювали Бондарчуки, для якихось потреб знадобилася володарці Денишів і денишівських земель Марії Терещенко. Вона запропонувала Гаврилові Антоновичу вибрати в околицях Денишів місце для будівництва нового будинку. Таке місце було обране на східній околиці села за 1,5 км (нині тут знаходиться шляхова ділянка). Через деякий час будинок був збудований, причому все будівництво було зроблене за рахунок Марії Терещенко. Родині Бондарчуків залишилося тільки вселитися в нове помешкання. На той час будинок був величезний: на чотири кімнати з великим коридором. Подальша доля будинку така: у 1938 році під час ліквідації хуторів Бондарчукам було запропоновано розібрати будинок і переїхати в село, що і було зроблено. Будинок розібрали, придатний матеріал було використано для будівництва будинку Олені Гаврилівні. Він стоїть і сьогодні. Після цього велика родина Бондарчуків роз'їхалась світом. У Денишах залишились тільки Яків Гаврилович та Олена Гаврилівна [3].

Гаврило Антонович помер у 1928 році, його дружина Василина померла через 6 років у 1934 році.

І ось у такій родині третьою дитиною народився син, якому дали ім'я Володимир – майбутній видатний вчений, академік, видатний громадський діяч.

Навчатися майбутній вчений почав дуже рано – з шести років. Спочатку закінчив у селі Дениші міністерське училище, двокласну учительську школу, а у 1921 році трудову школу. Потрібно відмітити, що майже всі представники родини Бондарчуків відзначалися великим бажанням вчитися, наполегливістю, працелюбністю, терпінням.

У 1921 році поступає і у 1924 році закінчує Волинський інститут народної освіти по спеціальності «Геологія і географія» [5]. Після закінчення інституту захистив дипломну роботу на тему «Геологічний нарис околиць села Білки, як матеріал для екскурсій».

На підставі положення про інститути того часу, та враховуючи матеріали дипломної роботи, 27 грудня 1926 року В. Г. Бондарчук підлягав іспитам в кваліфікаційній комісії і отримав кваліфікацію

вчителя старшого контингенту семирічної трудової школи з дисциплін агробіологічного циклу.

У 1926 році вступає і у 1929 році закінчує аспірантуру в Інституті геологічних наук ВУАН по спеціальності «Палеонтологія і стратиграфія». Після закінчення аспірантури захищає наукову роботу на тему «Кайнозойські відклади на північно-східному узбережжі Азовського моря» і отримує звання наукового співробітника.

В. Г. Бондарчук почав самостійне життя з 16 років. Будучи студентом, працював на бурових роботах, колектором (складачем геологічних колекцій) геологорозвідувальних партій Житомирського краєзнавчого музею, викладачем сільськогосподарської професійної школи у с. Білки Київської області (за існуючим на той час адміністративним поділом) з 1924 по 1926 рік. Будучи аспірантом, працював у різних геологічних експедиціях.

З 1926 року по 1938 рік працював у Геологічному управлінні України на посадах геолога, начальника експедицій, старшого геолога відділу геологічної зйомки, заступника директора Геологічного комітету. Після закінчення аспірантури, з 1930 року по 1934 рік, був науковим співробітником і вченим секретарем Інституту геологічних наук України.

Також викладав, будучи доцентом, професором Гірничо-геологічного інституту (1930–1935). З ліквідацією (1935) цього інституту у вересні 1935 перейшов на викладацьку роботу до Київського державного університету.

У березні 1938 р. був необґрунтовано заарештований органами НКВС: звинувачувався у причетності до контрреволюційної організації. Через кілька місяців справу було припинено у зв'язку з відсутністю доказів провини [2].

В університеті В. Г. Бондарчук працював спочатку доцентом, згодом професором, завідувачем кафедри загальної геології (1935–1941), заступником декана геолого-географічного факультету (1935–1941). На всіх посадах Володимир Гаврилович проявив себе як висококваліфікований спеціаліст. Так, в цей період під його керівництвом вперше для України були складені геологічні карти масштабу 1:1000000 і розроблена методика складання геологічних карт масштабу 1:200 000.

У 1938 р. захистив кандидатську дисертацію «Четвертинні відкладення УРСР», а в лютому 1941 – докторську дисертацію «Геологічний розвиток рельєфу УРСР». Затверджений у званні доктора геолого-мінералогічних наук 14 червня 1941.

У червні 1941 року В. Г. Бондарчук був призначений проректором Київського державного університету з навчальної роботи, а з 7 червня 1941 року виконував обов'язки ректора КДУ аж до його евакуації. У вересні 1941 року Володимира Гавриловича відкомандирували в розпорядження Комітету в справах геології при РНК СРСР. У жовтні 1941 року займає посаду професора і керівника відділу рудних корисних копалин в Геологічному інституті Академії Наук Узбекистану в місті Ташкент; читає курс лекцій по геоморфології і геотектоніці. За час перебування в Ташкенті провів дві великі експедиції по вивченню родовищ золота та рідкісних металів, здійснив геологічне обстеження району будівництва Північно-Ташкентського каналу та інших будівництв стратегічного значення.

У лютому 1944 року, після визволення території України, В. Г. Бондарчук повертається на роботу в Київський державний університет на посаду проректора з навчальної роботи, а також завідуючого кафедрою геології і професора геології. 7 серпня 1944 року призначається ректором КДУ згідно з наказом Наркомату освіти України. На цій посаді Володимир Гаврилович перебуває до 1951 року.

У 1951–1953 рр. В. Г. Бондарчук – заступник Голови Ради Міністрів УРСР. Із червня 1953 р. по липень 1986 р. працював в Інституті геологічних наук АН УРСР. Протягом 10 років (1953–1963) був директором цього інституту, 1963–1979 рр. – завідуючим відділом геотектоніки та геології антропогену, із червня 1979 р. – старшим науковим співробітником-консультантом цього відділу.

Ось такий трудовий шлях нашого земляка.

Володимир Гаврилович Бондарчук один з найвідоміших вчених-геологів України періоду 30–70 років ХХ століття. Його ім'я можна сміливо поставити в ряд з такими стовпами геологічної науки, як П. А. Тутковський, О. П. Карпінський, О. Е. Ферсман та ін.

В. Г. Бондарчук є автором понад 230 друкованих праць: наукових, науково-популярних, публіцистичних. Найбільш важливими в науково-теоретичному і практичному плані є його роботи: «Геологічна структура УРСР», «Геоморфологічні рівні і денудаційні

ступені Середньої Азії», «Тектоорогенез», «Геологічна будова України», «Основи геоморфології», «Стратиграфія України», «Основні питання тектоорогенії», «Основи теорії земної кори» тощо.

Володимир Бондарчук – основоположник нового теоретичного напрямку в геології – тектоорогенії та вчення про тектоносферу, що висвітлює процес тектонічного розвитку Землі на основі положення про єдність процесу розвитку структури й рельєфу земної кори. Значна частина його наукових досліджень присвячена геології та геотектоніці території України. Він – автор першої праці з геологічної структури території України, праць із проблем глибинної геології Дніпровсько-Донецької й Причорноморської западин, Криму, Карпат. Велике наукове значення мають його дослідження з проблем геології антропогенного періоду, що стосуються походження основних генетичних типів антропогенних відкладень, їх стратиграфії [4]. Підготував перший підручник із загальної геології українською мовою.

Також наш земляк є автором 27 підручників і монографій, присвячених регіональній геології, тектоніці, геоморфології та теоретичним питанням геології. Ці книги стали настільними для багатьох науковців, педагогів та працівників видобувної галузі. За якими і нині навчаються студенти та аспіранти геологічних і географічних спеціальностей. Деякі підручники перекладені кількома іноземними мовами.

Перу Володимира Гавриловича належить і ціла низка науково-популярних книжок, статей для молоді, учнів шкіл, просто любителів природи. Найбільш популярні з них: «Тамниці планети Земля», «Геологічні пам'ятники України», «Як люди довідалися про минуле Землі», «Геологія для всіх», «Багатства надр України» тощо.

В. Г. Бондарчук проводив велику суспільну роботу. Неодноразово обирався депутатом Київської обласної та міської Рад народних депутатів. У 1948 році був членом Київського міського комітету КП(б)У.

Член-кореспондент АН України.

У 1945 році брав участь у роботі Конференції об'єднаних націй у місті Сан-Франциско (США) як делегат України.

В. Г. Бондарчук багато разів бував за кордоном. Крім Сполучених Штатів Америки, він виїздив до м. Праги (Чехословаччина), де у 1978 році брав участь (як делегат від СРСР) у Міжнародній геологічній

конференції. Як вчений-геолог, проводив дослідження в Монголії, Китаї, Болгарії, Греції, Норвегії та в інших країнах. До речі, добре володів двома мовами: німецькою та англійською.

Під час перебування у США отримав від уряду цієї країни цінний подарунок: особистий легковий автомобіль марки Dodge та величезний килим у робочий кабінет [6].

За багаторічну сумлінну працю наш земляк нагороджений у 1948 році орденом «Трудового Червоного Прапора». Трохи раніше, у 1945 році, отримав медаль «За звитяжну працю». Мав багато почесних грамот від уряду СРСР. Лауреат Сталінської премії за відкриття родовищ золота в Узбекистані.

Був одружений. Дружина, Пастушок Галина Калинічна, також родом з Житомирщини (село Дидовичі Новоград-Волинського району). Вона закінчила Волинський інститут народної освіти. Разом з Володимиром Гавриловичем працювала в різних геологічних експедиціях (на Коростенщині в с. Білки, в Узбекистані тощо). У шлюбі мали одного сина Віктора (1930 року народження). Під час перебування в Узбекистані Віктор тяжко захворів на менінгіт. Хвороба виявилася невиліковною.

Всі, хто спілкувався з родиною Володимира Гавриловича, відзначають його доступність для всіх, дружелюбність, повагу та готовність прийти на допомогу людям. Так, наприклад, він багато допоміг своїй сестрі Олені Гаврилівні, яка після загибелі чоловіка сама виховувала п'ятеро дітей. Дочка Олени Гаврилівни, Раїса Анастаасіївна, закінчила КДУ (хіміко-біологічний факультет) і тривалий час проживала в квартирі В. Г. Бондарчука в Києві; іншу дочку Олени Гаврилівни Тамару сім'я Володимира Гавриловича у 1946–1947 роках забрала до себе в Київ, чим врятувала її від голодної смерті; після смерті брат, Леоніда Гавриловича, матеріально та морально підтримав родину покійного брата.

Жителі села Дениші неодноразово зверталися до свого земляка у вирішенні життєво важливих проблем, і Володимир Гаврилович завжди був у курсі подій односельчан і допомагав вирішувати їхні нагальні проблеми. Так, наприклад, коли у 1961 році виникла проблема існування в селі Дениші середньої школи (хотіли закрити 10 клас), до В. Г. Бондарчука виїхала делегація у складі 4 чоловік (В. М. Ганченко, директор школи; О. Г. Карплюк; О. М. Марченко, голова сільради;

Ф. Т. Прилепський, голова батьківського комітету) просити зберегти в селі середню школу. Після тижневого перебування в Києві проблему було вирішено позитивно [1].

Помер Володимир Гаврилович Бондарчук у 1993 році у м. Києві після тяжкої, довготривалої хвороби. Фактично останні роки життя Володимир Гаврилович був прикутий до ліжка, переживши три інсульти. Після смерті дружини Володимира Гавриловича доглядала племінниця Галини Калинічни – Кондакова Рима Степанівна, яку Володимир Гаврилович називав дочкою. Похований у Києві на Байковому кладовищі (ділянка № 47а).

У 1997 році в новому приміщенні Денишівської школи було відкрито Меморіальну кімнату-музей В. Г. Бондарчука. Експонати для музею були доставлені з м. Києва учнями і соратниками Володимира Гавриловича: книги з особистої бібліотеки академіка, його робочий стіл і письмове приладдя, зразки гірських порід і мінералів з особистої колекції, деякі папери та фотодокументи.

Сьогодні в селі Дениші є вулиця, названа на честь нашого земляка, а Денишівська школа носить ім'я Володимира Гавриловича Бондарчука.

Література та джерела

1. Бондарчук Володимир Гаврилович. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://geodictionary.com.ua/node/30989> (дата звернення: 29.10.2022 р.).
2. Бондарчук Володимир Гаврилович. *Ректори Київського Університету*. URL: <http://www.univ.kiev.ua/ua/geninf/history-rectors/bondarchuk/> (дата звернення: 29.10.2022 р.).
3. Дениші, 1559–2019 рр.: іст.-краєзнав. опис / авт.-упоряд. О. Ю. Бурківський. Київ : Фенікс, 2019. 256 с.
4. Наукова школа В. Г. Бондарчука. *Науковці України – еліта держави*. URL: http://logos-ukraine.com.ua/project/index.php?project=nued2&load=edu_shools_bondarchuka.html (дата звернення: 29.10.2022 р.).
5. Славетні постаті Житомирського Університету. URL: <https://zu.edu.ua/postati.html> (дата звернення: 29.10.2022 р.).
6. Шаталов М. М. Видатний педагог, вчений-геоморфолог та тектоніст : (до 110-річчя від дня народження академіка Бондарчука В. Г.) *Вісник КДУ. Сер. геол.* 2015. № 70. С. 108–111.

— o —

**«ШЛЯХТА НА КОРОСТЕНЩИНІ» ТА ЇЇ АВТОР
КОРНІЙ ЧЕРВ'ЯК**

***Анотація.** Публікуються віднайдені в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України тези доповіді 16 вересня 1926 року, зробленої волинянином К. Г. Черв'яком – претендентом на вступ до аспірантури на засіданні етнологічно-краєзнавчої секції науково-дослідної кафедри історії української культури Харківського ІНО (інституту народної освіти), згодом відомим краєзнавцем-музейником, керівником музейної секції Народного комісаріату освіти УСРР, науковцем, долю якого жорстко понівечила сталінська репресивна машина.*

***Ключові слова:** Коростень, шляхта околична, К. Г. Черв'як, музей, етнологічно-краєзнавча секція, репресії.*

Мета цієї публікації: оприлюднити раніш невідомий документ – тези доповіді випускника Ленінградського географічного інституту, краєзнавця Корнія Григоровича Черв'яка про коростенську околичну шляхту, її побутово-господарські відмінності і спільні риси з оточуючим селянським середовищем, зробленої 16 вересня 1926 року на засіданні етнологічно-краєзнавчої секції науково-дослідної кафедри історії української культури Харківського ІНО та відгук керівника секції про наукові можливості і перспективи молодого науковця, згодом знаного дослідника, організатора краєзнавчого руху на Волині та в Україні, музейника, керівника музейної секції Народного комісаріату освіти УСРР.

Виклад основного матеріалу. 1997 року в науковому збірнику «Житомирщина крізь призму століть» мною була оприлюднена перша інформація про Корнія Черв'яка [6], яка викликала інтерес у середовищі краєзнавців Житомирщини, зокрема їхнього тодішнього очільника Миколи Юхимовича Костриці. Він цікавився джерелами та багатьма деталями з життя і краєзнавчої діяльності Корнія Григоровича, його долею. Це мотивувало мій подальший пошук, роботу в Харківському обласному державному архіві, Центральному

державному архіві вищих органів влади та управління України, звернення до відомчого архіву управління Служби безпеки України у Харківській області і публікацію через три роки наступної статті в науковому збірнику «Житомирщина на зламі тисячоліть» [7]. Зважаючи на те, що з часу останньої публікації минуло 22 роки і для багатьох вона стала практично недоступною, а також для того, аби нинішній читач розумів, про кого йдеться, досить побіжно наведу основні віхи життя і діяльності автора документа, що публікується, Корнія Григоровича Черв'яка.

Він – волинянин із с. Млинів Дубенського повіту, народився 13 вересня 1894 року в селянській сім'ї. За підтримки батьків пробивав життєву стежку, здобуваючи ґрунтовну освіту і право на учительську посаду. Напередодні I Світової він вже учителював в Ушомирі на Житомирщині. Не оминув його призов, на фронті долучився до революційного руху, входив до солдатського комітету. Після війни учителював, очолював відділ освіти, викладав історію революційного руху і пролетарської революції в Житомирському ІНО, під впливом етнографа-музейника В. Г. Кравченка долучився до краєзнавства, зокрема до етнографічних досліджень [8: 294].

1922 року став студентом етнографічного відділу Ленінградського географічного інституту, швидко висунувся в число активістів, був заступником голови студентського наукового об'єднання, очолив президію етнографічної секції, прийнятий у члени Товариства дослідників української історії, письменства і мови, 1921 року створеного за ініціативи відомих учених: В. І. Вернадського, В. М. Перетца, В. І. Срезневського та ін. У час літніх канікул вивчав побут селян Волині, зокрема й Коростенщини. У ЦДАВО України нам вдалося знайти лист комісії при Головпрофосвіті СРСР, яка займалася організацією студентських етнографічних екскурсій (одна з тодішніх популярних форм краєзнавчих досліджень – авт.) з вивчення села при його переході від старого до нового побуту. Лист адресувався Народному комісаріату освіти УСРР з проханням надати можливість студентам К. Г. Черв'яку та Н. І. Нікіткіній у червні 1924 року здійснити етнографічні дослідження в Овруцькому районі на Житомирщині. Науковий комітет НКО повідомив К. Черв'яка та Волгубвиконком про надання дозволу [2].

Неодноразові наукові доповіді студента привернули увагу професора Д. К. Зеленина. Близьче до завершення інституту він порадив Корнію взятися за дослідницьку роботу більшої ваги, вступити до аспірантури, стати науковцем. Темою була обрана історія і суспільна еволюція шляхти околичної на Волині, власне, проблема, над якою він під науковим керівництвом професора вже працював. Зважаючи на бажання випускника повернутися в рідну Україну, вирішили задресуватись до Укрнауки НКО УСРР з проханням прийняти Корнія Черв'яка до аспірантури науково-дослідної кафедри історії культури, зокрема етнологічно-красзнавчої секції, столичного Харківського інституту народної освіти. Звернення підтримав професор Д. К. Зеленин, позитивно оцінивши досягнення і можливості претендента на вступ до аспірантури: *«Якщо надати йому можливість попрацювати в сприятливих умовах один-два роки, то із тов. Черв'яка К. Г. вийде хороший вчений-етнограф»* [1: арк. 17]. У довідці № 856 від 7 травня 1926 року за підписом керівників Укрнауки Баланина та Кобзей-Сияк, направленої науково-дослідній кафедрі історії української культури, він вже значився прийнятим до аспірантури. Йому була призначена й аспірантська стипендія – 75 крб [1].

А з початком навчального року, 16 вересня 1926 р., Корній Григорович зробив доповідь на тему «Колишня околична шляхта на Коростенщині» (див. додаток А), *«яко відчитку по його роботі аспіранта наук. [ово] – дослідч.[ої] катедри іст.[орії] укр.[аїнської] культури, як то зазначено в «Справці», виданій йому від Укрнауки 7 травня 1926 року за № 856»* [1]. Як засвідчує інформація керівника етнографічно-красзнавчої секції професора Олексія Васильовича Ветухова (додаток Б), того разу ціле засідання секції було присвячене виключно цій одній доповіді. Із наведених у додатку восьми тез важко представити увесь обсяг доповіді, змістову глибину, аргументаційне наповнення, логіку мислення і викладу матеріалу. Ясно одне – вона викликала інтерес у працівників секції та аспірантів, присутніх на засідання і знайшла наступну оцінку її керівника, професора О. В. Ветухова: *«Секція уважно (ціле засідання було присвячене цьому питанню) розглянула цю справу: заслухала доповідь Черв'яка на вищезазначену тему, докладно, всебічно її обговорила, зробила також коротенько опис підготовки Ч-а [Черв'яка] до праці Е.-К. [етного-красзнавчої] взагалі, і прийшла до такого висновку.*

Робота Черв'яка з усіх боків цілком задовольняє. Підготовку для своєї мети він має належну» [1: арк 14].

Судячи з тез, аспірант охопив увесь комплекс питань, пов'язаних з порушеною проблемою. Він знав про дореволюційні дослідження життя і побуту околичної шляхти, головним чином Овруцького краю, тому об'єктом дослідження обрав околичну шляхту Коростенщини на переломному етапі її переходу від старого дореволюційного до нового соціалістичного устрою життя і насамперед торкнувся історії її появи та еволюції. Розкрив роль шляхти околичної в боротьбі з церковною унією, у протистоянні селянсько-козацької маси в середині 17 ст. національному поневоленню. Не обійшов увагою економічне життя цієї вже поріділої верстви волинян. Але основну увагу сконцентрував на світоглядних та побутових відмінностях колишнього дрібного дворянства (у Великому князівстві Литовському – боярства, у Речі Посполитій – шляхти) від оточуючого волинського селянства, прозваного ним «мужиками», поступовому нівелюванню цих відмінностей. Наприкінці зробив висновок, по суті висунув головну ідею свого наукового дослідження, без якої робота не могла бути захищена, твердження про неминуче відмирання цих відмінностей в умовах радянської дійсності: *«Уніфікація одягу нівелює, знищить головну шляхетську зовнішню особливість, а однакові економічні умови життя й освіта лише сприятиме ліквідації старовинних класових ознак колишніх шляхтичів на Коростенщині» [1: арк.13].* І хоч наступного року ці двосторінкові тези були розгорнуті в повноцінну доповідь й опубліковані окремою брошурою [11], представлені нами тези з оцінкою голови етнографічно-красназавчої секції науково-дослідної кафедри української культури Харківського ІНО мають свою цінність – дають важливу біографічну інформацію періоду становлення молодого науковця, напрям і проміжні досягнення в етнографічному дослідженні шляхти околичної на Коростенщині.

Насамкінець зауважимо, що на початковому етапі його наукових досліджень доля була прихильною до молодого вченого. Він співпрацював з видатними науковцями і краєзнавцями Житомирщини, очолював Коростенський округовий краєзнавчий музей, у 1930 році – музейний сектор Народного комісаріату освіти УСРР, згодом – етнографічний відділ в Українському інституті історії української культури імені академіка Д. І. Багалія, упродовж 1931–1933 років був

науковим співробітником створеного 1925 року Українського комітету краєзнавства [5]. І хто зна, якими науковими публікаціями він порадував би нас, якби жив в іншій обстановці. Репресії кінця 20-х – 30-х років зупинили цей поступальний рух і понівечили його життя.

20 грудня 1933 року Корній Григорович був заарештований у Харкові, де проживав з дружиною Марією Максиміліанівною Башинською по вул. Клочківській, 52, звинувачений по ст.ст. 54-8 і 54-6 Кримінального кодексу УСРР – участь у контрреволюційній терористичній групі та шпигунській діяльності – і засуджений на 3 роки утримання у виправно-трудових таборах [4: 1; 9: 97]. Методи слідства, обстановка, в якій опинився, досить скоро зруйнували його фізичне і психічне здоров'я. Він був достроково звільнений з табору і направлений на примусове лікування в харківську психіатричну лікарню. Після звільнення працював садівником Ботанічного саду, директором якого була дружина. 13 березня 1950 року був заарештований знову і рішенням Харківського обласного суду підданий примусовому лікуванню в Ленінградській психіатричній лікарні МВС СРСР [3]. 3 березня 1954 року переведений в загальну психіатричну лікарню, оскільки, зазначалося в постанові суду, він вже *«не мав облудних ідей антирадянського змісту»* [4: 2]. З цього висновку виразно проглядає головна причина розправи над ученим: в умовах тоталітарно-репресивного державного правління не можна було піддавати критиці і навіть сумніву дії влади. Та і мислити по-іншому...

1965 року Судова колегія УРСР відмінила ці безглузді судові рішення за відсутності складу злочину і Корній Григорович Черв'як був реабілітований [4].

Додаток А

Шляхта на Коростенщині – доповідь, проголошена 16 вересня біжучого [1926] року на засіданні етнологічно-краєзнавчої секції науково-дослідної кафедри історії української культури Харківського ІНО [інституту народної освіти].

1. На Коростенщині є ціла низка сіл: Бехи, Васьковичі, Вигов, Ходаки й інші, населення в котрих до революції належало до сословія дворян і міщан, називало себе й зараз називає шляхтою, а звичайних селян – мужиками. Ця шляхта в Літовському князівстві належала до категорії бояр, а в шляхетській Польщі – до шляхти, але вже й в

Польській державі економічно й культурно мало де в чому відрізнялася від звичайного українського селянства теперішньої Коростенщини.

2. В минулому ця шляхта відіграла досить значну роль в боротьбі з церковною унією (Левківський монастир), деякі з цих шляхтичів були членами й навіть старостами Луцького братства, а деякі членами Львівського братства, а під час Хмельниччини вона приймала безпосередню участь в боротьбі козаків з шляхетською Польщею й Гетьман Іван Виговський – шляхтич з Вигова на Коростенщині (Акты Юго-Западной России).

3. Великої різниці як економічної, так і ідеологічної між шляхтою цією і звичайним селянством не було й до революції, але все ж таки ця шляхта гордилася своїм дворянським походженням і, коли й ріднилася з «мужиками», то все ж таки на весіллі можна було почути пісню:

От так, от так, от такички
Прийшов мужик до шляхтички,
Віддав гроші з кашуком –
Проте смердить мужиком.

4. Ціла низка цих шляхетських сел, як і звичайних, «мужичих», розташована на подонній морені, ґрунти якої – піски, супіски й суглинки, які потребують великого гноїння, й все ж таки урожай досить не великий (в порівнянні з урожаєм на лесо), що на розрісній кількості населення примушувало в минулому чумакувати, торгувати, ходити на заробітки і зараз по шляхетських і з мужицьких сел розвозить південній Україні (Донщина й Кубань) дьоготь, мазут і шукає нових шляхів до підняття про[...]селянського господарства: так в селі Ходаках з 1922 по 1926 рр. 73 господарі розвели хмельні плантації. Тому ці шляхетські та «мужичі» села однаково заслуговують уваги й дослідження з економічної і побутової точки зору.

5. Але колишня шляхта заслуговує й спеціального дослідження для з'ясування: 1). що є спільного в матеріальній, соціальній та духовній культурі цих шляхтичів і оточуючого їх селянства; 2). Вияснити, що саме в матеріальній культурі і своїй ідеології зберегли вони «шляхетського», що відрізняє їх від іншого українського населення Коростенщини.

6. В селах Ходаки, Купеч й Каленське, в яких я проводив дослідну працю в липні-серпні б.[іжучого] року, характерна

присутність в хаті ліжка, яке називається подолом, що свідчить про певну еволюцію, в сусідніх мужичих селах пол є більшости звичайні нари; над полом-ліжком висить на стіні килим, якого тепер більшість хазяйок вішає лише в великі свята й береже як посаг для дочки.

Примітка: Килимне виробництво найбільш розвинуте в шляхти, тому в минулому сприяло краще ніж у селян-кріпаків економічне й культурне становище шляхтичів, які були свобідні й деякі мали навіть власних кріпаків, у шляхти головним чином давно існував і зараз існує цікавий обряд похорону парубків, а подекуди й дівчат з верховцями, яко коней вкривали килимами, що теж підтверджує думку про поширення в минулому килимного виробництва. У деяких шляхтичів зберіглись широкі і довгі шовкові полки, які вироблювались в Слуцьку й які, між иншим, носила українська військова старшина, а також – грамоти з гербами, що свідчить про їхні колишні права й походження.

7. Найбільше характерним для шляхти являється в матеріальній культурі одіж, особливо жіноча одіж. Жіночі сорочки до[до....]сорочка і сорочка з рукавами, сорочка на станку й сорочка простак, а також сорочка з геруною відрізняються від сорочок сусідських селян; спідниці і сорочки мають «фальсони» (оборки), до яких пришивають карунки (мереживо) й шляхтянки сміються з новаківських дівчат (4 версти від Ходаків), які замість фальсонів нашивають на спідниці червоні, зелені й інших кольорів застіжки. Літ сорок тому назад дівчата й молодиці літом в святочні дні надівали червоні, чорні й зелені атласні «каптани», а зимою — «лисі» й цим теж відріжнялися від «мужиків». Тепер каптани надівають лиш старі жінки на великдень або на трійцю й то дуже рідко, йдуть з ними на той світ або перешивають своїм дочкам на спідниці. Зустрічається чимало й інших особливостей в одежі і вона заслуговує певної уваги.*

8. В похоронах й інших обрядах і звичаях можна при дослідженні шляхти, як і в матеріальній культурі, найти чимало спільного, що як і економіка в минулому зв'язувала шляхтичів з оточуючим їх селянством, але при всебічному вивченні будуть виясненні й ті особливості, які відріжняли й зараз ще відріжняють шляхтичів від звичайних селян. «Дівчата тепер починають шити мужицькі сорочки, бо після революції всі стали граждани», – казала кол[ишня] шляхтянка в с. Каленському. Уніфікація одягу нівелює, знищить головну шляхетську зовнішню особливість, а однакові

економічні умови життя й освіта лише сприятиме ліквідації старовинних класових ознак колишніх шляхтичів на Коростенщині.

Корній Черв'як

*Примітка. Поки що робота в стадії розробки й мною більш – менш докладно еволюційно досліджені будівлі, житло особливо, а також одіж. Відповідні висновки про житло й одіж, а також про культ предків, народження й хрестини, й весілля зроблю при більш детальній розробці всіх цих питань, для чого мною й проводиться відповідна робота.

Додаток Б

Інформація голови етнологічно-краєзнавчої секції ймовірно керівнику науково-дослідної кафедри історії України при Харківському ІНО про доповідь К. Г. Черв'яка на засіданні секції і перспективи прийняття його до складу аспірантів кафедри

1. На засіданні секції 12 вересня 1926 року до мене, яко Голови, звернувся К. Г. Черв'як з проханням заслухати його доповідь на тему «Колишня околична шляхта на Коростенщині», яко відчитку по його роботі аспіранта наук.[ово] – дослідч.[ої] катедри іст.[орії] укр.[аїнської] культури, як то зазначено в «Справці», виданій йому від Укрнауки, 7 травня 1926 р. за № 856 за підписом тт.Баланіна та Кобзей-Сияк.

2. [...] надалі катедрі вже прикріпленим саме до етнологічно-краєзнавчої секції в тому разі, якщо його відчит нас задовольнить. Т.[ов.] Черв'як має вищу освіту: зараз він закінчив Географічний інститут у Ленінграді, де одразу повинен яко «дипломат» попрацювати ще один («стажевий») рік. Тому й цей 1926/7-й рік Черв'як може бути в зв'язку з Секцією лише випадково, хоча щомісяця буде сюди надсилати повідомлення про хід своєї роботи й одержувати од нас поради й допомогу до засвоєння основ нашої школи.

На 3-й же рік своєї аспірантської роботи, ц.[ебто]на 1927/8-й, він вже буде в повному розпорядженні Секції.

3. Укр. мовою цілком володіє, прагне також цілком до роботи в Україні. Громадську роботу, як то видно з його curriculum vitae, проводив значну. Стипендію в 75 карбованців вже одержує весь 1925/6 н. рік, яко перший свого аспірантства. Секція уважно (ціле засідання було присвячене цьому питанню) розглянула цю справу: заслухала доповідь Черв'яка на вищезазначену тему, докладно, всебічно її

обговорила, зробила також коротенько опис підготовки Ч-а[Черв'яка] до праці Е.-К. [етнолого-краєзнавчої] взагалі, і прийшла до такого висновку. Робота Черв'яка з усіх боків цілком задовольняє. Підготовку для своєї мети він має належну. Та галузь, в якій він розпочав свою роботу на терені України (дослідження побуту, промисловості й економіки деяких укр. сел) якраз і є та, яка входить в завдання секції.

Тому, якщо усталити певний зв'язок в керуванні роботою Ч-ка [Черв'яка] на 1926/7-ий р. так у Ленінграді, як і у Харкові (я маю особисті дані – по знайомству з ленінградським керівником Ч-ка[Черв'яка] професором Зелениним), то за цей, другий рік аспірантського стажу Черв'як зможе ввійти вже удосталь і в колію нашої Секційної роботи.

Т.[аким] ч.[ином] за останній 1927/8 ак.[демічний] рік стажування вже виключно в нас на Секції т. Черв'як і зможе його закінчити належно.

Коли те буде потрібно, можна подати й його curr[iculum] vitae й особисту асп.[ірантську] картку й тези доповіді (вони є в мене).

Голова Етн.-Кр. Секції проф. О.В. Ветухов
1928 (?), IX, 18.

Література та джерела

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. Р-166. Оп. 12. Спр. 8391. 17 арк.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. Р-166. Оп. 4. Спр. 236. Арк.10–11.
3. Архівна довідка управління Служби безпеки України в Харківській області №10/012995 від 20.04.1999 р. 2 с.
4. Державний архів Харківської області. Архівна довідка № 387 від 20.04.2000 року. 2 с.
5. Краєзнавство: журн., орган Українського комітету краєзнавства. 1927. № 3. С.26.
6. Прокопчук В. С. К. Г. Черв'як – краєзнавець-музейник, учений. *Житомирщина крізь призму століть* : наук. зб. Житомир : Журфонд, 1997. С. 140–142.
7. Прокопчук В. С. Трагічна доля волинянина К. Г. Черв'яка – ученого, краєзнавця. *Житомирщина на зламі тисячоліть* : наук. зб. «Велика Волинь». Житомир, 2000. Т. 21. С. 348–349.
8. Прокопчук В. С. Під егідою Українського комітету краєзнавства : [монографія]. Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2004. 312 с.

9. Прокопчук В. С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ ст. : від репресій, занепаду – до відродження, розквіту. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. 600 с.
10. Репресоване краєзнавство, 20–30 рр. / Інститут історії України; Всеукраїнська спілка краєзнавців ; передмова П. Т. Тронько. Київ : Рідний край, 1991. 492 с.
11. Черв'як К. Г. Шляхта околична на Коростенщині. Київ, 1927. 20 с.

— о —

УДК 908

ЗЕЛІНСЬКИЙ Р. М.

(*смт Літин, Вінницька обл.*)

ЛАЗАРЕНКО В. І.

(*м. Вінниця*)

СЕРГІЙ ГАЛЬЧАК – ВИДАТНИЙ ДІЯЧ СУЧАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ

***Анотація.** У статті висвітлено внесок С. Д. Гальчака у розвиток сучасного краєзнавчого руху. Наведено короткі біографічні дані, досягнення у краєзнавстві та публіцистиці, перелік краєзнавчих та історичних праць.*

***Ключові слова:** Сергій Дмитрович Гальчак, краєзнавство, журналістика, історико-культурна спадщина.*

Виклад основного матеріалу. Краєзнавчі напрацювання останніх років відзначені плідною діяльністю багатьох видатних краєзнавців, науковців, істориків. До цієї чималої когорти справедливо належить ім'я відомого в наукових колах історика, краєзнавця, архівіста, журналіста, педагога та громадського діяча Гальчака Сергія Дмитровича.

Життєпис земляка авторів цієї публікації розпочинається 9 лютого 1949 року, коли в с. Сосни Літинського району Вінницької області народився майбутній науковець Сергій Гальчак. У 1973 р. Сергій Дмитрович закінчив факультет журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка. У 2003 р. у Харківському національному університеті імені Василя Каразіна захистив дисертацію, здобувши науковий ступінь кандидата історичних наук, а у 2012 р. в Інституті історії України НАН України (м. Київ) –

докторську дисертацію. По закінченні університету служив в армії, понад двадцять років працював у редакціях районних та обласних газет Вінниччини (завідувачем відділу – у літинській райгазеті «Радянське життя»), обласній молодіжній «Комсомольське плем'я», заступником редактора обласної газети «Земля Подільська», редактором погребіщенської райгазети «Колос», обласної культурно-мистецької газети «Камертон-ікс»), в апараті секретаріату Вінницької обласної Ради народних депутатів (завідувачем пресслужби, сектору інформації та зв'язків з громадсько-політичними організаціями і об'єднаннями; завідувачем відділу по зв'язках із засобами масової інформації), директором Державного архіву Вінницької області (1996–2009 рр.). За сумісництвом працював асистентом кафедр історії (1996–1997 рр.), українознавства (1997–1998, 2001–2002 рр.) Вінницького національного технічного університету, старшим викладачем кафедри історії слов'янських народів та кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (з 2004 р.). З 2009 р. – доцент кафедри журналістики, з 2012 р. – її завідувач, з 2014 р. – професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю цього ж закладу вищої освіти. Член вчених рад факультету філології та журналістики імені Михайла Стельмаха, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки. Підготував трьох кандидатів історичних наук, неодноразово виступав офіційним опонентом під час захисту докторських та кандидатських дисертацій.

С. Д. Гальчак досліджує різні аспекти історичного минулого Поділля. Автор (співавтор) численних наукових праць, у тому числі *16-ти монографій* («Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток», «Східні робітники з Поділля у Третьюму рейху», «Украинские остарбайтеры Подольского региона», «На узбіччі суспільства: Доля українських остарбайтерів (Поділля, 1942–2007 рр.)», «Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945–2010 рр.): історичні, соціально-побутові, правові аспекти (на матеріалах Волині та Поділля)», «Визволення Вінниччини від нацистських загарбників», «Краєзнавство Східного Поділля», «Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ — поч. ХХІ ст.», «Поділля в роки Другої світової війни (1939–1945)», «Україна в Другій світовій

війні: погляд з ХХІ ст.» (у 2-х кн.), «Україна Тараса Шевченка», «Вінницькі сторінки вітчизняної журналістики доби Української революції 1917–1920 рр., Розстріляного Відродження» та ін.); *більше 30-ти енциклопедично-довідкових видань, книг наукової, науково-краєзнавчої тематики* («Ступені мужності», «Герої Поділля», «Село Сосни у плинні часу: від давнини до початку ХХІ ст.», «Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості», «Жіноче обличчя війни: вінничанки на захисті Вітчизни», «Словом і багнетом: журналісти Вінниччини у Другій світовій війні», «Український Прометей Т. Г. Шевченко і Вінниччина», «Герої Вінниччини», «Ліквідація Московським самодержавством державної автономії України-Гетьманщини в другій половині ХVІІ–ХVІІІ ст. Хронологічний довідник» та ін.); *упорядник, співупорядник 14 збірників документів і матеріалів* («У боях за Вінниччину», «Українське Куликове поле: на берегах Синюхи чи Сніводи? До 650-річчя битви на річці Сині Води», «Жизнь в окупації. Винницкая область. 1941–1944 гг.», «У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом», «Краєзнавці Вінниччини», «Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця», «Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина І», «Із глибини століть: документальні джерела з історії населених пунктів, адміністративно-територіального устрою Літинщини» та ін.); *близько трьохсот наукових статей; більше 70 передмов, післямов до книг інших авторів (науковців, краєзнавців)*. Член редколегій видань «Книга Пам'яті України. Вінницька область», «Книга Скорботи України. Вінницька область», «Переможці: учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли в повоєнний період або проживають на території Вінницької області», «Національна Книга Пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область», «Вінницький мартиролог. Книга пам'яті жертв політичних репресій на Вінниччині (20–50-і рр. ХХ ст.)», «Звід пам'яток історії та культури по Вінницькій області», наукового журналу «Краєзнавство», Всеукраїнського науково-краєзнавчого збірника «Хмельниччина. Дивокрай», літературно-мистецького журналу «Вінницький край» (2004–2009 рр.), наукових збірників «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія», «Журналістика й мистецтво слова», «Філологічні студії»,

краєзнавчого видання «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження», обласної газети «Вінниччина» (27 червня 1992 р. – 28 грудня 1996 р.), редактор та член редколегії збірників матеріалів регіональних історико-краєзнавчих конференцій, науковий редактор, рецензент праць місцевих дослідників, науковців, зокрема науковий редактор краєзнавчої серії «Моя Вінниччина» (уже вийшло більше 70 книг про населені пункти області). Делегат III – VI з'їздів Національної спілки краєзнавців України, VIII позачергового та XIV з'їздів Національної спілки журналістів України. Учасник і організатор численних міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових та історико-краєзнавчих конференцій, круглих столів, історико-краєзнавчих семінарів.

З жовтня 2007 р. Сергій Дмитрович успішно очолює Вінницьку обласну організацію Національної спілки краєзнавців (до 2010 р. – Всеукраїнської спілки краєзнавців України), з 1 листопада 2006 р. – Вінницьку філію Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Обирався членом Правління Національної спілки краєзнавців України, нині – член Президії НСКУ. Також впродовж останніх майже десяти років – перший заступник голови правління Вінницької обласної організації Національної спілки журналістів України. 12 лютого 2012 р. обраний членом-кореспондентом Української академії історичних наук.

За вагомий особистий внесок у розвиток краєзнавства, збереження національної історико-культурної спадщини удостоєний почесного звання «Заслужений працівник культури України» (2001 р.). Почесний краєзнавець України. Нагороджений медалями «Eugora virtutibus unita» («Європейська спілка гідності») від Міжнародної асоціації почесних докторів, почесних професорів та почесних сенаторів, друзів і благодійників з Німеччини, Австрії, Польщі та Швейцарії; Всеукраїнського об'єднання «Країна» «За збереження історії»; почесною відзнакою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка «За вагомий внесок у розвиток освіти та науки»; «День працівника освіти» Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова; «90 років журналу «Краєзнавство».

Лауреат Всеукраїнської краєзнавчої премії імені Героя України академіка Петра Тронька; Вінницької обласної краєзнавчої премії імені Володимира Вовкодава; Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України в галузі науково-краєзнавчих досліджень імені академіка І. С. Винокура.

Лауреат Вінницьких обласних журналістських премій імені Костянтина Гришина, імені Олександра Гетьмана, «Золоте перо». Нагороджений також Почесним знаком Національної спілки журналістів України, «Золотою медаллю української журналістики», подякою Прем'єр-міністра України, Почесними грамотами Міністерства освіти України, Міністерства культури і мистецтв України, Державного комітету архівів України, Вінницької обласної державної адміністрації та обласної ради, Інституту історії України НАН України, Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, Секретаріату Національної спілки журналістів України, правління Вінницької обласної організації Національної спілки журналістів України, грамотами Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського та іншими.

Занесений на Дошку пошани Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (2015 р., 2017 р.), до Всеукраїнського видання «Почесні імена України – еліта держави» (Почесні імена України – еліта держави. Том IV. Київ : ВИДАВНИЦТВО ЛОГОС УКРАЇНА, 2017. С. 183); Всеукраїнського видання «Науковці Україн – еліта держави» (Том VII. Київ : ВИДАВНИЦТВО ЛОГОС Україна, 2022. С. 131).

Указом Президента України від 27 грудня 2018 р. № 439 «Про призначення державних стипендій видатним діячам інформаційної сфери» йому призначено дворічну державну стипендію.

На сьогодні історик, краєзнавець, архівіст, журналіст, педагог, громадський діяч Сергій Дмитрович Гальчак є членом Президії Національної спілки краєзнавців України, директором (на громадських засадах) Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, керівником Вінницького обласного осередку Наукового Товариства ім. Шевченка, доктором історичних наук, професором Вінницького державного

педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, членом-кореспондентом Української академії історичних наук.

Сергій Дмитрович продовжує успішно очолювати Вінницьку обласну організацію Національної спілки краєзнавців, з його ініціативи регулярно проводяться краєзнавчі конференції на терені Вінницької та Хмельницької областей, з-під його пера виходять у світ нові публікації з краєзнавчої тематики.

Література та джерела

1. Гальчак Сергій Дмитрович : (біографічна довідка). *Гальчак С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі, XIX – поч. XXI ст.* Вид. 2-е, доп. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2013. С. 507–512.
2. Гальчак Сергій Дмитрович : (довідка). *Вінниця журналістська : довідник / ВОО НСЖУ ; авт.-упоряд. В. Лисенко.* Вінниця, 2010. С. 45.
3. Гальчак Сергій Дмитрович *Українська журналістика в іменах : матеріали до енциклопедичного словника / за ред. М. М. Романова.* Львів, 2007. Вип. 14. С. 72–73.
4. Краєзнавці України : сучасні дослідники рідного краю : довідник. Том 1. Київ ; Кам'янець-Подільський, 2003. С. 41–42.
5. Матушак, К. Книги Сергія Гальчака. *Земля подільська.* 1996. 9 травня.
6. Пастушенко Л. Т. Науковий подвиг Сергія Гальчака. *Подолія.* 2004. 20 квітня.

— о —

УДК 908(477.42)(092)

МОЛОДИКО В. В.

(*м. Радомишль, Житомирська обл.*)

ЛІТОПИСЕЦЬ РІДНОГО БОРЩЕВА

Анотація. *Розповідь про краєзнавця і дослідника, автора історико-краєзнавчої книги «Борщів», у якій висвітлено історію цього древнього Поліського села, подано родоводи кожної родини, що мешкали в ньому в різні історичні періоди.*

Ключові слова: *Валентин Згурський, Борщів, жителі села, Згурські, Негребівка.*

Виклад основного матеріалу. *Десь із десятків років тому на проводи до родинних гуртів, які збиралися біля поховань своїх прашурів на кладовищі села Борщів, що на Радомишльщині, підходив*

привітний літній чоловік. Він цікавився родинними зв'язками, спогадами відвідувачів про минуле села. Був у солом'яному брилі і з неодмінним зошитом у руках, до якого ретельно занотовував почуте й переказане.

Допитливим односельцем виявився Валентин Адамович Згурський, що зокрема і в такий спосіб збирав матеріали до своєї книги «Борщів». Цей фоліант у 700 (!) сторінок форматом А-4 побачив світ у 2015-му і став справжньою реліквією на лише для давнього українського поселення, а й загалом поліського краю. Недарма ця друкована праця подавалась у 2017 р. на здобуття Житомирської обласної краєзнавчої премії [3], а її автора відзначено Подякою Житомирської обласної ради [5].

«У кожного із нас є найдорожче місце на планет – де він чи вона побачили небо над головою та вперше почали топтати босими ногами рідну землю, – пише В. Згурський у передмові до книги. – І де б ми не були, нас завжди тягне до цього місця. Це може бути хутір, село чи місто. Потрапивши в іншу місцевість, відірвані від рідних, ми згадуємо їх, скучаємо за ними, за тими місцями, де бігали по полю чи лісі, купались в якомусь озерці чи річці, яких немає на найточніших мапах. Вочевидь все це і є Батьківщина, і нас завжди, де б ми не знаходились, тягне туди, де народилися, де лежать останки наших предків. Нас завжди цікавить історія цього місця, а вона складається з історій окремих людей...» [1: 4].

Цим людям і рідному селу й присвятив свою працю дослідник. У ній висвітлено цікаві й невідомі раніше сторінки історичного літопису Борщева, починаючи з козацьких часів і до теперішнього часу, подано розповіді й документи про воєнні й голодні лихоліття, колективізацію, політичні переслідування та репресії. Наведено у виданні прізвища земляків, що загинули на Другій світовій війні.

Та чи не найвагоміша особливість, а від того й унікальність книги полягає в тому, що в ній згадано майже кожного жителя села за останні два і навіть трохи більше століття.

Наразі, коли відчутно зріс інтерес до досліджень власного родоводу, у пошуках своїх родинних коренів ентузіастам доводиться вишукувати й перегортати купу архівних документів, до яких далеко не кожному до снаги дістатися. Та ще ж потрібно знати, де саме шукати і що. За борщівців цю чорнову роботу виконав Валентин Згурський,

подаючи у своїй друкованій праці інформацію про 733 роди за прізвищами їх представників. До цього унікального реєстру, що охоплює 1788–2008 рр., обіймаючи 688 сторінок видання, зібрано інформацію з метричних переписних та погосподарських книг, ревізських казок та іншого з державних архівів Києва, Київської та Житомирської областей, місцевих зібрань. Ряд шляхетських родів притому доповнені належними їм гербами.

Слід зазначити, що досвіду такого пошуку дослідник набув, працюючи над попередньою своєю ґрунтовною працею – «Згурські» [2]. Вона витримала два видання (друге, до речі, вийшло на 1276 сторінках). У ній автор зібрав інформацію майже про п'ятсот родин, що є носіями цього прізвища, незалежно від того, простежив чи ні власні родинні зв'язки. Валентин Адамович був переконаний, що вони, безумовно, є. Адже добре закарбував слова свого двоюрідного брата Антона: «Пам'ятай, всі Згурські – рідні. Просто ми цього не знаємо». Багатьох з них пошуковець відвідав особисто [2].

Отже, він прослідив родовід Згурських, починаючи з 13 століття від перших їхніх відомих представників, що походили з польських лицарських родів, а від них поширилися чи не усім світом.

У такий же мірі, за його переконанням, поєднані між собою й борщівці з тотожними прізвищами. Борщів Валентин Згурський називає рідним для себе селом. Хоча насправді народився він у Негребівці, куди в середині XIX століття переселився його прапрадід Гжегож Згурський (родове коріння тимчасом веде до Краківського воєводства), що став лісничим у лісових угіддях місцевих можновладців Немиричів [2].

Батько дослідника, Адам Васильович, у пору нацистської окупації переїхав у Борщів, де мешкали батьки дружини, Павлини Степанівни. Зростав хлопчина вже тут. Але без батька, котрого у 1943 р. після приходу радянських військ призвали на фронт, звідки солдат не повернувся – загинув він у квітні 1945 р. в Німеччині, де й похований. Свого часу за щасливим збігом син зміг побувати на батьківській могилі [2].

Навчався Валентин Згурський, звісно, у Борщівській школі. Притому презентував він свою працю землякам у 2017 р. на святкуванні її 120-річного ювілею [4]. Сільському освітньому закладу теж присвячено ряд сторінок унікального видання.

Після закінчення у Києві училища та технікуму напівпровідникового приладобудування працював в українській столиці на ряді підприємств, де очолював технологічні служби. Останнім місцем його роботи була редакція газети «Самостійна Україна», праця в якій прислужилась книготворенню. Адже свої книги готував, упорядкував і верстав самотужки. Першою спробою стала невелика за обсягом та накладом книжечка «Лихоліття», що призначалась винятково найближчим рідним. Затим були вже фундаментальні «Згурські».

Якось, працюючи над ними в історичному архіві Києва, Валентин Адамович натрапив у фондах на матеріали про Борщів та його мешканців. Відтоді у нього й зародився задум зібрати все, що є у київських сховищах, та написати історію села. І цей задум він таки зумів зреалізувати, бо ж побоювався, що через проблеми зі здоров'ям його робота виявиться марною.

А от наступний – уже ні. Як зазначав, у пам'ять про батька готував книгу з історії так само рідної йому Негребівки, але довершити не встиг. Смерть забрала його у 82-річному віці 9 червня 2020 р. Похований дослідник біля своїх рідних на Борщівських могилах...

Нещодавно привернуло увагу, як у Борщівській спільноті популярної соціальної мережі нащадки однієї з тамтешніх родин цікавилися, чи відомо щось комусь про їхній рід. У коментарі дописувачі наразі подали копії відповідних сторінок із книги Згурського.

Тож таки марною була його подвижницька праця.

Література та джерела

1. Згурський В. Борщів. Київ, 2015.
2. Згурський В. Згурські. Київ, 2014.
3. На здобуття Житомирської обласної краєзнавчої премії 2017 року. URL: <https://zt.20minut.ua/Podii/na-zdobuttya-zhitomirskoyi-oblasnoyi-kraeznavchoyi-premiyi-2017-roku-p-10652159.html>.
4. Погляд крізь роки. *Зоря Полісся* (Радомишль). 2017. 7 липня.
5. У Житомирі відзначили лауреатів обласної краєзнавчої премії. URL: <https://oda.zht.gov.ua/news/u-zhytomyri-vidznachyly-laureativ-obla/>.

— o —

Розділ IV. КРАЄЗНАВСТВО У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ

УДК 908

ЩЕРБАНЬ П. І.
(м. Житомир)

КРАЄЗНАВСТВО ЯК КЛЮЧОВИЙ КОМПОНЕНТ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

М. Ю. Костриця – життя, віддане освіті, науці, краєзнавству.

Л. В. Баженов

***Анотація.** У статті розкриваються ідеї М. Ю. Костриці щодо місця краєзнавства у сучасному освітньому процесі та ролі громадянської компетентності у формуванні громадянина України. Особлива увага звертається на значення краєзнавства під час вивчення географії в умовах компетентнісного навчання.*

***Ключові слова:** М. Ю. Костриця, краєзнавство, пропедевтичний курс, громадянська компетентність, компетентнісний підхід, ключові компетентності.*

Виклад основного матеріалу. Сьогодні, в умовах російської агресії, формування громадянської компетентності є ключовим компонентом навчання. М. Ю. Костриця у своїх публікаціях завжди наголошував, що слово «Батьківщина» має глибокий віковичний зміст. Воно бере початок з теплої батьківської оселі, тихої материнської пісні, чистої, як краплина роси, рідної мови. Щоб по-справжньому любити рідний край, його потрібно знати. Знання рідного краю не просто підносить і звеличує людину, розширює її світогляд – воно служить своєрідним містком, що єднає покоління минулі з поколінням нинішнім і прийдешнім [5].

М. Ю. Костриця систематично здійснював багатогранну роботу, спрямовану на розвиток краєзнавства, піднесення культури та духовності рідного краю. Микола Юхимович завжди займався розбудовою національного краєзнавства в Україні та на Житомирщині. Створені вченим посібники: «Рідний край – Житомирщина», «Географія Житомирської області: посібник для вчителів і учнів» та географічний атлас «Географія Житомирської області. Моя мала

Батьківщина» – і до сьогодні використовуються вчителями та учнями Житомирської області в освітньому процесі [8].

Завдяки наполегливій роботі М. Ю. Костириці вперше в Україні було розроблено навчально-методичний комплекс для вивчення пропедевтичного курсу в школі «Географія Житомирської області» [8].

В навчальній програмі з географії акцентується увага на використанні краєзнавчих матеріалів на уроках географії як одного із головних компонентів формування громадянської компетентності.

Посилення краєзнавства на уроках географії сприяє формуванню в учнів географічних знань, умінь та навичок. Використання потенціалу краєзнавчого матеріалу в умовах діяльнісного підходу збільшує практичну складову навчання. Рідний край стає основним компонентом, відповідно до якого формуються ключові і предметні компетентності. У таких умовах реалізовується одне із головних правил дидактики: «від простого до складного», «від відомого до невідомого», «від близького до далекого».

Ідеї М. Ю. Костириці є актуальними і в умовах Нової української школи, де на конкретних прикладах рідного краю показуємо складні процеси, що відбуваються в географічній оболонці Землі. Доцільно поєднувати два принципи навчання, краєзнавчий принцип та інноваційний, що допомагають образному сприйняттю географічної інформації, сприяють утворенню емоційно-почуттєвих образів географічних об'єктів в уяві учнів.

Організація вивчення природи, населення, господарства свого краю сприяє усвідомленню учнями глобальних географічних закономірностей та підвищує інтерес до навчання географії. Краєзнавство забезпечує виконання однієї із визначальних умов успішного засвоєння та використання знань – безпосередній контакт із об'єктом дослідження.

Компетентнісний підхід у навчанні географії передбачає не тільки вивчення рідного краю, але й формування в учнів бережного ставлення до природи, формування екологічної компетентності.

На сучасному етапі національне краєзнавство переживає епоху ренесансу. Рідний край є могутнім і невичерпним джерелом духовності, моральності, культури. Виховання на уроках географії любові до своєї малої батьківщини, її безцінних багатств, глибокої шани до віковичних традицій свого народу є одним із основних завдань для вчителя. Але

мало любити свій рідний край, його потрібно добре знати. Це не тільки збагачує і звеличує людину, а й служить своєрідним містком, що єднає покоління минулі з поколіннями прийдешніми та є запорукою майбутнього [7].

Видатний педагог К. Д. Ушинський вперше дав визначення поняття «краєзнавство» як педагогічного поняття, виділивши в ньому суспільно-економічний, освітньо-виховний та методичний аспекти. У краєзнавстві вчений вбачав могутній засіб вивчення країни. Навчання географії на місцевому матеріалі дало поштовх на зародження батьківщинознавчого напрямку в географії, який став основою сучасного краєзнавства [9].

Викладати географію на основі краєзнавства – означає проводити навчання так, щоб місцевий матеріал був вихідним для формування географічних уявлень, понять, закономірностей. Краєзнавчий принцип дає можливість порівнювати невідомі території із відомими, а це сприяє глибокому засвоєнню навчального матеріалу. Краєзнавчий принцип вивчення географії дає можливість вчителю поєднати в одне ціле процес навчання і виховання, перетворюючи знання на конкретні уміння та навички, що так само сприяє формуванню ключових і предметних компетентностей [9].

Формування краєзнавчої компетентності відбувається на уроках географії, коли на прикладах природи і господарства рідного краю можна визначати закономірності розвитку природних комплексів Землі, господарства України та світу. Краєзнавство, крім уроків, включає і позакласну роботу – це туристичні походи, змагання, екскурсії, тематичні виховні заходи, шкільне лісництво тощо.

Перша і найголовніша функція краєзнавства – наукова. Вона визначає його як складову географічної науки з усіма притаманними для неї методами дослідження. У цій функції географічне краєзнавство розглядається як важливий інструментарій щодо пізнання певної території, що фактично поєднує його із завданнями та цілями конструктивної географії [6].

Географічне краєзнавство виступає як прояв географічного процесу і загальних закономірностей розвитку природи й суспільства у конкретних локальних умовах. Краєзнавство у цій функції є живою тканиною географічної науки [6].

Друга функція визначає краєзнавство як пропедевтичний курс географії, що органічно поєднує вивчення рідного краю і географії.

Третя функція – педагогічна. Вона визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, завдячуючи яким можна домогтися підвищення ефективності освітнього процесу, успішно опановуючи знання про природу і господарську діяльність людини, допомогти формувати практичні вміння і навички.

Пізнання рідного краю становить стрижень національної свідомості і самоідентифікації, воно є необхідною умовою інтелектуального розвитку дитини, яка навчається, та сприяє формуванню національної ідентичності. Краєзнавство є тим фундаментом, який дає можливість досягнути закономірності розвитку рідного краю – малої батьківщини, а через нього і великої батьківщини – України.

Необхідність дослідження «малої батьківщини» як певної цілісності зумовлена потребами сучасного суспільства. Деталізація географічного процесу, виявлення відмінностей, особливостей і чинників, що їх зумовлюють, оптимізація аналізу співвідношення загального і часткового – це і є основними завданнями краєзнавства. Без розуміння особливостей природничо-, історико-, і соціокультурного підґрунтя рідного краю неможливо з'ясувати інтереси і потреби регіону.

Література та джерела

1. Баженов Л. В. Життя, віддане освіті, науці, краєзнавству (до 60-річчя Миколи Костриці). *Краєзнавство*. 2002. № 1–4. С. 64–68.
2. Костриця М. Ю. Географічне краєзнавство України: теоретико-методологічні засади, історія, практика : автореф. дис... д-ра геогр. наук : 11.00.13 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 32 с.
3. Костриця М. Ю. Еколого-географічний словник-довідник Житомирщини / Житомир. обл. ін-т удосконалення вчителів. Житомир : М.А.К. ЛТД, 1996. 200 с.
4. Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Історико-географічний словник Житомирщини. Т. 1. Житомир, 2002.
5. Костриця М. Ю. Рідний край : посібник для вчителів і учнів Житомирщини / Житомир. обл. ін-т удосконалення вчителів. Житомир : СМП «Житомир-РІКО-Прес- Реклама», 1994. 191 с.
6. Матіяш В. В. Функції та принципи педагогічного краєзнавства. URL: <http://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/40-desyata-vseukrajinska>

praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/147-funktsiji-ta-printsipi-pedagogichnogo-kreznavstva (дата звернення: 30.10.2022).

7. Петранівський В. Л. Туристичне краєзнавство. URL: <https://westudents.com.ua/knigi/616-turistichne-kraznavstvo-petranvskiy-vl.html> (дата звернення: 29.10.2022).
8. Щербань П. І. Микола Юхимович Костриця – видатний учений-освітянин, краєзнавець, патріот України. Житомир, 2021. С. 588–592.
9. Щербань П. І. Краєзнавчий підхід у викладанні географії. Житомир, 2011. 66 с.

— 0 —

УДК 629.78(091)

МІСЯЦЬ Н. К.
(м. Житомир)

АСТРОНОМІЧНІ ЧИТАННЯ В ШКОЛІ

***Анотація.** У статті висвітлюється співпраця Національного музею космонавтики імені С. П. Корольова та Житомирської загальноосвітньої школи № 8 у рамках проекту «Професор Леонід Грищук», присвяченого видатному житомирянину, всесвітньо відомому вченому-астрофізику.*

***Ключові слова:** Національний музей космонавтики, школа, проєкт, астрономічні наукові читання.*

Виклад основного матеріалу. Шкільні астрономічні читання стали органічним продовженням співпраці Національного музею космонавтики імені С. П. Корольова зі школою. А починалось усе з того, що Житомирську загальноосвітню школу № 8 музей залучив до проведення другого туру конкурсу юних астрономів та астрофізиків «Лабораторія Всесвіту» в рамках проєкту «Професор Леонід Грищук». Цей проєкт музей реалізує з 2017 р. [4: 145].

Вперше астрономічні читання у загальноосвітній школі № 8 відбулись 25 листопада 2021 р. [1: 12]. На них були запрошені учні старших класів. З науковими доповідями виступили школярі, які представляли результати своїх дослідницьких робіт у конкурсі МАН.

Спільна доповідь Катерини Тржецяк і Вікторії Матвієнко «Житомирська сторінка у дослідженні Всесвіту» присвячувалась видатним землякам, діяльність яких була пов'язана з астрономією та

космічними науковими розвідками. Це засновник практичної космонавтики академік С. П. Корольов, астрофізик професор Л. П. Гришук та астроном А. В. Манджос. У доповіді Тетяни Коробко висвітлювалась робота космічних станцій, а Ілона Усата розповідала про наземні телескопи-гіганти. Неабияку цікавість у слухачів викликала доповідь Андрія Мартінзона про побут космонавтів на орбіті. Усі доповідачі підготували яскраві презентації. На екрані вони демонстрували фотографій та відеофрагменти.

Шкільні астрономічні читання дали можливість юним дослідникам долучитися до спільноти науковців, познайомитись із сучасними науковими розвідками у галузі астрономії, космології, прикладних досліджень щодо використання досягнень людства у космосі. У шкільних наукових читаннях взяли участь вчені вищих навчальних закладів Житомира, практики космічної галузі. Увазі слухачів була представлена доповідь доцента Поліського національного університету Петра Пивоварова про практичне використання супутників у народному господарстві. Представники Державного космічного агентства Олексій Павловський і Євгеній Прохоренко розказали про роль космосу в житті сучасної людини, про діяльність Державного космічного агентства. Наукова співробітниця Національного музею космонавтики імені С. П. Корольова Наталія Місяць розказала про проєкт «Астрофізик Леонід Гришук», який музей реалізує з 2017 року і до якого залучена школа. Почесним гостем шкільних астрономічних читань був племінник професора Л. П. Гришука Валентин Гришук.

Леонід Петрович Гришук народився в Житомирі, з золотою медаллю закінчив середню школу № 24. Диплом астронома здобув у Московському державному університеті ім. Ломоносова, згодом там же захистив кандидатську і докторську дисертації, викладав, керував дослідженнями аспірантів. Починаючи з 90-х років минулого століття у рамках міжнародної співпраці професор Л. П. Гришук викладав у ряді університетів США і Великобританії. Останні вісім років він жив і викладав у Кардіффі (Великобританія). Після смерті вченого за його заповітом урну з прахом привезли і захоронили в Житомирі в родинному похованні [2: 5].

Шкільні астрономічні читання стали новим кроком у співпраці Національного музею космонавтики імені С. П. Корольова та

загальноосвітньої школі № 8, що відкриває для школи нові горизонти спілкування з науковою спільнотою нашого краю. У день відзначення 113-ої річниці від дня народження С. П. Корольова, 12 січня 2020 року, був створений Регіональний інноваційно-космічний кластер «Полісся». Він об'єднав суб'єктів регіонального розвитку, діяльність яких пов'язана з космічною тематикою. До складу кластера увійшло 12 учасників: Житомирська обласна державна адміністрація, Житомирська обласна рада, Житомирська міська рада, Державне космічне агентство України, Національний центр управління та випробувань космічних засобів, Національний музей космонавтики імені С. П. Корольова, Житомирський національний агроекологічний університет, Житомирський військовий інститут імені С. П. Корольова, Андрушівська астрономічна обсерваторія, ТОВ «ЕСРАЙ Україна», Центр робототехніки та мейкерства «Robot.ON».

До складу кластера була залучена також Житомирська загальноосвітня школа № 8. Це єдина в Житомирській області та одна з небагатьох шкіл в Україні, де є астрономічна обсерваторія. Обсерваторія була відкрита 14 лютого 2017 р. [3; 5]. Вона оснащена сучасним обладнанням, яке дає можливість спостерігати об'єкти сонячної системи та далекого космосу, а також робити астрономічні фотографії.

За задумом організаторів шкільна обсерваторія покликана формувати у школярів загальнокультурну компетенцію, науковий світогляд та основи системи знань про закони руху, фізичну природу, еволюцію Всесвіту та небесних тіл, сучасну наукову картину світу. Обсерваторія перетворилась у центр для різноманітних навчальних занять. Тут проводяться відкриті уроки та факультативні заняття з астрономії для учнів ЗОШ № 8, заняття астрономічного гуртка, засідання Малої академії наук та Центру науково-технічної творчості учнівської молоді з питань пошуково-дослідницької роботи. Спеціально підготовлені учні школи проводять в обсерваторії екскурсії для школярів міста і області. Шкільна обсерваторія стала базою для різноманітних форм науково-методичної роботи вчителів астрономії. В ній проводяться конференції, круглі столи, майстер-класи. Загальноосвітня школа № 8 співпрацює з обсерваторією Житомирського державного університету імені Івана Франка, Житомирським військовим інститутом імені С. П. Корольова,

Андрушівською обсерваторією, міським центром науково-технічної творчості учнівської молоді, закладами освіти міста, Національним музеєм космонавтики імені С. П. Корольова.

Ідея шкільних астрономічних читань виникла не на голому місці. У 2021 р. з нагоди 80-ої річниці з дня народження професора Грищука в Національному музеї космонавтики імені С. П. Корольова відбулась зустріч з його рідними, які прибули в музей зі США, Канади, Києва, Львова, Житомира. Почесною гостею музею була дочка Леоніда Грищука Катерина Грищук (професор Пенсільванського університету), його племінник Віктор Грищук (кандидат фізико-математичних наук, доцент Житомирського державного університету імені Івана Франка). Серед гостей була директорка Житомирської загальноосвітньої школи № 8 Наталія Лавриненко. Гості переглянули україномовний та англomовний фільм «Леонід Грищук – астрофізик з Житомира», створені працівниками музею [6; 7], поділились спогадами про Леоніда Петровича Грищука.

У розмові, що зав'язалась між дочкою Грищука Катериною, його племінником Віктором, директором школи Наталією Лавриненко та науковим співробітником музею Наталією Місяць, яка керує проектом, народилась ідея проведення у школі наукових астрономічних читань. Шкільні астрономічні читання поклали початок новій традиції в житті школи, яка виборює право носити ім'я всесвітньо відомого астрофізика, професора Леоніда Грищука. До астрономічної теми залучені не тільки старшокласники, а й учні середніх та молодших класів.

Своєрідним продовженням шкільних астрономічних читань став астрономічний тиждень, у рамках якого відбувся космічний фестиваль (17 грудня 2021 р.). Так школа відзначила день, коли в повітря піднявся перший у світі літак. Молодші школярі представляли свої поробки космічної тематики (колонії на Марсі, експедиції на Місяць, життя на орбіті тощо). Учні середніх класів декламували свої вірші про планети, про будову Всесвіту, про польоти космонавтів та астронавтів. Зі сцени лунав «космічний реп». Зацікавленість викликав показ «космічної моди». Учасники демонстрували костюми, що були ними виготовлені із сучасних матеріалів, мали незвичні форми і забарвлення. Дефіле супроводжувала космічна музика. Вчителька фізики Наталія Якусевич підготувала старшокласників Катерину Тржецяк, Вікторію Матвієнко та Артема Гончара, які розповідали про колонізацію Місяця і Марса.

Започаткована традиція шкільних астрономічних читань має перспективи розвитку. Зокрема, до них можуть запрошуватися школярі, які брали участь у конкурсі МАН з астрономії, студенти фізико-математичного факультету державного університету імені Івана Франка, які відвідують астрономічний гурток, займаються астрономічними спостереженнями. Рівень і тон у таких читаннях задаватимуть вчені. Дочка Леоніда Грищука, професор Катерина Грищук (США), вважає можливим залучити до участі у читаннях (онлайн) колег професора Грищука, всесвітньо відомих астрофізиків.

Висновок. У Житомирі, на батьківщині С. П. Корольова та Л. П. Грищука, дбають про нове покоління дослідників космосу. Шкільні астрономічні читання, безперечно, будуть сприяти цьому.

Література та джерела

1. Бовкун С. Наукові читання в школі. *Житомирщина*. 2021. № 87 (21105). 14 грудня. С. 12.
2. Леонід Грищук – астрофізик з Житомира : інтерв'ю з Наталією Місяць. *Житомирщина*. 2021. № 55 (21073). 17 серпня. С. 5.
3. Мельник Л. У Житомирі відкрили унікальну обсерваторію, якій немає аналогів в Україні. *Житомирянам* : інформ. тижневик. 2017. № 3 (21). Лютий. С. 4.
4. Місяць Н. Проєкт «Астрофізик Леонід Грищук» в Національному музеї космонавтики імені С. П. Корольова. *XXVI Всеукраїнська наукова конференція молодих вчених істориків науки та спеціалістів, присвячена 30-річчю незалежності України*. Київ, 2021. С. 145–147.
5. Сობоль В. Житомир наблизився до зірок. *Житомирщина*. 2017. № 14 (20660). 24 лютого. С. 6.
6. URL: <https://cosmosmuseum.info/proekt-profesora-grishchuka/>.
7. URL: <https://youtu.be/3xAz-PRU1eA>.

— o —

ПІЗНАЄМО РІДНИЙ КРАЙ

Анотація. В статті репрезентовано приклади досвіду роботи з використання краєзнавства в навчальному процесі закладу освіти.

Ключові слова: краєзнавство, країнознавство, пріоритет, інтелектуальний, духовний розвиток, проєктна технологія.

Виклад основного матеріалу. У проєктно-цільовому управлінні загальноосвітньою школою I–III ступенів № 32 м. Житомира (тепер ліцею) вже більше чверті століття чільне місце займає вивчення краєзнавства. Ми поділяємо думку науковців, які розглядають краєзнавство «як важливий інструмент науково-інтелектуального та духовного розвитку» особистості. Підґрунтям для цілеспрямованої системної роботи із зазначеного напрямку діяльності вважаємо друкування книги М. Ю. Костриці, Р. Ю. Кондратюка в серії «Житомир. Пам'ятки рідного міста, випуск 2» «Середня школа № 32 м. Житомира» [1], яка була присвячена 60-річчю заснування нашої школи. «Вона знаходиться в мальовничій південно-західній частині міста Житомира, що колись носила назву Павликівка». Основними напрямками роботи були такі складові частини формування громадянськості, як: національно-патріотичне, правове виховання, виховання сумлінного ставлення до оволодіння знаннями, екологічної та естетичної культури, фізичного самовдосконалення, здорового способу життя.

Прикладом здійснення особистісно орієнтованого підходу до роботи з педагогічними кадрами слугував розгляд методичної роботи як важливого фактору управління навчально-виховним процесом, де пріоритетним стало застосування інноваційних педагогічних технологій, що активізують розумову діяльність та творчо організують освітній простір. Саме методоб'єднання вчителів було творчою лабораторією, де на основі нормативно-правової бази з використанням досягнень психолого-педагогічної науки створювалася атмосфера виявлення і підтримки творчих педагогічних ідей та знахідок, обміну перспективним досвідом роботи, поширення сучасних

педагогічних технологій, професійної самореалізації вчителя-творця, що у комплексі сприяло наданню якісних освітніх послуг. У цих умовах вивчення і застосування краєзнавства, як показав досвід, розширили діапазон можливостей для удосконалення навчально-виховного процесу, зробили більш ефективною діяльність учителів. Прикладом може слугувати робота методоб'єднання вчителів, які викладають предмети суспільно-гуманітарного циклу.

ТЕМА ПРОЄКТУ «Значення краєзнавства у всебічному розвитку особистості школяра при вивченні предметів гуманітарного циклу».

Тип проєкту: дослідницький, інформаційний.

Предмет: суспільно-гуманітарні предмети.

Планований результат: створити проєкт, систематизувати краєзнавчий матеріал у просторі (предмет, клас) і часі (чверть, рік).

Мета: розглянути наукові засади розробки теорії краєзнавства сучасними вченими, краєзнавство як метод підвищення ефективності навчально-виховного процесу, реалізації концепції національного виховання особистості, переваги літературного краєзнавства як мистецтва слова, стимулювання рівня професійної майстерності вчителів; сприяти формуванню інтелектуальних, спеціальних і загальнокультурних знань, умінь учнів, розвитку ініціативності, навичок співробітництва; вчити вмінню отримувати і використовувати інформацію, розвивати навички самостійного планування, самоосвіти, комунікабельності

Навчальне обладнання: наочність.

Час роботи: засідання методоб'єднання вчителів, які викладають суспільно-гуманітарні предмети.

Тип групи: об'єднання за фахом, споріднені фахи.

РОБОТА НАД ПРОЄКТОМ:

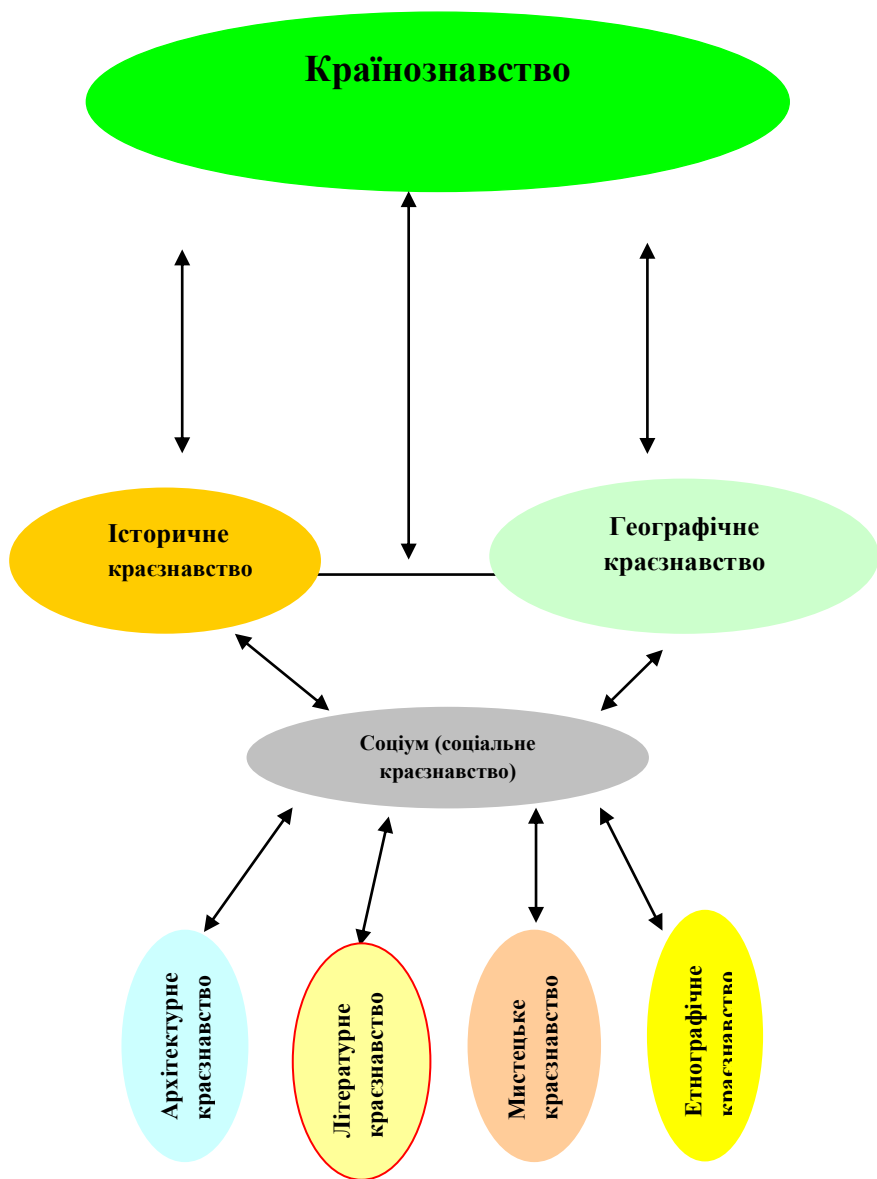
1. Аналіз проблеми.

2. Усвідомлення та визначення мети проєкту.

3. Розробка концепції проєкту, план здійснення.

4. Практична діяльність щодо реалізації.

Здійснення заходів методичного спрямування згідно з річним планом роботи школи, циклограми роботи з педагогічними кадрами, зокрема роботи методоб'єднання вчителів, які викладають суспільно-гуманітарні предмети.

5. Представлення проєкту.

Виступ учасників проєкту на засіданні методоб'єднання вчителів, які викладають суспільно-гуманітарні предмети:

- повідомлення за назвою проєкту (важливість обраної проблеми, обґрунтування зібраної інформації, наукових засад, практичного застосування);
- інформації учителів української і зарубіжної літератури про проведення уроків «Література рідного краю», використання літературного краєзнавства;
- наочне представлення самоаналізу і аналізу відкритого уроку з історії в 11 класі «Історія України – історія рідного краю»;
- виступ із досвіду роботи вчительки української мови і літератури «Формування національної самосвідомості засобами мови і літератури».

На засідання запрошено вчителів початкових класів.

6. Підсумок. Оцінка своїх дій.

Висновок про досягнення мети проєкту.

Створення таблиці «Систематизація краєзнавчого матеріалу (ЗОШ № 32)».

Виступ на Всеукраїнській науково-методичній конференції з проблеми «Літературне краєзнавство в школі та вузі в контексті розвитку української культури і літератури».

Щороку розглядати наслідки здійснення проєкту.

НАСЛІДКИ РОБОТИ НАД ПРОЄКТОМ:

1. Єленіна Є. Г. *Форми і методи літературного краєзнавства в школі. Бердичівщина* : науковий збірник «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 22. Житомир : М. А. К., 2001. С. 433.

2. Єленіна Є. Г. *Ніщо не мертво в вирі світовому... Житомирищина на зламі тисячоліть* : науковий збірник «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 21. Житомир : М. А. К., 2000. С. 316.

3. Єленіна Є. Г. *Борис Тен : вибір життєвих і творчих пріоритетів. Зарубіжна література*. 2003. 14 (318) квітень. Київ : Шкільний світ. С. 6.

4. Єленіна Є. Г., Ващенко Т. Ю. В. Г. *Короленко – наш сучасник. Духовні витоки Житомирищини* : науковий збірник «Велика Волинь» :

праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 29. Житомир : М. Косенко, 2003. С. 75.

5. Єленіна Є. Г. Освітньо-виховний аспект моделювання роботи педколективу ЗОШ № 32 над проблемною темою. *Теорія і практика особистісно-орієнтованої освіти* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Секція «Особливості управління закладами освіти та їх кадрового забезпечення в сучасних умовах». Запоріжжя, 2003, квітень.

6. Методичні розробки:

- уроки:

«Журба і радість Олександра Олеся» (вч. Годлевська Н. В., 11 кл.);

літературна конференція за творами Валерія Шевчука (11кл., вч. Холмогорова С. В.);

«Пісні рідного Полісся» – інтегрований урок про пісенно-поетичну творчість керівника Поліського ансамблю пісні і танцю «Льонок» Івана Сльоти

(8 кл., вч. Чередниченко Л. С.);

урок-телепередача за творчістю випускника школи журналіста Миколи Зіновчука (11 кл., вч. Чередниченко Л. С.);

«В. Нестайко. «Гореадори з Васюківки» (вч. Годлевська Н. В.);

«М. Зіновчук. «Хлопчик і тиранозавр». 5 клас. Літературні казки. (вч. Чередниченко Л. С.);

«Історія мого краю – частина історії України» (9 кл., вч. Врублевська Л. М.);

«Людина – єдиний вимір дужості, міцності» (за книгою «Житичі» О. Є. Опанасюка)

(8 кл., вч. Чередниченко Л. С.);

- інтегрований урок у Житомирській обласній філармонії (колишній музично-драматичний театр) «Розвиток драматичного мистецтва в Україні у II пол. XIX ст.» (10 кл., вч. Чередниченко Л. С. і провідний спеціаліст обласного архіву Кондратюк Р. Ю.);

- заходи:

«Мій рід у роки Другої світової війни» (7 кл., кл. кер. Чередниченко Л. С.);

літературно-мистецьке свято «Моя поліська доле неповторна» (3 – 9 кл., вч. Чередниченко Л. С., Лавріненко Н. І.).

7. Опис досвіду роботи «Формування національної самосвідомості засобами української мови та літератури» вчительки української мови і літератури Чередниченко Л. С.

В узагальненні «Освітньо-виховний аспект моделювання роботи педколективу ЗОШ № 32 м. Житомира над проблемною темою» є розділ «Пізнаємо рідний край» – своєрідний аналіз роботи методоб'єднання вчителів, які викладають предмети природничо-математичного циклу.

«Рукописний лист № 3 має назву «Пізнаємо рідний край». У центрі його зображено модель діяльності учитель ↔ учень, яка базується на трьох початках: «класно-урочна», «позакласна», «позашкільна». А вони, в свою чергу, мають певні відгалуження чи, навпаки, джерела надходження інформації, які, проходячи через усю систему, дозволяють досягти вже зазначеної мети. Може зацікавити форма представлення означених видів діяльності із застосуванням фотографій, схем:

- ❖ класно-урочна:
 - вивчення краєзнавчої літератури;
 - опрацювання спостережень;
 - робота над зібраним матеріалом: гербарії, екологічні дані, наслідки господарської діяльності;
 - зустрічі з цікавими людьми;
 - уроки-екскурсії: природничо-географічні об'єкти, музейні експозиції, господарські об'єкти;
- ❖ позакласна:
 - екскурсії в природу;
 - екскурсії по місту: визначні місця, вулиці, пам'ятники, музеї;
- ❖ позашкільна:
 - екскурсії за межі міста;
 - туристичні походи.

Привертає увагу використання контурної карти з обрисами державних кордонів України і виділеної на ній території Житомирської області. Таким чином ми хочемо ще раз підкреслити ті наукові засади, якими ми керуємося у своїй роботі, а саме: краєзнавство має спільну основу з країнознавством, зосереджуючись на локальній специфіці, шляхах історичного розвитку певного регіону; необхідно вчитися

бачити державу, а з нею осмислювати себе в світовій цивілізації. Тепер узагальнення можна подивитися у фонді літературного музею.

У ході розбудови Нової української школи введено інтегрований курс «Я досліджую світ». Проектна технологія почала використовуватися в початкових класах. Так, під час складання проєкту «Природа рідного краю» на етапі практичної діяльності значна увага приділяється збору матеріалу та оформленню класної мінівиставки «Земля – наше життя», яка присвячена природі рідного краю. Складовими цієї частини роботи є екскурсія до краєзнавчого музею (музейні уроки), вивчення змісту переносної експозиції краєзнавчого музею «Природа рідного краю», яка розташована в школі. Із захопленням молодші школярі захищали проєкт, виступали за групами з представленням отриманої інформації, а потім виготовили спільними зусиллями плакат-узагальнення «Природа рідного краю».

Додатковий імпульс у краєзнавчій роботі, неперевершені враження отримали вчителі під час відвідування у видавництві «Волинь» виставки «Минуле Житомирщини в обличчях, архітектурі, пам'ятниках» (персональна виставка голови Житомирської обласної організації Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури Г. П. Мокрицького). Ще раз переконалися в тому, що на нашій землі народилося багато талановитих, видатних людей. Нам є ким гордитися. Були у захваті від діяльності скульпторів і архітекторів, твори яких поєднували в собі образи конкретної події та досвід всього життя художника. І фотографії пам'ятників ставали втіленням мистецтва, відображенням високого рівня професіоналізму Георгія Павловича Мокрицького, широти його художнього бачення навіколишнього світу.

Врахування засад музейної педагогіки, сучасних вимог суб'єкт-суб'єктного шкільного середовища, тобто педагогіки партнерства в розбудові Нової української школи, дозволило створити модель динамічної системи-співпраці «Школа + Музей», яка реалізується в проєкті «Застосування виставкових матеріалів краєзнавчого музею в освітньому процесі школи» за такими напрямками:

Напрямок 1: науково-популярний, дослідницький, краєзнавчий.

Напрямок 2: картини художньої галереї в контексті культури участі.

Напрямок 3: робота з дітьми, які мають особливі освітні потреби:

3.1. – «Торкатися можна!» (порушення зору);

3.2. – «Ти не один, ти особливий» (інтелектуальна недостатність).

Напрям 4: екологічний. Нова українська школа – «Я досліджую світ».

Напрям 5: музейне навчання.

Напрям 6: робота з батьками школярів.

В арсеналі кожного з них є діяльність краєзнавчого спрямування.

Наприклад: «Напрям 5: музейне навчання»:

Відвідини на замовлення:

✓ тематична екскурсія «Наш край у добу УНР. 1917 – 1921 рр.»:

- навчальний матеріал і додаткова інформація до уроків в 10 класі «Початок української революції. Універсали УЦР».

Пересувні фотодокументальні виставки на краєзнавчу тематику:

«Житомир стародавній»:

- 7 клас – урок історії «Виникнення та становлення України-Русі»;

«Слави козацької повік не забудемо»:

- 8 клас – уроки історії «Виникнення Запорізької Січі. Військово-політичний устрій», цикл уроків, присвячений добі козаччини від виникнення до ліквідації (1556–1775);

«Житомирщина у II Світовій війні (1939–1945 рр.)»:

- 10 клас – урок історії «Рух опору»;

«В. Г.Короленко: сторінки життя»:

- 6 клас – урок зарубіжної літератури «Повість «Сліпий музикант»;

«Чорнобиль – це не вчора і не завтра, це на багато років»:

- 11 клас – урок історії «Соціально-економічний розвиток України у 80-і роки ХХ століття»;

«Видатний житомирянин Д. Штеренберг: живописець і графік ХХ століття»:

- 9 клас – урок мистецтва «Модернізм. У пошуках гармонії і краси».

Практика шкільного життя в контексті онлайн-навчання довела, що більш продуктивним стає застосування віртуальних екскурсій у музеях для навчання та виховання школярів. Учителю початкових класів О. В. Внук у ході інтегрованого процесу в 1 класі на уроках «Я

досліджую світ», «Мистецтво» за темами «Культура та звичаї українців», «Ми – українці. Вишиванка. Рушник», спираючись на матеріали віртуальної екскурсії в Житомирському обласному краєзнавчому музеї (<https://museum-portal.com/ua/museum/zhytomyr-art-museum>), досягає очікуваних результатів навчання здобувачів освіти, а саме: діти мають уявлення про зміст символів держави, цікавляться минулим своєї сім'ї, усвідомлюють, що людина є часткою суспільства. Побачене і почуте під час віртуальної екскурсії, коментаря вчителя дозволяє сприймати дитині твір мистецтва, висловити враження і створити своїми руками елементарний стрічковий візерунок, прості декоративні розписи. На уроці «Я досліджую світ», де темою є «Винаходи людства», віртуальна екскурсія в Музеї космонавтики ім. С. П. Корольова (<https://museum-portal.com/ua/museum/s-p-korolev-space-museum>) надає можливість школярам розпізнавати тіла неживої і живої природи, рукотворні об'єкти, називати матеріали (деревина, гума, метал), з яких виготовляють рукотворні тіла; бачити приклади винаходів людства.

«Напрямок 6. Робота з батьками школярів». Під час батьківських зборів в онлайн-режимі було запропоновано перелік посилань для проведення віртуальних екскурсій музеями м. Києва та музеями світу, зокрема надана інтерактивна пропозиція краєзнавчого музею «Подорож у минуле Житомира». Вікторина для дітей з батьками під час прогулянки Замковою горою.

1. В якому році було засновано Житомир? Відповідь можна знайти, прогулюючись у сквері.
2. Яка будівля має 5 куполів, що нагадують цибулину? Що це за споруда?
3. В історичному центрі міста, посеред Замкового майдану, встановлено пам'ятник людині, яка в руках тримає розп'яття та одягнена в незвичний одяг. Хто ця людина та чим вона знаменита?
4. Ця будівля одна з найстаріших та найкрасивіших у місті. Це старовинна споруда з двома вежами, між якими встановлена скульптура жінки, ім'я якої Марія. Що це за будівля?
5. Заклад, що має давню 155-річну історію, знаходиться в історичному серці нашого міста і зберігає для сучасників та нащадків свої скарби. Це старовинні і надзвичайно цікаві речі,

які в повсякденному житті не побачиш. Обов'язково завітай до цього закладу.

Правильні відповіді:

- 1) 884 рік;
- 2) Свято-Хрестовоздвиженський кафедральний собор м. Житомира;
- 3) Папа Римський Іоанн-Павло II;
- 4) Кафедральний костел Святої Софії м. Житомира;
- 5) Житомирський обласний краєзнавчий музей.

Вікторину підготували співробітники інформаційного-виставкового відділу Житомирського обласного краєзнавчого музею:

1. Батьєва А. Л. – завідувача відділом;
2. Забродська В. В. – молодший науковий співробітник;
3. Марченко М. Е. – молодший науковий співробітник.

Наведені приклади підтверджують те, що ми поділяємо думку Миколи Юхимовича Костриці, президента Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині: «Любов до Батьківщини, рідної землі батьків, дітей засвідчується не словесами, не заклинаннями, а реальними діями, справами, ставленням до об'єкту своєї любові».

Автор статті радо пригадує дружнє спілкування з Миколою Юхимовичем Кострицею.

Енергійність, його доброзичливість, зацікавленість у спілкуванні надихали. Я стала автором майже двох десятків статей краєзнавчого спрямування, які були надруковані в збірниках наукових праць товариства «Велика Волинь». Як заступник директора з навчально-виховної роботи в школі була організатором методичної роботи, фрагменти досвіду якої репрезентовано на початку цієї статті. Ніби знов чую наполегливу виразну інтонацію голосу Миколи Юхимовича: «Пишите, пишите.... Не боги горшки обжигают».

Пригадується практична спрямованість лекцій Миколи Юхимовича Костриці під час проходження курсів підвищення кваліфікації при Житомирському інституті післядипломної педагогічної освіти, запрошення мене і А. І. Білобровець, вчительки початкових класів, яка безпосередньо у відповідний період працювала разом з Миколою Юхимовичем в нашій школі, на урочисті збори з нагоди 60-річчя з дня народження М. Ю. Костриці.

Микола Юхимович уважно ставився до членів своєї родини. Він схвалив моє упорядкування спогадів батька «Житомир, таким я его помню» і матері «Кадры решают всё, или Штрихи к портрету моего поколения». Він написав статтю про мого брата, професора, доктора фізико-математичних наук, до Енциклопедії сучасної України.

Завдяки зусиллям Костиці робота мого батька Г. О. Єленіна – бюст доктора Пивоварова, знаної фігури в місті, – опинилася в фондах художньої галереї краєзнавчого музею. Микола Юхимович опікувався тим, щоб і наступна робота мого батька – погруддя Святослава Ріхтера, піаніста століття, – зайняла гідне місце в історії міста, але хвороба не дозволила здійснити його наміри. Я і мій батько стали дійсними членами Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині (1990–2000 рр.) [2: 302].

Микола Юхимович разом з дружиною Наталією Степанівною на моє запрошення завітав до нашої школи. Подією було шкільне зібрання «Творчий портрет учителя». Я звітувала перед колективом про свою роботу.

У своєму виступі Микола Юхимович емоційно, з піднесенням пригадав роки, коли він викладав географію в нашій 32-й школі, яка потужна когорта вчителів в ній працювала, як він тоді організовував краєзнавчо-туристичну роботу, розповів про роботу над створенням посібника «Рідний край», географічного атласу «Географія Житомирської області» в серії «Моя мала Батьківщина», висловив подяку за запрошення і враження про почуте на цій зустрічі, подарував колективу вчителів та учнів свої книги.

Можна тільки дякувати долі, яка надає можливість спілкуватися з професіоналами, подвижниками у своїй справі. Зв'язок поколінь триває.

Література та джерела

1. Костиця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Середня школа № 32 ім. Л. Калиновича : іст.-краєзнав. нарис. Житомир : Журфонд, 1996. 32 с. : 14 іл.
2. Костиця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир : М. А. К., 2001. 360 с. : іл.

— o —

**«НАМ ПОТРІБНЕ КОРИННЯ»: ЕТНОГРАФІЧНЕ
КРАЄЗНАВСТВО В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНО-
ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ
(з досвіду Волинської області)**

***Анотація.** У статті висвітлено досвід музеїв та закладів освіти різних рівнів Волинської області у формуванні системи національно-патріотичного виховання на традиціях етнокультури українців. Наголошено на збільшенні ролі етнографічного краєзнавства у системі національно-патріотичного виховання.*

***Ключові слова:** Волинська область, етнографічне краєзнавство, музеї, заклади освіти, етнокультурні надбання, традиції, звичаї, національно-патріотичне виховання.*

Вступ. Проблема ефективності національно-патріотичного виховання в Україні є доволі гострою, свідченням чому може бути дуже повільний перехід закладів освіти центральних, східних і південних областей, особливо середньої ланки, на українську мову. З початком російської агресії і масовим виїздом українців за кордон ми «шокуємо» європейців своєю російськомовністю. Поляки, литовці та інші народи не можуть зрозуміти, як ми, втікаючи від агресії, розмовляємо мовою агресора. Маємо численні випадки приниження україномовної «меншості» російськомовною «більшістю» в європейських школах і дитячих садочках (тут уже в «боротьбу» з україномовними дітками включаються батьки російськомовних дітей). Мова – основна ідентифікуюча ознака абсолютної більшості народів. І саме рідна мова дозволяє засвоїти етнокультурні надбання народу. Коли ми втрачаємо мову, ми втрачаємо свою національну культуру і перестаємо бути окремим, самодостатнім народом, перетворюючись у те «плем'я», про яке так часто говорять наші вороги. Ми не будемо відкидати і позитивні випадки, коли дітки проявляють себе як справжні патріоти. І це дає нам віру у майбутнє нашого Народу і Держави. Тому в основі національно-патріотичного виховання вагоме

місце потрібно відводити своєму «корінню», яке єднає нас із Рідною Землею, Народом і його здобутками.

Виклад основного матеріалу. «Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти», накінець розроблена в Україні (2019) [8], 2022 року зазнала певних змін, які насамперед стосуються заходів її реалізації [9]. Якщо у варіанті 2019 року мова йде про якісь універсальні, загальні заходи на всі часи, то у варіанті 2022 року сформовано чітку систему заходів, реалізація яких має відбуватись до 2025 року. І це вже позитивно, адже можемо говорити про досягнуті на певному етапі успіхи, труднощі і рухатись далі.

Про пріоритетне значення національно-патріотичного виховання в сьогоденні реаліях свідчить і те, що пунктом 1 у заходах щодо реалізації Концепції зазначено розробку проекту Закону України «Про національно-патріотичне виховання». Значна увага приділена розробці комплексу методичних рекомендації з національно-патріотичного виховання, реалізації низки виховних проєктів, удосконаленню шкільних програм, проведенню конкурсів, екскурсій та ін. Позитивних декларувань (заходів) дуже багато, і вони дають надію на те, що ми почнемо мінятися.

Не будемо докладно аналізувати Концепцію, але зупинимось на основних моментах, що напряму стосуються етнографічного краєзнавства і етнокультурних здобутків та їх використання в системі виховання і досягненні мети Концепції, яка передбачає *«успадкування духовних і культурних надбань українського народу», «утвердження національної ідентичності громадян на основі духовно-моральних цінностей Українського народу, національної самобутності»* [8: 3; 9: 3]. І саме в утвердженні національної ідентичності і самобутності важливу роль відіграють етнокультурні здобутки, сформовані тисячоліттями і успадковані нами від попередників. Дуже добре, що Концепція містить численні заходи, які базуються на традиціях етнокультури. Ми не будемо забувати, що в Україні живуть представники численних народів, які, підтримуючи свої етнокультурні надбання, не повинні принижувати традиції корінного народу. А ми, українці, своєю чергою маємо поважати їхні звичаї.

Відзначимо, що про національно-патріотичне виховання в Україні написано багато книжок і статей. Спробуємо висловити своє бачення процесу, ґрунтуючись на величезному досвіді національно-

патріотичного виховання, формування основних патріотичних установок – любові до Батьківщини, свого Народу, нагромадженому закладами освіти та позашкільля Волині, у т. ч. й здобутим автором.

Варто відзначити роботу в цьому напрямку Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти (ВППО), де, можна сказати, традиційними стали лекції для слухачів на тему національно-патріотичного виховання: «Система виховання дітей молодшого шкільного віку на традиціях етнокультури українців» – для вихователів груп продовженого дня; «Патріотичне виховання – пріоритетна складова гармонійного розвитку»; «Календарний фольклор Волині і можливість його застосування на уроках Музичного мистецтва» – для вчителів музичного мистецтва; «Орнаменти у декоративно-прикладному мистецтві Волині (на основі збірки Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки» – для вчителів образотворчого мистецтва та ін. ВППО проводить численні зустрічі на теми національно-патріотичного виховання, як-то «На патріотичні теми – з літераторами». Упродовж багатьох років проводиться семінар-практикум «Волинезнавство в освітній та виховній практиці сучасної школи», де значна увага приділяється етнографічному краєзнавству. Вже всьоме пройшли Всеукраїнські Косачівські читання «Освіта і виховання в родині Косачів» та ін. [3].

Осередком національно-патріотичного виховання давно став Волинський обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму та краєзнавства (ВОЦНПВТК), працівниками якого нагромаджений величезний досвід формування юних українців-патріотів на традиціях краєзнавства, у т. ч. й етнографічного (Марія Лукашевич, Любов Грабинська, Лариса Хмелярська, Світлана Воронецька, Надія Макаревич, Лілія Поліщук, Інна Кравчук та ін.) Гуртківці долучаються до Всеукраїнської експедиції «Моя батьківщина – Україна», напрям «Із батьківської криниці». До науково-пошукових проєктів, націлених на пошук, вивчення та популяризацію етнокультурних «родзинок» краю, залучаються дітки з 5–6 класів, а інколи вже й дошкільнята (гурток «Моя маленька батьківщина» є в одному з дошкільних закладів Луцька). Обравши тему, гуртківці знайомляться з літературою; спілкуються з носіями традицій, знань, умінь, досвіду, вирушаючи в етнографічно-краєзнавчі пошукові

експедиції; відвідують музейні виставки; спілкуються з науковцями певного напрямку, беруть участь у численних краєзнавчих заходах та ін. Підсумком тривалих пошукових робіт є ретельно виконане завдання на обрану тему. Упродовж багатьох років в Центрі досліджувались теми: «Гутництво», «Металірство», «Валяння», «Бондарство», «Ковальство», «Гончарство», «Рибальство», «Бджільництво», «Ткацтво», «Дерев'яна іграшка», «Іграшки Лесиноного краю», «Свічка», «Вишивка», «Народний одяг», «Віночок», «Фольклор», численні календарні обряди та ін. Чимало з названих тем брали участь у всеукраїнських конкурсах, займаючи призові місця.

Активізації етнографічно-краєзнавчих досліджень сприяють обласні і всеукраїнські зльоти туристів-краєзнавців, де працює секція «Фольклор і етнографія». Окремим заліковим видом є творче завдання на певну тему, яка щороку міняється, наприклад, «Український віночок – орнамент долі», «Без верби і калини нема України» та ін. Під час зльотів проводиться туристсько-краєзнавчий експедиційний маршрут, де є станція «Фольклор і етнографія». Тут діти виконують теоретичні і практичні і завдання, вчать описувати ті чи інші предмети (кераміка, вироби з дерева, одяг та ін.), тобто фактично вчать їх атрибутувати [4].

За ініціативою працівників ВОЦНПВТК (Марія Лукашевич), разом з кафедрою музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки, записано цикл відеолекцій на етнографічну тематику, що базуються в основному на краєзнавчих матеріалах, зібраних в ході численних експедицій, активну участь в яких брали студенти спеціальності «Музеєзнавство. Пам'яткознавство»: українська етнічна територія, виробничий досвід (землеробство, тваринництво, збиральництво, рибальство, бджільництво, мисливство), традиції матеріальної (одяг, харчування, транспорт, поселення і житла) і духовної (світобачення, обряди календарного і родинного циклів) [6]. Лекції використовуються не тільки в позашкільлі, але й в закладах освіти, їх рекомендують слухачам ВППО, а з початком активної фази війни Український державний Центр національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді включив 8 лекцій до циклу «Знання для Перемоги» для перегляду в усіх областях України [5].

Важливим напрямом роботи ВОЦНПВТК по національно-патріотичному вихованню є співпраця з етнографічними музеями, яких у закладах освіти області нараховується 48, у т. ч. три у закладах дошкілля: 2 у м. Ковелі, 1 у м. Володимирі [4]. Зібрані музейні колекції є базою для проведення навчальних занять, різноманітних виховних заходів. Здобувачі освіти беруть участь у формуванні збірок, їх вивченні, популяризації (шкільні екскурсоводи), представляють свої музеї на обласних і всеукраїнських оглядах. У процесі такої роботи формуються не тільки знання і переконання, а й набуваються конкретні практичні вміння – дослідження, популяризації, побудови виставок та експозицій. А ще діти опановують техніки виготовлення віночків, різдвяних павуків та ін. Наприклад, очільниця шкільного музею із с. Штунь Вишнівської ТГ Ковельського району Катерина Онішук, разом зі здобувачами освіти, опанувала техніку виготовлення традиційних різдвяних павуків, птахів та іграшок для декорування оселі та ін. Здобувачі освіти із цього закладу – активні учасники численних районних, обласних і всеукраїнських конкурсів, з яких не повертаються без нагород [2].

Значним осередком національно-патріотичного виховання є Музей етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки (МЕВУ). Музейні предмети активно використовуються у навчальному процесі при формуванні професійних компетентностей майбутніх музейників-практиків, археологів та вчителів історії. Для прикладу відзначимо освітній компонент «Основи атрибуції та експертизи культурних цінностей», при вивченні якого здобувачі освіти вчать докладно характеризувати той чи інший предмет, звертаючи увагу на його основні типологічні ознаки. Окрім того, підкреслюються способи використання предмета, вміння, які необхідні були для його створення та ін. Здобуті знання застосовуються при вивченні освітніх компонент «Фондова та науково-дослідна робота музеїв», «Експозиційно-виставкова робота музеїв». Знаючи основні характеристики об'єкта культурної спадщини, студенти можуть використати їх при побудові виставок та експозицій, у науково-дослідній і в культурно-освітній роботі.

Здобувачі освіти активно залучаються до проведення екскурсій, різноманітних свят, зустрічей. Численні масові заходи організовуються як для здобувачів вищої освіти, так і учнів шкіл, насамперед молодших

школярів. Вже традиційним стало «Свято нашої родини», де здобувачі освіти старших курсів пропонують першокурсникам різноманітні конкурси і квести, які потребують певних знань етнокультурних традицій краю (пов'язування хустки, заплітання кіс, створення «живої» ляльки-мотанки; знання народних танців, приказок та ін.). Через проведення музейних свят студенти знайомляться з традиціями, обрядами і через відтворення популяризують їх, а саме: Андріївські вечорниці, приготування колядного стола, колядування, посівання, клечання та ін. Вихованню патріотизму сприяє участь здобувачів освіти у численних майстер-класах: розписування писанок; створення малюнків у техніці петриківського розпису; виготовлення стрітенської свічки; способи пов'язування хусток і намітки; вишивка бісером та ін. Однією з форм національно-патріотичного виховання є використання музейної сторінки у соціальних мережах: розповіді про свята, звичаї, рушники, одяг та ін. [9].

Студенти залучаються і до організації навчально-виховних заходів для школярів. Наприклад, насиченим пізнавальними і емоційними моментами був захід «Зустріч весни» для першокласників однієї з Луцьких шкіл. Діткам пропонували знайти птахів на вишитих рушника, «оживити» солом'яного птаха, вирізати із заготовки витинанку-птаха, скласти пазли, які спеціально для цього самотужки виготовляли студенти. А ще дітки спробували «істи» дерев'яною ложкою з керамічної миски, «попросувати» речі за допомогою дерев'яного рубля і качалки та ін. Цікавим є свято «Казки в музеї», яке супроводжувалось подорожжю музеєм і ознайомленням з предметами, які згадуються у казках «Івасик Телесик» (хлібна лопата), «Золота рибка» (корито), «Спляча красуня» (веретено), «Лисичка і журавель» (глиняний посуд) та ін. [11; 12].

Частими гостями МЕВП є здобувачі середньої освіти із шкіл і ліцеїв міста Луцька, яким пропонуються тематичні або оглядові екскурсії. Діти отримують знання про той чи інший предмет, звичаї, пов'язані з його виготовленням та використанням, які завжди супроводжуються цікавими розповідями, зазвичай записаними в ході історико-етнографічних експедицій до різних сіл Волині. Такі «історії» дуже подобаються і сприймаються дітьми емоційно [9].

Вже згадувані історико-етнографічні експедиції за участі студентів спеціальностей «Музеєзнавство. Пам'яткознавство» та

«Історія» також є важливою формою національно-патріотичного виховання засобами етнокультури українців, привернення уваги до дослідження, збереження і популяризації наших здобутків. Чимало з учасників таких досліджень пов'язали з етнографією своє життя, або ж вивчення етнокультурних надбань стало своєрідним «хобі». Як написала одна з випускниць, якби в її студентському житті не було нічого, окрім участі в експедиції та роботі в музеї, то вона б одноково вважала б свої студентські роки найкращими. Активним дослідником і популяризатором етнокультурних надбань стала згадувана Катерина Оніщук із с. Штунь Вишнівської ТГ, яка після виконання індивідуального завдання з етнографії наприкінці 1990-х рр. дотепер продовжує експедиції селами Прибужжя в пошуках етнокультурних родзинок. Має численні публікації і прилучає учнів школи до науково-дослідної і практичної роботи. В експедиції змінила свої пошукові зацікавлення і Оксана Березко (Моренчук), пов'язавши своє життя з відділом етнографії Волинського краєзнавчого музею. Прикладів чимало, але звернемо увагу на ще один – етнокультурні надбання нашого народу стали хобі (думаю, що вже на все життя) старшої наукової співробітниці Національного музею історії України Ольги Голдованської, яка не пропускає жодного артефакту, жодної інформації на цю тему, публікуючи результати своїх пошуків у соціальних мережах. Після однієї публікації на питання про те, звідки вона взяла таку інформацію, Ольга відповіла, що вона отримала її в етнографічній експедиції.

Значну роботу по формуванню світобачення і патріотизму у дітей дошкільного і шкільного віку проводить кожен музей при закладах освіти, але особливо слід відзначити роботу науково-експозиційного відділу етнографії і народних промыслів Волинського краєзнавчого музею, наукові співробітники якого проводять численні пізнавальні, особливо театралізовані, екскурсії, квести, заняття з певних тем при вивченні освітніх компонент та ін. Наприклад, при вивченні математики молодшим школярам пропонують захоплююче заняття про народні міри на прикладі наявних у музеї предметів. Дізнатись про народні знання з математиками можна було під час театралізованої екскурсії «Федір Вовк подорожує Волинню», до проведення якої залучались студенти спеціальності «Музеєзнавство. Пам'яткознавство».

Великий досвід національного патріотичного виховання на традиціях етнографічного краєзнавства нагромаджений закладами середньої освіти області. Кожна школа має набутки у цій царині, але особливо слід відзначити роботу КЗ ЗСО «Луцький ліцей № 14 імені Василя Сухомлинського Луцької міської ради» (ліцей № 14), де упродовж багатьох років сформувалась система національно-патріотичного виховання на традиціях етнокультури, узагальнена в публікаціях її ініціатора, ексдиректора закладу Богдана Свереди [13; 14; 15; 16] та ін. [1]. При ліцеї працює зразковий етнографічний музей «Світлиця», який є центром національно-патріотичного виховання, гасло якого – «Корінням в етнос, гіллям у світову цивілізацію» – якнайкраще відображає роль традиції у сучасному процесі глобалізації: лише завдяки міцному корінню ми зможемо достойно увійти у європейський і світовий простір.

В основі національно-патріотичного виховання ліцею № 14 – родина, тому на першому етапі виховної роботи проходить «етнопедagogізація батьків», в результаті чого формується не просто клас, а «клас-родина». Упродовж усього навчання в ліцеї члени «класу-родини» (батьки і діти) знайомляться з етнокультурними надбаннями народу передусім через призму своєї родини – діти, батьки, дідуся і бабусі працюють над вивченням свого родоводу і формуванням «родинного дерева». Окремі родини підходять до цього завдання особливо творчо, як, наприклад, родина Марківих-Локачуків, які вишили свій родовід; а родина Хоменків-Мельників написала віршований родовід. Але праця над вивченням родоводу не завершується створенням родинного дерева. Паралельно, зустрічаючись та листуючись з родичами, діти знайомляться із традиціями, звичаями та обрядами своєї родини, з нагромадженим виробничим досвідом, вміннями, досягненнями. Записують фольклорні твори, розповіді/легенди про членів своєї родини, земляків та ін. І, звичайно, знайомляться з бабусиними «скринями», тобто з тими матеріальними артефактами, які створювались/використовувались членами родини. Багато з них стають предметами музейної збірки ліцею. Звісно, що така пошукова робота не минає безслідно, вона дозволяє по-іншому подивитись на свою родину, на етнокультурні здобутки народу. Сьогодні архів «родинних дерев», які проводились у ліцеї, нараховує більше 300 «сценаріїв».

Особливе місце в системі національно-патріотичного виховання ліцею № 14 займають «родинні свята», на яких кожен учень упродовж навчання може представити свою родину. І не тільки познайомити з «родинним деревом», а й розповісти (чи показати) про надбання родичів, їхні успіхи і досягнення («Мої герої у моєму роді»). На такі свята завжди запрошують батьків, бабусь і дідусів, сестер, братів та інших родичів. Тому кожне родинне свято наповнене розповідями про звичаї, традиції родини та її малої батьківщини (часто батьки дітей народилися в інших селах і містечках Волині). Пригадується, як мама однієї учениці розповідала про звичай «сповіді діжі» (мені до того часу невідомий), якого дотепер дотримуються в родині. Це дуже дієвий спосіб формування поваги до своїх етнокультурних надбань, форма національно-патріотичного виховання. Частими є тематичні родинні свята. Одні з них присвячуються членам родин здобувачів освіти («Літа на осінь повернули», «Мій тато», «Моя найрідніша у світі», «Берег дитинства») і їхнім досягненням («Таланти нашої родини»); інші приурочені до того чи іншого дня святково-обрядового календаря («Різдво у нашій родині», «Хай писанка як сонце сяє», «Вечорниці на Андрія» та ін.), до шевченківських днів («Кобзар у нашій родині»); традиціям українців («Віночок та коса – дівоча краса») та ін. Комплекс національно-патріотичного виховання ліцею № 14 включає і «народознавчі» виховні години і факультативні заняття («Та земля мила, де мати народила», «Квітуй, розквітай, наш улюблений край», «Праця – ключ до щастя»); дні учнівського самоврядування («За гетьманською булавою»), підготовка до оборони Батьківщини («У козацькому колі») [1; 13; 14; 15; 16].

Батьки і учні беруть активну участь у формуванні і поповненні збірки етнографічного музею «Світлиця». Цікавою є традиція дарування ліцею рушників, вишитих учнями і їхніми батьками зі старих зразків, що дозволяє не тільки поповнити музейну збірку, а й зберегти давні візерунки та композиції.

Такий підхід до системи національно-патріотичного виховання дозволив сформувати родинно-шкільний освітньо-виховний простір, вагоме місце в якому відведено етнокультурним надбанням українців.

Осередками національно-патріотичного виховання на засадах етнографічного краєзнавства є різноманітні об'єднання, які працюють на громадських засадах. Одним з найбільш цікавих таких об'єднань є

недільна школа «Добрий Ангел» при храмі Святого Духа села Великий Омеляник Луцької ТГ, створена за ініціативою настоятеля храму о. Павла Краєвського. Упродовж багатьох років школою керує щира патріотка України пані Світлана Сидун. Разом із священником вони залучили до школи велику групу дітей, які приходять сюди часто з дошкільного віку і залишаються навіть після закінчення закладів передвищої і вищої освіти, стаючи тут учителями (як, наприклад, Ольга Климчук). Окрім того, що тут створена атмосфера добра і духовності, діти крок за кроком пізнають традиції рідного краю. Значна увага приділяється пошуковій роботі, своєрідним фольклорно-етнографічним експедиціям. Зібрана інформація активно використовується у роботі школи, де дітки отримують знання і вміння використовувати їх у житті. Готуючись, наприклад, до Різдвяно-новорічних свят, вивчають місцеві колядки, щедрівки, вертепну традицію, водіння Кози та ін. Створюючи театралізовані діяства, самотужки виготовляють основні їхні атрибути: роблять вертепні шопки, колядницькі зірки, маски Ангела, Пастухів, Царів та ін. Одночасно святкові атрибути майструють і для своїх домівок: плетуть різдвяні павуки і снопи-дідухи, матеріали для яких заготовляють ще влітку; роблять невеличкі шопки та ін. Напередодні Великодня знайомляться з великодніми традиціями краю і упродовж усього Великого посту пишуть писанки, вивчаючи традиційні візерунки. Діток вчать творити неймовірні речі: вони роблять витинанки, створюють речі технікою вибійки та ін.

З початком війни 2014 року учні і керівники школи почали активно допомагати воїнам на Сході. Сьогодні, у час страшних випробувань для українського народу, допомога стала особливо активною. Дітки з недільної школи плетуть сітки, готують захисникам патріотичні подарунки (браслети, ангелочки, малюнки, брелоки та ін.), продукти, лікувальні чаї, зібрані і сформовані власноруч, виготовлені дітками креми від комарів та ін. Споконвічною рисою українців є підтримка ближнього. Школярів вчать турбуватися про діток з особливими потребами (сонячна Надійка) та з багатодітних родин і ще багато хороших справ. Чому все те роблять? «Тому, що ми українці», – кажуть діти і їх керівники. «Духовно-мистецький світ дитинства – пріоритет нашої діяльності... Недільна школа є тим зерном, яке проростає не завжди одразу, проте неодмінно у майбутньому принесе свої плоди» [10].

Дослідження, фіксація, реконструкція і популяризація етнокультурних надбань Волині – пріоритет діяльності дитячої творчої студії «Боривітер» (керівник Марія Лукашевич), яка також активно співпрацює із недільною школою «Добрий ангел». У с. Великий Омеляник створено фільм «Пісня у моєму серці» (Тетяна Корольчук). Тут записані відео «Добрий Ангел», «За тиждень – Великдень», «Вертеп», «Покрова Пресвятої Богородиці і «Введення прийшло – свят навело» за участю відомої етнографки і фольклористки Олександри Кондратович. За її реконструкцією знятий фільм «Благословіте, батьку й мати, косу розплітати». Олександра Кондратович брала участь у зйомках «Ягідних пісень» і стала героїнею фільму «І тиха пісня полісянки» [6].

На початках своєї фольклорно-етнографічної діяльності студія співпрацювала із фольклорним колективом «Родина» (керівники Ірина Хмілевська, Світлана Килюшик) із фахового коледжу культури і мистецтв ім. І. Ф. Стравінського (відео «Фольклор без кордонів», «За колом Сонцевиду», «Щедрик-бедрик»). Пізніше була співпраця з іншими колективами, наприклад, із народним фольклорним колективом «Калиновий цвіт» (керівник Галина Орищук) із КЗ ЗОШ «Луцький лицей № 18», з яким записане дійство «Топчем-топчем ряст зелененький», давній волинський танець «Ойра», «Веснянки» і ролик «За городом біла глина». Плідною є співпраця студії із Волинським обласним осередком спілки майстрів народного мистецтва України. Перші фільми створені на основі майстер-класів, проведених в рамках мистецького проєкту «Брила»: «Мистецький проєкт “Брила”» (екскурсія виставкою проєкту); «Гончарство» і «Гончарство: Свищук» (Володимир Кусик); «Писанкарство» (Віра Конська і Оксана Білик); «Лозоплетіння» (Руслана Вронська і Орися Щур); «Соломоплетіння» (Марія Кравчук); «Витинанка» (Софія Пасюк); «Малярство на склі» (Наталія Чубко). За участю майстрів Спілки зняті фільми «Велимче» (про ткалю Ольгу Гайдучик); «Рідні береги» (про плетіння з рогозу, родина Ромашуків); «Житнє поле» (соломоплетіння Марії Кравчук); «Ляна ниточка» (ткаля Зінаїда Дейна). Студія зняла власні реконструкції весільного обряду «Весільний розмай» і «Обряд випровадин новобранця у військо». Фільмувала етнографічні фестивалі і свята: «Фрагменти фестивальної гутірки “З родинного джерела”» (с. Жидичин Луцької ТГ); III етнофестиваль «На гостини до Лесі»; «Як

у Луцьку Козу водили»; «Три празники»; «“Дубровойка” на гостинах у Лесі». Фільми і відеоролики студії «Боривітер» мають тисячі переглядів (наприклад, «Веснянки» – 71 тис.; «Соломоплетіння» – 12 тис.; «Ягідні пісні» – 4,8 тис.), їх використовують у навчальній роботі і виховних закладах, демонструють на телеканалах [6]. Це збережені фрагменти народної пам’яті, які не дадуть нам забути, що ми, українці, маємо величезні культурні надбання, які живлять нашу етнічність, і ми можемо впевнено йти у світове співтовариство не як «частина» когось, а як самодостатній народ зі своїми етнокультурними маркерами.

Це лише фрагменти величезного досвіду, нагромадженого музеями і закладами освіти у вихованні здобувачів освіти на засадах етнографічного краєзнавства. Але вони є свідчення того, як по зернинці формується українець – патріот своєї Держави і Народу, сильний духом, що дозволяє нам вистояти у жорстокій боротьбі з ворогом і вірити у нашу ПЕРЕМОГУ! І жодна глобалізація нам не загрожує, бо ми збережемо своє, предковичнє і будемо у глобалізованому світі **УКРАЇНЦЯМИ!**

Література та джерела

1. Андрейчук Т. Музей «Світлиця» як форма організації народознавчої освіти в гімназії № 14 імені Василя Сухомлинського (м. Луцьк). *Народна творчість українців у просторі та часі* : матеріали Міжнар. наук. конф. : наук. зб. / упоряд. А. М. Силук ; наук. ред. В. Зубович. Луцьк, 2018. С. 23–30.
2. Вишнівська сільська рада, об’єднана територіальна громада. URL: <https://vyshniv-rada.gov.ua/news/1609321473/>.
3. Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти. URL: <http://vipro.org.ua/>.
4. Волинський обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму та краєзнавства. URL: <https://cnpvtk.volyn.ua/>.
5. Знання для перемоги. URL: <https://patriotua.org/znannia-dlia-peremohy/>.
6. Ігорь Лукашевич. URL: <https://www.youtube.com/channel/UCGqCJ17Lu0CARihbJSBWvjA/videos>.
7. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України (2022). URL: https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/62a0421_e24258666156501.pdf.
8. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України (2019). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5d5/279/7ca/5d52797ca746c359374718.pdf>.

9. Музей етнографії Волині та Полісся при ВНУ ім. Лесі Українки. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/muzej_etnografiji_volini_ta_polissja_pri_volinskomu_nacionalnomu_universiteti_imeni_lesi_ukrajinki/1-0-30.
10. Недільна школа «Добрий ангел». URL: <https://www.facebook.com/groups/DobriyAngel/>.
11. Рябчикова Ф., Чибирак С. Музейне свято для першокласників – форма навчального заняття для студентів спеціальності «Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури». *Волинський музейний вісник* : наук. зб. Вип. 4. / упоряд. А. Силюк. Луцьк, 2012. С. 77–78.
12. Рябчикова Ф., Чибирак С. Музейні свята у Музеї етнографії Волині та Полісся при СНУ ім. Лесі Українки. *Волинський музейний вісник* : наук. зб. Вип. 6. / упоряд. А. Силюк. Луцьк, 2014. С. 286–287.
13. Свєреда Б. А. Шкільний музей – осередок формування національної свідомості і самосвідомості учнів, батьків та вчителів. Луцьк, 2018. 243 с.
14. Свєреда Б. А. Корінням в етнос, гіллям у світову цивілізацію: з досвіду національно-патріотичного виховання. *Педагогічний пошук*. 2006. № 3 (51). С. 11–15.
15. Свєреда Б. Українська сім'я і рідна мова – духовний храм України-матері. *Волинський музейний вісник* : наук. зб. Вип. 6 / упоряд. А. Силюк. Луцьк, 2014. С. 180–188.
16. Свєреда Б. А. Відроджуємо животворне коріння родоводу. *Початкова школа*. 1995. № 5–6. С. 39–46.

— 0 —

УДК 373.5.014 (477.42)

ВІТРЕНКО Валентин В.

(м. Звягель – м. Новоград-Волинський, Житомирська обл.)

ВІТРЕНКО Вікторія В.

(м. Штуттгарт, Німеччина)

НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКІ ЛІЦЕЇСТИ ДОСЛІДЖУЮТЬ УКРАЇНУ В НІМЕЧЧИНІ 2019 РОКУ

***Анотація.** У статті розповідається про дві подорожі новоград-волинських старшокласників з лицею ім. Лесі Українки у червні і жовтні 2019 року з нагоди 20-ї річниці встановлення україно-німецького міжнародного учнівського обміну та з нагоди 170-річчя від дня народження Олени Пчілки і 110-ї річниці від народження Степана Андрійовича Бандери.*

Ключові слова: ліцеїсти, німецька мова, відомі провідники української ідеї, екскурсії німецькими містами, могила Степана Бандери, Український Вільний Університет у Мюнхені, чорно-червоний прапор, місце вічного спочинку Ніколауса Арндта з Рівного, музей коштовного і декоративного каміння.

Виклад основного матеріалу. У перших числах жовтня 2012 року, за тиждень до від'їзду в Німеччину в рамках міжнародного учнівського обміну, я був в управлінні освіти і науки облдержадміністрації, де погоджував необхідний для від'їзду пакет документів. Після чого зайшов в обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, де в той день мав бути М. Ю. Костриця. Я знав, що він часто почував себе погано, був хворий, але напередодні зателефонував йому, і ми домовилися про зустріч наступного дня близько 11 години. Мова йшла про конференцію, яку я з моїми колегами збирався провести наступного року в травні; вона була присвячена 100-річчю гімназійного руху в нашому місті і створенню першої чоловічої гімназії. Ми зустрілися в Миколою Юхимовичем у його кабінеті, якщо я не помиляюся, на третьому поверсі, і він уважно прочитав інформаційний лист. Зробив декілька зауважень. Потім запитав, як я планую його відправляти. Пояснив, що за допомогою завідуючого інформаційним відділом міського відділу освіти П. К. Ліневича ми постараємося в кінці жовтня направити цей лист в усі методкабінети та інформаційні центри нашої області, а потім і в деякі вищі та спеціальні середні фахові заклади, у тому числі і за його місцем роботи – в ОППО. Можливо, також в музейні установи Рівного і Хмельницького. Микола Юхимович підказав, що не слід забувати також виші Києва, Рівного, Хмельницького і Острога, де навчаються студенти з міста Звягеля і району, може, окрім тамтешніх викладачів, хтось із них також візьме участь у підготовці наукової статті. Потім, помовчавши, порадив: підключайте також сусідні районні відділи культури і бібліотеки в Корці, Шепетівці, Славуті, нехай їх працівники знають про Вашу конференцію. На моє запитання про його особисту у ній участь він скрушно похитав головою і сказав: «Валентине Володимировичу, на мене, на жаль, Ви уже не розраховуйте. Я не знаю, що зі мною буде через місяць, бо здоров'я підкачує. Але досвід щодо проведення конференцій у Вашому місті Ви маєте солідний, рішення про підключення міського ІМЦ вважаю дуже правильним, отож дійте.

На всякий випадок, надішліть паперові інформаційні листи про майбутню конференцію бодай ще у районні відділи освіти в області та її університети. І це потрібно зробити не пізніше як за шість місяців до початку конференції, бо ще ж потрібно буде друкувати збірник статей і повідомлень, а часу тоді може не вистачити».

Запитав щодо виділених коштів на конференцію, і я промовив, що виділення коштів для друку збірника міський голова обіцяє розглянути в кінці року чи на початку наступного. Можливо, якісь кошти виділять централізовано на відділи освіти чи культури. Микола Юхимович побажав мені удачі і запитав, коли я від'їжджаю з учнями в Німеччину. Почувши, що через шість днів, поцікавився: «А зворотна подорож німців до Вашого міста коли планується?». Я відповів, що, очевидно, на кінець березня – початок жовтня, коли у них будуть канікули, але уже нині я підготував німецьким викладачам на той приїзд приблизну програму перебування, яку я можу показати. Переглянувши програму, Микола Юхимович сказав: «Слід запланувати разом із поїздкою в Житомир і відвідини музею коштовного і декоративного каміння у Володарськ-Волинському у цей день, бо даний музей є унікальним в Україні, і не усі знають про його існування. А, окрім музею і погруддя Кутузову, там сьогодні уже майже немає на що дивитися. По часу група може цілком вкластися, адже Ви будете керувати автобусом, і зайва година, витрачена на музей, окупиться потім сторицею. Тим більше побачите, що наступного року обов'язково приїдуть до Вас викладачі географії. Інформація про музей буде для них цікава» [1: арк. 12].

Справді, наступного року з німецьких викладачів приїхала до нас п. Астрід Брунш, яка читала в гімназії географію і вела факультатив з геології. Вона приїхала і в 2014 році. Для неї окремо та ще для деяких українських і німецьких учнів я організував екскурсію в музей у Володарськ-Волинському, а потім (у супроводі працівника музею) у закинтий кар'єр, де діти знайшли чимало цікавих мінералів. Тому як додаток прикладаю цю програму перебування німецьких учнів і викладачів в Україні. Основна ж мова у статті піде про подорож двох груп українських гімназистів, учнів ЗОШ № 4 і учителів у 2019 році в Німеччину. Першу групу з гімназії я возив сам в середині червня, а другий раз їздив у жовтні разом з нашими учнями та учнями четвертої школи, оскільки їх навчальний заклад на той час перейняв від мене

проект міжнародного учнівського обміну в Німеччині, і саме у цей час німецький навчальний заклад урочисто відзначав 20-у річницю цього обміну. У нашому місті, на жаль, влада не надала цій події належної уваги.

Згідно з розробленим планом міськрайонної організації НСКУ, що був погоджений в управлінні культури облдержадміністрації та обласній раді, в процесі підготовки до відзначення ювілеїв відомих провідників української ідеї, а саме: 170-ї річниці від народження відомого українського академіка і письменниці Олени Пчілки, 110-ї річниці від народження провідника ОУН Степана Бандери, 75-ї річниці трагічної загибелі знаного поета та історика Олега Ольжича, 100-річчя повстання у Східній Волині під проводом родини Соколовських та 90-річчя створення ОУН, група ліцеїстів 9–11 класів у кількості шести осіб під керівництвом голови міськрайонної організації НСКУ В. В. Вітренка, учителя німецької мови Новоград-Волинського ліцею імені Лесі України, відвідала Німеччину у період з 15 по 23 червня 2019 року. Цю подорож фінансово забезпечували частково батьки учнів, а частково вчителем було знайдено місцевих спонсорів, серед яких – підприємці В. І. Перерва, О. М. Ющенко, А. В. Милик та інші. За рахунок спонсорів було організовано проживання водія мікроавтобуса, оплачено пальне та платні парковки в німецьких містах. Подорож була організована згідно зі заздалегідь продуманим планом, з яким були ознайомлені голова Новоград-Волинської міськради, управління освіти міської ради, а також батьки учнів. Ночівля була організована у гостелах, місця для проживання у них були заброньовані заздалегідь за допомогою Вікторії Вітренко. Середня вартість проживання за одну ніч становила від 10 до 20 євро, причому в більшості гостелів за бажанням можна було отримати сніданок. Усі кімнати у гостелах мали туалет із проточною водою та душові або ванні кімнати. Екскурсії для учнів у німецьких музеях були або безкоштовними, або ж білети для учнів становили половину вартості квитка для дорослих. Оглядові екскурсії по центральних частинах міст проводив учитель. Усі необхідні для подорожі документи були підготовлені вчасно, після завершення подорожі з учнями та їхніми батьками проведена підсумкова нарада, аби визначити недоліки під час подорожі та враження її учасників. Учениці 11 класу Анастасії С. було відмовлено в подорожі, оскільки вона не мала закордонного паспорта

з біометричними показниками, як цього вимагають нові правила перетину кордону з країнами Європи, а також не мала візи Посольства ФРН, що дозволяла б перетинати кордон з Німеччиною. Тому вона, на жаль, залишилася вдома.

Група учнів старших класів після першої ночівлі в гостелі польського міста Краків, що розташоване на Віслі, оглянула центр цього старовинного міста, тим більше що у ці дні, коли католики відзначають Трійцю, в центрі було багато польських і закордонних туристів. Краків був давньою столицею польських королів і відноситься до Західної Галичини, нині він є історико-культурним центром західних слов'ян, що має світове значення. У місті разом із його передмістями мешкає більше одного мільйона 200 тисяч жителів. Воно віднесено до Світового списку культурних поселень ЮНЕСКО. Перша відома писемна згадка про Краків як про важливий торговельний град походить із повідомлення арабського хроніста Ібрагіма ібн Якуба від 965 року. Після утвердження в Польщі християнства католицького обряду місто стало одним із центрів розповсюдження католицизму як релігії на західно- і східнослов'янських землях, протидіючи поширенню там православ'я, зокрема в Київській Русі і у Галицько-Волинському князівстві (територія сучасної України). Щонайменше від 1000 року в Кракові знаходилася резиденція римсько-католицького єпископа, а за панування Казиміра Відновителя Краків став головною князівською резиденцією. Краківська центральна площа Ринок – найбільша площа середньовічної Європи. Площа Ринок – серце міста, що становить 4 гектари. Її прикрашають криті торгові Суконні ряди (ця частина центральної площі Кракова відома під назвою Сукенніце – В.В.), готичний Марціанський костюл Діви Марії з унікальним вітарем під п'ятьма високими колонами з яскравими вітражами роботи відомого нюрнберзького художника Файта Штосса; невеликий костюл Святого Войцеха; башта Ратуші, в підземеллях якої збереглися середньовічні кімнати тортур, а нині працюють театральна сцена і кав'ярня – все це оточують прекрасні кам'яниці, кожна із своєю давньою і цікавою історією. Посеред Ринку – пам'ятник Адаму Міцкевичу, під яким традиційно всі закохані домовляються про зустрічі. Група учнів сфотографувалася також біля міського театру, що носить ім'я нашого земляка Юліуша Словацького, який народився на початку XIX століття в місті Кременці на Волині, згодом він став

класиком польської літератури як визнаний поет і драматург європейського рівня. На початку ХХІ ст. Краків став офіційно за ініціативою ЮНЕСКО одним із культурних центрів Європи. На початку Другої світової війни із зайняттям Радянським Союзом західноукраїнських земель саме емігранти з Східної Галичини, а це десятки відомих західноукраїнських письменників, художників, скульпторів, інженерів, релігійних діячів і вчених, перетворили Краків на своєрідний центр українського життя.

Учителем, зокрема, було під час екскурсії підкреслено, що в роки Другої світової війни тут дислокувалася в глибокому тилу німецько-нацистських завойовників група радянських розвідників під керівництвом українського педагога з Катеринославщини Євгена Степановича Березняка, у подальшому начальника Головного управління шкіл Міністерства освіти України. Окрім розвідки у 1944–1945 роках дислокації військових корпусів та частин вермахту, група зуміла добути карту замінувань нацистами міста Кракова, внаслідок чого його було врятовано для потомків. Про свою діяльність Євген Степанович Березняк написав згодом книги спогадів «Я-голос», «Пароль dum spigo», «Операція Голос», що видані сімома мовами світу накладом понад 2 мільйони екземплярів. Відомий радянський письменник Юліан Семенов написав пригодницький твір «Майор Вихор» про діяльність розвідницької групи «Голос» під керівництвом Євгена Березняка; за цією книгою було пізніше знято культовий фільм з однойменною назвою. Є. С. Березняк був кандидатом педагогічних наук, автором 6 монографій і понад сотні наукових статей з проблем управління школою, членом Української академії педагогічних наук. Знаний український педагог став Почесним жителем міста Кракова, його нагороджено урядом Польщі Партизанським хрестом і Срібним хрестом ордена «Віртути мілітаре». Указом Президента України Євгену Березняку у 2001 році було присвоєно високе звання Героя України, він удостоєний військового звання генерал-майора Збройних сил України. 2019 року славетному українцю виповнилося б 105 років.

Наступного дня (16 червня) група прибула до міста Дрездена, відомого як давнє слов'янське поселення і давня столиця землі Саксонія, що налічує нині понад 600 тисяч мешканців. Дрезден розташований на річці Ельба, його називають за унікальну красу розбудови німецькими та італійськими архітекторами Флоренцією на

Ельбі. Він відомий насамперед як місто готичної і барокової архітектури. У перший день учасники подорожі ознайомилися з центральною частиною міста, подивилися архітектурні пам'ятки, зокрема пам'ятки ЮНЕСКО: замок Цвінгер, церкву Святої Марії «Фрауенкірхе», оглянули сучасні спортивні споруди, гуляли берегами річки Ельби, що має фантастичний вигляд у нічний час. Наступного дня учні відвідали скарбницю саксонських правителів під назвою «Грюнес Гевьольбе», де екскурсії для учнів є безплатними, здійснили невелику прогулянку міськими парками та скверами. Після чого виїхали після обіду 17 червня до міста Нюрнберг, що знаходиться на річці Регніц. Воно є адміністративним центром землі Середня Франконія і відоме своїми традиціями ремесел і ведення торгівлі. У місті мешкає понад 900 тисяч жителів, воно відоме з X ст. як знаний торговий центр не лише Баварії, але й усієї Німеччини.

Тому, коли у другій половині дня, група прибула в місто Нюрнберг, всі були налаштовані чимнайшвидше познайомитися з цим баварським містом. У перший день після поселення у винайманій квартирі учасники подорожі пішли гуляти центральними вулицями міста; вони взяли участь у міському народному святі біля колишнього імператорського замку «Кайзербург» та відвідали перлини готичного мистецтва середньовічної католицької Німеччини – центральні собори Святого Лоренца та Святого Себальдіуса. Наступного дня учні оглянули меморіальний музей відомого німецького художника Альбрехта Дюрера, після чого були в Германському музеї на екскурсії. Під час екскурсій у музеях та старою частиною міста зустріли чимало земляків з України, які перебралися за останні 30 років до Німеччини.

У другій половині 18 червня група від'їхала до Аугсбурга, міста з 275 тисячами мешканців, адміністративної столиці Швабії. Воно розкинулося поблизу річки Дунай, на перетині річок Лех та Вертах. Місто Аугсбург виникло як один із фортечних осередків на місці військового табору древніх римлян, які перебували на цих землях у XV ст. до нашої ери. Саме місто отримало назву завдяки римському імператорові Августу, війська якого стояли гарнізоном тут, на перетині важливих торгових шляхів. Воно багато століть грало визначальну роль не тільки в історії Німеччини, але й усієї Європи. В Аугсбурзі спочивають вічним сном наші земляки – письменниця Ольга Косач (Олеся Зірка), яка народилася у Новограді-Волинському, та відомий

український поет Освальд Бурггардт (Юрій Клен). Увечері учні гуляли центром міста, що має свою чарівність. Учасники подорожі могли побачити численні давні будівлі, старі фонтани, древні храми в стилі готики, ренесансу, бароко, рококо і модерну. Серед них оглянули давню церкву Святої Анни, головну церкву євангельського лютеранства, збудовану у 1321 р. як католицький монастир братів кармелітів, що був сильно пошкоджений внаслідок пожежі 1640 р., та кафедральний собор Діви Марії, деякі інші храми. У 1640 р. церкву знову відбудували, після чого окремі прибудови і поліпшення храму тривали до 1563 р. З 1525 р. церква Святої Анни стає першою церквою євангельсько-протестантського напрямку, що керує новою лютеранською конфесією. Усі пастори Західної Волині першої половини ХХ ст., до речі, підлягали її юрисдикції і вважали цей храм святим. Зранку 20 червня відвідали центральне міське кладовище, де були поховання відомих людей перш за все католицького віросповідання, проте могили Олесі Зірки там не знайшли. Вона могла бути на іншому міському кладовищі. Пізніше нам стало відомо, що могила нашої відомої землячки була просто утилізована, так як закінчився термін оплати міським властям за місце на кладовищі. Нині це місце надано під поховання родичам іншої померлої особи.

А 19 червня була поїздка до столиці Баварії міста Мюнхена, де нині мешкає понад 1 мільйон 350 тисяч жителів. Воно було засноване монахами-католиками у VIII столітті н. е., згодом це поселення набуло в середні віки (історики називають 1158 рік) статус міста, що розташоване на річці Ізар. О 10 годині ранку група була уже в Українському Вільному Університеті, його виникнення і становлення має свою історію. Сам університет був заснований 1921 року у Відні, потім перебрався до Праги. Була утворена Рада, до якої увійшли професори Олександр Колесса, Станіслав Дністрянский, Іван Галицький, Володимир Старосольський і два представники від Товариства журналістів та письменників: Олександр Олесь та Володимир Кушнір. Університет із самого початку мав два факультети: філософський та правничий. Професорами у 1920–1930-х рр. були: на філософському факультеті – Дмитро Антонович, відомий знавець українського мистецтва, Іван Горбачевський, хімік світового рівня, Дмитро Дорошенко, відомий історик України, Олександр Колесса, відомий етнограф і діяч української культури, Степан Рудницький,

відомий географ України, Степан Смаль-Стоцький, філолог, один із перших академіків Української Академії Наук у Києві. На правничому факультеті були: Станіслав Дністрянський, відомий знавець міжнародного права, кандидат у депутати до Віденського парламенту; Ростислав Лашенко, історик українського права, Михайло Лозинський, Олександр Одарченко, економіст, професор Варшавського університету, Володимир Старосольський, вчений з теорії права, Сергій Шелухін, дослідник українського права, Федір Щербина, статистик, член-кореспондент Російської Академії Наук. Першим ректором університету обрано було професора О. Колесу. Тут навчався, а на початку 1930-х років працював наш земляк із Житомира Олег Ольжич. Після Другої світової війни УВУ перебрався до Мюнхена, де міська влада і уряд Баварії надавали йому постійно фінансову і матеріальну допомогу. Серед професорсько-викладацького складу університету працювали відомі українські вчені: Юрій Бойко-Блохін, педагог Григорій Ващенко, мовознавець Володимир Державин, Павло Зайцев, Володимир Кубійович, Зенон Кузеля, Олександр Кульчицький, Іван Мірчук, Олександр Оглобин, історик Наталія Полонська-Василенко, Іван Раковський, Ярослав Рудницький, Вадим Щербаківський, Юрій Старосольський, Іван Кошелівець та інші. Нині цей університет є приватним, у ньому навчається 260 студентів не лише з України, але й з усієї Європи. Про це нам повідомила під час прийому ректор УВУ, професор Марія Пришляк. Слід сказати, що наша група була першою учнівською групою з Житомирщини та інших областей України, яка офіційно відвідала Український Вільний Університет. У подарунок бібліотеці УВУ було передано групою останні книги наших краєзнавців, науковців та поетів Звягельщини, а також путівник по музею Лесі Українки. Уся література була прийнята з вдячністю. Натомість Новоград-Волинських учнів ознайомили з окремими оригіналами праць і переписки відомих українців, що зберігаються у фондах бібліотеки, проте окремі документи ще вимагають наукового аналізу. Є в університеті і переписка відомого німецького краєзнавця Ніколауса Арндта з українськими вченими – працівниками навчального закладу.

Слід сказати, що група прибула на запрошення УВУ, про що свідчать окремі уривки переписки учителя німецької мови В. В. Вітренка з керівництвом університету. Так, зокрема, канцлер

університету п. Євгенія Кізер, з якою учитель зв'язався за допомогою колишньої учениці Тетяни Слободської, яка закінчила в Німеччині університет і нині працює менеджером на фірмі Лінде, писала у кінці травня: «Шановний пане Вітренко! За проханням пані Слободської висилаю Вам підтвердження, що ми будем раді зустріти Вас і Вашу групу учнів в Українському Вільному Університеті! Будь ласка, надішліть мені точну дату і час запланованого візиту. У тижні з 17.06. – 22.06. ми маємо звичайний графік роботи. Прошу зауважити, що наш Університет є дуже маленькою установою з невеликою бібліотекою. Огляд всього приміщення і бібліотеки займе щонайбільше 1,5–2 години. Щирі вітання, доктор Євгенія Кізер, канцлер. І німецькою мовою: (Mit besten Grüßen Dr. Evgenia Kiser, Kanzlerin)» і тут же вказувалася адреса УВУ: «Ukrainische Freie Universität in München, Barellistraße 9 A, D-80638 München» [2: арк. 31].

Після обіду учні відвідали літню резиденцію баварських королів замок Німфенбург, екскурсія у якому для учнів є безкоштовною, та англійський сад, а також оглянули міський цвинтар «Вальдфрідгоф», де прикріпили до могили провідника ОУН Степана Бандери чорно-червоний прапор з нагоди 90-річчя цієї організації, переданий нам Новоград-Волинською міськрайонною організацією Братства вояків ОУН-УПА ім. Романа Шухевича. До речі, у Житомирській області 2019 рік було оголошено «Роком Степана Бандери». На кладовищі зустрілися з одним молодим українським перевізником із Нововолинська на ім'я Валерій. Він розповів учням, що два роки перебував у добровольчому батальйоні на сході України в рамках АТО, а нині уже втретє у цьому році приходить на цвинтар у Мюнхені, за його словами, «на побачення із Степаном Андрійовичем Бандерою», якого вважає своїм духовним наставником. Цей перевізник допоміг прикріпити до надгробка чорно-червоний прапор, який нам вручила організація Братства ОУН-УПА з міста над Случем. Потім учні гуляли центром Баварської столиці, побували на Марієнплац та в церкві «Фрауенкірхе», цьому архітектурному шедеврї пізньої готики, що стала символом міста. У 1468 р. було закладено перший камінь цього величного храму, який служив фамільною усипальницею баварської королівської династії Віттельсбахів. Собор було побудовано під керівництвом архітектора Йорга фон Гальсбаха, обидві стометрової висоти башти собору були споруджені у 1525 р. Учні помилувалися

архітектурними оздобленнями Старої та Нової ратуш із годинниками-курантами, іншими символами баварської столиці. Вони пройшли вулицями Мюнхена близько 10 кілометрів аж до річки Ізар, побачили дорогою багато історичних споруд і пам'ятників, серед яких будівлі найбільшого у світі Технічного музею та пам'ятник «залізному канцлеру» Німецької імперії Отто фон Бісмарку.

20 червня перед обідом наша делегація відбула у Нижню Франконію, у містечко Візентхайд, де проживав наш земляк із Рівного, колишній голова німецького краєзнавчого товариства «Волинь», архітектор, історик і журналіст **Ніколаус Арндт**. Його предки, які переселилися на Волинь у другій половині 19 століття, мешкали у нашому місті та поблизу нього. Ніколаус Арндт сприяв становленню проекту міжнародного учнівського обміну між німецькою гімназією у Візентхайді та українською гімназією імені Лесі Українки у Звягелі (Новограді-Волинському). Після екскурсії населеним пунктом учні відвідали тамтешнє кладовище. На цьому вічному місці спочинку упокоївся цей знаний краєзнавець, патріот України і Німеччини. Членами делегації було насипано у верхній частині могили українську землю та посаджені на ній українські літні квіти – чорнобривці, які так любили етнічні німці. Потім делегація відвідала садибу родини Арндтів.

Візентхайд також є родовим помістям графської родини фон Шьонборнів. 1721 року архієпископ Вюрцбурга, Майнца і Бамберга граф Лотар Франц фон Шьонборн отримав від імператора Австро-Угорської імперії у подарунок чималі землі на українському Закарпатті. Він послав туди два полки своїх солдатів, які в мирному житті були селянами, займалися землеробством та ремісництвом і мали родини. Взявши жінок і дітей, забравши домашній скарб, вони вирушили пішки до нового місця призначення. Чимало з них принесли з собою виноградну лозу, символ Нижньої Франконії, що прижилася досить непогано на українських землях. Разом з усім своїм селянським реманентом і родинами німецькі солдати-селяни прибули в регіони Мукачєвого, Берегового і Ужгорода, де насадили виноградні плантації, заклали колонії і побудували графу замки. В Ужгородському замку, що нині є історичним музеєм, до цих пір стоять зроблені німецькими майстрами меблі, де вирізані силуети їхнього повелителя. Декілька міст у Західній Україні і сьогодні на своїх гербах мають родовий герб графів

фон Шьонборнів із зображенням Лімбургського лева. У колишньому замку графа Ервайна фон Шьонборна-Бухгайна Бергвар, подарованому йому австрійським імператором, розмістився після Другої світової війни відомий санаторій «Карпати», де лікують хвороби, пов'язані з ускладненнями при вагітності, серцевою недостатністю та нервовими захворюваннями.

У цей же день увечері була екскурсія маленьким населеним пунктом Пріксенштадтом, що отримало статус середньовічного міста ще в XV ст. У старій частині міста мешкає ледве 500 жителів, проте тут завжди повно туристів, багато невеликих готелів і кафе. Члени делегації мали змогу поласувати тутешніми фірмовими стравами, зробити власні фотосесії на фоні старих будівель і пейзажів. Ночували у селищі Бауденбах в окремій частині будинку.

21 червня зранку наша делегація відбула у місто Вюрцбург, зробивши невелику зупинку у Візентхайді для закупівлі сувенірів та подарунків додому. Місто Вюрцбург розташоване на річці Майн, воно є столицею землі Нижня Франконія. Вперше місто згадується під 704 роком, тривалий час воно було резиденцією архієпископів, що носили титул єпископів-управителів Майнца, Вюрцбурга і Бамберга. Під час військових походів єпископ очолював армію, а в мирний час займався духовними справами та справами своїх підлеглих. Нині у Вюрцбурзі мешкає близько 135 тисяч жителів. Тут міститься відомий університет, ректором якого був знаний фізик Конрад Рьонтген. Учні оглянули фортецю Марієнберг, пройшли старим мостом через річку Майн, взяли участь у міському святі, відвідали музей історії Вюрцбурга, центральний собор міста, погуляли алеями Вюрцбурзької резиденції – пам'ятки архітектури ЮНЕСКО європейського значення.

22 червня зранку учні відвідали місто Ебрах, одну із резиденцій Вюрцбурзьких архієпископів, помилувалися прекрасним собором і відкритою оранжереєю-садом троянд, оглянули деякі інші архітектурні споруди. Після чого шлях проліг у місто Бамберг, що отримало, як і Рим, назву міста на семи пагорбах. Засновано воно було у VII столітті н. е., розташоване на річці Регніц, що за десять кілометрів від нього впадає у річку Майн. Обидві ріки є судноплавними. Нині місто є адміністративним центром Верхньої Франконії, тут мешкає близько 80 тисяч жителів. У 1993 році Бамберг було внесено у список Всесвітнього спадку ЮНЕСКО. Це єдине німецьке місто із визначними

архітектурними спорудами, яке майже не постраждало під час англо-американських бомбардувань у період Другої світової війни. Воно сьогодні відоме туристам також як і центр пивоваріння, чи не тому вони охоче відвідують це місто. Наша група відвідала центральний собор, де поховані римський папа Климент II, імператор Німеччини Гайнріх II і його дружина Кунігунда, яка тривалий час разом із своїм чоловіком правила Німеччиною, а також баварський король Конрад III. Учні оглянули трояндовий сад, де зробили ряд персональних фотосесій, а також прогулялися центром міста до річки Регніц із старою ратушою. Надвечір виїхали в сторону Польщі. У Дрезден не заїжджали. Ночували у гостелі неподалік Кракова.

23 червня після сніданку група виїхала до України. Оскільки усі стомилися, то вирішили не заїжджати у Краків. А їхати прямо до польсько-українського кордону. Його перетнули за 45 хвили і вже близько 19 години прибули до Новограда-Волинського. Якихось інцидентів під час подорожі не було, усі учні повернулися неушкодженими додому. Наступного дня провели підсумкову нараду, присвячену подорожі, спільно з учнями і батьками. Які ж враження залишилися в ліцеїстів від подорожі?

Коханівська Юлія, 11 клас: «Щоденні тривалі піші прогулянки туристичними вуличками німецьких міст запам'ятаються мені на все життя. Подорожі по великих містах Вюрцбургу, Дрездену, Кракову, Нюрнбергу, Аугсбургу, Мюнхену доповнювалися подорожами по Бамбергу, Візентхайду, Пріксенштадту, Ебраху, що мають свою неповторну атмосферу. Я мала змогу перевірити свої знання з німецької мови».

Ляшук Ірина, 9 клас: «Після поїздки до Німеччини у мене залишилося надзвичайно багато позитивних кражень та емоцій. Найкращі мої спогади пов'язані з містами Дрезден і Мюнхен. Мені сподобалась велика кількість зелених насаджень у парках і скверах та їх доглянутий вигляд. Я насолоджувалася прогулянкою живописним парком-садом Німфенбург, у якому колись була резиденція баварських королів. На території парку є багато водойм, де плавають лебеді, качки і сила-силенна риби. Місцеві жителі і відвідувачі парку піклуються про них і підгодовують. Ми оглянули багато пам'яток архітектури. Серед них не було жодної, що перебувала б у занедбаному стані. Держава та міські власті піклуються про їх збереження. На дорогах здебільшого

немає «латок», звичних в Україні. Під час їзди відчуваєш різницю між німецькими та українськими дорогами. Проте українські страви мені видаються значно смачнішими».

Шовков Данило, 9 клас: «Я зміг подивитися, оглядаючи музеї у Нюрнберзі і Мюнхені, як жили люди в середньовіччі, чим вони займалися. Наскільки чесно ставилися до своїх обов'язків. Очевидно, це збереглося у них і донині. Під час ночівлі в гостелах справно працюють туалети та душові кімнати, постояльцям завжди видається лише чиста білизна».

Мітленко Яна, 10 клас: «Німеччина і Польща – це дійсно інший рівень життя. Обідали ми в кафе, але часом готували самі вечерю і сніданок у квартирах, що їх нам надавали господарі. Кухонного начиння було вдосталь. Звичайно, під час багатоденної подорожі було важко, але побачені пам'ятки історії і культури варті деяких незручностей».

Іщенко Кристина, 9 клас: «Мені найбільше сподобався Український Вільний Університет у Мюнхені. Його ректор пані Марія Пришляк розповіла про історію навчального закладу, де нині навчається 260 студентів, про відомих українських учених, що сприяли його становленню. Перебуваючи у чужій країні, вони здійснили подвиг, сформувавши знаний у всій Європі виш».

Хмільовська Мирослава, 11 клас: «Німеччина – це країна, де немає нічого неможливого, у якій здійснюються, здається, усі мрії. Увесь час ця країна дивувала мене своїми історичними і культурними пам'ятками, вражала своїми казковими пейзажами, показувала мені гостинність свого народу... Візит до Німеччини подарував незабутні враження і роздуми, які залишаться надовго» [3].

Такі враження від мандрівок влітку чужими-близькими нам країнами залишилися у наших ліцеїстів; вони не лише спонукають до роздумів і порівнянь, але й заставляють більш цілеспрямовано здобувати знання, аби зробити подальше життя у нашій країні схожим на життя пересічних громадян у Європі. Адже Україна – це європейська країна з давніми традиціями!

А восени ліцеїстів очікувала ще одна поїздка до Німеччини. Так, з 11 по 20 жовтня невелика група учнів 9 класу ліцею ім. Лесі Українки на чолі з учителем німецької мови В. В. Вітренком була запрошена прибути на святкування 20-річного ювілею обміну між навчальними

зкладами міста Новограда-Волинського і Візентхайда (Нижня Франконія). Участь у цій мандрівці брали також учасники першої подорожі у 1999 році, колишні десятикласники міської гімназії Олександр Дебич (після закінчення Київського університету працює перекладачем в галузі кіно) та Ірина Бандилко (Назарова), яка нині працює в одній із Київських середніх шкіл учителькою німецької мови. Усі учасники подорожі мешкали в німецьких родинах, тільки делегація нашого ліцею імені Лесі Українки мешкала в motelі у середньовічному маленькому місті Пріксенштадті, що за три кілометри від Візентхайда. Учні побували в рамках навчально-культурної програми у містах Баварії – Візентхайді, Вюрцбурзі, Ебрасі, Нюрнбергу, Мюнхені, Пріксенштадті, де з ними проводилися екскурсії українським учителем та його німецькими колегами, відвідали музеї та собори, побували на уроках у німецькій гімназії. 13 жовтня в приміщенні школи відбулося урочисте святкування 20 роковин початку проекту взаємного обміну між українськими навчальними закладами – гімназією ім. Лесі Українки (ліцеєм № 1), ліцеєм № 4 – та німецькою гімназією у місті Візентхайд. Під час святкування виступили директор німецької гімназії Г. Кірх, перший бургомістр міста доктор В. Кнаер, депутат Баварського ландтагу Барбара Беккер, голова спілки «Баварське молодіжне коло» Макс Фак (його спілка несе основні фінансові витрати щодо впровадження цього проекту), нинішній керівник проекту учителька гімназії М. Шенк, координатор проекту В-Д. Гуч, представник України в землі Баварія Б. Шевченко, перші учасники обміну О. Дебич та І. Бандилко (Назарова), яка нині працює учителем німецької мови у м. Києві, організатор проекту з українського боку В. Вітренко, який розповів про історію започаткування міжнародного учнівського обміну. Він вручив директору німецької школи картину «Богдан Хмельницький біля Звягеля» місцевого художника В. Фурмана, а голова спілки М. Фак отримав подяку від Новоград-Волинського міського голови і подарунок. Кошти на придбання картини, сувенірів і подарунків профінансували родини колишніх учасників обміну В. І. Перерви, О. П. Махновецького, Т. С. Слободенюк, Ю. М. Дебича, Л. А. Онопрійчук та інших. Подяку отримала від дирекції школи і директорка ліцею № 4 В. А. Сільвертнюк, яка разом з учителями німецької мови українського закладу прибула на святкування цієї події. Наступного дня відбувся прийом у першого бургомистра доктора

В. Кнаера, під час якого він вручив подяку В. Сільвертюк, а та вручила йому картину, інкрустовану бурштином.

У Мюнхені учні та вчителі ліцеїв №№ 1, 4, окрім екскурсії старою частиною міста, відвідали спільно з учнями німецької гімназії резиденцію баварських королів Німфенбург, стали учасниками зустрічі в Баварському парламенті з його депутатом Барбарою Беккер, колишньою ученицею гімназії у Візентхайді. Депутат вручила подяку українській директорці щодо роботи її ліцею над проєктом міжнародного обміну, а учитель ліцею ім. Лесі Українки В. Вітренко вручив їй подарунок – коробку українських цукерок виробництва Житомирської фабрики. У минулу п'ятницю відбувся прощальний вечір, у якому взяли участь учасники німецькі вчителі, задіяні у проєкті, члени родин, які постійно надавали притулок українським учням під час їхнього перебування в Німеччині. Під час вечора відбувся показ слайд-фільму щодо історії українсько-німецького обміну, а також невеликий концерт, під час якого виступили учні ліцею № 4 та представники ліцею ім. Лесі Українки. Його учителю німецької мови була вручена Почесна відзнака першого бургомистра м. Візентхайда доктора В. Кнаера. Відповідно подяки обласної ради, сувеніри та подарунки В. Вітренко вручив В.-Д. Гучу, М. Шенк, подяки міського голови та управління освіти і науки були вручені ним 10 німецьким колегам і родині нашого земляка, нині покійного Н. Арндта, – усі вони брали активну участь у проєкті міжнародного обміну між українськими школами №№ 1, 4 нашого міста та німецькою школою із Візентхайда. Усі вони були запрошені взяти участь у святкуванні в кінці липня наступного року Всеукраїнського літературно-мистецького заходу «Лесині джерела» у Новограді-Волинському. 20 жовтня усі учасники подорожі повернулися додому. Ось деякі рядки із вражень українських дев'ятикласників з Новоград-Волинського ліцею ім. Лесі Українки.

Даша Оніщенко: «Екскурсії, що проводилися для нас німецькою мовою, були насичені значною інформацією. Урок англійської мови, у якому ми взяли участь, проводив учитель, який сам є носієм англійської мови. Дуже вразила архітектура німецьких міст. Пам'ятники архітектури постійно реставруються, адже німці бережуть свою історію. Вулиці завжди прибрані, ми не помітили якихось куп сміття, хіба що за винятком автовокзалу у Нюрнберзі. Німці відзначаються гарними манерами, завжди привітні і готові допомогти

іноземцю. Те, що я мала змогу під час поїздки спілкуватися безпосередньо з носіями мови, буде хорошим досвідом і практикою для мене. Єдине, що здивувало, це досить великі порції в кафе і ресторанах, з'їсти які буває майже неможливо. Але цей мінус ніщо, порівняно з іншими плюсами нашої подорожі».

Аліна Кухарчук: «На уроках ми практично познайомилися із системою освіти в Німеччині, з доброзичливими стосунками між учнями і учителями. Дуже цікавими були екскурсії в музей відомого художника Альбрехта Дюрера у Нюрнберзі, прекрасні фрески і красиви міської ратуші Мюнхена, строгість архітектури багатьох храмів, які ми побачили, своєрідний куточок Греції в самому центрі Баварської столиці, успішний розвиток малих міст в різних регіонах Баварії. Сподіваюсь, що вдасться ще раз зустрітися з Німеччиною.

Маша Вітренко: «Мені дуже сподобалося саме приміщення гімназії у Візенгайді, оформлення класних кімнат. Приємне враження залишило наше перебування в готелі у середньовічному місті Пріксенштадті. Дуже смачна у німців їжа; все має чистий, акуратний вигляд і дуже комфортно. От тільки поїздка на автобусі тривала 24 години, що дуже стомлює для нас».

Під час подорожі вчитель німецької мови В. В. Вітренко, працюючи за індивідуальним планом, відвідав Український вільний університет, де мав півгодинну зустріч з її ректором професором **Марією Пришляк** та канцлером **Євгенією Кізер**. Він проінформував їх про краєзнавчу діяльність місцевих істориків і літераторів, про підготовку до конференції з нагоди низки ювілеїв, об'єднаних символом національної єдності українців, а також про наслідки міжнародного обміну між навчальними закладами Новограда-Волинського і німецькою гімназією, про зв'язки українців з їхніми колишніми земляками, які нині перебувають в Німеччині. Марія Пришляк зазначила позитивний момент отримання колишніми учасниками проекту міжнародного обміну вищої освіти в Німеччині і вказала на необхідність застосування отриманих знань у себе на Батьківщині – в Україні. Було підкреслено велике значення вивчення науковцями та вчителями історії національних меншин у краї, їхні взаємні впливи, що зміцнює повагу між людьми різних національностей. У подарунок для музею-садиби родини Косачів були передані книги від УВУ.

Під час зустрічі з українською докторанткою, яка готує дисертацію в Мюнхенському університеті з проблеми ефективності співпраці українських та німецьких шкіл в рамках міжнародного обміну, їх внеску у європейську інтеграцію, було проаналізовано успіхи шкіл Житомирської області за останні п'ять років, зокрема у вивченні німецької мови. Бралися за основу такі критерії, як кількість переможців обласних мовних олімпіад; конкурсів-захистів творчих робіт в рамках Малої академії наук з проблеми німецької мови, освіти і культури етнічних німців; участь у взаємних проєктах українських і німецьких шкіл на сучасному етапі; участь самих учителів в обласних і республіканських семінарах, наукових і практичних конференціях; опублікування ними в наукових журналах і збірниках статей, книг, монографій; перемоги педагогів в обласному і загальнодержавному конкурсах «Кращий за професією», а також участь в інших заходах спільно з їхніми вихованцями. Відзначалося за наявними результатами, що стабільно працюють у цьому напрямку вчителі німецької мови Житомирських шкіл №№ 16, 23, 8, ліцею для обдарованих учнів обласного центру, Бердичівської школи № 12, Новоград-Волинського ліцею ім. Лесі Українки. У той же час відзначалося, що міський ліцей № 4 за підсумками мовних олімпіад обласного рівня, ЗНО та іншими чинниками займає досить скромне місце. Так, у 2019 році випускники цього ліцею, які поглиблено вивчали німецьку мову (учителька О. Опанасюк), показали за результатами ЗНО досить посередні результати, набравши від 118 до 163 балів із двохсот можливих. При тому, що більшість із випускників школи додатково працювали з репетиторами. Досить блідо виглядає і кількість переможців ліцею на обласних олімпіадах з німецької мови; практично вказаний ліцей не має переможців у рамках шкільної МАН. Про наукові статті учителів з учнями годі і говорити. Єдиним вагомим плюсом є участь школи у проєкті міжнародного учнівського обміну. Така ситуація пояснюється передусім не лише недостатнім вмінням учителів німецької мови зацікавити своїм предметом учнів, показати їм реальні перспективи вивчення німецької мови, але і їх педагогічною кваліфікацією; тобто це стосується знання учителями свого предмета, бажання працювати з дітьми «понад зарплату» і постійної роботи над собою, над мовою.

У цій царині ведучим залишається ліцей ім. Лесі Українки, що відзначається стабільно високими результатами його вихованців на

обласних олімпіадах з німецької мови і ЗНО, значною кількістю наукових статей його вчителя і учнів та участю в конференціях, практичних семінарах і наукових проєктах з німецькою стороною. Так, за цей час лицей імені Лесі Українки має більше 70 переможців обласної олімпіади з німецької мови та переможців обласного етапу конкурсів-захистів наукових робіт з історії і культури німців Волині, написаних в рамках МАН; біля 10 учасників 4-го етапу олімпіади з німецької мови і 3-го етапу конкурсу-захисту наукових робіт в рамках МАН; у наукових збірниках опубліковано близько 25 наукових статей учнів, присвячених культурі, літературі та історії етнічних німців Волині. А всього за останні 20 років Німеччину в рамках проєктів обміну відвідало понад 170 українських гімназистів; у склад делегацій я на прохання колишнього завідувача ІМЦ управління освіти і науки міської ради П. К. Ліневича включав переможців обласних олімпіад з німецької мови зі шкіл №№ 2, 4, 5, 7, 11 та учителів, які викладали німецьку мову, з міських шкіл №№ 2, 4, 5. Під час візиту німецької делегації в Новоград-Волинський до участі в проєкті залучалося набагато більше учнів гімназії. На сьогодні відомо про 38 колишніх учасників проєкту німецько-українського обміну, що отримали вищу освіту за кордоном. Двоє з них пов'язали свою долю з Росією. Чотири отримали вищу освіту у Польщі, один в Італії, два в Австрії. Решта отримали вищу освіту або продовжують навчатися в Німеччині. Мова йде про різні спеціальності. Проте колишні учасники міжнародного обміну добре асимілювалися в німецьке суспільство і знайшли там свою нішу. Двоє з них захистили дисертації (**Валерія Добривечір** при Національному університеті України «КПІ» і **Марія Павлюк** (у Швеції), дві колишні учасниці проєкту це **Харченко Альона**, яка закінчила у цьому році університет Людвіга Максиміліана у Мюнхені, і **Онщенко Настя**, яка закінчила також у цьому році Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, працюють нині над своїми дисертаціями. Німецьку мову у Києві, як уже було сказано, викладає учасниця першої поїздки в Німеччину **Бандилко (Назарова) Ірина**; з іноземними мовами пов'язав також своє життя учасник першої поїздки в рамках міжнародного учнівського обміну **Дебич Олександр**, випускник національного університету України «КПІ», спеціаліст з технічного перекладу. Він активно займається також літературним краєзнавством. Закінчили німецькі виші і успішно працюють в ФРН

колишні учасники проєкту **Вітренко Вікторія, Гуменюк Юлія, Дідик Ольга, Дикун Любов, Лободзінська Наталія, Слободська Тетяна** та інші колишні гімназисти з міста над Случем. Навчаються нині у німецьких вишах колишні учасники проєкту міжнародного учнівського обміну, випускники міської гімназії **Дарина Гацька, Роман Зубар, Денис Сороколстов** та інші. І до сьогодні тривають міцні дружні зв'язки між німецькими і українськими родинами, колишні учасники проєкту обмінюються не лише листами по інтернету, але й подарунками, відвідують один одного у дорослому житті, а дехто уже й знайшов за кордоном свою половину.

Під час відвідання Баварського парламенту вчитель Валентин Вітренко мав 20-хвилинну розмову з його депутатом **Барбарою Беккер**, яка закінчила гімназію у Візентхайді. Він розповів про історію створення проєкту та його перебіг. При цьому відзначалася велика роль нашого земляка Ніколауса Арндта з Рівного, тодішніх керівників міської ради у 1999–2001 роках В. І. Загрівого та М. О. Іванюка, які фінансово забезпечили перші подорожі українських гімназистів до Німеччини. Розповідаючи про історію створення проєкту, В. В. Вітренко вказав, що німецькі біженці з території Судетів (Чехія) та Західної Волині, що спершу перебували у Вартегау, після Другої світової війни оселилися у Візентхайді та довколишніх селах; вони вирішили створити для своїх дітей гімназію. Частину приміщень під нову гімназію проєктував, до речі, наш земляк з України пан Арндт. Коли український учитель на запрошення Ніколауса Арндта приїхав у 1997 р. у містечко для участі у науковій конференції, що проводилася під егідою краєзнавчого товариства етнічних німців Волині, головою якого тоді був п. Арндт, то дізнався, що місцева гімназія уже декілька років проводить обмін між учнями і учителями з чеського міста Ліберець (до виселення німців – Райхенберг). В. Вітренко запалився ідеєю створити такий самий обмін і з українською гімназією імені Лесі Українки з Новограда-Волинського, адже місто розташоване майже в самому центрі Волині. Зустрівся з керівництвом німецької гімназії і за допомогою п. Арндта передав їм своє прохання і план щодо початку обміну, який був морально підтриманий Н. Арндтом. Після чого була зустріч у 1998 р. з міністром закордонних справ, нашим земляком Б. І. Тарасюком, який порадив написати відповідне звернення від депутата обласної ради до українського дипломатичного

представництва у Мюнхені. Борис Іванович пообіцяв проконтролювати розгляд цього звернення. І уже у другій половині листопада 1999 р. виїхала перша невелика група учнів з учителем мікроавтобусом до Візентхайда, а через два роки поїхала ще одна група з двома вчителями. У 2001 р. був перший візит групи німецьких гімназистів лінійним автобусом до Новограда-Волинського. Учитель розповів про створення спеціального рахунку при гімназії для проєкту, про пошуки спонсорів з українського боку для реалізації проєкту. Витрачання зібраних коштів контролювалося не лише дирекцією школи, але й створеною радою батьків, діти яких були задіяні в проєкті міжнародного обміну. У зв'язку з тим, що дирекція міської гімназії ім. Лесі Українки згодом відмовилася від участі у цьому проєкті, його за рекомендацією тодішнього завідуючого ІМЦ П. К. Ліневича було передано впродовж 2014 року до міської школи № 4, яка з наступного року розпочала вести самостійно даний проєкт. Учні міської гімназії мали змогу надалі майже щорічно відвідувати Німеччину лише в рамках наукового проєкту, що його упровадив учитель німецької мови з товариством етнічних німців «Волинь». Валентин Вітренко розповів, що історія проєкту висвітлена у книзі, яку він написав 2017 року [4]. У минулому році ця книга стала лауреатом премії обласної ради. Пані Б. Беккер попросила книгу в її автора для бібліотеки Баварського ландтагу.

Делегація з лицею ім. Лесі Українки також відвідала родину **Ардтів**, спілкувалася з його сестрою Т. Штебнер, яка родом з Корецького району, та дружиною покійного Ніколауса Ардта Елізабет Ардт. Родині були вручені від делегації подарунки. Також відвідали могилу **Ніколауса Ардта** на місцевому цвинтарі. Увечері учасники делегації були запрошені родиною у кафе в селищі Абтсвінд на вечерю, під час якої обговорювалася подальша участь українських лицеїстів у вивченні історії, освіти і культури волинських німців нашого краю [5].

Учитель В. В. Вітренко провів також ряд зустрічей з іншими особами, які були причетні до історії проєкту міжнародного обміну та етнічних німців України. Підсумки подорожі з нагоди 20-річного ювілею були висвітлені в німецькій газеті «Майн-Пост» [6], створено слайд-фільм, що буде використовуватися на уроках німецької мови. Слід також відзначити, що усі витрати української делегації щодо розміщення у готелях, переїзду на екскурсії, оплата квитків

з Новограда-Волинського до Візентхайда і на зворотню дорогу, а також харчування учнів і дорослих взяла на себе німецька сторона, за що їм висловлюється щира подяка.

Література та джерела

1. Из власного архіву Вітренка В. В. Папка «Костриця М. Ю.». Арк. 12.
2. Листування з офіційними установами в Німеччині. Папка УВУ. Арк. 31.
3. Лесин край. Чернівці : ФОП С.М. Ключук, 2019. № 27. 4 липня.
4. Вітренко В. Педагог, спрямований у майбутнє : монографія. Житомир : Рута, 2017. С. 428–497.
5. Володимиров В. 20 років українсько-німецькому обміну між школами. *Звягель*. 2019. № 45. 7 листопада.
6. Andreas Stöckinger. 20 Jahre Freundschaft mit der Ukraine / *Main-Post* von 15. Oktober 2019. – Verlag «Main-Post GmbH», Würzburg.

ДОДАТКИ

Міжнародний учнівський обмін між гімназією імені Лесі Українки м. Новограда-Волинського і німецькою гімназією м. Візентхайда (Баварія) з 02.04.2013 по 13.04.2013 року

Тема «Зниклі сусіди – що залишилося після них?»

Вівторок, 02.04.2013, 8.30: Від'їзд учнів від автобусного вокзалу Кітцінгена до Нюрнберга і звідти рейсовим автобусом до Новограда-Волинського.

Середа, 03.04.2013, бл. 11.00: Прибуття в м. Новоград-Волинський, розподіл згідно з планом по квартирах українських старшокласників, відпочинок з дороги.

17.30: Зустріч українських і німецьких учителів у кафе «Анабель», уточнення програми перебування у квітні та планування програми перебування в німецькій гімназії на жовтень 2013 року. Вечеря.

Четвер, 04.04.2013, 8.30: Прийом в школі. Знайомство зі школою, відвідання уроків.

10.30: Початок роботи над темою в парних групах.

12.15: Відвідання музею-садиби родини Косачів.

12.45: Виступ Вітренка В. В. на тему: «Історія міста Новограда-Волинського та українсько-жидівські, українсько-польські і українсько-німецькі стосунки у XIX–XX століттях».

13.30: Обід в кафе «Казка».

14.30: Спільна екскурсія містом, відвідання жидівського кладовища спільно з представниками місцевої юдейської общини та місцевої синагоги (Майстер Л.).

18.00: Зустріч з керівниками юдейської громади (Дорфман Р.).

П'ятниця, 05.04.2013, 8.30: Відвідання уроків у гімназії.

10.30: Робота над темою в парних групах.

13.30: Обід в кафе «Казка».

14.30: Відвідання колегіуму, будівля якої була побудована німецькою будівельною фірмою «Гох-Тіф», та об'єктів колишньої «сталінської» оборонної лінії.

18.00: Засідання шкільного Євроклубу.

Субота, 06.04.2013, близько 7.00: Одноденна екскурсія в Київ. Відвідання музею Другої світової війни і Печерського монастиря, знайомство з пам'ятками архітектури, культурним спадком німецьких архітекторів.

14.00: Обід в кафе «Козацька хата». Прогулянка Хрещатиком, Володимирською гіркою і однойменною вулицею.

19.30: Від'їзд із Києва до Новограда-Волинського.

Неділя, 07.04.2013: За планами українських родин. (Виїзд на природу в Городницький заказник).

Понеділок, 08.04.2013, 8.30: Відвідання уроків.

10.30: Робота над темою в парних групах.

12.30: Відвідання майстер-класу з предмета «Трудове навчання» в 6 кл.

13.30: Обід в кафе «Казка».

Після обіду: 14.00: Екскурсія по місту спільно з представниками німецької меншини (**Юрко Ірина**).

15.30: Відвідання шкільного музею і участь у заході «Козацька гра» на базі ЗОШ № 4.

Вівторок, 09.04.2013, 8.00: Екскурсія у Володарськ-Волинський музей дорогоцінного каміння із зупинкою в смт Пулин (Червоноармійську).

12.30: Відвідання Житомирського музею космонавтики.

14.00: Обід (їдальня облдержадміністрації).

15.00: Зустріч в обласному управлінні освіти і науки. Огляд педвиставки, де представлені учнівські роботи.

Середа, 10.04.2013, 7.30: Екскурсія у м. Острог (через Шепетівку).

9.00: Знайомство з університетом, бесіда із студентами, які вивчають німецьку та польську мови, відвідання замку князів Острозьких.

13.00: Обід в студентській їдальні.

16.00: Екскурсія в Рівненський краєзнавчий музей та музей бурштину.

18.00: Відвідання жіночого монастиря в місті Корці та місцевого музею (на зворотному шляху).

Четвер, 11.04.2013, 8.30: Відвідання уроків.

10.30: Робота над темою в парних групах.

13.30: Обід в кафе «Казка».

14.30: Конкурсно-розважальна програма «Ну-мо, дівчата» для 7–8-х класів НВК.

16.30: Прийом делегації міським головою Володимиром Загривим.

18.00: Прощальний вечір в кафе «Анабель».

П'ятниця, 12.04.2013, 8.00: Відвідання уроків, підсумкові зустрічі з учителями НВК.

11.00: Представлення результатів роботи над темою.

14.30: Обід в кафе «Казка».

15.00: Вільний час із українськими родинами: обмін сувенірами.

18.00: Від'їзд до Шепетівки автобусом.

19.45: Від'їзд потягом із залізничного вокзалу до Варшави.

Субота, 13.04.2013, близько 23.00: Прибуття в Кітцінген.

Розміщення німецьких учнів і вчителів в українських родинах

№ з/п	Прізвище та ім'я учня	Українська родина	Адреса	Телефон
1.	Аппольд Лавінія	Михнюк Тетяна	вул. Чехова, 10	36329
2.	Шульц Ганна	Гордійчук Даша	вул. Пушкіна, 11, кв. 24	23677
3.	Хоубен Леоні	Седлецька Яна	вул. Котляревського, 8	36101
4.	Менсінгер Леа	Мітленко Наталія	вул. Єрьомен-ка, 2, кв. 5	53089

5.	Рідль Верена	Гуменюк Юлія	вул. Л. Українки, 2-Б, кв. 24	093 1252600
6.	Бауманн Вера	Волкова Вікторія	вул. Замкова, 7, кв. 43	24390
7.	Дьолль Штефані	Парфенюк Валерія	вул. Ушакова, 28	35260
8.	Кьостлер Сара	Шталова Інга	вул. Воровського, 3, кв. 34	58492
9.	Будденберг Анке	Христюк Юлія	вул. Вокзальна, 19, кв. 6	20936
10.	Даллес Анна	Павленко Аліна	вул. Шевченка, 71, кв. 55	55873
11.	Каульфусс Александр	Лавренюк Тарас	вул. Шевченка, 1, кв. 40	53669
12.	Реннерт Фабіан	Скрицький Денис	вул. Гагаріна, 25- Б	20518
13.	Зайдель Патрік	Мельніков Сергій	вул. Житомирська, 29, кв. 72	21252
14.	Голлер Мануель	Котюк Юлія	вул. Кривоноса, 22/3	39522
Дорослі особи:				
15.	Рьозель Райнгольд	Люлевич Настя	пров. Пархоменка, 44	21936
16.	Брунш Астрід	Костюк Зіна	вул. Шевченка, 31, кв. 10	56269
17.	Зайдель Беата	Мельніков Сергій	вул. Житомирська, 29, кв. 72	21252
18.	Дьолль Герд	Парфенюк Валерія	вул. Ушакова, 28	35260
19.	Гуч Вольф-Дітер	Готель «Леон»	вул. Соборності, 37	20308

Вітренко В. В. 54587

Гімназія імені Лесі Українки (секретар) 52157

Керівник проєкту міжнародного учнівського обміну

В. В. Вітренко

Стан: 02.04.2013 р.

— о —

**ШКІЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК ОСНОВА ДЛЯ ФОРМУВАННЯ
ПРИРОДНИЧО-НАУКОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ
ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ
(з досвіду роботи Романова Віктора Арсентійовича)**

***Анотація.** У статті розповідається про форми та методи краєзнавчої роботи Романова В. А. – учителя географії, краєзнавця, тренера учнівської команди на туристичних та геологічних змаганнях, керівника краєзнавчого гуртка «Шукачі», засновника Меморіально-мінералогічного музею В. Г. Бондарчука. Відповідно до компетентнісної парадигми навчання природничим наукам, педагог широко застосовував краєзнавчий принцип у формуванні предметних компетентностей здобувачів освіти на уроках географії та в позаурочний час.*

***Ключові слова:** шкільне краєзнавство, природничі компетентності, діяльнісний підхід, краєзнавчий гурток, шкільний музей.*

Вступ. У складний час становлення української державності суспільний розвиток країни вимагає від педагогів виховання національно свідомих, патріотичних, соціально активних, творчих особистостей, адаптованих до реалій життя. Ці завдання сучасної освіти вдало реалізуються шляхом широкого застосування в освітньому процесі загальноприродничого та краєзнавчого компонентів.

Загальноприродничий компонент забезпечує формування в учнів основи цілісного уявлення про природу і місце людини в ній, пропедевтичну підготовку до вивчення окремих навчальних предметів, що сприяє розвитку ціннісних орієнтацій учнів у різних сферах життєдіяльності та їх адекватній поведінці в навколишньому природному середовищі. Здобувачі освіти не тільки засвоюють знання про природну і соціальну складову географічної оболонки Землі, а й формують комплексний, просторовий географічний образ своєї країни.

Краєзнавча робота за своїм змістом є надзвичайно різнобічною, інтегративною, застосовується при вивченні різних шкільних предметів

і сприяє активізації інтелектуальних, емоційних, мотиваційних та вольових якостей особистості, крім того, вона забезпечує поєднання вивчення основ наук із засвоєнням різних видів діяльності. Краєзнавчий компонент є дієвою формою зв'язку шкільної географії з життям, він дає змогу вчителю пов'язувати в єдине ціле процес навчання і виховання, перетворювати теоретичні знання учнів на конкретні вміння і навички, формувати в учнів широкий спектр світоглядних знань, сприяти соціалізації особистості.

Враховуючи важливу педагогічну та соціально-філософську сутність шкільного краєзнавства, цей напрям педагогічної творчості здавна досліджувався мислителями та науковцями. В Україні ідеї побудови освіти на засадах природовідповідності були розвинуті видатним просвітителем XVIII століття Григорієм Сковородою. У своїх узагальненнях він сформулював філософські ідеї «сродної праці», фактично заклали методологічні основи навчання і виховання через пізнання особистістю найближчого оточення і самої себе. На думку Григорія Савича Сковороди, «завдання навчання полягає у тому, щоб приводити до досконалості сутність, але якщо не народність, то що може зробити наука? Наука і практика – дочка натури» [4: 235].

Таким чином, перші теоретико-методологічні засади шкільного краєзнавства в Україні пов'язані з педагогічними ідеями природовідповідності освіти, водночас в своїй творчості Григорій Сковорода визначив ще один важливий педагогічний принцип – народності, який у подальшому теж став основою розвитку шкільного краєзнавства. Український філософ пропонував виховувати молодь через вивчення народних традицій рідного краю.

Велика заслуга в розробці концепції народності освіти належить Костянтину Ушинському, який доводив, що найбільш ефективною є школа, побудована на власних національних засадах та викладання здійснюється рідною мовою. К. Д. Ушинський писав, що дітей насамперед треба ознайомлювати не з винятковими явищами природи, а навчити їх знаходити цікаве в тому, що їх усюди оточує. Він рекомендував навчати географії «колом, що розширюється»: від знайомого до загального, від близького (свого краю) до далекого (всієї країни). У кожному районі, як зазначав учений, зосереджена маса відомостей: історичних, географічних, етнографічних, статистичних та інших, які вчитель повинен уміло використовувати [6: 351].

Традиція визначати краєзнавство через характеристику його освітньо-пізнавальних та діяльнісних властивостей збереглася і в педагогічній думці незалежної України. Микола Костриця вбачав суть краєзнавчо-туристичної роботи в школі у тому, щоб «відшукати, обґрунтувати і розкрити у взаємозв'язках і взаємозалежності всю сукупність особливостей, зосереджених на певній території, і дати таким чином комплексну генетичну картину життя цієї території у природному, історичному і соціально-економічному відношеннях» [3: 78].

Думку, що краєзнавчий принцип має невичерпний виховний і дидактичний потенціал і є могутнім засобом патріотичного, морального, естетичного і трудового виховання, утверджував також Романов Віктор Арсентійович – учитель географії Денишівської загальноосвітньої школи I–III ступенів імені В. Г. Бондарчука, краєзнавець, засновник Меморіально-мінералогічного музею В. Г. Бондарчука.

Виклад основного матеріалу. Народився Віктор Арсентійович 13 грудня 1953 р. у селі Аполонівка Солонянського району Дніпропетровської області. Вищу освіту здобув у 1978 р., закінчивши Мелітопольський державний педагогічний інститут за спеціальністю «Вчитель географії і біології». Першим і єдиним місцем його роботи була Денишівська школа, якій він віддав 43 роки життя. За час праці нагороджений знаком «Відмінник освіти» (1986 р.), званням «Старший вчитель» (2001 р.) та численними подяками і грамотами Управління освіти і науки Житомирської облдержадміністрації.

Віктор Арсентійович ставив і розв'язував проблему формування в молоді інтересу до пізнання рідного краю, екологічної свідомості. Його педагогічна праця була орієнтована на підвищення ефективності навчально-виховного процесу з метою формування компетентнісної особистості, яка здатна не лише засвоювати знання і вміння, але і досконало знає природу та історію рідного краю, поважає традиції і звичаї свого народу.

У 1979 р. Віктор Романов заснував при школі краєзнавчий гурток «Шукачі», члени якого проводили пошуково-дослідницьку роботу з вивчення природи рідного краю. Найпоширенішим і найцікавішим видом туристсько-краєзнавчої роботи Віктора Арсентійовича були туристичні походи. Надовго запам'яталися учням походи та експедиції

річками Тетерів (від витоку до м. Радомишль), Случ, Роставиця. Їхньою метою було вивчити характер течії, русла річок, свій населений пункт, область, господарські і культурні центри, історичне минуле і перспективи на майбутнє, познайомитись з людьми, їхніми заняттями.

Василь Сухомлинський підкреслював, що «подорожі рідним краєм з палицею в руках, рюкзаком за плечима так само необхідні, як читання хорошої книжки. Хто пройшов уроки отрочтва і ранньої юності сотні кілометрів по рідній землі, тому доступне велике почуття любові до Батьківщини...» [5: 114]. Педагогічна цінність походів полягає в тому, що вони одночасно розкривають великі можливості всебічного ознайомлення учнів з багатограним життям, природою, історією і культурою рідного краю. В умовах походу більш рельєфно виявляються характери дітей, їхні інтереси, ставлення до друзів, праці, формується повноцінна особистість.

З 1997 р. гурток «Шукачі» працював на базі шкільного мінералогічного музею, і кожна експедиція мала на меті поповнення фондів музею цікавими зразками гірських порід і мінералів. Для забезпечення наступності в роботі гуртка, цілеспрямованого розширення і поглиблення знань учнів, для розвитку в них практичних умінь і навичок Віктор Романов формував стабільний склад гуртка, учні систематично займалися красезнавчою роботою з 6 по 11 клас. Педагог організував роботу за принципом своєрідної естафети «покоління» юних красезнавців: наступне покоління поповнює відомості про свій населений пункт, здобуті попереднім, і зберігає результати його досліджень.

Гуртківці щороку брали активну участь у обласних еколого-геологічних та туристсько-краєзнавчих змаганнях, де команда Денишівської загальноосвітньої школи I–III ступенів імені В. Г. Бондарчука завжди проявляла волю до перемоги та показувала відмінні результати в різних номінаціях. Під керівництвом Віктора Арсентійовича проводилась значна пошукова та науково-дослідницька робота. Учні школи працювали за завданням керівництва Геологічного інституту АН України по збору документального матеріалу про родину Бондарчуків, навчання майбутнього академіка в Денишівській школі та Волинському інституті народної освіти. Масштабна робота проводилась по збору топонімів довкілля села Дениші, антропонімів (прізвиस्क жителів навколишніх сіл). Збір інформації проводився

у вигляді опитувань місцевих старожилів, анкетування односельців і викликав неймовірне зацікавлення не тільки серед учнів школи, а й серед усіх мешканців села Дениші.

Краєзнавчий компонент створює умови для робіт дослідницького характеру, що дуже допомагає розвитку творчої ініціативи й цілеспрямованому використанню енергії здобувачів освіти, мотивує до вивчення географії. Значна робота Віктора Романова з вивчення природи та культури рідного краю знайшла своє втілення у численних творчих роботах, виконаних разом з учнями («Геологічні пам'ятки Житомирщини», «Топоніміка довкілля сіл Дениші та Буки», «Перлина Полісся», «Літотерапія: міф чи реальність?», «Геологічний музей під відкритим небом», «Село моє, краплиночка на карті...», «Етнокультурна семантика прізвищ та прізвиськ жителів села Дениші», «Тут все моє і звідсіля я родом»). Для активізації краєзнавчої роботи педагог використовував діяльнісний підхід, ставив перед учнями різні пізнавальні практичні завдання, що сприяло підвищенню розумової діяльності і самостійності. Викладаючи географію на краєзнавчій основі, Віктор Арсентійович проводив навчання так, щоб місцевий краєзнавчий матеріал був вихідним для формування географічних уявлень, понять і закономірностей. Науково-дослідницька робота під керівництвом Романова Віктора Арсентійовича – це ціла школа підготовки майбутнього інтелектуального та наукового потенціалу нашої країни.

Найкращою базою організації краєзнавчої роботи в школі став шкільний Меморіально-мінералогічний музей імені В. Г. Бондарчука.

Ідея створення музею виникла у Віктора Арсентійовича ще наприкінці 70-х років. Для цього були дві причини: по-перше, село Дениші є батьківщиною відомого геолога, геоморфолога, академіка АН України В. Г. Бондарчука; по-друге, учні школи були постійними учасниками геологічного руху Житомирщини.

Меморіально-мінералогічний музей імені В. Г. Бондарчука функціонує з 1997 року. Відкриття музею відбулося 29 жовтня. Цього дня Денишівська загальноосвітня школа I–III ступенів відзначала 100-річчя з дня заснування та присвоєння школі імені академіка В. Г. Бондарчука. Червону стрічку до музею перерізав член-кореспондент НАН України Олександр Маринич. Першими екскурсантами нашого музею були вчені-академіки НАН України, учні

В. Г. Бондарчука (Гожик П. Ф., Митропольський В. П., Шевченко Г. І.), а також представники Житомирської обласної та районної державних адміністрацій, обласного та районного відділів освіти, представники місцевої влади.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 25.12.2006 р. № 848 Мінералогічній кімнаті-музею В.Г. Бондарчука було присвоєно звання «Зразковий музей».

Експозиція музею представлена двома тематичними розділами: меморіальним, який розповідає про життєвий шлях В. Г. Бондарчука та мінералогічним, який знайомить з найважливішими класами мінералів та групами гірських порід.

У меморіальній частині музею експонуються матеріали, що розповідають про родину Бондарчуків (фотостенд), про наукові здобутки академіка (виставка-стенд «Наукові праці В. Г. Бондарчука»), про експедиції та подорожі всесвітньо відомого геолога (фотостенд). Також у меморіальній частині музею зберігаються особисті речі академіка: його робочий академічний стіл, крісло, письмове приладдя, шафа з особистою бібліотекою, настільна лампа, два особистих фотоальбоми, робочий телефон та його особисті документи (автобіографія, виписка з трудової книжки, наукова характеристика тощо). Родзинкою цієї експозиції є підручник з геоморфології, автором якої є В. Г. Бондарчук, перекладений китайською мовою. За цим підручником ще й досі навчаються китайські студенти, які вивчають геологічні науки.

Мінералогічна частина складається з семи тематичних стендів, а саме: «Корисні копалини Житомирщини», «Осадкові та метаморфічні гірські породи», два стенди «Магматичні гірські породи», два стенди «Чарівний світ мінералів» і «Подарунковий стенд». Віктор Арсентійович власними зусиллями і з допомогою гуртківців добирав колекцію гірських порід і мінералів, частину експонатів подарували Музей коштовного і декоративного каміння (м. Хорошів), Інститут геології НАН України, Мінералогічний музей Львівського університету імені Івана Франка. У шкільному музеї зібрано біля 700 зразків гірських порід і мінералів з різних куточків України, Казахстану, Росії, Туреччини, США. Колекцію складають також унікальні зразки мінералів та гірських порід. Це і якутські гранати, і наш житомирський кімберліт – порода-супутник алмазів, турмалін, аметист, азурит,

амазоніт, самородне золото, астрофіліт з Кольського півострова, унікальні колекційні зразки фіолетового та рожевого кварцу, оніксу, уральський малахіт, дуже рідкісний мінерал керіт, лабрадорит та «живе срібло» з США, цікаві палеонтологічні зразки белемнітів. Мінералогічна колекція використовується під час проведення уроків фізичної та економічної географії: у 6 класі (тема «Гірські породи і мінерали»), у 7–8 класах (тема «Корисні копалини»), у 9 класі (тема «Мінеральні ресурси України»).

У музеї проводилась і продовжує проводитись велика екскурсійна робота, працює школа юних екскурсоводів. Гуртківці не тільки добре володіють екскурсійним матеріалом, а й вчать вільно спілкуватися з людьми, виступати перед великою аудиторією, гідно презентувати свою школу і громаду. Для іноземних гостей екскурсії проводяться англійською та польською мовами. Екскурсоводи музею під керівництвом Віктора Романова брали активну участь у обласних конкурсах юних екскурсоводів і неодноразово ставали призерами та лауреатами цього престижного конкурсу. Тематика виступів конкурсантів була різноманітна. Це і імпровізована мінівистава про В. Г. Бондарчука, і презентація «Його ім'я знає вся планета...».

Частими гостями музею були і є учні ліцею, навчальних закладів освітнього округу та Житомирського району, вчителі різного профілю Житомирщини, м. Києва та інших областей України, були гості із Білорусі, Польщі та США. Щорічно на базі музею проводились обласні семінари для вчителів географії, які навчалися на курсах при Житомирському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти, а також проводились екскурсії для вчителів різного профілю району та області. Надовго запам'ятаються екскурсоводам музею зустрічі з однолітками Київського палацу дітей та юнацтва (2017–2019 рр.), які кілька років поспіль проводили поблизу санаторію «Дениші» в районі скеледрому фестиваль туризму і краєзнавства «Перехрестя», що проходив у рамках руху учнівської молоді України «Моя земля – земля моїх батьків». Гуртківці брали активну участь в майстер-класах, змаганнях, іграх, заняттях гуртків, які проводилися в рамках під час фестивалю. Учні та студенти Київських шкіл, які були учасниками фестивалю, відвідували музей, ділилися досвідом пошуково-краєзнавчої роботи в школі.

Щорічно Віктор Арсентійович організовував тижні вшанування пам'яті В. Г. Бондарчука. Для учнів та вчителів нашої громади організовувалися екскурсії до музею, також проводився лекційний день, де екскурсоводи знайомили відвідувачів з життєвим шляхом Володимира Гавриловича, його геологічними дослідженнями та науковою спадщиною, громадською діяльністю. Для учнів початкових класів проводилися інформаційні хвилинки на таку ж тематику. Організовувалися спортивні змагання з футболу та волейболу на кубок В. Г. Бондарчука між учнями шкіл Тетерівської об'єднаної територіальної громади.

Віктор Арсентійович підтримував зв'язки з Інститутом геології НАН України, Мінералогічним музеєм Львівського університету імені Івана Франка. Музей відвідували провідні спеціалісти цих наукових закладів, виступали перед учнями старших класів з лекціями на різну тематику, привозили цікаві колекції гірських порід і мінералів. Найбільше запам'яталися учням зустрічі та спілкування з учасниками Антарктичних експедицій на станції «Академік Вернадський» у березні 2018 р.

У «Положенні про шкільний Меморіально-мінералогічний музей» сформульовані основні цілі і завдання, принципи організації, зміст і форми роботи. Вони полягають у розвитку творчої самостійності й громадянської активності учнів у процесі збирання, обстеження, обробки, оформлення краєзнавчих матеріалів. Шкільний музей допомагає у вихованні учнів, розширенні їхнього кругозору, розвитку пізнавальних інтересів і громадської активності, формуванню в них практичних умінь і навичок пошуково-дослідницької роботи. Меморіально-мінералогічний музей у Денишівській школі – це велика діяльність Віктора Арсентійовича Романова.

Успішні результати шкільного краєзнавства в основному залежать від того, якою мірою учитель сам краєзнавець і як він уміє зацікавити своїх учнів. Романов Віктор Арсентійович був не просто вчителем, а й талановитим організатором, консультантом з креативним та життєстверджуючим підходом до викладання географії. Він добре знав свій край, систематично його вивчав і володів навичками краєзнавчої роботи зі школярами.

Успіх його краєзнавчої роботи багато в чому залежав від систематичності і наступності. Спостереження за природними

і суспільними явищами були постійними, туристсько-краєзнавча робота різноманітною і послідовною. Комплексність досліджень за обсягом і спеціалізація за глибиною – наріжний камінь його краєзнавчої роботи. Враховуючи вікові особливості учнів, педагог навчив спостерігати і встановлювати закономірності та взаємозв'язки, які існують у природі і суспільстві, вивчати кожне явище в його індивідуальному прояві.

Висновки. У діяльності Віктора Арсентійовича тісно пов'язувались між собою і доповнювали одна одну дві складові частини географічного краєзнавства: навчальна (програмна) і позакласна краєзнавча робота. Педагог вибудував струнку систему пошуково-краєзнавчої діяльності, яка проводилась регулярно і систематично, і стала однією із засад підвищення освітньо-виховного рівня шкільної географії, забезпечивши міцний фундамент для формування природничо-наукових компетентностей здобувачів освіти.

Література та джерела

1. Дениші, 1559–2019 рр. : іст.-краєзнав. опис / авт.-упоряд. О. Ю. Бурківський. Київ : Фенікс, 2019. 256 с.
2. Копилець С. В. Інтегративний потенціал краєзнавчих географічних досліджень учнівської молоді. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії* : зб. наук. пр. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 24. С. 53–57.
3. Корнєєв О. В. Географічне краєзнавство як інформаційна складова шкільної географії. *Географія*. 2008. № 3. С. 6–7.
4. Костриця М. Ю. Рідний край – Житомирщина. Київ : Мапа, 2005. 160 с.
5. Костриця М. Ю. Українське географічне краєзнавство: історія, методологія, постаті, практика. Житомир : Косенко, 2006. 444 с.
6. Прокопчук В. С. Шкільне краєзнавство : навчальний посібник. Київ ; Кам'янець-Подільський : Кондор, 2010. 240 с.
7. Покоłodна М. М. Організація екскурсійної діяльності : підручник. Харків : нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова, 2017. 180 с.
8. Поліщук В. В. Туристсько-краєзнавча діяльність дітей в навчальних закладах освіти / В. В. Поліщук. *Педагогічні науки : збірник наукових праць*. 2014. С. 151–156.
9. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів : у 2 т. / за ред. С. М. Перевертун. Київ : Наукова думка, 1983. Т. 1. 531 с.
10. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. Київ : Радянська школа, 1978. 351 с.

11. Ушинський К. Д. Рідне слово. Вибрані педагогічні твори. Т. 2. Київ : Радянська школа, 1983. С. 282–284.
12. URL: <https://youtu.be/ZKп6DAvpT-I> (Відеопередача «Романов Віктор Арсентійович — геолог, краєзнавець, особистість»).

— 0 —

УДК 908

ДУБІВКА В. Г.

(м. Коростишів, Житомирська обл.)

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК ДІЄВИЙ ЗАСІБ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ КОРОСТИШІВСЬКОГО ПРОФЕСІЙНОГО АГРАРНОГО ЛІЦЕЮ

***Анотація.** У статті розглянуто досвід використання у виховному процесі педагогічними працівниками Коростишівського професійного аграрного ліцею традиційних методів, сучасних підходів і засобів навчання.*

***Ключові слова:** історичне краєзнавство, патріотичне виховання, професійна (професійно-технічна) освіта, проєкт, квест, вікторина, соціальні мережі, фрейм, мем.*

Постановка проблеми. Виклики, створені війною, вимагають від педагогічних працівників професійних (професійно-технічних) закладів освіти необхідних зусиль для посилення національної свідомості та патріотичної налаштованості здобувачів освіти [2: 6–8]. Історичне краєзнавство є одним із найважливіших чинників виховання молоді України та формування справжніх патріотів держави, воно допомагає дівчатам та юнакам усвідомити нерозривний зв'язок, єдність історії свого села чи міста з історією та сьогоденням країни, визнати своїм обов'язком стати гідним послідовником кращих традицій рідного краю. Без належних знань про історію свого краю, міста, села та вулиці навряд чи можливо виховувати повагу до рідної землі та бажання стати на її захист у разі необхідності [4: 77–79].

Виклад основного матеріалу. Інформаційна революція, що відбулася в останню чверть ХХ – на початку ХХІ ст. принесла людству позитивні та водночас негативні трансформаційні аспекти буття.

На прикладі частини молоді, яка здобуває освіту в професійних (професійно-технічних) закладах освіти, коротко наведемо основні негативні прояви візуальної частини інформаційної революції, а також суцільної діджиталізації:

- поверхневе сприйняття малоілюстрованих текстів;
- небажання читати та вникати у великі за об'ємом твори будь-якого характеру;
- знижене аудіальне сприйняття нового матеріалу;
- незадовільне прагнення до пізнання;
- слабка потреба проводити синтез, узагальнення, образно мислити, творчо діяти.

Окремо слід виділити відчуття миттєвості життя серед юнацтва, вкрай слабкого зв'язку з культурно-історичними та національними коренями, що зумовлено щоденним масивним потоком різнорідної та малозначущої інформації – так званого інформаційного шуму, викривленням та переорієнтацією традиційних життєвих пріоритетів із заміною їх на споживацтво, внаслідок чого у здобувача освіти формується хибне уявлення, що як до нього нічого не існувало, так і після його життя нічого важливого не буде.

Що ж можна протиставити цим неприйнятним явищам, з якими змушені зіштовхуватися у повсякденній роботі педагогічні працівники професійних (професійно-технічних) закладів освіти?

На думку автора, це:

- значна наочність навчальних та демонстраційних матеріалів;
- максимум пов'язаної між собою цікавої інформації, за умови мінімального розміру її носія;
- сучасний формат висвітлення тих чи інших тем;
- заохочення здобувачів освіти до засвоєння нових знань;
- мінімізація пасивного сприйняття під час освітнього процесу.

Розглянемо, як утілюються виховні методи й підходи та які використовуються засоби на прикладі навчально-виховної роботи в Коростишівському професійному аграрному ліцеї, що тісно пов'язана з історичним краєзнавством і культурою українського народу.

Години інформування, виховні години та загальноліцейні лінійки. Під час їх проведення для здобувачів освіти, окрім традиційного нарративного методу виховання любові до рідної землі, класними керівниками та заступником з навчально-виховної роботи

використовуються класичні краєзнавчо-освітні рубрики «Цей день в історії» та «А чи знаєте ви, що...» з акцентуванням уваги на події минулого рідного краю. Цей підхід дозволяє краще запам'ятати здобувачам освіти історичні дати, дні народження або смерті видатних постатей Коростишівщини та викликає безпосередню зацікавленість завдяки тому, що минувшина стає ніби значно ближчою та переноситься у сьогодення.

Краєзнавча вікторина. Вікторина – вид гри, що полягає у відповідях на усні чи письмові запитання з різних галузей знань [1: 672]. Слово «вікторина» виникло 1920 року. Його придумав журналіст і письменник М. Ю. Кольцов (1898–1940), як назву газетної збірки, що включала в себе різні питання й шаради, ребуси тощо. Цей розважальний розділ готував співробітник газети на ім'я Віктор. Від його імені й походить слово «вікторина». З часом це слово пов'язали з латинським *victoria* (перемога) й стали позначати все, що має питання та відповіді.

Традиційно у стінах КПАЛу першокурсникам пропонується взяти участь у краєзнавчій вікторині під назвою «Як добре ви знаєте рідний край?». Учасникам вікторини потрібно дати письмові відповіді в заздалегідь підготовлених анкетах, серед яких є питання, як: «Прізвище класика єврейської поезії з Коростишева», «Як називається найбільше городище на Житомирщині», «Назвіть рік першої писемної згадки про Коростишів» та ін. Після проведеної вікторини відповідальний перевіряє анкети, визначає переможців й озвучує правильні відповіді. Проведення вікторини формує зацікавленість у здобувачів освіти до історії рідного краю.

Краєзнавчий кросворд. Під час проведення виховних годин здобувачам освіти пропонують розв'язати кросворд на історико-краєзнавчу тематику, що формує у дітей пізнавальну функцію. Замість того, щоб у вільний від навчання час гортати в мережі «Інтернет» малоінформативні сторінки сайтів, витратити час на непродуктивне спілкування у соцмережах або занурюватися в онлайн-ігри, юнак або дівчина відшукує правильну відповідь та заповнює пусті клітинки кросворду.

Краєзнавчі проекти. Цей метод є інноваційним і все частіше застосовується в краєзнавчій роботі закладів освіти України. Використання методу проектів передбачає проведення дослідження

здобувачем освіти індивідуально або малою групою та направлено на вивчення локальної історії. У процесі його створення використовуються різноманітні підходи та засоби.

Основними вимогами краєзнавчого проекту є: постановка проблеми, яка спрямована на необхідність висвітлення маловідомої, забутої або важливої події минулого; б) планування (проектування) розробки майбутнього інтелектуального продукту; в) пошук інформації; г) виконання дослідження; г) презентація кінцевого результату цільовій аудиторії [3: 9–12].

Для прикладу розглянемо створений у форматі відеоролика краєзнавчий проєкт «Зимова екскурсія Коростишівським парком». Це короткий відеофільм інформаційного, рекламного, розважального й навчального змісту. Популярно-просвітницьке відео, присвячене історії місцевої пам'ятки садово-паркового мистецтва, було знято, змонтовано й озвучено 2021 року здобувачами освіти КПАЛу Анною Волотовською та Веніаміном Дітківським під керівництвом заступника директора з навчально-виховної роботи В. Г. Дубівки [7].

Отримавши шанс стати авторами концептуального відео, що, як відомо, визнається молоддю, особливо серед поціновувачів інтернет-відеохостингів YouTube та TikTok, двоє згаданих старшокурсників об'єдналися у творчий тандем і працювали в бібліотеках, шукали інформацію для майбутнього проєкту в мережі «Інтернет», опитували родичів і старожилів.

Важливою складовою патріотичного виховання є залучення молоді до пошуково-дослідницької діяльності, зокрема вивчення минушини рідного міста. Цей вид діяльності дає можливість зацікавити молодь та сприяти формуванню патріотичних почуттів. Знання історії рідного краю духовно збагачує здобувачів освіти та вчить шанувати співвітчизників.

Загальноліцейні краєзнавчі конференції. Така форма організації науково-просвітної та виховної діяльності як загальноліцейні краєзнавчі конференції, на яких під керівництвом педагогічних працівників юні дослідники репрезентують й обговорюють свої роботи, є традиційною. Однак це не применшує її значення, а дозволяє здобувачам освіти відчувати свій дослідницький потенціал, розвинути в собі бажання цілеспрямовано опрацьовувати ту чи іншу тему, навчитися працювати з літературою та джерелами.

Так, наприклад, 4 жовтня 2022 р. в Коростишівському професійному аграрному ліцеї ТВСВ с. Турчинівка для першокурсників, у рамках проекту «Україна починається з НАС!», бібліотекар Л. І. Зоріна разом із класними керівниками провела молодіжну конференцію на тему «Україна починається з тебе». Людмила Іванівна та доповідачі акцентували увагу на тому, що умови, у яких перебуває країна, вимагають від кожного з нас патріотичної налаштованості, твердої громадянської позиції та розуміння значення індивідуальних і суспільних дій для підтримки нашої держави.

Історико-краєзнавчий круглий стіл. 2021 року в Коростишівському професійному аграрному ліцеї стартував проект «Історія мого міста», метою якого було подальше ознайомлення здобувачів освіти з минушиною рідної землі. До Всеукраїнського Дня бібліотек 28 вересня 2022 р. бібліотекар Л. О. Бондаренко з класним керівником І. Л. Сулковською підготували для першокурсників виховну годину «Історія вкарбована у камінь», яку провели у формі круглого столу. Повідавши присутнім про історію всіх скульптур міста та їх творця, організатори провели вікторину й урочисто завершили захід, виконавши гімн міста.

Особливу увагу приділили перегляду здобувачами освіти відеоінтерв'ю з коростишівським митцем В. Рожиком, який за третину століття створив близько сотні скульптур у м. Коростишеві. Інтерв'ю було підготовлене інформаційним відділом самоврядування здобувачів освіти. Завдяки перегляду відео представлені майстром скульптури викликали значну зацікавленість [8]. Таким чином, цей захід продемонстрував цікавість першокурсників закладу освіти до краєзнавства Коростишівщини. Завдяки використанню місцевого історичного матеріалу здобувачі освіти мають змогу вийти за межі підручників та «доторкнутися» до історії.

Музично-виховні заходи. Не секрет, що музика є потужним і класичним засобом впливу на свідомість та підсвідомість. З огляду на це, у нинішніх умовах особливого значення набувають музично-виховні заходи, які періодично організують керівники гуртків, класні керівники та вихователі гуртожитків у закладі освіти.

Намагаючись формувати щирий і глибокий патріотизм у здобувачів освіти, на допомогу цьому витонченому процесу приходять шанувальники українських пісень. Адже саме в піснях

відтворено історію й народні традиції, у піснях живе наша незалежність та незламна сила духу. Впродовж року керівники гуртків Н. К. Шалева та В. В. Зелінський залучають дітей до виконання українських народних пісень та танців. У квітні 2022 р. педагогічні працівники ліцею та здобувачі освіти долучилися до патріотичного відеочеленджу та виконали пісню «Ой у лузі червона калина», щоб підняти бойовий дух силою мистецтва та об'єднати усіх у прагненні до перемоги України.

22 вересня до Коростишівського професійного аграрного ліцею, де відбувся відкритий захід «Українська пісня – душа українського народу», завітали гості: Валентина Власюк, учасниця ансамблю народної пісні «Скарбничка» та Валентина Алексійчук (AlexsFest), ведуча свят. Організувала захід для мешканців гуртожитку вихователь Н. М. Кравченко. Під час заходу звучали українські народні пісні під акомпанемент баяна у виконанні Надії Михайлівни. Співали і викладачі, і майстри, і здобувачі освіти, і гості; музика заповонила всю територію не тільки гуртожитку, але й усього закладу освіти. Пісні завжди допомагали впоратися з емоціями в найскрутніші часи та піднімали бойовий дух. Валентина Власюк вразила всіх своїм прекрасним голосом, виконуючи народні пісні, наповнила душі присутніх бурхливими емоціями.

Валентина Алексійчук організувала вікторину українських пісень, а молодь продемонструвала прекрасні знання, відгадуючи запропоновані мелодії. Після закінчення заходу, співаючи пісню Тараса Петриненка «Україно!», усі присутні розгорнули найдовший прапор України в ліцеї, а наостанок прозвучали слова: «У ці страшні для нашої країни дні війна триває на усіх фронтах – і у кожного своя зброя! А наша зброя – це українська народна пісня!».

Подібні, по-родинному теплі, зустрічі налаштовують на добрий лад і є прекрасним прикладом для єднання молодого та старшого покоління.

Краєзнавчий квест. Квест (від англ. quest – пошук) – це аматорське спортивно-інтелектуальне змагання, основою якого є послідовне виконання заздалегідь підготовлених завдань командами або окремими гравцями. У межах Коростишева та околиць є багато природних локацій, де можна проводити квести краєзнавчого

характеру. Однак найбільш цікавою з них, на наш погляд, є Коростишівський парк.

Так заступник директора з навчально-виховної роботи В. Г. Дубівка та голова методкомісії класних керівників М. В. Гнетецька провели для здобувачів освіти краєзнавчий квест, завданням якого було розгадати таємниці старовинної пам'ятки садово-паркового мистецтва, що знаходиться в центральній частині міста. Учасники квесту «Коростишівським парком: у пошуках історії» (3 команди по 5 гравців) долучилися до активного відпочинку просто неба, отримали ключі та шифри, мапи, історичні загадки, завдання на смартфон, селфі з пам'яткою та дізналися багато цікавих фактів про парк.

Проведення подібних заходів, безумовно, сприяє створенню здорової атмосфери та взаємопідтримки серед учасників, викликає відчуття новизни й причетності до історії та дозволяє отримати головний приз – знання.

Соціальні мережі. Відомо, що молодь широко користується соціальними мережами. Впродовж п'яти років КПАЛ веде власні сторінки в найбільших соціальних мережах світу Facebook та Instagram. Колектив закладу та здобувачі освіти ліцею підписані на сторінки й активно слідкують за оновленнями, переглядають матеріали, реагують вподобайками та коментарями. Потрібно додати, що згадані facebook-та instagram-сторінки використовується не тільки для інформування дітей, їхніх батьків і рідних про поточне навчання, а й слугує доволі важливим інструментом висвітлення заходів історико-краєзнавчого та культурно-освітнього характеру в закладі, різних загальноукраїнських пам'ятних дат і важливих державних свят.

Краєзнавчий фрейм. Є новим, зручним і цікавим доповненням до традиційного викладання історії. Фрейм (англ. frame – кадр, рамка) – ділянка на сторінці, яка позначає структуру, що містить деякий текст або графіку [6; 9]. Зазвичай фрейм, що створюється в КПАЛі, містить 3–4 складових елементи: зображення відомого або видатного діяча минулого, цитований вислів, що належить йому, фото місцини або пам'ятки Коростишева, про яку розповідається. Фрейм можна доповнити посиланням на джерело у вигляді підпису або зашифрувати його за допомогою QR-коду. Для прикладу розглянемо краєзнавчий фрейм «Поліська Швейцарія». Тут фоном слугує світлина р. Тетерів,

зроблена з коростишівського моста наприкінці XIX ст. Вадимом Совінським. У верхній частині картинки – напис «Поліська Швейцарія» українською та польською мовами, у центрі – портрет історика Едварда Руліковського (1825–1910), якому належить ця поетична назва природи Коростишева, про що є текстове пояснення з обох боків фрейму. У правій нижній частині картинки розташовано QR-код, у якому міститься посилання на статтю Е. Руліковського «Коростишів» (1883), написану для IV тому легендарної енциклопедії-довідника «Словник географічний Королівства Польського та інших країв слов'янських».

Красзнавчий мем. Термін походить від англ. meme, що означає «ідею, поведінку, стиль, який поширюється від однієї людини до іншої». Інтернет-мем – інформація в тій чи іншій формі, як правило, дотепна та іронічна, що спонтанно набуває популярності, поширюючись за допомогою, наприклад, соціальних мереж, месенджерів, електронної пошти та ін. [5].

Фотографії відомих людей, особливо стокові, кіно- та мультиплікаційних персонажів можна перетворити на мему, додаючи текст. Єдиного формату мемів не існує, що надає можливості використовувати їх не тільки з іронічною або юмористичною метою, як і комікси, а й з освітньою. Наприклад, розглянемо інтернет-мем, створений разом із адміністраторами популярної красзнавчої facebook-групи «Коростишів історичний», який присвячено зміні назв с. Городського Старосілецької ОТГ протягом своєї історії. Так, за основу мему були взяті популярні персонажі медіафраншизи «Шрек». Кожен з цих мультиплікаційних героїв, з притаманним для нього характером, ніби вигукує або розмовляє з картинки про те, яку назву мало село протягом декількох століть. На погляд автора, цей підхід є дуже лаконічним, дозволяє здобувачу освіти легко засвоїти матеріал нової теми та допомагає поділитися цікавою картинкою з товаришами. А вже після демонстрації мему, під час виховної години, викладач ґрунтовно розповідає, яких еконімічних змін зазнавало село впродовж майже тисячі років.

Висновки. Історичне краєзнавство посідає чільне місце у вихованні здобувачів освіти Коростишівського професійного аграрного ліцею та сприяє продовженню формування патріотичної налаштованості й національної свідомості молодого покоління. Поєднання традиційних методів, сучасних підходів і засобів навчання

у процесі вивчення історичного краєзнавства дозволяє оптимізувати освітній процес.

Література та джерела

1. Вікторина. *Словник української мови*. Київ : Наукова думка, 1970. Т. 1. А–В. 799 с.
2. Голубко В., Качараба С., Середяк А. Історичне краєзнавство : навчальний посібник. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. Ч. I. 130 с.
3. Краєзнавство як засіб патріотичного виховання студентської молоді : методичні матеріали. Слов'янськ, 2018. 37 с.
4. Латишева Л. Роль історичного краєзнавства у патріотичному вихованні студентів. *Краєзнавство*. Київ, 2011. № 3. С. 77–80.
5. Савицкая Т. Е. Интернет-мемы как феномен массовой культуры. URL: https://web.archive.org/web/20150807041353/http://infoculture.rsl.ru/NIKLib/althome/news/KVM_archive/articles/2013/03/2013-03_r_kvms3.pdf (дата звернення: 28.10.2022).
6. Шуневич О. М. Використання фреймових структур у процесі формування в учнів загальнонавчальних умінь старшокласників на уроках української мови й літератури. URL: <http://www.shag.com.ua/vikoristannyaafrejmovih-struktur-uprocesiformuvannya-v-uchni.html> (дата звернення: 28.10.2022).
7. URL: <https://m.facebook.com/groups/korhistory/permalink/699993120668808/> (дата звернення: 28.10.2022).
8. URL: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid0wdt1cCcUyjkzZJDyy1VGTbUSNgtFMCDJpzvsnPAAozLj7_aUTuHQ37uuizvJUtGWN1&id=100041209387783 (дата звернення: 28.10.2022).
9. URL: <https://slovyk.ua/index.php?sword=%D1%84%D1%80%D0%B5%D0%B9%D0%BC> (дата звернення: 28.10.2022).

— o —

Розділ V. ДІЯЛЬНІСТЬ КРАЄЗНАВЦІВ У ПЕРІОД СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

УДК 908

ЗАХАРЧУК Н. М.

(м. Бердичів, Житомирська обл.)

СУЧАСНА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА БЕРДИЧЕВА У ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

***Анотація.** Стаття присвячена огляду роботи Музею історії міста Бердичева в місяці повномасштабного вторгнення російських загарбників.*

***Ключові слова:** війна, музей, виставкова зала, експонат, виставка, зустріч, презентація, Україна.*

Виклад основного матеріалу. З початком повномасштабної війни робота музею частково змінилася.

Ця війна – привід переглянути всю систему міжнародних відносин і міжнародного права. Бо ні Женевські конвенції, ні інші правила і протоколи не передбачають, що війни можуть вести такі дебільні дикуни як наш нинішній супротивник. Щодня десятки прикладів порушення усіх можливих конвенцій, правил ведення війни: Маріуполь, Ірпінь, Гостомель, Буча ...дитсадки, школи, жилі будинки, церкви... невідома цифра жертв... діти, жінки, чоловіки, старі люди... люди!!!

Музей працює... Працівники музею збирають експонати та розгортають виставки.

Виставкова зала музею історії міста Бердичева продовжила працювати через дві неділі після 24 лютого, після очікувань... що робити далі? Не за планом, та відновила роботу: виставки, зустрічі, лекції, майстер-класи.

У березні 2022 р. музей відкрив проєкт «Все буде Україна! Війна – війною, а весна – весною», бо у складний час саме мистецькі твори можуть бути ліками, своєрідною сестрою милосердя чи навіть психотерапевтом. Мистецтво дає змогу здобути новий досвід, оновитися.

Весну зустріли, розмістивши у виставковій залі роботи Лариси Кравченко (вперше вона презентувала в музеї в лютому 2020 р. 180 своїх картин). Мистецтвошибани нам не зовсім знайоме, але воно дуже цікаве. І мисткиня його піднесла глядачам такими малесенькими засобами, мініатюрками, листівочками, кожна робота настільки має душу, кожна робота дихає. Також Лариса Кравченко навчає мистецтвушибана дітей. Своїми роботами вона прагне подарувати людям радість, природну легкість і любов до життя.

Лариса Кравченко народилася в м. Суми, живе і творить у м. Бердичеві, понад 10 років тому зайнялася графікою, потім почала викладати засушені квіти, листя і трави, «малюючи» сюжети та образи, іноді підкреслюючи зміст робіт аквареллю або гуашшю. Згодом дізналася, що цей вид декоративно-прикладного мистецтва родом з Японії і називаєтьсяшибана, тобто пресована флористика. Всі рослини та метелики на її картинах – з околиць Краснополя. Майстришибани прагнуть показати природну красу кожної рослини. Це і було спочатку завданням стародавнього мистецтва японських самураїв, яке допомагало їм віднайти душевну рівновагу. У країні вранішнього сонця понад шість століть тому квітковими композиціями займалися тільки чоловіки, і лише останні триста років до цього виду мистецтва стали долучатися і жінки. За уявною простотою – кропітка й трудомістка праця, що потребує терпіння, уваги та неабиякої фантазії. Непросто осягнути гармонію і мудрість природи, а ще потрібно знати закони композиції, відчувати колір, фактуру й форму...

Христове Воскресіння, Пасха, Великдень – найжаданіше свято весни для всіх українців. Цьогоріч багато родин, на жаль, не змогли зустріти його, як раніше у великому сімейному колі. Втім, попри страшну та жорстоку війну росії проти України, яка тривала вже два місяці, українців не зламалися – напередодні Великодня дотрималися традицій і цей світлий день знайшли змогу відсвяткувати.

В Чистий четвер у виставковій залі музею зібралися сім'ї, котрі переїхали до Бердичева з різних регіонів України, місцеві жителі, щоб розширити і поглибити свої знання про найдавніше свято Великодня; ознайомитися із символікою знаків на писанках.

Це спільний захід провели: керівник гуртка «Моделювання іграшок-сувенірів» Центру позашкільної освіти імені О. Разумкова, писанкарка Олена Сальнікова, учасники гуртка декоративно-

прикладного мистецтва «Світ краси» ПТУ-4 м. Бердичева, керівник Оксана Гусар, колектив Музею історії міста Бердичева.

Писанка – символ весняного відродження природи, зародження життя, продовження роду, символ сонця, тепла і вічності, а також незамінний атрибут Великодня. Старі люди кажуть: доки люди писатимуть писанки, доти у світі існуватиме любов. Хто б міг подумати, але цій традиції тисячі років! Дотепер вважають, що писанка приносить щастя. Саме тому ними обмінюються та дарують їх рідним та друзям.

До Дня пам'яті і примирення та Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні у виставковий залі музею експонувалися фото воєнного часу, документи, краєзнавчі статті про рух опору радянських підпільників в окупованому місті та воїнів ОУН-УПА в нашому краї.

Уже восьмий рік як змінюється розуміння і впроваджується європейський підхід до пам'яті про Другу світову війну. Вшановуємо всіх борців з нацизмом та всіх жертв цього найкривавішого конфлікту в історії людства. Пам'ятні дні – це не тріумф переможців над переможеними, а нагадування про страшну катастрофу, яка не має повторитися.

До Міжнародного дня музеїв та Дня вишиванки відкрито виставку вишиванок Олени Любарець, Ольги Соболевської, Ольги Козлової, учасників гуртка декоративно-прикладного мистецтва «Світ краси» ПТУ № 4 м. Бердичева (керівник Оксана Гусар) та робіт з фондів Музею.

Колектив Музею історії міста Бердичева, до якого долучилася профспілка працівників легкої та текстильної промисловості ПТУ-12 м. Бердичева, надали волонтерську допомогу воїнам ЗСУ, які проходили лікування в «Госпіталі ветеранів війни» Житомирської обласної ради.

В Музеї історії міста Бердичева діяла експозиція фото та матеріалів з музейного фонду, які познайомили відвідувачів з життям Г. Г. Богуна. Гаврило Богун – краєзнавець, археолог, фольклорист, керівник краєзнавчих та археологічних гуртків. Дослідив понад 70 археологічних поселень епохи неоліту та часів Київської Русі у басейні р. Гнилоп'ять. Вивчав топоніми Бердичівщини, збирав місцевий фольклор. Ним було виявлено і досліджено нові археологічні пам'ятки різних епох та культур як на території Бердичівщини, так і за її

межами. Гаврило Григорович зібрав значну кількість крем'яних виробів, фрагментів посуду пізнього неоліту, а також виявив рештки поселень епохи бронзи у 7 селах на південний схід від Бердичева, поселення скіфського часу (VII–III ст. до н. е.) у 16-ти селах, рештки поховань I половини I тис. обстежив у 18 селах.

Вперше навесні музей започаткував «Подорожі Бердичевом від Фонтану». Екскурсанти відвідують костел св. Варвари, Музей єврейства, нижній поверх Музею історії міста Бердичева, де знаходилися келії монастиря. Такі екскурсії мають на меті популяризацію історії Бердичева, наших Героїв та нашої культури. Такими екскурсіями хочемо показати мешканцям та гостям різноплановість і багатокультурність нашого міста.

Традиційними на початку літа стали персональна виставка та виставки випускників Бердичівської художньої школи. Цьогоріч літо відкрила ювілейна персональна виставка відомого бердичівського художника, члена Спілки вільних художників «Вернісаж», майстра народної творчості, талановитого митця Володимира Татаринцева.

Наступною стала виставка дипломних робіт випускників Бердичівської дитячої школи. Випускники школи презентували біля сотні своїх творів. Малюнки виконанні гуашшю, олівцем, аквареллю..., всі з самотнім колоритом, з індивідуальним баченням.

В рамках виставки і персональна виставка випускниці школи Анастасії Яковенко. На мольбертах розміщено понад 50 картин 17-річної художниці: портрети, натюрморти, пейзажі, сюжетні композиції...

Для юних художників це значна подія, яка, можливо, стане поштовхом в їхньому подальшому творчому житті. Роботи, створені юними художниками, доводять, що джерело творчості – невичерпне, а техніки виконання створюють безпосередність, притаманну лише юним художникам, що дозволяє побачити оточуючий світ без рамок та стереотипів, встановлених дорослими.

Відвідувачі музею познайомились з нумізматичною виставкою з фондів музею. В експозиції – банкноти періодів Російської імперії (кінець 19-го ст. – 1917 р.), Тимчасового уряду (1917 р.), РРФСР (1918–1922 рр.); часів визвольних змагань українського народу (1917–1921 рр.), Української Народної Республіки та Української держави П. Скоропадського; періоду СРСР (1922–1947 рр.).

У виставковій залі музею відбулася відеолекція з історії виникнення, становлення і розвитку української державності.

В експозиції та фондах музею знаходиться велика колекція робіт Сергія Танадайчука. У кінці липня два роки поспіль у виставковій залі Музею історії міста Бердичева збираються друзі, колеги, поціновувачі таланту Сергія Танадайчука, щоб вшанувати його пам'ять. Сергій Васильович – майстер народної творчості, художник, етнограф, поет, філософ, пілігрим.

Безліч приємних спогадів і теплих слів про Сергія Танадайчука цього дня сказали його друзі, знайомі і навіть ті, хто, на жаль, не встиг познайомитися особисто, але знайомий з його роботами: прижиттєвий друг Сергія Івченко Анна Михайлівна – художниця, майстриня народної творчості, вчитель та мистецтвознавець, голова обласної спілки народних майстрів «Мистецьке полісся», керівник громадського об'єднання «Мокоша», бердичівський фотохудожник Володимир Поліщук, краєзнавець Володимир Сінчук, музикант, композитор Олесь Коляда, майстриня народної творчості України, бердичівська художниця, поетеса Ольга Дзюрбей, директор Бердичівської художньої школи Ірина Ніколайчук, майстрині витинанки Людмила Самойленко і Зоя Боримська, бард Анна Безрукова. По завершенні відкриття відбувся майстер-клас. Учасники навчились техніки витинання та втілили свої задуми в красиву картину на папері.

На виставці були представлені роботи Сергія Танадайчука, витинанки Зої Боримської, роботи учнів Бердичівської художньої школи, глиняні пластинки із зображеннями витинанок Сергія Танадайчука, подаровані музею авторами з Бару майстринею Ніколаєвою Вікторією Володимирівною та її наставницею, майстринею кераміки, писанкарства, лауреатом літературно-мистецької премії «Кришталева вишня», членом національної спілки народних майстрів України Філінською Людмилою Леонідівною. Виготовлена спільно учасниками заходу витинанка поповнила фонди Музею історії міста Бердичева.

Є дати, які укріплюють нації, виражають дух народу, символізують його славне минуле, сьогодення й майбутнє. До їх числа, безсумнівно, відноситься і День Незалежності України, що відзначається щорічно 24 серпня. Напередодні Дня Незалежності України 23 серпня ми відзначаємо День Прапора.

Цьогоріч День Незалежності України має для всіх українців особливе значення. У нас триває війна і окупанти скаженіють від своєї беспорядності. Українці ж продовжують гідно протистояти нелюдам й вражати світ своєю незламністю, силою та емпатією до тих, хто поруч. Саме зараз ми переживаємо історичний момент, наша нація гартується у боротьбі. Ми назавжди запам'ятаємо те, хто нам друг, а хто ворог.

Зараз близько мільйона людей захищають Україну у Збройних Силах і в інших наших формуваннях, які протистоять окупантам. У Музеї історії міста Бердичева до цих визначних дат відбулась тематична виставка і виставка робіт (фотографії) гуртківців Центру позашкільної освіти ім. О. Разумкова.

Щороку 29 серпня в Україні відзначається День пам'яті захисників України. Україна сьогодні переживає найбільше випробування в своїй новітній історії – збройну боротьбу за незалежність і територіальну цілісність проти російського агресора. У цій війні ми вже маємо тисячі поранених і загиблих Героїв. Вони стоять в одному ряду з поколіннями борців за волю і державну самостійність.

6–7 серпня на площі біля Бердичівської дитячої спортивної школи відбулася фотовиставка в рамках благодійної акції «Незламні. Вільні. Єдині». З 9 серпня виставку розмістили у виставковій залі музею. На виставці були представлені світлини Дмитра Козацького, Єфрема Лукацького, керівника представництва в Україні інформаційної агенції Associated Press, а також Валерії Лесик, Андрія Захарчука, Олега Калашнікова, Олени Рикаль, які є членами Бердичівського фотоклубу «ФoБepдTo». Виставку підготували фотоклуб «ФoБepдTo» та Бердичівська школа практичної фотографії «F/5.6» під керівництвом Валерія Мельникова. В експозиції 80 фотографій, які розповіли про повномасштабну агресію росії та героїчну боротьбу захисників Маріуполя проти окупантів. На зібрані кошти були придбані необхідні речі для наших захисників з 26-ї бригади і передані їм. В рамках заходу відбулася зустріч представників міської влади з сім'ями загинутих захисників. Під час зустрічі звучали слова подяки і співчуття родинам загиблих захисників.

Вкотре зібралися у виставковій залі музею поціновувачі таланту Ольги Дзюрбей. Відкрилась виставка її картин і відбулася презентація книги.

Ольга Дзюрбей є яскравим представником сучасного авангардного мистецтва. Як запевнила автор полотен, вона сповідує експресіонізм – художню течію авангардизму, де головним творчим принципом є відображення загостреного суб'єктивного світобачення через авторське «Я», напруженість його переживань та емоцій. Полотна майстрині – це барвисті дивовижні сюжети, які кличуть глядача в яскравий світ фантазії.

Картини художниці часто не мають назв, їх сприйняття не обмежується зайвими умовностями, полотна «промовляють» до глядача, надаючи йому можливість думати, бачити та уявляти. Ольга Дзюрбей шукає себе в різних напрямках, постійно дивуючи своєю неординарністю і багатогранністю.

Творити словом вона почала лише кілька років тому. Нині ж зуміла поєднати у своїй збірці обидва мистецтва – поетичне і образотворче. Усі зображення у книзі – графічні ілюстрації та репродукція картини на палітурці – належать перу художниці.

«Голос кохання» – перша збірка поезій заслуженої майстрині народної творчості України, лауреатки обласної літературно-мистецької премії ім. Лесі Українки, членкині міської Співки вільних художників і народних майстрів «Вернісаж», української художниці, української письменниці-поетеси, громадського діяча Ольги Дзюрбей. Ольга Олександрівна почала писати і прозу, можливо, наступна зустріч відбудеться на презентації нової книги...

У Музеї історії міста Бердичева вперше було відкрито персональну благодійну виставку-розпродаж картин Геннадія Резніка. Його знають здебільшого як спортсмена-гирьовика, як багаторазового переможця та призера чемпіонатів світу серед ветеранів гирьовиків. Живописом Геннадій Леонідович почав займатися у 2019 р., в активі має 38 робіт, 24 з яких він представив на цій виставці: портрет, пейзаж, натюрморт, релігійна тематика. Починаючи з лютого пан Геннадій присвятив себе справі підтримки ЗСУ, особисто ним сплетено метри маскувальної сітки. Цю виставку він оголосив виставкою-продажем: 70% виручених від продажу картин коштів передано військовому шпиталю на потреби поранених бійців.

У виставковій залі музею відбувся вечір-зустріч з поетом Михайлом Хімічем. Чуттєві доторки поетичного слова у виконанні

автора, щирю розповідь про творчий шлях зачаровано слухали поціновувачі таланту пана Михайла.

Виставковий осінній сезон 2022 р. в музеї продовжився вернісажем живописних робіт відомих бердичівських майстрів пензля та різця: викладачі Бердичівської художньої школи, художники бердичівської спілки «Вернісаж», вільні художники. На виставці вперше представлені роботи майстрині, яка пише ікони на склі, та малюнки учнів Центру позашкільної освіти ім. О. Разумкова. А ще вітали учасників конкурсу, учнів Бердичівської художньої школи, на кращий ескіз поштової марки, яку випустять до 85-ї річниці створення Житомирської області.

Краса не має меж... Хтось творить красу словом, хтось – звуком, а хтось – кольорами. Радість, яку нам дають картини – це радість участі разом з художником в тому процесі пізнання світу, який ми називаємо мистецтвом. Тематика виставки надзвичайно цікава. Кольори, фактура, техніка виконання робіт настільки високого рівня, що не залишається сумнівів – це справжнє мистецтво.

Щирі вітання з професійним святом і сердечні побажання звучали від рідних, друзів, учнів, поціновувачів таланту наших майстрів.

«Коли гримлять гармати, музи не мовчать». Цей вислів наші майстри підкріпили своїми роботами, створивши свій «мистецький вернісаж».

Щодня ми здригаємося від сирен повітряної тривоги. Агресивна росія веде війну не тільки на лінії фронту, а й проти мирних жителів. Щодня читаємо повідомлення та дивимося новини із зони бойових дій. Хвилюємося і молимося за наших захисників і за тих, хто в окупації, радіємо за звільнених військовополонених. А життя триває...

Війна і краса, здається, неможливе поєднання.

Краса сама по собі не рятує світ. Війна показала, що його рятує прагнення до створення краси, коли люди висаджують квіти у розтерзаному ордою місті...

З давніх-давен люди носили прикраси до одягу. Кожна цивілізація мала свої особливі аксесуари. Вони відрізнялися коштовністю, дивували оточуючих. Також виступали оберегами від злих духів, чарували на успіх. В українській культурі прикраси займають стале місце. Коралі, гердани, згарди, дукачі, силянки та інші

типи намиста підкреслювали красу українок та довершували їхні образи. А герданами в давнину і чоловіки прикрашали свої капелюхи, пояси або чіпляли на китарі. Такі прикраси виготовляли з бісеру. Прикраси з бісеру як споконвіку, так і тепер мають призначення оберегів. Навіть зле око зупиниться насамперед на майстерно виготовленій речі. Яскраві бісерні мережива вважаються носіями магичних сил, які роблять і найневибагливішу прикрасу амулетом. Тож і не дивно, що за цю роботу беруться тільки люди з чистими намірами й «легкою рукою».

Гердани, силянки-коміри, об'ємні плетінки виконували передусім берегову, а водночас й естетичну функцію. Оздаба мала захищати свого власника від негативного впливу ззовні, оточувати його «доброю енергетикою», а також бути красивою та привабною, щоб відвертати надмірну увагу від самої людини.

У виставковій залі музею відбулася мистецько-патріотична презентація «Краса проти війни. Ви нас не здоласте». Це спільна робота музею і «Театру моди», учасниками якого є здобувачі освіти професійно-технічного училища № 4 м. Бердичева (керівник Оксана Гусар). Гості презентації змогли переглянути демонстрацію «Театром моди» прикрас, виготовлених місцевими майстринями бісероплетіння та колекцію одягу, змогли познайомитися і поспілкуватися з ними.

В День Покрови Пречистої Богородиці, День Українського козацтва та День захисника України у виставковій залі музею відбувся напрочуд теплий, душевний, світлий, хвилюючий і незабутній вечір пам'яті першого директора музею Онисії Степанівни Блажкун. Тут зібралися родичі, учні, колеги, друзі, щоб згадати відомого педагога, історика, чудову людину, яка залишила яскраві спогади в житті кожного, хто її знав. Звучали цікаві історії, згадували незабутні моменти спілкування з Онисією Степанівною. Чимало теплих слів лунало на адресу людини, яка зробила надзвичайно багато для розвитку музейної справи в місті Бердичеві. У виконанні Тетяни Щенявської прозвучала улюблена пісня Онисії Степанівни «Я козачка твоя». Присутнім були презентовані фото з сімейного архіву, які коментувала дочка Онисії Степанівни – Інна Ростиславівна. У відеозапису продемонстрована прониклива розповідь про роки співпраці з директором музею художника Григорія Федоровича Положевця.

Якщо живуть у пам'яті людей багато чудових спогадів про особистість, значить вона прожила щасливе і гідне життя.

Музей збирає експонати для виставки про російсько-українську війну. До нашого музею потрапили: елементи зброї, військова форма як наших захисників, та і ворожа; коробка з сухпайком російської окупаційної армії, її передали нам волонтери; уламки авіабомби з-під Коростеня...

Всі експонати потребують часу, аби їх вивчили та проаналізували спеціалісти. Збереження таких артефактів допомагає реконструювати події.

Музей по-новому має поглянути на свої експозиції, змінити їх та розкласти акценти відповідно до часу. Деякі експонати мають надовго піти у запасники, оскільки втратили емоційну цінність сьогодні. Нові експозиції, частково вже, будуть спрямовані на поглиблення нашої національної ідентичності та культурної приналежності.

— o —

Розділ VI. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ КРАЄЗНАВСТВА

УДК 94:343.1(477.82)"17/18"

ШЕВЧУК А. В.
(*м. Житомир*)

ДО ПИТАННЯ ПРО РІВЕНЬ ЗЛОЧИННОСТІ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ТРЕТИНА XIX ст.)

Кожне суспільство на будь-якому етапі свого розвитку потребує соціальної стабільності та захищеності прав людини від зазіхань не лише з боку окремих людей, але й державних установ. Саме для сталості людського життя і повинна слугувати судова влада. Особливістю західноєвропейської судової системи нового часу було панування законів, яким підпорядковувалися навіть монархи. Варто згадати, що у Речі Посполитій у разі порушення королем законів шляхта мала право на опір – «рокош». Натомість у Російській імперії правителі були самодержцями, які не підлягали жодним обмеженням у своїй внутрішній та зовнішній політиці.

Правобережна Україна на межі XVIII–XIX ст. зазнавала складних трансформаційних процесів. Згідно з річпосполитською судовою традицією локальна шляхта самостійно вибудовувала судочинство та вирішувало свої проблеми, послуговуючись III Литовським статутом, сеймовими конституціями, виборними судьями та затребуваною інституцією адвокатури. Після захоплення імперією правобережних територій розпочалися зміни у адміністративній і судовій системах згідно з «Уреждениями для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р., за якими судові структури де-факто контролювалися верховною владою та місцевими адміністраторами. За Павла I відбулися зміни в імперській політиці – вона стала більш виваженою і центр розпочав більш уважно ставитися до запитів місцевих еліт. Заради здобуття лояльності шляхти були відновлені окремі елементи річпосполитської судової процедури, чинність III Литовського статуту та сеймових конституцій, легалізовано адвокатуру. Проте обережність і навіть поступливість верховної влади стосовно шляхти проявлялися передусім у цивільному судочинстві. Натомість у розгляді кримінальних проваджень влада проявляла твердість, вимагаючи

дотримання законності та справедливості. Для повітових судів і магістратів Волинської губернії під час розгляду кримінальних справ обов'язковим став ревізійний процес у головному суді, що вимагало ретельності на етапі слідства та дотримання норм під час формального розгляду справ. Ще однією особливістю стало дотримання станового підходу до покарання злочинців: шляхтичі за вбивство сплачували грошовий штраф (нав'язку), натомість представники інших непривілейованих станів підлягали тілесним покаранням і рекрутству чи заслання до Сибіру. Як же впливали на рівень злочинності судова процедура та станова система покарання? Відповіді на ці питання ми спробуємо дати далі.

Передусім необхідно з'ясувати номенклатуру кримінальних злочинів. У матеріалах фонду 16 «Волинський головний суд» Державного архіву Житомирської області відклався «Генеральний реєстр справ кримінальної палати і кримінального та тимчасових кримінальних департаментів з 1796 р. по 1826 р.» [2]. На 1316 аркушах відображено по роках всі справи, які надійшли до відповідних департаментів на ревізію (таблиця 1). Недоліком реєстру можна вважати відсутність інформації про покарання.

Зауважимо на прогнозовану еволюцію понять «злочин» і «класифікація злочинів». Згідно зі ст. 12 «Кримінального кодексу України» 2001 р. кримінальні правопорушення поділяються на кримінальні проступки і злочини. Проступком вважається діяння, за вчинення якого передбачено основне покарання у вигляді штрафу (не більше трьох тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян) або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі. Злочини поділяються, залежно від покарання, на нетяжкі (основне покарання – штраф у розмірі не більше 10 тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років), тяжкі (відповідно – двадцять п'ять тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років) та особливо тяжкі злочини (понад двадцять п'ять тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі) [5: 12].

Проте дана класифікація не може бути застосована до правобережних територій наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. Якщо згідно зі ст. 24 Конституції України визначено, що «всі

громадяни є рівними перед законом і не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [4], то в становому суспільстві ставлення до підозрюваного залежало від його приналежності. Саме тому за вбивство кріпака шляхтич сплачував штраф (нав'язку), а міщанин чи селянин-кріпак піддавалися тілесним покаранням із наступним рекрутством чи засланням до Сибіру. Окрім цього, будь-який вирок для представника еліти вимагав обов'язкового схвалення імператором, що вимагало від судових органів особливої ретельності у підготовці справ [9: 391–436].

Для зручності ми використаємо класифікацію за видами злочинів: проти особи (вбивства, самогубства, ненасильницька смерть (фактично констатація смерті), побой), проти казенної чи приватної власності (крадіжки і пограбування, продаж і скупка краденого, переховування втікачів (кріпаки вважалися приватною власністю), самовільні порубки лісу, пожежі й підпали, підробка, шахрайство і фальшивомонетництво, контрабанда), проти держави (службові злочини, спротив поміщиків, втеча арештантів і рекрутів) (таблиця 1).

З рисунку 1 прогнозовано стає зрозумілим, що найбільш поширеною категорією кримінальних злочинів були правопорушення, пов'язані з майном (1797 р. – 44,5 % від загальної кількості, 1806 р. – 56,5 %, 1816 р. – 46,6 % і 1825 р. – 47,8 %). Потрібно приймати до уваги, що до вироку ці провадження доходили лише у випадку беззаперечних доказів або зізнання обвинуваченого. У той же час судові структури виявляли принциповість у випадку злочинів проти особи, де відсоток також був значним: 1797 р. – 28,3 % від загальної кількості, 1806 р. – 13,5 %, 1816 р. – 28 % та 1825 р. – 14,1 %. Проте наведені цифри не можуть відобразити реальну картину рівня злочинності. Послугуючись даними з рисунку 2 про чисельність підсудних у кримінальних провадженнях, які перебували на ревізії у Волинському головному суді, та використовуючи методика Б. Миронова про розрахунки динаміки злочинності у Російській імперії [6: 85], отримано дані про низький рівень злочинності у прикордонній губернії (таблиця 2). Фактично рівень злочинності у регіоні був у 3,5–4 рази нижчим, ніж загалом по Російській імперії. Якщо ж порівнювати з сучасністю, то станом на 01.01.2021 р. населення України (без

окупованих територій Криму, Севастополя, частини Донбасу) становило 41588,4 тис. мешканців [8], а протягом 2020 р. було зареєстровано (без урахування прихованих і не зареєстрованих) 360622 кримінальних правопорушень. Це складає 867 злочинів на 100 тис. населення. При цьому, за інформацією колишнього заступника генерального прокурора України Олексія Баганця, лише у 167098 випадках (або у 46,3%) особам повідомлено про підозру, а до суду направлено ще менше – всього 148332 обвинувальних актів (або тільки 41,1%). Проте «[...] навіть ці відносно невеликі показники розкриття злочинів не свідчать про об'єктивний стан протидії злочинності, [...] частина вчинених кримінальних правопорушень [...] просто не реєструється і явно приховується!» [3].

Звичайно, що така незначна чисельність злочинів у прикордонній губернії наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. (статус прикордонної мав наслідком «розквіт» контрабанди, незаконні перетини кордону, втечі тощо) має свої пояснення. У першу чергу можна припустити, що можливість самостійно врегульовувати свої спірні питання, стимулювали еліту до певної відповідальності та справедливості у судочинстві. Важливим фактором виступали збереження елементів річпосполитської судової традиції, коли шляхта та містяни підпадали під юрисдикцію відповідно до повітових судів і магістратів, зберігалася чинність артикулів III Литовського статуту і сеймових конституцій. Важливу роль відігравали адвокати, які у рамках формального судочинства забезпечували більш кваліфіковану позицію позивача або відповідача. Не потрібно відкидати ще один фактор – судовому переслідуванню підлягали особи лише за умови беззаперечних доказів.

Отже, збереження елементів річпосполитської судової традиції, становий підхід до покарань і можливість елітам безпосередньо впливати на судочинство мало наслідком низький рівень злочинності. Якщо порівнювати з ситуацією загалом по Імперії, то у прикордонній губернії вона була нижчою у 3,5–4 рази. Ще більш оптимістичною видається ситуація у порівнянні зі сьогоденням, коли рівень офіційної злочинності у 14,5 разів був нижчим.

Література та джерела

1. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). Ф. 16. Оп. 3. Спр. 1. 799 арк.

2. ДАЖО. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 2. 1316 арк.
3. Загальний стан злочинності та протидії їй на території України за 2020 рік (у порівнянні зі статистичними даними за 2013–2019 роки). URL: <https://naspravdi.today/uk/2021/04/02/zahalnyy-stan-zlochynnosti/>.
4. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
5. Кримінальний кодекс України. Чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 5 січня 2022 року. Київ : Видавець Паливода А. В., 2022. 312 с.
6. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну : в 3 т. 2-е изд., испр. Т. 2. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2018. 912 с.
7. Неоподаткований мінімум доходів громадян 2022 рік. URL: <https://profop.com.ua/informacia/неоподаткованij-минимум-доходiv-gromadan-2022-rik>.
8. Чисельність населення України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/>.
9. Шевчук А. В. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) : монографія. Житомир : Видавець Євенок О. О., 2022. 580 с.

ДОДАТКИ

Таблиця 1

Реєстр кримінальних справ кримінального й тимчасових департаментів Волинського головного суду

Види кримінальних злочинів	1797 р.		1806 р.		1816 р.		1825 р.	
	п _{спра} в	%	п _{спра} в	%	п _{спра} в	%	п _{спра} в	%
Загалом кримінальних справ, з них:	191		646		560		950	
Вбивства	43	23	23	3,6	15	2,7	22	2,3
Крадіжки і пограбування	72	38	231	36	119	21	170	17,9
Переховування втікачів	7	4	34	5,3	4	0,7	122	12,8
Ненасильницька смерть			17	2,6	74	13	39	4,1
Самогубства і спроби			17	2,6	36	6,4	19	2
Побої	11	6	30	4,6	32	5,7	64	6,7
Самовільні порубки лісу			24	3,7	1	0,2	16	1,7
Пожежі і підпали	6	3,1	45	7	56	10	47	4,9
Втеча арештантів і екрутів			77	11	26	4,6	25	2,6

Продаж і скупка краденого			11	1,7	6	1,1	6	0,6
Спротив поміщиків			9	1,4	5	0,9	16	1,7
Підробка, шахрайство і фальшивомонетництво			19	2,9			16	1,7
Службові злочини			18	2,8	27	4,8	57	6
Контрабанда і пов'язані злочини			1	0,2	75	13,4	77	8,1
Інші	59	30,9	90	13,9	84	15	254	26,7

Таблиця 2

Динаміка злочинності Волинської губернії у 1806–1825 рр.

Показники	Російська імперія		Волинська губернія		
	1803–1808	1825–1830	1806	1816	1825
Кількість кримінальних справ на 100 тис. населення	237	260	60	46	75
Чисельність підсудних на 100 тис. населення	322	346	69	58	110
Індекс зростання кримінальних справ	100	110	100	77	125
Індекс зростання підсудних	100	107	100	84	159

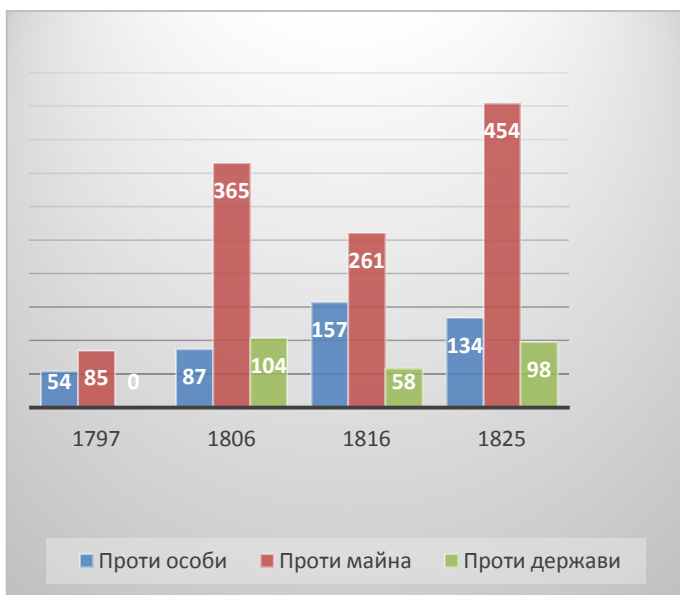

Рис. 1. Чисельність кримінальних злочинів у Волинській губернії (1797–1825 рр.)

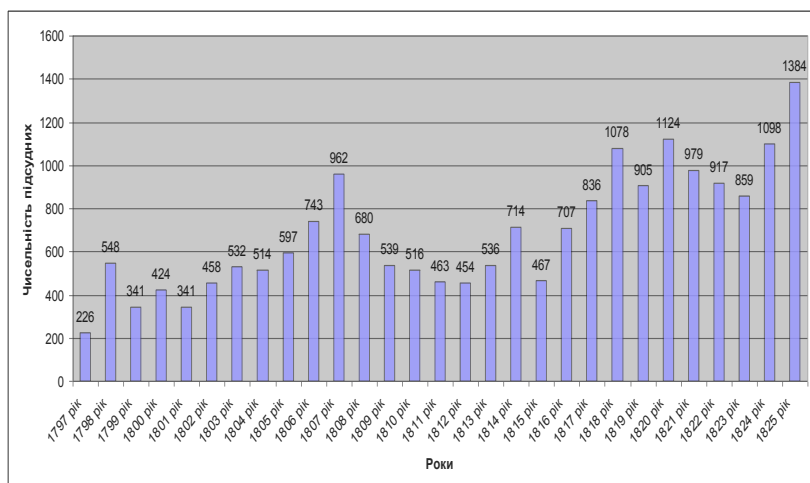

Рис. 2. Чисельність підсудних у кримінальних справах кримінального й тимчасових департаментів Волинського головного суду (1797–1825 рр.)

СТУДІНЬСКА Г. Я.

(м. Київ)

СТУДІНЬСЬКИЙ В. А.

(м. Малин, Житомирська обл.)

ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЖИТОМИРЩИНИ: МЕТОДИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

***Анотація.** У дослідженні розглянуті методико-методологічні аспекти економіко-екологічних краєзнавчих досліджень Житомирщини. Зокрема, дана характеристика взаємозв'язку господарської діяльності людини в регіоні та її впливу на довкілля в історичній динаміці. Також наведені приклади елементів економічних та екологічних краєзнавчих пошуків і досліджень у дослідженнях краєзнавців області.*

***Ключові слова:** краєзнавство, економіка, екологія, Житомирщина, Полісся, господарська діяльність.*

Виклад основного матеріалу. Краєзнавство як комплексне дослідження певної відносно невеликої території може розглядати практично всі аспекти розвитку регіону. Економіка та екологія не є винятком. Економічне краєзнавство вивчає різні аспекти господарської діяльності людини в краї, а також динаміку змін економічної складової. Екологічне краєзнавство розглядає край під кутом зору взаємовпливу та взаємозалежності людини і природи. Економіко-екологічне краєзнавство знаходиться у площині вивчення впливу економічного розвитку на природний комплекс краю, а також вплив наявності природних ресурсів на організацію господарської діяльності населення краю, зокрема в історичній динаміці.

У краєзнавчих дослідженнях найчастіше звертають увагу на економічну складову з періоду реформи 1861 р. Це логічно, оскільки починається бум промислового розвитку. Так, у фундаментальному дослідженні, присвяченому історії міст та сіл Житомирщини, зазначається, що у післяреформенний період на Житомирщині прискорилися темпи промислового виробництва. Зазначалося, якщо у 1845–1860 рр. на території Новоград-Волинського, Житомирського й Овруцького повітів налічувалося лише близько 200 підприємств, на

яких було задіяно 4 тисячі робітників, то у 1883 р. кількість заводів та фабрик у краї виросло до 281, а кількість працюючих – до шести тисяч осіб [3: 29]. Ця інформація є вже цінною тому, що, розглядаючи питання галузевого виробництва та технологій, можна простежити вплив заводського виробництва на довкілля. При цьому простежити аспекти використання у виробництві місцевої сировинної бази.

На подібні аспекти звертали увагу у своїх дослідженнях М. Ю. Костриця та Р. Ю. Кондратюк. Зокрема, на прикладі будівельної сфери дослідники простежили взаємовплив природного сировинного комплексу та задоволення потреб житомирян у житлі. Зазначалося, що будівельний бум наприкінці ХІХ ст. призвів до суттєвих якісних змін у цегельному виробництві. Більшість кустарних та напівкустарних виробництв або припинили своє існування, або перетворилися на заводи з виробництва будівельних матеріалів. Зокрема, у 1899 р. в Житомирі вже відкривається підприємство з виробництва цементу [4: 160–161]. У такому аспекті економічного розвитку Радомишля варто звернути увагу на дослідження Г. В. Цвіка. В одному із своїх фундаментальних досліджень він простежує історичну динаміку економічного розвитку міста. До того ж автор прагне показати вплив промислового виробництва на навколишнє середовище та ареал проживання людей [18: 298–321].

Особливу увагу в царині економіко-екологічного краєзнавства заслуговують дослідження О. С. Голяченка. Це стосується його фундаментального краєзнавчого енциклопедичного видання, присвяченого Хорошівському району. У коротких енциклопедичних статтях автор дає характеристику промислових підприємств регіону та природних комплексів краю [17]. У інших своїх працях О. С. Голяченко звертає увагу на технологічні процеси виробництва окремих підприємств краю. Так, він зазначає, що у вересні–травні 2016 р. збагачувачі філії «Іршанський ГЗК» вперше використали технологію «сухого» доведення. Така зміна технологій дає можливість підприємству економити близько 10 млн грн, а також зменшити негативний вплив на навколишнє природне середовище. При цьому автор звертає увагу, що введені різні технічні і технологічні зміни у процес виробництва в перспективі «Іршанський ГЗК» може стати найпотужнішим і найсучаснішим виробником титанової сировини в Європі [1: 72].

Вплив папероробного виробництва на розвиток краю вивчав свого часу А. Д. Кухарук. В його численних дослідженнях показано, як розвивалося Миропілля взагалі і яку роль у цьому процесі відіграла Миропільська паперова фабрика. А. Д. Кухарук вивчав і давав характеристику природним комплексам краю, зокрема річці Случ. Зокрема, він зазначає, що «Случ є другою за значенням і за розмірами річкою Жиомирщини і притокою Горині. Скелясті береги річки, розлогі верби, острівки, тихі заплави, ліс, що підходить до самої води, широкі левади і дзоти – свідки страшної війни, а ще стародавні городища і кургани – це наша перлина, наша гордість і краса: наша Случ. Її треба берегти. І не тільки як неповторну частинку природи, а й як дорогоцінного свідка розвитку історії. Особливо сьогодні, коли гостро стоїть питання охорони водойм» [5: 20]. На річці Случ було розміщено ще у першій половині XIX ст. (перша згадка припадає на 1832 р.) Миропільську паперову фабрику. Як правильно зазначає А. Д. Кухарук, папероробне виробництво дуже сильно залежить не лише від наявності водних ресурсів, але й від їх якісних характеристик [6: 6]. Зазначимо, що папероробні підприємства серйозно вплинули на хід економічного розвитку Житомирщини не лише у Мирополі, а й у Чижівці, Коростишеві, Малині та інших містах. З іншого боку, ці підприємства мали і мають вплив на навколишнє природне середовище у краї.

Доволі цікаві розвідки в економіко-екологічній частині були здійснені М. К. Філіповичем у середині 20 років XX ст. Це стосується села Колодяжне (Колодежно), що неподалік Мирополя. Дослідник з групою колег дав характеристику технічних, технологічних, організаційних аспектів господарської діяльності населення села. Мова йшла про цегельню, кузню, млин, бджільництво, кушнірство та ін. Дана також широка характеристика природі місцевості [16: 28–51]. Цінність цих досліджень насамперед у тому, що вони характеризують економічний, екологічний і культурний розвиток місцевості із середини самого історичного часу. Методика тих досліджень відрізняється від сучасних методів обчислень і узагальнень, проте інформаційний пласт представляє серйозну дослідницьку базу для сучасних краєзнавців.

Із сучасних краєзнавців Житомирщини велике значення мають дослідження В. Г. Святненко та О. В. Тунік. В. Г. Святненко свої роботи присвячує Брусилівщині, в яких він дає глибоку історичну ретроспективу розвитку господарських зв'язків у краї та використання

місцевої сировини у процесі виробництва матеріальних благ та задоволення потреб людей в різні історичні епохи. Такий методологічний підхід дає можливість простежити взаємозв'язок і наступність техніко-технологічних та організаційних процесів виробництва (зокрема у будівельній сфері) [8: 334–349]. Важливість подібних досліджень полягає в тому, що вони запроваджуються автором і в навчальному процесі загальноосвітніх шкіл Брусилівщини. Навіть назву краю В. Г. Світненко подає через призму виробництва. Так він пише: «Для періоду XIV–XV ст. було притаманним називати новоутворену осаду за її призначенням чи характером місцевості. У такому разі назва нашого містечка походить від дієслова брусити, тобто місця, де брусили (брусили) (загострювали, шліфували, обробляли) деревину. Звідси й знахідки паль (оброблених дерев'яних брусів) у Старому Брусиліві. Оскільки саме тут було найзручніше місце обробки деревини, яку з лісів доставляли річкою, згодом назвали Брусилівкою, до гирла, тобто до місця впадіння у Здвижень. Після обробки готові колоди (бруси) пускали сплавом Здвиженем до місць призначення» [9: 81].

Молода дослідниця Коростишівщини О. В. Тунік розглянула систему розвитку господарських взаємозв'язків краю через призму історії населених пунктів. Кожний населений пункт, який досліджувався нею, мав комплексний різнобічний методологічний підхід. Економіко-екологічний аспект краєзнавства розпочинається на основі археологічних досліджень і проводиться єдиною лінією через всю систему господарського розвитку протягом тривалого історичного періоду. Такий «наскрізний» методологічний підхід дає можливість простежити як наступність традиційного виробництва протягом тривалого періоду, а також динаміку зміни пріоритетів у сфері економічного розвитку краю [15].

Доволі оригінальним є підхід до вивчення економіко-екологічного краєзнавства Житомирщини – вивчення маєтностей (садиб). Так, Л. В. Томілович розглянула історичні садиби області і спробувала показати вплив цих садиб на економічний, культурний та екологічний розвиток краю. В цих садибах наприкінці XVIII – на початку XIX ст. активно розвивалася система паркового будівництва. На сьогодні ці парки грають важливу туристично-рекреаційну роль в житті Житомирщини [14: 3–4]. Такий методологічний підхід дає

можливість простежити систему утворення парків на території сучасної області, а також дослідити історію знатних родів, які в різні історичні періоди мешкали на території сучасної Житомирщини.

Авторами цього вивчення також здійснено ряд досліджень, що виокремлюють економіко-екологічний аспект краєзнавчого вивчення Житомирщини, зокрема через енциклопедичні видання [10]. Також проаналізовано вплив папероробної сфери на екологію окремих місцевостей і взаємозв'язок виробництва із сировинною базою краю [11: 58–60]. Авторами також розглянуто й питання чорнобильської тематики краєзнавства. Ця тема для Житомирщина надовго залишатиметься актуальною. Використовуючи математично-статистичні методи, авторам вдалося вирахувати негативні впливи на загальний природний стан краю [12: 28–40], а також на м. Малин та Малинський район [13].

Економіко-екологічний аспект дуже добре можна розглянути в краєзнавчих дослідженнях за умови розкриття тем, пов'язаних із окремими галузями виробництва. Зокрема, це може бути пов'язано із темою лісового господарства Житомирщини. «Ліси – одне із основних природних багатств Житомирщини, – зазначають автори книги «Ліси Житомирщини». – Як важлива складова природного комплексу, вони виконують стабілізуючі функції в регулюванні природних процесів, які відбуваються в біосфері Землі, благотворно впливають на клімат і гідрологічний режим планети. У лісах бере початок переважна більшість наших рік. Зросли ґрунтозахисна роль лісів, значення їх санітарно-гігієнічних, рекреаційних і естетично-виховних властивостей» [17: 5]. Житомирщина – одна з найбільш лісистих областей України, тому лісове господарство в економіко-екологічному плані відіграє особливу роль. Та й розвиток краю в історичному аспекті також тісно пов'язаний з лісом. Тут достатньо згадати локальний цивілізаційний простір древлян, який так чи інакше вплинув на історичний розвиток Європи. Тут лише наголосимо, що зазначене дослідження вийшло в серії «Історія підприємств Житомирщини», що була заснована видатним житомирським краєзнавцем Г. П. Мокрицьким. Ним же було підготовлено цілий ряд історико-краєзнавчих досліджень різних підприємств краю. Методичні підходи, які застосовував Г. П. Мокрицький у своїх працях, можуть бути корисними і для майбутніх поколінь житомирських краєзнавців.

Заслужують на увагу методико-методологічні підходи вивчення теми, які часто застосовуються на межі економіки та екології. Підрахунки впливу промислових підприємств на довкілля дають можливість зрозуміти якість середовища, в якому проживає населення в окремий історичний період. Як зазначає колектив авторів книги «Еколого-економічні проблеми довкілля Житомирщини»: «Протягом багатовікової історії життєдіяльність людини забезпечувалася шляхом споживання ресурсів природи. Крім умовно невичерпних – сонячної енергії, повітря, води – людина спочатку використовувала лише готові для відповідного споживання дари природи, а з розвитком цивілізації – продукцію, одержану внаслідок виробництва і переробки природної сировини та матеріалів. Виробництво стало не тільки посередником між природою і людиною. Проте для організації виробництва людина залучає все більше і більше природних ресурсів, як ті, запаси, які поступово вичерпуються, так і ті, що не відновлюються природним шляхом, ні втручанням самої людини. Крім того, в процесі виробництва відбувається постійне забруднення навколишнього природного середовища, що також негативно позначається на природних ресурсах» [12: 20–21].

Висновки. Таким чином, при висвітленні і вивченні краю важливо розглядати питання впливу економічного розвитку комплексно в контексті історичної епохи та впливу виробництва на подальший розвиток місцевості, що вивчається. Варто зазначити, що економічне краєзнавство набуло розвитку, проте екологічна складова цього аспекту часто опускається з поля зору краєзнавців. Тому економіко-екологічний аспект краєзнавства, зокрема Житомирщини, має серйозний потенціал подальшого розвитку.

Література та джерела

1. Голяченко О. С. Центральна Житомирщина. Рівне : Волинські обереги, 2022. 132 с.
2. Еколого-економічні проблеми довкілля Житомирщини / за заг. ред. П. П. Михайленка. Житомир, 2001. 320 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. Київ : ГР УРЕ, 1973. 726 с.
4. Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Житомир : підручна книга з краєзнавства. Житомир : Косенко, 2007. 464 с.
5. Кухарук А. Д. Мій рідний Миропіль : іст.-краєзнав. нариси. Житомир : Полісся, 2008. 604 с.

6. Кухарук А. Д. Миропільській паперовій – 175 : іст. нариси. Житомир : Полісся, 2007. 128 с.
7. Ліси Житомирщини : іст.-економ. нарис / за заг. ред. В. І. Ткачука. Житомир : Журфонд, 1997. 128 с.
8. Святненко В. Г. Старожитності Здвизень-краю. Київ : ПАТ «Віпол», 2016. 452 с.
9. Святненко В. Г. Історія рідного краю : навчальний посібник для учнів 7 класу загальноосвітніх шкіл Брусилівського району. Житомир : Євенок О. О., 2019. 104 с.
10. Студінський В. А. Малин : малий енциклопедичний словик. Київ : Фенікс, 2011. 304 с.
11. Студінський В. А. Паперова промисловість України XVI–XX ст. Житомир : Волинь, 2004. 268 с.
12. Студінський В. А., Студінська Г. Я. Чорнобильський аспект економіко-екологічного розвитку Житомирщини. Житомир : Журфонд, 1997. 104 с.
13. Студінський В. А., Студінська Г. Я., Живицький О. В. Малинщина, економіко-екологічний аспект. Малин : Просвіта, 1995. 30 с.
14. Томілевич Л. В. Історичні садиби Житомирської області. Київ : Фенікс, 2012. 168 с.
15. Тунік О. В. Старосільці та навколишні землі : історія українського села. Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2017. 488 с.
16. Філіпович М. К. Обстеження села Колодежно Миропільського району 1925 року. Малин : ПринцепС, 2006. 96 с.
17. Хорошівський район : краєзнав. енциклопедичний довідник / упоряд. О. С. Голяченко. Житомир : Житомир Poligraf, 2019. 528 с.
18. Цвік Г. Історія Радомишля. Житомир : Вид. М. Косенко, 2015. 384 с.

— 0 —

**ПРО НЕКРОПОЛЬ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ В РАЙОНІ
ЗАМКОВОЇ ПЛОЩІ У М. ЖИТОМИРІ**

Анотація. На основі літератури, архівних і картографічних джерел, а також археологічних даних, робиться спроба локалізувати, визначити межі, розміри, характерні риси, конфесійну приналежність і відносне датування одного з найдавніших міських некрополів в історичній частині м. Житомира.

Ключові слова: Житомир, історична топографія, археологічні дослідження, костел, кладовище, поховання, обряд, речовий інвентар.

Виклад основного матеріалу. В центральній, історичній частині м. Житомира, розташована Замкова площа. Вона представляє собою замкнутий простір в плані прямокутної форми. З півдня обмежена вулицею Кафедральною, з півночі – будівлею католицького костелу Св. Софії, із сходу – будівлею Житомирського обласного краєзнавчого музею, а із заходу – цокольним поверхом недобудованого будинку майбутнього музею природи. На майдан виходять дві вулиці: з північного сходу – вул. Костельна, а із південного заходу – вул. Стародавня (кол. провулок Шолом-Алейхема).

На думку відомого житомирського краєзнавця Г. П. Мокрицького, площа сформувалася у середині XVIII ст. Тривалий час була безіменною [10: 73]. А от відомий український письменник-драматург Іван Антонович Кочерга у п'ятій дії п'єси «Алмазне жорно», описуючи один з епізодів придушення повстання Коліївщина, називає площу Кафедральною: «Досить широке місце перед брамою, що веде на Катедральний пляц у Житомері. За широкою брамою з архітектурними оздобами й статуями над просвітом, видно пляц, католицький собор і народ, що сновигає по пляцу» [8: 81].

В описі кафедрального костьолу 1856–1861 рр. зазначено, що місце, на якому стоїть храм, мало назву «Костельское» [3: арк. 1зв.].

У 1971 р. площу було реконструйовано, а у 1989 р. вона дістала назву Замкова [10: 73].

Чим цікава ця площа? Понад 130 років з часу археологічного вивчення Житомира Замкова площа та навколишня територія на археологічній карті Житомира виділялися суцільною білою плямою. І це цілком зрозуміло, бо археологічних досліджень у цій місцевості до певного часу ніхто не проводив. І навіть коли на Замковій горі у 1982–1983 рр. працювала археологічна експедиція житомирського обласного краєзнавчого музею під керівництвом І. І. Ярмошика, науковці на цю місцевість, на жаль, уваги не звернули. Територія на той час була суцільно забудована житловими будинками і господарськими спорудами. До того ж, вона знаходилась у межах давньої балки, яка, поступово поглиблюючись у північно-західному напрямку з'єднувалась з глибоким яром, на дні якої протікає струмок Рудавка. Остання обставина давала підстави для припущення, що у давні часи ця територія навряд чи була заселеною, а тому інтересу з боку археологів до певного часу не викликала.

Примітним є те, що територія представляє собою доволі високий мисоподібний виступ, утворений з двох сторін балками. З півночі та північного заходу підвищення оточує глибока балка з крутими схилами, на дні якої протікає струмок Рудавка. Висота над рівнем води становить близько 15–18 м. З південного заходу підвищення обмежене широкою, з більш пологими схилами, балкою, територія якої нині забудована. Знайдені в останнє десятиріччя археологічні об'єкти і різноманітні артефакти спростовують раніше висловлену дослідниками думку і навпаки переконливо засвідчують, що ця місцевість була досить густо заселена ще з давніх часів. Припускають, що за доби пізнього середньовіччя тут оселилися католики, а на вершині гори збудували перший дерев'яний костюл. Татарські набіги і багаторазові пожежі в середині міста не залишили жодного сліду від старого храму. На його місці у 1 пол. XVIII ст. було збудовано новий мурований костюл в ім'я Святої Софії. Але ця місцевість цікава не лише цим.

Від мешканців Замкової гори і Подолу, деяких священнослужителів та співробітників комунальних служб доводилося чути, що на території Замкової площі і прилеглих до неї територіях під час земляних робіт неодноразово знаходили людські кістки, природу походження яких ніхто не міг пояснити. Ходили різні чутки, переважно пов'язані із військовими подіями Першої та Другої світових воєн. На

присадибній ділянці, що примикає до будівлі костьолу із східної сторони, і досі можна побачити окремі поховання.

То що ж то за людські кістки, виявлені у різний час на території Замкової площі? З чим вони пов'язані? В який час вони тут з'явилися? Питання, відповіді на які до останнього часу не було. Залучивши масив літературних, архівних, картографічних джерел, а також матеріали археологічних досліджень та спостережень за земляними роботами, в контексті вивчення історичної топографії пізньосередньовічного Житомира, маємо на меті зібрати і систематизувати дані щодо місць і обставин знахідок людських кісток, локалізувати, визначити межі їх поширення, з'ясувати характер об'єкту та по можливості його розміри, коли він тут з'явився, до якого часу існував та до якої конфесійної групи населення він міг належати.

Про знахідки людських кісток в районі костьолу і прилеглій до нього території відомо досить давно. Нечисельні згадки про них знаходимо в архівних джерелах та періодичних виданнях кінця XVIII – початку XX ст. Так, в описі Житомирського кафедрального костьолу за 1799 р. знаходимо дуже стислі дані, де згадується про давній цвинтар (“dawnego cmentarza”) і “plac”, на якому стоїть будинок, де саме не уточнюється [23: арк. 11зв.].

На поховання у цій частині міста свого часу звернув увагу польський дослідник Ян Прусинівський. У невеличкій замітці про Охримову гору в Житомирі, надрукованій у Варшавському часопису “Tygodnik illustrowany” за 1863 рік, дослідник повідомляє, що на костельному подвір'ї і городі, що до нього примикав, при обробці ґрунту неодноразово натрапляли на рештки поховань [22: 409].

26 серпня 1909 р., під час розкопок, під осілим фундаментом однієї з будівель кафедрального римсько-католицького собору в Житомирі робітниками знайдено людський скелет, залізний ланцюг, схожий на арештантські кайдани, і майже зотлілий масивний дубовий стовп. Під час розкопок робітники також знаходили людські кістки, черепи та інше [4; 7: 81].

С. С. Гамченко у своїй праці «Пятилетие археологических исследований на Волыни 1919–1923 гг.», у розділі, присвяченому дослідженням 1919 року, зазначав, що в межах садиби кафедрального костьолу було виявлено людський кістяк, але його положення та інвентар тоді не були визначені [5: арк. 7].

Подібні знахідки у цій місцевості неодноразово фіксувалися під час земляних робіт протягом 80–90-х рр. ХХ ст. Зокрема, за повідомленнями працівників водоканалу, під час прокладання та ремонту водогону по провулку Шолом-Алейхема (нині вул. Стародавня), особливо в її східній частині, яка виходила на Замкову площу, неодноразово знаходили людські кістяки і черепи.

Людські кістки фіксувалися не лише на території костюлу, але і в інших частинах, у тому числі прилеглих до Замкової площі ділянках. Так, у 1988 р. під час спостереження за земляними роботами в межах ділянки під будівництво цегляного житлового будинку, розташованого за 35–40 м на південний схід від приміщення музею, у південно-західній стінці котловану, на глибині 1,60–1,80 м, спостерігалися рештки дерев'яної труни разом із людськими кістками.

Подібні знахідки фіксувалися й у червні 1993 р. Керівник ВПО «Пошук» П. П. Шмуневський повідомив мене і журналістів про виявлені під час земляних робіт та прокладання траншеї для водогону, неподалік будівлі Житомирського обласного краєзнавчого музею, розташованого у східній частині площі, людські кістки і черепи. Їх тут було чимало. Під час огляду, яке я здійснив 25 червня, було встановлено таке. Траншея прямокутного плану, завдовжки 30–35 м та завширшки 0,60–0,70 м, прокладена на південний захід від центрального входу до музею на півдні, далі тягнулася по східному краю вул. Костюльної, вздовж будівлі і завершувалася трохи вище від в'їзних металевих воріт до музею, розташованих з північно-західної сторони. Кістки залягали у шарі ґрунту темно-сірого кольору, на глибині близько 1,0–1,2 м від рівня сучасної поверхні, тягнулися майже по одній лінії, в напрямку із південного-заходу на північний схід. Зафіксовано, що людські кістки розміщалися в певному порядку і були орієнтовані по вісі схід – захід. Очевидно, що це були поховання, здійснені за християнським звичаєм, за обрядом тілопокладення в могильних ямах. Тіла небіжчиків, на скільки це було можливо встановити, лежали на спині, у випростаному стані, головою на захід. Закладена траншея порушила лише західну частину поховань по рівень голови і частково погруддя. Очевидно, що поховання порушили культурний шар, який формувався тут, судячи із знахідок, упродовж XII–XVIII ст. [15: арк. 109]. Під час обстеження траншеї зібрані фрагменти вінець, стінок і денця гончарного посуду XII – середини XIII

ст., 2 пол. XIII–XIV/XV ст. та XVI–XVIII ст., а також зуби тварин, уламки людських черепів, частину щелепи і зуб. На жаль, виявлені під час прокладання водогону поховання не вдалося детально дослідити і встановити їх кількість хоча б приблизно, оскільки співробітники водоканалу, як це робилося зазвичай, траншею досить швидко закопали.

Місце знахідки, до того як закопали траншею, оглянули краєзнавці П. П. Шмуневський і Г. П. Мокрицький. Окремі старожили засвідчували, що тут у 1941–1943 рр. був госпіталь, поруч з яким могли ховати гітлерівців. Однак, виходячи із стану збереження кісток, П. П. Шмуневський припустив, що поховання до Другої світової війни відношення ніякого не мають і належать до більш давнього часу. Інші старожили стверджували, що в цьому районі колись містився польський цвинтар [19: 1]. Г. П. Мокрицький цю думку підтримав і припустив, що знайдені кістки пов'язані з першим польським кладовищем Житомира і що воно безсумнівно було погостом дерев'яного костюлу, який згорів, за даними люстрацій, ще у XIII столітті [9: 10].

У жовтні 2011 р. під час опитування мешканців в районі Замкової площі та прилеглих до неї територій дізналися про різні цікаві дані та факти. Зокрема, ксьондз Ян Біскуп'янський повідомив, що на території костюлу під час земляних робіт неодноразово виявляли рештки поховань, в яких знаходили людські кістки і черепи. Навколо костюлу колись розташовувалося кладовище. Неподалік, південніше будівлі дзвіниці, на газоні розташований металевий хрест без написів. Тут, за його даними, було поховано 10-річну дівчинку, яку на початку 40-х рр. XX ст. розстріляли гітлерівці за те, що вона вийшла на подвір'я під час комендантської години [17].

У листопаді 2011 р. експедицією Інституту археології НАН України спільно із Житомирським обласним краєзнавчим музеєм вперше були проведені розвідувальні розкопки на території Замкової площі. Тоді у її західній частині було закладено розкоп № 1 розмірами 6 x 6 м (площа 36 кв. м), глибиною від 1,60 м до 1,83 м. Розкопки засвідчили досить складну стратиграфічну ситуацію. Культурний шар переважно порушений, насичений будівельним сміттям, частково зруйнований попереднім будівництвом та прокладкою водогону. Під час розкопок у східній частині розкопу на глибині 1,62–1,77 м від рівня

сучасної поверхні, на фоні темно-жовтого лесового ґрунту, було виявлено рештки 5-ти поховань, які послідовно тягнулися по лінії із півночі на південь, вздовж східної кромки розкопу. У звіті і публікації їх порядок розміщення, глибина і розміри помилково зазначені не зовсім вірно [13]. Наводимо уточнені дані згідно з польовою документацією автора.

Поховання № 1/2011. Розташовувалося у північно-східному куті розкопу № 1, на глибині 1,62–1,70 м від рівня сучасної поверхні. На фоні темно-жовтого материкового лесового ґрунту виділяється контур західної частини поховальної ями прямокутної в плані форми, яка виступає від східної кромки розкопу на довжину із сходу на захід 0,11–0,13 м, завширшки із півночі на південь 0,35–0,40 м. У західній частині поховальної ями простежується лише верхня частина людського черепу. Кістяк повністю заходить під східну стінку, за межі розкопу [13: 14].

Поховання № 2/2011. Розташовувалося за 0,66 м на південь від північно-східного кутка розкопу № 1 та за 0,07–0,14 м на південь від поховання № 1, на глибині 1,70 м від рівня сучасної поверхні. На фоні темно-жовтого материкового лесового ґрунту виділяється контур західної частини поховальної ями прямокутної в плані форми, який виступає від східної кромки розкопу на довжину із сходу на захід на 0,16–0,17 м, завширшки із півночі на південь 0,52–0,61 м. У західній частині поховальної ями простежується лише верхня частина людського черепу. Кістяк повністю заходить під східну стінку, за межі розкопу. В районі черепа було знайдено масивний залізний цвях [13: 14].

Поховання № 3/2011. Розташовувалося у східній частині, за 1,9 м на південь від північно-східного кутка розкопу № 1 та за 0,70 м на південь від поховання № 2, на глибині 1,73 м від рівня сучасної поверхні. Контури поховальної ями не простежені. Західний край людського черепа зафіксований на відстані 0,45 м від східної стінки розкопу.

Поховання № 4/2011 (за звітом і публікацією № 3). Розташовувалося у південно-східній частині, за 3,3 м на південь від північно-східного кутка розкопу № 1 та за 1,40 м на південь від поховання № 3, на глибині 1,72–1,77 м від рівня сучасної поверхні. Контури поховальної ями не простежені. Західний край дитячого

черепа зафіксований на відстані 0,48–0,50 м від східної стінки розкопу. На дні і зрізі східної стінки розкопу № 1 помітні залишки зотлілої дерев'яної труни. Поховання частково зруйноване. Кістяк дитини лежав на спині, орієнтований головою на захід. Череп лежав прямо, верхня частина зруйнована, можливо, внаслідок тиску ґрунту. Оскільки кістяк порушений, положення верхніх кінцівок з'ясувати не вдалося. Нижні кінцівки кістяка заходять під східну стінку, за межі розкопу. Поховання безінвентарне [13: 14, 30–31].

Поховання № 5/2011 (за звітом і публікацією № 4). Розташовувалося у південно-східній частині, за 3,6 м на південь від північно-східного кутка розкопу № 1 та за 0,30 м на південь від поховання № 4, на глибині 1,71–1,75 м від рівня сучасної поверхні. Контури поховальної ями простежені частково у західній частині. Західний край черепа зафіксований на відстані 0,45–0,50 м від східної стінки розкопу. На дні помітні залишки зотлілої дерев'яної труни. Кістяк жінки лежав на спині, орієнтований головою на захід. Череп повернутий на північ, лівою стороною вниз до землі. Кістяк жінки простежено по рівень грудей. Положення кінцівок не з'ясовано, оскільки вони заходять під східну стінку і виходять за межі розкопу. На шийних хребцях виявлене набірне намисто, яке складалося із різного розміру і форми кістяних та скляних або пастових намистинок [13: 14, 30–31].

На жаль, не вдалося повною мірою розчистити і дослідити зазначені поховання, оскільки вони заходили під східну стінку, за межі розкопу. Натомість, вдалося визначити рівень залягання поховань, зафіксувати положення і орієнтацію кістяків, в одному випадку виявлено супроводжуючий інвентар. Оскільки поховання були розкриті неповністю, їх було вирішено законсервувати і залишити для наступних досліджень [13: 14].

Під час обстеження і часткової розчистки встановлено, що ділянка з рештками поховань була витягнута із півночі на південь, завдовжки 3,9–4,0 м і виступали від східної кромки розкопу на відстань від 0,11–0,17 до 0,45–0,50 м. У двох випадках простежені контури поховальної ями в плані прямокутної форми. Небіжчиків було поховано в дерев'яних домовинах, за обрядом трупопокладення та за християнським звичаєм, у випростаному стані, головою на захід. Відстань між небіжчиками становила від 0,18 до 0,30 м і більше. На

думку А. В. Петраускаса, кістяки №№ 4–5 (за звітом і публікацією №№ 3–4) було поховано не в двох окремих, а у спільній могилі. Скоріш за все – це поховання матері і дитини [13: 14].

Роботи у західній частині площі було продовжено у вересні та жовтні 2012 р. Дослідження проводилися методом археологічного нагляду за земляними роботами і охоплювали ділянку будівельного котловану (розкоп № 2), розмірами 31 x 19 м, загальною площею – 589 кв. м (0,0589 га). Увагу археологів привернув культурний шар, що частково зберігся у південно-західній частині котловану, в межах фундаменту старого будинку. Культурний шар у цьому місці зберігся завдяки тому, що будинок було зведено у так званий «стрічковий спосіб», коли для закладення фундаменту копався не цільний котлован, а робилася розмітка і закладалися глибокі траншеї. При цьому простір між ними залишався непорушеним. Це давало надію відшукати на таких ділянках цікаві об'єкти і артефакти. Паралельно здійснювався огляд зрізів стінок котловану і фіксувалася стратиграфічна ситуація. В результаті нагляду на площі котловану і зрізах стінок були виявлені різночасові археологічні об'єкти і зібрано велику кількість різноманітних артефактів. Крім того, переважно за межами зруйнованої будівлі, у південній та східній стінках південно-східної та північно-східної частин розкопу № 2 (котлован), було зафіксовано сліди 3-х поховань, а у північно-західній знайдено людський череп [14: 35]. Нижче наводимо опис виявлених поховань і окремих людських кісток.

Поховання № 1/2012. Виявлене у східній стінці північно-східної частини розкопу № 2 (котлован), у межах квадратів М-Н/10. Залягає на глибині 2,05 м від рівня сучасної поверхні, за 1 м на південь від північного кутка північно-східної частини котловану і за 4 м на північ від об'єкта № 5. У шарі ґрунту чітко простежується західна частина поховання – верхня частина людського черепа, який лежить на дошці нижньої частини дерев'яної труни завширшки 0,40 м, завтовшки 5,0–6,0 см. Небіжчик похований за обрядом трупопокладення у підпрямокутній в профілі могильній ямі, завширшки близько 0,60–0,70 м, головою на захід. Знахідок не виявлено. Більша частина кістяка заходить у східну стінку поза межі котловану [14: 42, 78].

Поховання № 2/2012. Виявлене під час вирівнювання східної стінки розкопу № 2 (котлован) та вибірки ґрунту у межах північної частини квадрату Е/10, за 20 м на південь від поховання № 1 та за 9,8-

10,0 м на північ від південного кутка південно-східної частини котловану. Залягає на глибині 2,9–3,0 м від рівня сучасної поверхні, Розкрито західну частину поховання – людський череп, під яким простежувалися уламки нижньої дошки дерев'яної труни завширшки 0,40 м, завтовшки 1,0–1,1 см. Небіжчик похований за обрядом трупопокладення, головою на захід. Знахідок не виявлено. Цікаво, що поховання (людський кістяк із рештками дерев'яної труни) залягає на 10,0–15,0 см вище над об'єктом № 3, яке за наявності печі-кам'янки ідентифікується як житло [14: 42, 78–79].

Поховання № 3/2012. Виявлене у зрізі південної стінки південно-східної частини розкопу № 2 (котлован) у межах квадрату А/9, за 9,8–10,0 м на південь від поховання № 2 та за 1,5 м на захід від південного кутка південно-східної частини котловану. Залягає на глибині 1,74 м від рівня сучасної поверхні. Західна частина поховання, де, очевидно, розташовувався череп, була зруйнована під час закладення фундаменту цегляної будівлі пізнього походження. Збереглася частина людського хребта, що лежав по лінії орієнтованій віссю схід-захід. Знахідок не виявлено [14: 42, 79].

Поховання № 4/2012. Виявлене випадково під час остаточної зачистки і нівелювання долівки розкопу № 2 (котлован) у межах квадрату Й/3. Повністю зруйноване. Залишився лише людський череп. Точне місце розташування поховання, глибину залягання, орієнтацію небіжчика та інші деталі, на жаль, встановити не вдалося [14: 42, 79].

У 2016 р. роботи на Замковій площі було відновлено. У різних її частинах було закладено 4 розвідувальні шурфи. Шурф № 2 закладений 20 жовтня 2016 р. у північно-західній частині площі, на газоні, за 18 м на північ від шурфу № 1 та за 39–40 м на південь від будівлі косячулу, північніше алеї зі східцями. Розміри 2 x 1,5 м, орієнтований стінками за сторонами світу. У його північній частині, на глибині 2,2 м від рівня сучасної поверхні, у шарі темно-сірого ґрунту, насиченого вугликами (культурний шар), зафіксована кінцівка ноги людського кістяка, можливо, лівої, на рівні коліна. Витягнута поперек котловану шурфу, по лінії схід-захід. Поверх кістки спостерігався вузький прошарок дерев'яного тліну темно-коричневого кольору, скоріш за все, рештки від дерев'яної труни.

Таким чином, порядок розміщення людських кістяків на місцевості, виразні сліди могильних ям, на дні яких фіксуються рештки

дерев'яних трун, а також орієнтація небіжчиків вказують на наявність в районі Замкової площі та прилеглої до неї території доволі великого поховального комплексу – кладовища.

На основі зібраних даних можна достовірно точно локалізувати місця поховань у чотирьох пунктах. Перший представляє собою одне поховання, виявлене у 1988 р. у зрізі стінки південно-західної частини будівельного котловану, на місці якого нині стоїть багатоповерховий житловий будинок по вул. Кафедральній, 4. Другий локалізується у північно-східній частині Замкової площі та частково вул. Костьольної, на ділянці вздовж будівлі обласного краєзнавчого музею. Тут у червні 1993 р. виявлено велику кількість людських кісток і рештки поховань. Третій і четвертий пункти розташовані у західній частині площі. Тут у 2011 р. в розкопі № 1 виявлено 5 поховань, а у 2012 р. в розкопі № 2 в межах будівельного котловану – 1 окремий людський череп, а у зрізах західної і південної стінок — ще три поховання. У п'ятому пункті, розташованому у центральній частині площі, в шурфі № 2 виявлено рештки ще одного поховання. Менш достовірні і точно не зазначені місця поховань зафіксовані в літературі, архівних джерелах і свідченнях старожилів, але усі вони так чи інакше локалізуються в районі Замкової площі, східної частини вул. Стародавньої (кол. провул. Шолом-Алейхема) та садиби католицького костьолу.

Методом картографування були встановлені межі поширення поховань та орієнтовні розміри давнього кладовища. Відповідно до зібраних даних воно займало територію, обмежену із заходу житловою забудовою, із півночі – територією католицького костьолу, із півдня межа приблизно проходила по вісі із заходу на схід сучасної вул. Стародавньої (кол. провулок Шолом-Алейхема) та зі сходу частково обмежувалася будівлею Житомирського обласного краєзнавчого музею із присадибною ділянкою зі східної сторони.

Отже, кладовище займало більшу частину Замкової площі, було витягнуте із заходу на схід, завдовжки орієнтовно 60–130 м і завширшки із півдня на північ 45–90 м (бл. 11700 кв. м), загальною площею 1,17 гектарів. Слід також допустити, що розміри кладовища могли бути меншими. Якщо із карти прибрати окреме поховання, виявлене у 1988 р. східніше Замкової площі, то розміри і відповідно площа кладовища дещо зменшаться. У другому варіанті розміри

кладовища орієнтовно становили 75–90 x 60–85 м (бл. 7650 кв. м), площею 0,765 гектарів. Не виключаємо, що у різний період часу територія і розміри кладовища могли змінюватися. Якщо в більш ранній час для його розростання перепон майже не було, то починаючи з XVIII і в наступні століття цьому процесу могла заважати забудова та інші чинники.

Наявність на цій території католицького костьола, який було збудовано на місці більш давнього, дає підстави для припущення, що зафіксовані рештки старовинного кладовища, вірогідніше, могли бути пов'язані із католицькою громадою середньовічного міста.

Католицькі костьоли, з яким можна було б пов'язати згадане кладовище, на території міста існували здавна. У люстрації Житомирського замку за 1552 рік, зокрема, знаходимо відомості про два з них. Перший – костел римський «matki Bozoie», якому належало селище «Jwanowcy». Друге – «Swetoho Mikolaia», якому належало селище «Porowiczy». При цьому зазначено, що костелу Святого Миколая, на час проведення ревізії у 1552 р., вже немає, а інший запустів [11: 151].

В іншому місці люстрації зазначено, що згадані костели запустили 80 років тому, тобто близько 1472 року. Цілком ймовірно, це запустіння пов'язане з татарськими нападами, які на той час були досить частими. Виходячи з наведених даних, можна констатувати, що католицькі костели в Житомирі принаймні існували у 70-х роках XV ст. [11: 146].

Де точно до метру згадані костели розміщалися, встановити важко, напевно, що на вершині гори, в районі костелу, який зберігся до нашого часу. Польський дослідник Ян Прусиновський, ґрунтуючись на джерелах, які у 50–60-х роках XIX ст. зберігалися в римо-католицькій консисторії, припускав, що давній костел Пресвятої Діви Марії, якому належало с. Івановичі, стояв на місці костелу Святої Софії. Дату будівництва та його знищення досліднику встановити не вдалося. Аргументував свою думку тим, що на городі і костельному дворі неодноразово знаходили рештки поховань, якими «раніше завжди були оточені католицькі храми» [22: 410].

У генеральній візиті кафедрального костелу, складеного при єпископі Каспері Цецішевському, від 5 листопада 1799 р. щодо появи нового храму зазначено наступне. У 1737 р. костел збудовано біскупом

київським Яном Самуелем Ожгою на тому самому місці, де раніше був парафіяльний костел дерев'яний з 1575 р., маючи села Івановичі, Поповичі і частину данини з міста та замку старостинського [23: арк. 3].

Певний інтерес представляє лист віцедекана Житомирської кафедри від 8 вересня 1865 р., в якому він, пристав у третьої частини м. Житомира, повідомляє досить цікаві факти. Зокрема: «Честь имею уведомить Ваше Высоко благородие, что в Житомире 1472 г. построены были две деревянные римско-католические костелы, один приходской ныне кафедральный на том же самом месте, где и теперь находится под именем Успения Пресвятой Богородицы, а второй, на горе Кокрин по имени Св. Николая – но по истреблении сих костелов пожаром построен из камня ныне существующий кафедральный и вместе и приходской костел собственными издержками киевского РК Епископа Самуила Ожги 1737 год под именем Св. Софии – трех ея дочерей мучениц и посвященный Киевским Епископом Коадьютором Солтиком 1751 г.» [21: арк. 52].

Ю. Білоусов уточнює, що мурований кафедральний костел було збудовано упродовж 1735–1737 рр., але з певними недоліками в розрахунках на міцність. Тому, не гаючи часу, будівельники взялися капітально перебудувати храм з каміння і цегли. Його реконструкція відбувалася майже 10 років і завершилася у 1746 р. Саме тоді кафедральний храм Святої Софії набув гідний власному статусу вигляд. На честь урочистостей з приводу завершення будівництва в одній зі стін храму була вмурована плита зі словами подяки Янові Ожгі за створення резиденції в Житомирі, розбудову і щире фінансування кафедрального храму [2: 24–25].

Отже, наведені дані вказують на те, що кладовище на Замковій площі могло належати католицькій конфесійній групі населення міста. От тільки незрозуміло – воно було окремим чи прихрамовим кладовищем. Крапку у цьому питанні, як на мій погляд, ставлять спогади видатного мемуариста, польського дворянина та історика Яна Дуклана Охоцького (бл. 1766/1768–1848). На думку відомого житомирського вченого, доктора філологічних наук О. В. Єршова, його мемуари є безцінним зібранням історичних відомостей про публічне життя, історію, літературу і культуру Волині кінця XVIII – початку XIX ст. [6: 122].

У розділі «Сеймики в 1791 году» автор наводить цікаві дані, що стосуються кладовища і його місця розташування. З першого фрагмента спогадів ми дізналися про те, що «на утро воевода (киевский, Прот Потоцкий – О. Т.) открыл сеймик в костеле, до того переполненном, что не было средств пробиться внутрь. Между тем три четверти избирателей-шляхтичей стояло еще на площади, не успев попасть в костел». З другого фрагмента дізнаємося, що «от воеводы мы пошли в костел на сессию. Толпа была еще большая, чем вчера, и в самом костеле и на кладбище». У третьому фрагменті уточнюється – «на кладбище, вокруг костела...» [16: 197, 201]. Отже, виходячи із наведеного, кладовище розташовувалося навколо кафедрального костюлу, у тому числі на прилеглий до нього площі, а тому його можна вважати не окремим, а прихрамовим. Подібне до католицького було кладовище, мабуть, православне, розташоване неподалік, на Замковій горі, яке у XVI–XVIII ст. тулилося до Спаської церкви, в районі розташування якої наприкінці XIX – на початку XX ст. було збудовано Хрестовоздвиженську церкву [18: 30].

Даних щодо часу появи і періоду функціонування католицького кладовища в районі Замкової площі в літературі і описах католицького костелу немає. Для з'ясування цього питання ми залучили археологічні, картографічні, окремі архівні та інші джерела.

Під час проведення археологічних досліджень було встановлено, що поховання залягали на різних глибинах від 1,0–1,2 до 2,9–3,0 м. У процесі стратиграфічних спостережень на досліджуваних у 2011, 2012 та 2016 рр. ділянках вдалося попередньо зафіксувати чотири рівня залягання поховань. Цілком можливо, що вони відповідають певним періодам функціонування кладовища.

Перший рівень, на мою думку, найбільш давній, залягав на глибині 2,9–3,0 м. Воно представлено похованням № 2, виявлене у 2012 р. в розкопі № 2 (котлован), у межах північної частини квадрату Е/10, за 9,8–10,0 м на північ від південного кутка південно-східної частини котловану. Підставою для цього припущення стали стратиграфічні дані. Що цікаво, зазначене поховання залягало на 10–15 см вище житлової споруди із пічкою-кам'яною, в заповненні якої знайдені фрагменти гончарного посуду XII – середини XIII ст.

Другий рівень фіксується на глибині від 2,05 до 2,2 м. Представлений двома похованнями. Перше, № 1, виявлене у 2012 р.

у зрізі східної стінки північно-східної частини розкопу № 2 (котлован) у межах квадратів М-Н/10. Друге виявлене у 2016 р. в шурфі № 2 у межах газону.

Третій рівень простежується на глибині від 1,62 до 1,77 м. Представлений 6 похованнями: поховання №№ 1–5 виявлені у 2011 р. у східній частині розкопу № 1, а шосте – поховання № 3, виявлене у 2012 р. у зрізі південної стінки південно-східної частини розкопу № 2 (котлован) у межах квадрату А/9.

Четвертий рівень, вірогідніше, найбільш пізніший, простежується на глибині від 1,0 до 1,2 м. Представлений похованнями, виявленими у 1993 р. в траншеї, поблизу будівлі обласного краєзнавчого музею, у північно-східній частині Замкової площі.

Певний інтерес викликає поховання № 3, виявлене у 2012 р. у зрізі південної стінки розкопу № 2 (котлован) у межах квадрату А/9. Що важливо, його західна частина, де, очевидно, розташовувався череп, була зруйнована під час закладення фундаменту цегляної будівлі пізнього походження. Очевидно, що будинок зводився на місці кладовища в той час, коли воно вже не функціонувало, а на поверхні не було ніяких ознак його існування. Що ж це за будинок і коли він тут міг з'явитися? Передусім звернемося до картографічних матеріалів, які допоможуть встановити орієнтовний час появи будинку на цьому місці.

На викопіюванні П. Н. Абрамовича із плану міста, датованого 1781 р. [1: арк. 16], і на карті початку ХІХ ст., орієнтовно 1807–1811 рр., ніяких будівель на цьому місці не позначено взагалі. А от на плані, датованому 19 січня 1845 р. та іншому, появу якого відносять до 40–50-х рр. ХІХ ст., на зазначеному місці позначений будинок прямокутної форми під латинськими літерами «r» або «m». В експлікації до цих планів під цими літерами зазначено будинок римокатолицького єпископа. Судячи із датування планів, появу будинку на цьому місці можна орієнтовно віднести до проміжку часу від 1807–1845 рр., тобто до 1 половини ХІХ ст.

Н. Т. Пугачова, мистецтвознавець, науковий співробітник Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту «Укрпроектреставрація», щодо часу виникнення будинку припускала, що південна частина цокольного поверху була збудована в середині ХVІІІ ст. одночасно з будівництвом костелу, а верхній ярус, збудований з дерева, більш пізнього походження. Художній вигляд

фасаду будівлі за певними ознаками, на думку дослідниці, характерний для провінційних житлових споруд 1 чверті XIX ст., які виконувалися за типовими проєктами [12: арк. 4–5].

Дослідник історії Луцько-Житомирської римо-католицької єпархії Ю. Білоус навів у своєму дослідженні такий цікавий факт. З 28 квітня 1831 р. до управління зазначеною єпархією приступив римо-католицький єпископ Михайло Пивницький. Його резиденція на той час знаходилася в Луцьку. У 1841 р. приймає рішення щодо перенесення єпископської кафедри до Житомира, у зв'язку з чим розпочинає будівництво майбутньої резиденції. Ю. Білоус встановив, що Михайло Пивницький остаточно переїжджає до Житомира у 1844 році [2: 69]. Виходячи з наведеного, можна припустити, що приблизно у цей час і було завершено будівництво згаданого будинку. Вид цього будинку, на жаль, частково ми можемо побачити на малюнках Наполеона Орди та Карла Сестера де Лаутерекена, створеного, вірогідніше, у липні–вересні 1889 року, який нині зберігається в наукових фондах художнього відділу Житомирського обласного краєзнавчого музею [20]. На ньому зображено перший поверх та високий кам'яний фундамент цокольної частини будівлі. Отже, можна припустити, що зазначений будинок зводили на місці вже не діючого кладовища, орієнтовно у 1 половині XIX ст.

Про те, що кладовище на території і біля костелу функціонувало у середині – 2-й половині XVIII ст., опосередковано можуть свідчити окремі артефакти і дані. Зокрема, на фасаді костелу, між двома колонами, праворуч від центрального входу в храм, можна побачити вмуровану в стінку кам'яну плиту, на якій збереглися написи у 10 рядків польською мовою і латиною, які засвідчують, що: «*Nie w grobie schowany / w ziemi zakopany / na widok kozedemu / tu przechodzaczemu / Jozef Trzeciak / burgrabia radomski / prosi o chrzescianski / ratunek / Obiit 1750 Die 24 9 i... / Sepultus hic Die 6 Xhris*».

Цікаві дані наводить у своїй рукописній праці П. Н. Абрамович. Наприклад, про те, що «Ксьондз Павицький у 1781 р. скаржився комісії доброго порядку на те, що єврейські будинки так близько тулилися до кафедрального костьолу, що могло забракувати місця при костьолі для ховання християнських тіл» [1: арк. 48].

Наприкінці XVIII ст. кладовище в районі Замкової площі, вірогідніше, перестає функціонувати. Цьому могло сприяти декілька

чинників. По перше, недостатність місця, внаслідок чого кладовище дуже швидко переповнювалося і виникала проблема відведення нових територій для поховання. Це була загальна проблема багатьох поховальних комплексів Житомира незалежно від їхньої конфесійної приналежності. По друге, у 1793 р., внаслідок другого поділу Польщі, Житомир переходить до складу Російської імперії. Згодом висувуються вимоги щодо винесення кладовищ за межі міської території. Так, у 1784 р. комісія доброго порядку під нове костельне кладовище відводить ділянку на горі в урочищі Кокрин. Але воно проіснувало недовго. У 1799 р. за містом, у місцевості Нова Рудня, на високому пагорбі лівого берега р. Кам'янки було відведено досить велику за розмірами земельну ділянку під нове католицьке кладовище [21: арк. 38–38 зв.].

З цього часу поховання в районі Замкової площі поступово припиняються, лише окремі, як виняток і за відповідним дозволом, відбувалися на території садиби кафедрального костельу. Пізніше, на місці старого кладовища, були зведені адміністративні, житлові і господарські будівлі, у тому числі торговельні крамниці. Навпроти костелу врешті утворилася доволі велика і простора площа, яку можна побачити на малюнках 60–80-х років XIX ст., яка збереглася до нинішнього часу. До речі, наявність у цьому місці кладовища пояснює, чому навпроти костелу з фасадної сторони, із виходом на головну міську вулицю, до певного періоду часу не було майдану, які так притаманні багатьом центральним храмам міст і містечок України.

Виходячи із наведеного вище можемо зробити такі висновки.

1. В центральній, історичній частині м. Житомира, в районі Замкової площі та прилеглих до неї територій виявлені численні знахідки людських кісток і черепів.

2. Під час досліджень визначено, що вони займають територію, охоплюючи територію сучасної Замкової площі і прилеглих до неї садиб Житомирського обласного краєзнавчого музею і католицького костелу.

3. Встановлено, що вони розміщені в різних місцях, у певному порядку, займають доволі значну площу, простежуються також виразні сліди могильних ям, на дні яких фіксуються людські кістяки та рештки дерев'яних конструкцій, очевидно, трун. Ці ознаки вказують на наявність тут великого поховального комплексу – кладовища.

4. Тіла небіжчиків поховані в могильних ямах за обрядом трупопокладення та за християнським звичаєм – у випростаному стані, головою на захід, переважно без інвентарю.

5. Появу кладовища слід орієнтовно віднести до часу функціонування у цій місцевості християнського храму. Як засвідчують актові матеріали, в Житомирі такі вже існували у 2 пол. XV ст.

6. Кладовище, можливо, функціонувало з деякими перервами. З руйнуванням міста, а разом з ним і храму, під час набігів кримських татар та пожеж, які виникали внаслідок різних причин, у тому числі через необережності, воно на певний час переставало діяти. З поверненням населення до міста та відбудови храму – відновлювалося і продовжувало існувати.

7. Кладовище, вірогідніше, проіснувало до кінця XVIII ст., а з відведенням нових ділянок за межами міста поховання на ньому припиняються. Як виняток, здійснюються окремі поховання на садибі костелу. Поступово надмогильні насипи на кладовищі зникають, територія нівелюється і частково забудовується. Вивільняється ділянка південніше храму, утворюючи просторий майдан, завдяки якому відкривався простір та вид на величну архітектурну прикрасу центральної частини міста – католицький кафедральний костел.

8. Очевидно, що кладовище в районі Замкової площі належало католицькій конфесії і було до певного часу, як і храм, що розташовувався поруч, приходським.

Література і джерела

1. Абрамович П. Н. м. Житомир в останній чверті 18го століття доби Комісії Boni Ordinis 1778-1793. *Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО)*. Ф. Р-3409. Оп. 1. Спр. 3. 291 арк.
2. Білоус Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія : іст. нарис. Житомир, 2000. 314 с.
3. Визитное описание Житомирской Римско-католической кафедральной III класса вместе и приходской церкви с 1856 по 1861 год. *ДАЖО*. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 86. 27 арк.
4. Вольнь. 1909. № 235. 28 августа.
5. Гамченко С. Пятилетие археологических исследований на Волини 1919–1923 гг. [Житомир, 11.VI.1925]. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 3 (С.С. Гамченко). Спр. 45. 211 арк.

6. Єршов В. О. Польська література Волині доби романтизму: генеалогія мемуаристичності. Житомир : Полісся, 2008. 624 с.
7. Известия императорской археологической комиссии. Прибавление к выпуску 34 (хроника и библиография, вып. 17). СПб. : Типография главного управления уделов, 1910. 231 с.
8. Кочерга І. Алмазне жорно. Харків : Кооперативне видавництво «Рух», 1930. 96 с.
9. Мокрицький Г. І знову черепи... *Житомирський вісник*. 1993. № 27. 2 липня. С. 10.
10. Мокрицький Г. П. Вулиці Житомира : енциклопедія Житомира. Кн. 1. Житомир : Волинь, 2007. 640 с.
11. Описание Житомирского замка 1552. *Акты о заселении Юго-Западной России*. Ч. VII. Т. I. Киев, 1886. С. 140–152.
12. Памятник архитектуры (XIX века). Особняк по пер. Шолом Алейхема, 7 в г. Житомире / Украинский специальный научно-реставрационный проектный институт «Укпроектреставрация». Предварительные работы. Том I. Книга I. Киев, 1989. 4 арк.
13. Петраускас А. В., Тарабукін О. О. Археологічні дослідження в історичній частині м. Житомир у 2011 р. *Древлянські старожитності. Археологічні дослідження в Житомирі*. Київ, 2018. С. 9–32.
14. Петраускас А. В., Тарабукін О. О. Археологічні дослідження в історичній частині м. Житомир у 2012 р. *Древлянські старожитності. Археологічні дослідження в Житомирі*. Київ, 2018. С. 33–79.
15. Рабочий дневник младшего научного сотрудника сектора археологии при отделе охраны памятников истории и культуры Житомирского краеведческого музея Тарабукина Александра Александровича. № 2 (05.09.1991 – 14.12.1994 гг.). 144 арк.
16. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского с рукописей, после него оставшихся, переписанние и издание І. Крашевским. СПб. : Типография П.П. Меркульева, 1874. Том 1. 336 с.
17. Свідчення ксьондза Яна Біскуп'янського від 31 жовтня 2011 р.
18. Тарабукін О. О. До питання про некрополь доби пізнього середньовіччя на Замковій горі в Житомирі. *Житомиру – 1125 : матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. Науковий збірник «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*. Вип. 42. Житомир : М. Косенко, 2009. С. 22–30.
19. Тарасюк П. Вулиця на кістках. *Молодіжна газета*. 1993. № 26. 2 липня. С. 1.
20. Фонд ГРКЛ. № 12 (Художній відділ Житомирського обласного краєзнавчого музею).

21. Opisanie Kosciola Katedralnego Zytomierskiego w zarzadzeniu iasne Wilmoznego Kaspra Kazimierza Kolumny Cicciszowskiego Biskupa Luckiego i Zytomierskiego orderow Alexandra Newskiego Kommenocera Orla bialego i S. Stanislawa kawalera, przez Kapitulę katedralną Zytomierską R^u 1818 uczynione. *ДАЖО*. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 20. 52 арк.
22. Prysnowski J. Gora Ochrymowa w Zytomierzu. *Tygodnik illustrowany*. Warszawa, 1863. 24 października. T. VIII. № 213. S. 409–410.
23. Wizyta generalna Kosciola Katedralnego oraz i Parafialnego Zytomierskiego przez J.W.J.X. Kaspra Kazimierza Kolumny Cieciszowskiego Biskupa rzymsko-katolickih łacinskih kosciolow Luckiego i Zytomierskiego, orderow S. Alexandra Newskiego, Orla Bialego, i S. Stanislawa kawalera Roku 1799 na dniu 5 miesiaca listopada odprawiona. *ДАЖО*. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 9. 37 арк.

— o —

УДК 908

КАЛІНСЬКА А. В.
ПЧЕЛОВСЬКА Н. А.
(м. Бердичів)

**ВОНИ ЗАХИЩАЛИ УКРАЇНУ:
 СКОРБОТНИЙ П'ЄДЕСТАЛ ГЕРОЇВ – ВИПУСКНИКІВ
 ГІМНАЗІЇ № 7 ІМЕНІ ВІКТОРА ПАСТУХА МІСТА БЕРДИЧЕВА**

*Це мало сказати – вони полягли.
 Це мало сказати – вони не повернуться.
 Вони тобі і мені віддали стукіт власного серця...*

Щодня українська земля здригається від жахів, що принесла із собою темна хмара хижої орди. На теренах України точаться запеклі, криваві бої. Війна, жорстока і підступна, страшна і нещадна, торкнулася своїм крилом кожного. Батьківщина оплакує найкращих синів і доньок, мужніх захисників і патріотів, які, не шкодуючи власного життя, самовіддано і безстрашно боронять її простори від ворожої навали.

Ми пишаємося тим, що в нашій школі навчалися справжні Герої-українці, які, не вагаючись, пішли захищати рідну землю, батьків і дітей. Багатьом із них, на жаль, не судилося повернутися живими. Їхні імена вічно житимуть у нашій пам'яті.

Випускник сьомої школи **Роман Вікторович Абрамов** чесно виконав свій військовий обов'язок, не порушив присягу, не зрадив друзів. Єдине, чого не зміг, – повернутися додому живим. Народився Роман 16 серпня 1986 р. у м. Бердичеві. Виховувався в сім'ї військового Володимира Дмитровича та медпрацівниці Наталії Вікторівни. 1 вересня 1993 р. був зарахований до 1 класу загальноосвітньої школи I–III ступенів № 7 імені Віктора Пастуха. Дуже добре навчався, був відповідальним, здібним учнем, чудовим товаришем, працьовитим, чесним, активним учасником позакласних заходів, мав розвинуте почуття обов'язку, не стояв осторонь чужої біди.

У 2002 р. Роман успішно закінчив школу, а у 2006-му отримав спеціальність технолога в Бердичівському коледжі промисловості, економіки та права. Восени того ж року склав присягу на вірність Батьківщині у 95-й Житомирській аеромобільній бригаді. Невдовзі створив сім'ю, з коханою дружиною Тетяною тішився двома синочками: Даниїлом та Олександром.

У березні 2014 р. Роман Абрамов був мобілізований та проходив службу у складі 30-ї Новоград-Волинської окремої механізованої бригади, мужньо захищав незалежність та територіальну цілісність України.

31 липня 2014 р. у Шахтарському районі Донецької області неподалік кургану Савур-Могила Роман загинув, біля нього розірвався ракетний снаряд. Господь забрав до себе ще одного героя, вірного захисника Батьківщини, сміливу, мужню, порядну людину. Роман Абрамов не дожив трохи більше двох тижнів до свого 28-го дня народження. Не дочекалися його батьки, сиротами залишилися сини, молодою вдовою стала кохана дружина.

22 серпня 2014 р. на стіні житлового будинку по вул. Червона, 26, в якому проживав Р. Абрамов, було встановлено меморіальну дошку з портретом Героя та присвятним написом: «У цьому будинку жив захисник України, який віддав своє життя за збереження єдності і цілісності української держави, рядовий Роман Вікторович Абрамов, 16.08.1986 – 31.07.2014».

Указом Президента України № 270/2015 від 15 травня 2015 р. «за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі» Абрамов Роман Вікторович нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Життя Романа Абрамова, спалахнувши яскравою зіркою, так швидко згасло. Та його сяйво навіки буде в серцях рідних і близьких, його побратимів та земляків! Слава Герою!

Життя людське так схоже на свічку. Запалюється від любові і горить м'яким полум'ям, даруючи навколишнім своє тепло і світло. Але так, як і свічка, може враз згаснути від найменшого поруху долі. Не догорівши, не досвітивши, не долубивши, не досміявшись, не доживши...

Панасюк Юрій Володимирович народився 24 лютого 1984 р. в сім'ї робітників Володимира Андрійовича та Надії Павлівни. У 1991 р. пішов до першого класу загальноосвітньої школи I–III ступенів № 7 імені Віктора Пастуха міста Бердичева. Скромний, доброзичливий, сором'язливий, готовий завжди прийти на допомогу. Такими словами згадують Юрія вчителі та однокласники.

Після закінчення школи Юрій Панасюк навчався у професійно-технічному училищі № 3, де здобував професію столяра. Потім проходив строкову службу у лавах Збройних сил України (з травня 2003 по вересень 2004 року). Повернувшись додому, юнак влаштувався на роботу у Бердичівський коледж промисловості економіки та права за професією столяра. Через три роки одружився. У 2012 р. в Юрія народилася донечка Маргарита.

У січні 2011 р. Юрій Панасюк був прийнятий на контрактну службу до Збройних сил України, яку проходив у Бердичівському батальйоні радіоелектронної боротьби. Після розформування цієї частини був переведений у місто Житомир. Під час служби Юрій здобув звання молодшого сержанта. У січні 2014 р. був звільнений у запас, а вже 10 червня 2014 р. під час мобілізації був призваний для проходження військової служби у військовій частині В2254.

Загинув Юрій Панасюк 9 лютого 2015 р. під селищем Гранітне поблизу Волновахи Донецької області під час обстрілу з боку ворога.

20 лютого 2015 р. на стіні житлового будинку по вулиці Червоній, 20, в якому проживав Юрій Панасюк, було встановлено меморіальну дошку з портретом Героя та присвятним написом: «У цьому будинку жив захисник України, який віддав своє життя за збереження єдності і цілісності української держави, рядовий Юрій Володимирович Панасюк, 24.02.1984 – 09.02.2015».

За особисту мужність, виявлену у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане виконання військового обов'язку Указом Президента України № 23/2017 від 3 лютого 2017 р. Юрій Володимирович Панасюк нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

У нашій пам'яті Юрій залишиться не лише гарним сином своїх батьків, чудовим другом своїх товаришів, прикладом для своєї донечки і для нас, а й справжнім патріотом своєї Батьківщини, який віддав за неї своє життя.

22 травня 2022 р., захищаючи суверенітет і територіальну цілісність нашої держави, загинув випускник загальноосвітньої школи I–III ступенів № 7 м. Бердичева, відважний син України **Віталій Миколайович Паламарчук**, 1980 року народження.

Віталій Паламарчук навчався в загальноосвітній школі I–III ступенів № 7 імені Віктора Пастуха із 1987 по 1996 рік. Був працьовитим, чесним, старанним учнем, гарним товаришем.

Віталій Миколайович проходив військову службу як стрілець-снайпер 3-го взводу 2-ої роти 3-го батальйону спеціального призначення військової частини А4044. Перебуваючи на бойовій позиції поблизу населеного пункту Клинове Бахмутського району Донецької області, потрапив під ворожий танковий обстріл, отримав поранення, несумісні з життям.

Вклоняємося доземно Віталію і всім, хто сьогодні здійснює подвиг в ім'я майбутнього України, вони своїм прикладом показують нам силу та незламність українського духу.

Українська земля втрачає своїх найкращих синів і доньок, які, захищаючи її територіальну цілісність і незалежність, віддають свої життя в ім'я майбутнього. 26 травня 2022 р., захищаючи Батьківщину, героїчно загинув випускник загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 7 імені Віктора Пастуха, мужній і вірний син України **Резнік Олександр Вікторович**, 1987 р. народження.

Олександр навчався в загальноосвітній школі І–ІІІ ступенів № 7 імені Віктора Пастуха із 1994 по 2003 рік, ріс звичайним хлопцем. Був життєрадісним, відвертим, все робив від

щирого серця, мав багато друзів.

Олександр Вікторович був призваний на військову службу у липні 2015 р. Молодший сержант, командир 3-го протитанкового взводу роти вогневої підтримки 2-го десантно-штурмового батальйону військової частини А0284 Олександр Резнік загинув у бою поблизу населеного пункту Берестове Бахмутського району Донецької області.

Олександр Вікторович назавжди залишиться для свого сина і для кожного з нас взірцем мужності, стійкості, відваги і патріотизму. Світла пам'ять Герою!

Війна, жорстока і підступна, не має серця, не розуміє жодної мови, не запитує, хто є хто, але, торкаючись своїм крилом кожного, залишає глибокі та нестерпно болючі рани у наших душах.

28 червня 2022 р. у бою з ворогом поблизу м. Лисичанськ Луганської області героїчно загинув випускник загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 7 імені Віктора Пастуха (2009–2014 рр.), відважний син України **Сергій Янчук**, 1998 р. народження. Після закінчення школи Сергій навчався у ПТУ № 4, згодом працював у ТОВ «М'ясовита» електриком.

Завжди життєрадісний, завжди щирий, відкритий і чесний, працьовитий і надзвичайно добрий... Таким пам'ятають Сергія вчителі та згадують однокласники. Його серце

завжди було сповнене любові і доброти до рідних і близьких, друзів, до оточуючих, до світу. Він так любив мріяти і будував плани на майбутнє... Клята війна не дала здійснитися мріям, в одну мить обірвавши молоде життя...

Звістка про загибель Сергія увірвалася невимовним болем у наше серця. Для нас Сергій назавжди залишиться взірцем мужності, відваги і людяності.

Схиляємо свої голови у скорботі і підносимося молитвою до неба... Світла пам'ять нашому Герою, українському воїнові, який загинув, захищаючи Батьківщину та кожного з нас! Пам'ятаймо, якою ціною здобувається майбутнє України!

24 лютого 2022 р. – день, який перевернув життя кожного і поставив перед вибором. Зробив свій вибір і **Сергій Гайдабура** – вступити до лав Збройних Сил України і стати на захист України.

Важким болем у наших серцях обізвалася звістка про загибель Сергія Гайдабури, 1986 року народження, випускника загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 7 імені Віктора Пастуха (1993–2004 рр.). Сергій героїчно загинув у бою з ворогом 2 вересня 2022 р. на Херсонщині. Він був справжнім чоловіком, люблячим сином, гарним батьком.

Шкільні роки проходили цікаво. Учителі з теплотою в серці згадують юнака, його щирі посмішки та проникливі очі. Сергій завжди мав багато друзів.

Вшановуючи пам'ять Героя, ми схиляємо голову перед його подвигом, що став ще однією сторінкою величної історії українського народу в боротьбі за державність, суверенітет, прагнення стати частиною об'єднаної Європи. Пам'ять про Сергія завжди житиме у наших серцях.

Ім'я Героїв вплетене в літопис глибокої людської вдячності за врятовані життя. І ніколи не висохне криниця людської шани та поваги. Герої не вмирають! Вони – безсмертні у своїх подвигах!

Слава Україні! Героям слава!

БУЛИ ГЕРОЯМИ, А СТАЛИ «ВОРОГАМИ НАРОДУ»

Анотація. У документах Новоград-Волинської районної комісії у справах колишніх червоногвардійців і червоних партизанів знайшли своє відображення як діяльність цієї організації у 1929–1935 роках, так і визвольні змагання 1918–1921 років на Житомирщині.

Ключові слова: Новоград-Волинський, комісія в справах колишніх червоногвардійців і червоних партизанів, партизанський загін А. Ф. Петровського, антибільшовицьке повстання, Великий терор.

Виклад основного матеріалу. У грудні 1925 року при окружних, районних та міських військових комісаріатах були створені Комісії у справах колишніх червоногвардійців і червоних партизанів (партизанські комісії). Згідно з постановою ВУЦВК від 14 лютого 1931 р. вони підпорядкувалися виконкомам міських і районних рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. На комісії покладалося ведення обліку і видача посвідчень колишнім червоногвардійцям та червоним партизанам, контроль за виконанням державними установами законів про пільги для колишніх партизанів тощо [27]. У Державному архіві Житомирської області (далі ДАЖО) зберігаються 52 справи Новоград-Волинської районної партизанської комісії, які охоплюють її діяльність у 1929–1935 роках.

Станом на 1 липня 1935 р. на обліку в Новоград-Волинській районній комісії перебувало 25 колишніх червоних партизанів і червоногвардійців [4: арк. 98]. Передрій Гнат Костянтинович (1893–1938), який очолював цю організацію у 1932–1934 рр., народився в с. Дацьках Житомирського повіту. У 1918–1919 рр. він організував на Чуднівщині партизанські загони, які вели бойові дії проти військ УНР, потім став бійцем 44-ої дивізії Червоної армії, був поранений. 1927 року йому призначена персональна пенсія в розмірі 60 крб. Він обіймав посади інструктора Комітету незаможних селян, завідувача Губсоцзабезу, заступника голови Житомирської міськради, до 1936 року працював заступником голови і завідувачем відділу комунального

господарства Новоград-Волинської міської ради [4: арк. 28; 5: арк. 26; 11: арк. 11; 13: арк. 1, 3, 4; 21: 436].

Найбільшим авторитетом у районній комісії користувався Петровський Андрій Федорович (1891/92 – ?). Після перемоги антибільшовицького селянського повстання в липні 1919 р. та втечі з міста над Случчю більшовиків він створив із останніх зведений партизанський загін, який діяв на території Новограда-Волинського та сусіднього повітів. У документах 1921–1922 років Андрій Петровський згадується на посаді Новоград-Волинського повітового військового комісара. 25 травня 1931 р. колишні червоні партизани та червоноармійці організували в місті артіль ім. Фрунзе. На той час вона являла собою кустарну цегельню з однією піччю. З метою працевлаштування демобілізованих інвалідів війни та членів їх родин артіль у березні 1932 р. перетворилася на комбінат, який очолив А. Петровський. Протягом 1932 року підприємство виробило понад 613 тисяч штук вогнетривкої цегли. Цього ж року комбінат відкрив комерційну їдальню. 1933 року комбінат мав збудувати і пустити в експлуатацію механізований цегельний завод потужністю 3 мільйони штук цегли на рік і шамотний цех. Для підсобного господарства комбінат придбав велику рогату худобу, коней, свиней, 50 га сінокоосу. Новоград-Волинська газета «Соціалістичний Наступ» у статті від 7 липня 1933 р. закликала переймати передовий досвід фрунзівців. У 1934 р. Петровський А. Ф. мешкав за адресою: вул. Червоноармійська, № 5 [1: арк. 31; 3: арк. 15, 98; 17: арк. 478; 26: 2].

Одним із бійців партизанського загону під командуванням А. Петровського був Бальнеров Лев Ісерович (1897–1967). У заяві до районної партизанської комісії від 14 жовтня 1929 р. він пише: «У квітні 1919 року я добровільно вступив до загону, а під час повстання в м. Новограді-Волинському, перебуваючи в кулеметній роті, брав активну участь у бою проти повстанців. Коли загін залишив місто, товариш Петровський прийняв командування загonom. Ми відступали до Києва, а звідти рухалися до Житомира. У Житомирі нашому загону дали для підкріплення один батальйон Богунського полку, з яким ми наступали на Новоград-Волинський. Після взяття міста ми стояли там кілька тижнів, а під час загального відступу евакуювалися з Новограда-Волинського до Коростеня, а звідти – до Мозира. Там наш загін отримав назву 1-го летючого загону 12-ї армії.

Із Мозира нас відправили на Житомирщину, ми діяли проти поляків у Новоград-Волинському районі до лютого 1920 року. Після цього загін розформували, і я вступив до Червоної армії». У 1930-х роках Л. І. Бальнеров працював завідувачем виробництва Новоград-Волинської фабрики гнутих меблів. Письмові свідчення про участь Бальнерова в партизанському загоні дали його соратники О. Ф. Білявський, І. Г. Юмштик, К. Х. Алтер та ін. [5: арк. 9; 6: арк. 1–2, 4–5, 8].

Унік Ізраїль Йосипович (1897 – ?) вступив 1918 року в м. Унеча до Таращанського полку під командуванням В. Боженка, в якому служив до вересня 1919 року, після цього став партизаном загону А. Петровського. Під час католицького Хрещення 1920 року разом з іншими бійцями загону здійснив нічний наліт на польські тили в с. Острожок Новоград-Волинського повіту, під час якого партизани захопили 8 коней та різне військове спорядження. У 1930-х роках Унік І. Й. працював ковалем на Новоград-Волинському заводі «Сільмаш» [5: арк. 33; 6: арк. 8; 14: арк. 1].

Замощин Анатолій Ілліч (1901 – ?) у 1918 році був членом підпільної озброєної дружини більшовиків у Новограді-Волинському на чолі з Григорієм Лебедем, наступного року вступив до партизанського загону А. Петровського. У 1920 році в складі регулярних частин Червоної армії брав участь у боях проти повстанських загонів І. Струка (в районі Чорнобиля та Іванкова) і Ю. Мордалевича (в районі Кочерова). 1921 року Замощина відрядили у складі озброєного загону на «продовольчий фронт» у Піщівську волость, а восени цього ж року він став бійцем зведеного загону особливого призначення під командуванням Р. Кадюка, який вів боротьбу з групою Ю. Тютюнника. У 1922–1924 роках служив у 132-му Донецькому полку 44-ї дивізії, а після демобілізації мешкав у Києві [9: арк. 3–4, 8–11].

Воліс Мордко Азрільович (1890 – ?), який служив у вартовій роті в м. Новограді-Волинському, в липні 1919 року протягом ночі вів бій з повстанцями, а після поразки більшовиків почепив на себе білу стрічку. Повстанці прийняли його за свого і пропустили через ланцюг. Таким чином Волісу вдалося вирватися з оточення і врятувати своє життя [7: арк. 4; 14: арк. 13 зв.]. Однак повстанці захопили у Новограді-Волинському місцевого жителя, «червоного» бійця Разношика Ісаака

Мордковича (1892 – ?) і повели його на розстріл у с. Наталівку, де перед цим розстріляли 13 червоноармійців. Уникнути страти йому вдалося завдяки допомозі містян Миколи та Андрія Лісового. Після цього він вступив до 38-го кавалерійського полку, під час наступу денікінців був поранений. Після одужання потрапив у 44-й комуністичний полк, який дислокувався в Житомирі. Знаходячись у розвідувальній групі, потрапив у полон до поляків біля колонії Максимівка і був ув'язнений у Новоград-Волинській тюрмі. Під час наступу «червоних» на Новоград-Волинський поляки перевезли військовополонених до Рівного. Звідси І. М. Рознощик втік і незабаром повернувся до Новограда-Волинського. У 1920-х роках він працював у міській артілі інвалідів «Труд» [3: арк. 36, 38].

Вальдман Яків Ісайович (1903 – ?) у 1919 році після прибуття у Новоград-Волинський створював тут комсомольську організацію, працював у реквізичійному відділі. Коли почалося повстання селян, він вступив до більшовицького загону, чергував уночі на заставах, допомагав вартовій роті відбивати напад повстанців, був поранений на Суслівській вулиці, разом з іншими відступав на Рихальськ і Коростень, затим прибув до Житомира. Під час чергового походу більшовиків на Новоград-Волинський був розвідником партизанського загону Петровського. Брав участь у розстрілі затриманих під Броницею гімназистів. У загоні Петровського залишився також після захоплення Новограда-Волинського, але під натиском поляків і петлюрівців разом із загonom залишив місто. У Коростені вступив у 390-й Богунський полк 44-ї дивізії, воював на Денікінському і Польському фронтах, був удруге поранений під Сокалем, у Червоній армії служив до березня 1921 року [8: арк. 1, 4].

У документах Новоград-Волинської партизанської комісії згадується також Фільчук Іван Павлович (1900–1937), який був партизаном Дубенського і Кременецького загонів, згодом воював у лавах 44-ї дивізії на Петлюрівському, Денікінському і Польському фронтах, демобілізувався у 1925 році, до 1937 року працював завгоспом Новоград-Волинського окрвиконкому [3: арк. 15; 16: арк. 1; 17: 150]. Шапіро Міхель Сімхович (1895 – ?) у жовтні 1918 року вступив до Тарашанського партизанського загону, потім служив у 392-му Тарашанському полку та в 1-ій Кінній армії [18: арк. 2–3]. Козловський Петро Денисович (1895–1937) був членом підпільного

комітету Домбровицької більшовицької організації, з тим його призначили командиром кінного партизанського загону. До 1937 року працював директором Новоград-Волинського млинокомбінату [19: арк. 1, 3; 20: 560]. Вігман Йосип Петрович (1902–1973) від квітня 1919 р. був партизаном Дубенських «червоних» загонів, у вересні цього ж року прийнятий на службу у 392-й Таращанський полк. До 1937 року служив оперуповноваженим особливого відділу кавалерійської дивізії в м. Гайсині [3: арк. 63; 18: 150]. Ломтєв Леонтій Хомич (1903 – ?) служив від лютого 1919 р. у партизанському загоні В. Боженка, потім став бійцем 392-го полку. Після закінчення військових дій потрапив у 5-й прикордонний батальйон, звідки демобілізувався у вересні 1922 року. Через три роки його зняли з військового обліку та перевели в інваліди III групи. Замість пенсії він отримав безоплатний патент і відкрив власну шевську майстерню [11: арк. 34–35].

У випадку загибелі червоних партизанів посвідчення організації отримували члени їхніх родин. Так, 1931 року Вайсберг Естер Меєрівна подала клопотання про визнання червоним партизаном її сина Герша, який загинув у бою з повстанцями 8 липня 1919 р. Цей факт підтвердив А. Ф. Петровський та його колишні соратники. Також було задоволено аналогічне клопотання з боку Лебідь Мотрі Пилипівни, чий син Григорій 1919 року воював у партизанському загоні Петровського, а 1923 року, обіймаючи посаду директора Олевського порцелянового заводу, загинув від рук бандитів, коли віз із Коростеня гроші для працівників підприємства. Наявність посвідчення червоного партизана давала можливість отримувати продуктивні пайки та пільгові путівки на санаторно-курортне лікування, а житлові площі цієї категорії громадян не підлягали «ущільненню» [3: арк. 89; 7: арк. 4–8; 12: 1-1зв; 14: арк. 8,10].

1 лютого 1934 року Новоград-Волинська районна партизанська комісія повідомила про проведену нею разом із робітничо-селянською інспекцією обстеження комбінату ім. Фрунзе, за яким були виявлені зловживання з боку директора підприємства А. Петровського. Цей матеріал передали слідчим органам, які завели кримінальну справу на керівників комбінату. Вироком суду Петровського було засуджено до розстрілу, а бухгалтера комбінату – до 10 років ув'язнення. Касаційною інстанцією вирок суду стосовно Петровського пом'якшено і розстріл відмінено. Подальша доля Петровського А. Ф. невідома. За ухвалою

Новоград-Волинського РВК (райвиконкому) від 27 березня 1934 р. комбінат червоних партизанів і червоногвардійців ім. Фрунзе був ліквідований. Ліквідком комбінату призначив на 15 квітня прилюдні торги на його майно: будинки та устаткування шамотного цеху і цегельні; їдальню-кафе; підсобне господарство та ін. Контора комбінату знаходилася за адресою: Кінний провулок, № 6 [4: арк. 28; 24: 2; 25: 2].

13 серпня 1934 р. на загальних зборах було прийнято рішення про створення Новоград-Волинської кооперативної промислової артілі червоних партизанів ім. І. Н. Дубового. Згідно зі статутом метою артілі була організація і розвиток виробництва вогнетривких матеріалів. Кожний член артілі, вступаючи до неї, мав сплатити внесок у розмірі 20% від місячного заробітку [3: арк. 93, 95, 98 зв.].

Київська обласна партизанська комісія на засіданні від 17 листопада 1934 р. визнала роботу Новоград-Волинської районної партизанської комісії незадовільною. Через відсутність контролю були допущені великі зловживання в діяльності промкомбінату ім. Фрунзе. Кошти підприємства розбазарювалися на самопреміювання та витрати не за призначенням: командування дивізії отримало годинники на суму 1600 крб, райвідділу ДПУ видано різними сумами понад 4000 крб, колишньому голові РВК Нещерету – 750 крб, Передрію – 500 крб, Петровському – 500 крб тощо. Партизанські квитки видавалися особам, які нічого спільного не мали з партизанським рухом. Обласна комісія постановила: а) районну партизанську комісію розпустити; просити президію РВК у терміновому порядку оформити новий склад комісії; б) просити президію РВК притягнути до відповідальності членів районної комісії, зокрема її колишнього голову Передрія. 17 грудня 1934 р. президія Новоград-Волинського РВК прийняла постанову про розпуск районної партизанської комісії. Було затверджено її новий склад. Комісію очолив голова райвиконкому Роценюк [4: арк. 53, 80].

У вересні 1935 року Комісії в справах колишніх червоногвардійців і червоних партизанів були ліквідовані. У роки Великого терору керівники та найактивніші учасники партизанського руху стали жертвами політичних репресій. 5 грудня 1936 р. заарештований колишній керівник Новоград-Волинської партизанської комісії Передрій Г. К., який обвинувачувався в антирадянській агітації. За постановою трійки при УНКВС по Житомирській обл. його

розстріляли 14 січня 1938 р. у м. Житомирі. 7 вересня 1937 р. за підозрою в шпигунстві заарештували Вігмана Й. П. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 29 липня 1938 р. він був ув'язнений на 5 років до виправно-трудового табору. 4 жовтня 1937 р. заарештований Козловський П. Д., якого обвинувачували у шпигунстві. За постановою НКВС СРСР і Прокурора СРСР він був розстріляний 24 грудня 1937 р. у м. Житомирі. У шпигунстві на користь Польщі обвинувачувався Фільчук І. П., якого заарештували 15 жовтня 1937 р. Його розстріляли 16 листопада 1937 р. у м. Житомирі. У списку районної партизанської комісії 1935 року були також Мішепуд (Мішепут) Інокентій Михайлович, 1894 р. н., керуючий «Заготльон», і Скуматов Сергій Наумович, 1892 р. н., пожежник у с. Чижівці, потім – завгосп райвідділу охорони здоров'я. Першого заарештували 23 вересня 1937 р. (обвинувачувався за ст. 54-2, 54-11 КК УРСР), а 30 грудня того ж року за постановою НКВС СРСР і Прокурора СРСР розстріляли у м. Житомирі. Другий був заарештований за тими самими обвинуваченнями 10 липня 1938 р. і за постановою трійки при УНКВС по Житомирській обл. розстріляний у Житомирі 5 жовтня 1938 р. [18: 150; 19: 560; 20: 631; 21: 436; 22: 334; 23: 150; 27]. Так герої боротьби за радянську владу перетворилися на «ворогів народу».

Література та джерела

1. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). Ф. Р-19. Оп. 1. Спр. 2.
2. ДАЖО. Ф. Р-67. Оп. 3. Спр. 601.
3. ДАЖО. Ф. Р-2512. Оп. 1. Спр. 11.
4. ДАЖО. Ф. Р-2512. Оп. 1. Спр. 12.
5. ДАЖО. Ф. Р-2512. Оп. 1. Спр. 13.
6. ДАЖО. Ф. Р-2512. Оп. 1. Спр. 14.
7. ДАЖО. Ф. Р-2512. Оп. 1. Спр. 16.
8. ДАЖО. Ф. Р-2512. Оп. 1. Спр. 17.
9. ДАЖО. Ф. Р-2512. Оп. 1. Спр. 21.
10. ДАЖО. Ф. Р-2512. Оп. 1. Спр. 25.
11. ДАЖО. Ф. Р-2512. Оп. 1. Спр. 28.
12. ДАЖО. Ф. Р-2512. Оп. 1. Спр. 29.
13. ДАЖО. Ф. Р-2512. Оп. 1. Спр. 36.
14. ДАЖО. Ф. Р-2512. Оп. 1. Спр. 44.
15. ДАЖО. Ф. Р-2512. Оп. 1. Спр. 45.
16. ДАЖО. Ф. Р-2512. Оп. 1. Спр. 50.
17. ДАЖО. Ф. Р-5069. Оп. 1. Спр. 229.

18. Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 2. Житомир, 2008. 768 с.
19. Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 3. Житомир, 2010. 808 с.
20. Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 4. Житомир, 2011. 788 с.
21. Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 5. Житомир, 2011. 796 с.
22. Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 6. Житомир, 2013. 694 с.
23. Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 7. Ч. 1. Житомир, 2015. 706 с.
24. Соціалістичний Наступ. 1934. № 52. 6 квітня.
25. Соціалістичний Наступ. 1934. № 56. 12 квітня.
26. Фесенко А. Фрунзівці показують приклад. *Соціалістичний Наступ* (Новоград-Волинський). 1933. № 449. 7 липня.
27. URL: <https://history.zmist.pl.ua/thesaurus/komyssyy-po-delam-byvshyh-krasnogvardejczev-y-krasnyh-partyzan-partyzanskye-komyssyy/>.

— o —

УДК 903.5(477.82)''1991/2022''

ГАВРИЛЮК С. В.
(м. Луцьк)

ЗАХОДИ З ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ НЕКРОПОЛІВ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1991–2021 рр.)

***Анотація.** У статті висвітлюється історія появи на території Волинської області впродовж ХХ ст. військових некрополів як масових поховань, спричинених обставинами воєнних лихоліть, розкривається діяльність щодо їх виявлення, вивчення та збереження у період незалежності України, виокремлюються проблеми, які мають місце в означеній ділянці пам'яткоохоронної діяльності і потребують невідкладного вирішення.*

***Ключові слова:** військові некрополі, воєнна історія, Волинська область, пам'ятні місця, пам'яткоохоронна діяльність.*

Виклад основного матеріалу. У нинішній час, коли Україна захищає власну незалежність у розв'язаній російським агресором у лютому 2022 р. повномасштабній війні, особливої актуальності набуває питання вивчення й популяризації національної воєнної історії, збереження і забезпечення охорони її пам'яток. Адже впродовж ХХ ст. Україна, її західні землі, у тому числі територія Волинської області, були теренами, де розгортались битви Першої (1914–1918 рр.) та

Другої (1939–1945 рр.) світових воєн, де впродовж 1917–1921 рр. молоді українські національні держави вели збройну боротьбу за своє існування, де під час Другої світової війни діяв рух Опору, а після її закінчення – українських повстанський рух. Чимало таких поховань не збереглися до наших днів. Основною причиною їх зникнення стала комуністична система, під час панування якої ставлення до цих пам'яток було вибірковим. Увага надавалася насамперед похованням радянських воїнів, значно меншою мірою – солдатам російської армії. Байдуже ставлення влада демонструвала до поховань солдат інших армій періоду Першої світової війни. Неприпустимим вважалося збереження могил німецьких солдат періоду Другої світової війни та українських повстанців. Такий підхід зумовив руйнування багатьох некрополів та їх забуття, що спричинило усунення з історичної пам'яті українського народу низки пластів не такої давньої історії.

У Волинській області нині зберігається чимало пам'яток воєнної історії ХХ ст. Їх фіксація, вивчення та збереження за радянської доби носили фрагментарний та епізодичний характер. Це зумовило занепад і руйнацію багатьох з цих пам'яток. Тому дослідження військових некрополів як свідків воєнної історії Волині ХХ ст. є актуальним з історичного, суспільно-політичного, патріотичного, пам'яткоохоронного зрізів, нині, як ніколи раніше, зберігає свою теоретичну та практичну значущість. Згідно з відомостями управління культури Волинської обласної державної адміністрації, у 2015 р. в області налічувалося 12 меморіальних комплексів, 6 меморіальних споруд, 61 пам'ятник радянським воїнам, 347 пам'ятників загиблим під час Другої світової війни краянам, 283 братські та індивідуальні могили радянських воїнів – партизан та прикордонників, 61 братська могила мирних жителів [5: 68].

Воєнні дії на території сучасної Волинської області тривали більшу частину всієї Першої світової війни (Великої війни). Тут зустрілись армії кількох великих держав, і від їхнього зіткнення залишилися рештки земельних та бетонних укріплень, цвинтарі чи братські могили. Але час і об'єктивні обставини заховали від людського ока велику кількість місць, де спочивають загиблі у цій війні. В області нараховується нині 34 кладовища та братські могили доби Першої світової війни, що мають ознаки військових некрополів [5: 67].

Вшанування на теренах Волині полеглих вояків Першої, а згодом і Другої світових воєн, інших воєнних конфліктів, впорядкування їхніх могил та створення військових некрополів, догляд і охорона останніх почали здійснюватися відразу по гарячих слідах подій. Зокрема, після припинення бойових дій могили російських солдат, які загинули внаслідок Брусилівського прориву 1916 р., були відмічені дерев'яними хрестами. Так постали військові некрополи у місті Луцьку [4], селищі Голоби [1: 92–94], селі Солотвин [3], в полі між селами Вітоніж та Квітневе, ін. [2].

Щодо пам'ятників російським солдатам, які збереглися до нашого часу, то більша їх частина постала в міжвоєнний період, тобто у час, коли Волинь входила до складу Другої Речі Посполитої. Таким, наприклад, є пам'ятник 1933 р. у селі Квітневе, поставлений коштом жителів села [1: 92]. Незважаючи на історичні перипетії ХХ ст., споруджені поблизу церков або на території діючих кладовищ десятки скромних пам'ятників російським солдатам постійно вшановувалися місцевими громадами. Жоден з них на території Волинської області не був зруйнований підпіллям Організації українських націоналістів (ОУН) або УПА. Натомість практично всі могили загиблим повстанцям у післявоєнний період були зрівняні з землею органами радянської влади [9: 455].

До нашого часу дійшло кілька пам'ятників, збудованих представниками австро-угорської армії солдатам, які загинули в битвах Першої світової війни. Такий пам'ятник 1918 р. у вигляді кам'яної стели з лотарінгським хрестом і символічним поховальним вінком знаходиться на старому міському цвинтарі міста Ковеля. Інший пам'ятник у вигляді чотиригранної зрізаної піраміди з написом німецькою мовою «Усім загиблим у Великій війні» знаходиться у селі Борочиче донедавна Горохівського району [9: 453].

Військові поховання на кладовищі села Тоболи на Волині вперше були впорядковані у міжвоєнний період за сприяння польської влади. На діючому кладовищі у центрі села знаходяться дві великі бетонні споруди, що нагадують меморіальний комплекс. Це унікальна пам'ятка, яка потребує детальнішого вивчення, тому що після війни тут почали хоронити і померлих місцевих мешканців. Варто відзначити, що на даному некрополі знаходяться поховання Першої та Другої світових війн. Впорядкування цих некрополів дало можливість громадськості

області, представникам місцевої влади, духовенства та фахівцям-історикам Східноєвропейського (нині Волинського) національного університету імені Лесі Українки відкрити тут 5 липня 2016 р. військовий меморіал.

Вшанування пам'яті брусилівців шляхом впорядкування їх поховань відбувалося і в період радянської влади. Це мало місце у селі Вільхівка тоді Горохівського району (1967 р.), поблизу селища Рокині Луцького району (1988 р.), ін. [9: 454].

Заходи, пов'язані з увічненням пам'яті полеглих солдат Першої світової війни, реалізуються на Волині і в умовах незалежної Української держави. Так, у 2007 р. благодійним фондом «Останній солдат» на церковному погості храму Святителя Феодосія Чернігівського, що по вулиці Володимирській у Луцьку, замість зруйнованого радянською владою некрополя було встановлено пам'ятник. На його гранітній плиті українською та німецькою мовами написано: «На спомин про загиблих під час Першої світової війни солдатів російської, австро-угорської та німецької армій, похованих тут, і на честь примирення між народами Європи» [10].

Дослідженням численних некрополів в останні десятиліття займаються археологи, історики, місцеві краєзнавці, громадські активісти. Так, у 2008 р. дослідницьку програму «Фронт на Стохіді» розпочала громадська організація «Футурус XXI». Її результатом стало виявлення численних бойових укріплень та поховань, проведено їх обстеження, здійснено опис, фотофіксацію тощо. У 2012 р. пошукова історико-краєзнавча експедиція «Прип'ять – Стохід I» за участю волонтерів із Львівської, Закарпатської та Волинської областей проходила територією ще донедавна Любешівського району Волинської області. Окрім пошуково-археологічних робіт проведені заходи з реконструкції некрополя Першої світової війни, розташованого на окраїні села Судче [8]. У 2014 р. члени історико-краєзнавчої експедиції «Прип'ять — Стохід II» провели обстеження німецького кладовища поблизу населеного пункту Бучин та некрополя біля села Заріка Любешівського району. Над дослідженням некрополів часів Першої світової війни уже впродовж десяти років працює організація «Волинські старожитності».

Варто зупинитися на напрацюваннях історико-краєзнавчої експедиції «Прип'ять — Стохід I». Експедицію організували Федерація

скаутів «Галицька Русь», Волинський обласний благодійний фонд «Останній солдат» за участі спеціалізованого підприємства «Волинські старожитності» – дочірнього підприємства науково-дослідного центру «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, за сприяння структур Волинської облдержадміністрації та місцевої влади. Головним завданням експедиції був пошук можливого місця розташування некрополя часів Першої світової війни. За інформацією місцевих мешканців, котрі пам'ятають розповіді старожилів, у лісовому масиві в околицях села Залізниця під час війни розташовувався прифронтовий польовий шпиталь російської армії. Поряд з шпиталем було кладовище, на якому впродовж тривалого часу хоронили воїнів, померлих від ран та хвороб, а також тих, хто загинув на полі бою. Численні могили раніше були позначені хрестами, які не збереглися до наших днів, некрополь заріс лісом і про нього практично забули. Оскільки територія, де розташоване кладовище, не перебуває під охороною, там у будь-який момент могла розпочатись промислова вирубка лісу з подальшим викорчовуванням пнів і розчищенням місця для посадки нового лісу. Забуте поховання могло бути порушене і назавжди піти у небуття. Через це організаторами експедиції й було вирішено встановити точне місце розташування військового кладовища.

У рамках Міжнародного гуманітарного проекту «Mamoria Patriae» (Пам'ять Вітчизни) був сформований загін волонтерів. До його складу увійшли скаути застав «Львів» та «Ужгород» Федерації скаутів «Галицька Русь» та члени благодійного фонду «Останній солдат». У процесі роботи експедиції до них приєдналася група добровольців – учнів місцевої школи села Залізниця. Наукове керівництво пошуковою археологічною роботою у рамках експедиції здійснював кандидат історичних наук Сергій Панишко – заступник директора спеціалізованого підприємства «Волинські старожитності».

Роботи із виявлення некрополя проводились шляхом закладання пошукових траншей і шурфів на місці можливого розташування кладовища. У східній частині траншеї довжиною 34 м зафіксовано дві плями від заповнень похоронних ям. При їх розчищенні виявлено два поодинокі захоронення, зорієнтовані головою на південний захід. Захоронення № 1 здійснено у труні, скелет не мав видимих прижиттєвих травм. Проте на скелеті захоронення № 2 виявлено чіткі

сліди численних переломів кісток і черепа. Крім цього, покійник був у незвичному положенні: його помістили в могилу в заляклому стані. Знахідки із поховань – пряжки від поясних ременів та гудзики.

Виявлені останки жертв Першої світової війни були обстежені без зміни їх положення та без ексгумації (підняття з могил), усі знахідки після фотофіксації поміщені назад у ями, над якими відновили земельний покрив. Оскільки концентрація захоронень у східній частині траншеї вказувала на західну межу кладовища, було вирішено перевірити його продовження на гребені підвищення у східному напрямку. Закладений на схід від розвідувальної траншеї шурф розміром 2×2 м виявив ще дві плями, напевне від могильних ям, через що їх вирішили не відкривати. Проведені роботи підтвердили наявність військового кладовища на досліджуваній ділянці в околицях села Залізниця на Волині. Характер захоронень і підйомний матеріал на сусідніх ділянках дає змогу пов'язати кладовище з польовим лазаретом, який функціонував на цьому місці у період Першої світової війни [7].

Для подальшої роботи над цим об'єктом необхідні архівні дослідження, в результаті яких можна визначити належність похованих тут останків воїнів до конкретних військових частин, окреслити загальний план некрополя, а також встановити імена похованих тут воїнів – жертв Першої світової війни. Це дасть можливість у найближчому майбутньому привести до належного вигляду територію некрополя та увічнити пам'ять похованих тут солдатів. Окрім пошуково-археологічних робіт, члени об'єднаного загону волонтерів проекту «Меморія Patriae», у зв'язку з наближенням 100-річчя початку Великої війни, за сприяння місцевої влади провели роботи з реконструкції некрополя Першої світової, розташованого на окраїні села Судче тоді Любешівського району. Після завершення робіт за участі представників влади та великої кількості вірян священники відслужили панахиду за воїнами, котрі загинули в роки Великої війни [7].

Військові поховання часів Першої світової війни на території Тоболівської сільської ради досліджували наукові співробітники Камінь-Каширського краєзнавчого музею [5: 84–85]. Тут знаходиться Червищенський плацдарм, що включає в себе такі населені пункти колишніх Камінь-Каширського (Старі Червища, Рудка Червинська, Оленіно, Гута Боровенська, Тоболи) та Любешівського (Седлище)

районів Волинської області [5: 72]. На цій території у 2009 р. організація «Футурус ХХІ» спільно із музейними працівниками провела дослідження, в результаті яких вдалося виявити близько 30 залишків фортифікацій (залізобетонні сховища, окопи, бліндажі тощо) та декілька військових кладовищ [5: 95].

Окупація росією Криму і територій Донецької та Луганської областей суттєво перешкодили подальшій реалізації на Волині запланованих заходів, що мали на меті впорядкування забутих військових кладовищ. Тим не менше виявлення, обстеження і впорядкування некрополів у Волинській області продовжилося. Зокрема, з 2015 р. триває упорядкування кладовища часів Першої світової війни, розташованого в лісі неподалік села Костюхнівка ще донедавна Маневицького району. Цим займаються члени юнацької організації харцерів з Польщі. Під керівництвом дорослих, зокрема керівника Центру українсько-польського діалогу Ярослава Горецького, вони продовжують дослідницьку роботу з пошуків втрачених поховань польських легіонерів, проводять археологічні розвідки і розкопки [5: 77]. Свої знахідки харцери передають до музею, створеного в польському культурному центрі «Діалог». Рештки знайдених тіл воїнів і їх фрагменти перезахоронюють на упорядкованому ними ж кладовищі. З усіх народів, учасників Першої світової війни, одним з епіцентрів якої було саме Волинське Полісся, лише поляки опікуються останками воїнів, що загинули в той час на Волині.

Ініціативу місцевих громад, духовенства Волині щодо вшанування загиблих воїнів Першої світової війни фінансово підтримують державні структури. Так, за підтримки обласної та районної влади у липні 2012 р. в селі Холопичі тоді Локачинського району відбулося урочисте відкриття пам'ятного знаку на місці поховання понад 100 кавалеристів Донського козацького полку 8-ї російської армії, які загинули у липні 1916 р. [6]. Звучала наступна теза: уроки Першої світової війни не мають права на забуття, історія застерігає від повторення подібних жакіть. Нагадуванням про це міг би стати Меморіал жертвам Першої світової війни, питання про спорудження якого неодноразово порушували історики і краєзнавці Волині.

Увага звертається і на вшанування пам'яті військових, а також мирних жителів, які загинули на початковому етапі Другої світової

війни (1939–1941 рр.). Починаючи з 1997 р. на території городища у місті Володимирі-Волинському (нині – місто Володимир Волинської області) проводяться розкопки та дослідження місць масових поховань в'язнів місцевої в'язниці, які на початку Другої світової війни були знищені органами НКВС. Організація «Волинські старожитності» у співпраці з польськими колегами протягом 2014–2015 рр. здійснили ексгумацію та перепоховання на міському кладовищі понад 2700 осіб, які загинули восени 1939 – влітку 1941 рр. у цій в'язниці [5: 69].

Складніша ситуація спостерігається з похованнями на території області євреїв, німців, представників інших національностей. Тільки у 2000-х рр. стали активніше досліджуватися ці місця. Так, у селі Мельники Шацького району виявлена та впорядкована могила восьми польських офіцерів. Тут же розташований меморіал польських прикордонників, які загинули у вересні 1939 р., захищаючи територію Другої Речі Посполитої від агресивного вторгнення Червоної армії [5: 134]. Щодо німецьких солдат, які загинули у 1944 р. на території ще донедавна Ковельського і Турійського районів Волинської області, то їхні останки були передані Німеччині. На сьогодні можна констатувати, що впорядковані некрополі солдат нацистської Німеччини на території Волині відсутні.

Стосовно єврейського населення, яке стало жертвами гітлерівської політики голокосту, то на території Волинської і Рівненської областей відомі 39 місць масових поховань євреїв [5: 109]. Протягом 1986–1991 рр. були встановлені або відремонтовані пам'ятники у 32 місцях таких поховань. Найактивніше процес впорядкування місць поховань євреїв відбувався протягом 1990-х років. До 1998 р. у Волинській області було встановлено близько 100 відповідних пам'ятних знаків [5: 109]. Наприкінці 2011 р. в Україні розпочалася реалізація проекту «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України періоду Другої світової війни», яка продовжується донині.

Особливе місце серед вивчення і впорядкування некрополів Волині посідають могили борців за незалежність України. У їх виявленні, зборі інформації про полеглих та приведенні у належний вигляд ініціатива належить небайдужій громадськості. Це насамперед історики, краєзнавці, місцеві активісти, представники історико-патріотичних товариств тощо. Так, наприкінці 2021 р. за ініціативою

історика і краєзнавця Сергія Годлевського у селі Самари (знаходиться неподалік кордону з Білоруссю) вдалося відновити могилу українського повстанця, який загинув у бою з НКВС і був таємно вночі похований односельцями на сільському кладовищі. За допомогою голови Волинської обласної ради Григорія Недопада та волинських прикордонників могилу привели в порядок, встановили пам'ятник, на якому вказали інформацію про повстанця. Як повідомляє Сергій Годлевський, ім'я повстанця – Павло Левонюк. У вересні 1949 р. він був поранений у бою з енкаведистами. У результаті поранень помер. Хоронили його односельчани таємно, бо якби це було відкрито, то «останки повстанця совети віддали б під наругу, як це не раз було». Нині на пам'ятнику у вигляді козацького хреста з тризубом зазначені рік народження і дата смерті упівця, а за епітафію – слова зі стрілецької пісні «Коли ви вмирили, вам дзвони не грали, ніхто не заплакав за вами. Лиш в чистому полі ревіли гармати, а зорі вмивались сльозами». Однак робота в такому напрямку практично лише розпочинається.

Нині існує й низка проблем у справі виявлення, впорядкування та збереження військових некрополів Волинської області. Це, зокрема, певна недосконалість чинного законодавства в галузі охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини, недостатнє розуміння суті і важливості справи з боку окремих представників державної влади, керівників територіальних громад, слабке фінансування тощо.

Висновки. В умовах незалежної України покровоко продовжує здійснюватися різнобічна діяльність громадськості та органів влади Волинської області щодо пошуку, дослідження та збереження військових некрополів. Проводяться археологічні розкопки, відновлювальні роботи на місцях поховання солдат різних армій. Матеріали досліджень оприлюднюються у періодиці, збірниках праць наукових конференцій, стають надбанням пам'яткоохоронних структур, громадськості. Для успішнішого вирішення наявних у галузі збереження військових некрополів проблем необхідно активніше залучати учнівську і студентську молодь, домогтися збільшення державного фінансування пошуково-відновлювальних робіт, вивчати досвід країн Європи, налагоджувати міжнародну співпрацю. Це свідчитиме про зорієнтованість нашої держави на загальноприйняті світові моральні принципи, дійсну повагу до пам'яті жертв воєнних конфліктів ХХ ст. Тим більше, що розв'язана росією повномасштабна

військова агресія проти України несе численні людські жертви, і питання увічнення належним чином пам'яті про полеглих у цій війні й надалі лишається злободенним.

Література та джерела

1. Брусиловський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, мемуари, фотографії / упоряд. І. Пасюк. Луцьк : Твердиня, 2006. 96 с.
2. Гінгіна О. Бої на Стоході. 95 років потому... *Народне слово*. 2011. 30 липня.
3. Грушка Є. Старі могили над Стоходом. *Волинь*. 1996. 16 листопада.
4. Котис О. Луцьк: місто на могилах. URL: <http://www.volynpost.com/articles/53> (дата звернення: 12.10.2022).
5. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю : науковий збірник : матеріали LVI Волинської обласної наук. іст.-краєзнав. конференції, 25 листопада 2015 р., м. Луцьк. Вип. 56. / упоряд. Г. Бондаренко, А. Силюк. Луцьк, 2015. 250 с.
6. На Волині встановили пам'ятник воїнам Першої світової. URL: <http://www.volynnews.com/news/society> (дата звернення: 12.10.2022).
7. На Волині завершилася пошукова експедиція «Прип'ять – Стохід І». URL: <https://www.molodost.in.ua/news/1274> (дата звернення: 12.10.2022).
8. На Волині розкопали некрополь Першої світової. URL: <http://www.volynnews.com/news/rest> (дата звернення: 12.10.2022).
9. Перша світова війна: історія та уроки, 1914–1918 рр. : зб. наук. праць за матеріалами Міжнар. наук. військ.-іст. конф., 4–5 вересня 2014 р. / Нац. військово-історичний муз. України. Київ, 2014. 538 с.
10. Солоненко М. Уроки, які треба пам'ятати. *Голос України*. 2018. 24 листопада.

— 0 —

УДК 908:069](477.42)(091)

БАТЬЄВА А. Л.
(м. Житомир)

РОЛЬ ЖИТОМИРСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ У ВИВЧЕННІ РІДНОГО КРАЮ

Анотація. В статті розповідається про роль Житомирського обласного краєзнавчого музею у вивченні та дослідженні історії, природи та культури рідного краю, а також висвітлюється досвід

музею в повсякденному навчально-виховному процесі з учнівською молоддю.

Ключові слова: Житомирський обласний краєзнавчий музей, форми культурно-освітньої діяльності, екскурсія, виставка, лекція, музейне заняття, посібники.

Виклад основного матеріалу. Краєзнавчий музей – це регіональний багатопрофільний заклад, у якому збирають, вивчають та експонують матеріали, які розповідають про природу, економіку, історію та культуру конкретного населеного пункту чи адміністративно-територіального утворення (села, міста, району, області, краю).

Музеї такого профілю є осередками колосальних можливостей для розвитку та вихованню молодого покоління, формуванню національної свідомості та патріотизму, історичної пам'яті народу. Історична пам'ять формує совість нації, моральні орієнтири народу. Тому краєзнавчі музеї є духовними провідниками у минуле і сьогодення нашого народу, допомагають зрозуміти національну історію, зберегти спадок рідної культури. Збірки краєзнавчих музеїв об'єднують колекції широкого діапазону: археологічні, геологічні, зоологічні, етнографічні, твори мистецтва, літератури тощо. Специфіка краєзнавчих музеїв полягає в тому, що вони поєднують риси музеїв історичного, природничо-наукового профілів, іноді мають ще художні, літературно-меморіальні відділи, тому їх відносять до групи музеїв комплексного профілю.

Житомирський обласний краєзнавчий музей – один з найстаріших музейних закладів України, був заснований у другій пол. XIX ст. Історія його створення пов'язана з розвитком науково-краєзнавчого руху в регіоні, зі створенням Товариства дослідників Волині, коли його колекціями почали займатись фахівці. Фактично Товариство дослідників Волині стало першою краєзнавчою організацією в Україні. Члени товариства розгорнули активну роботу згідно зі статутом, який потім використовувався при підготовці таких товариств в інших губерніях Російської імперії. Мета діяльності Товариства дослідників Волині – різнобічне вивчення Волині: минуле, умови життя, потреби, заснування бібліотеки, архіву, музею. Члени товариства поповнювали музей експонатами, друкували наукові праці. На початку 20-х років XX століття, після припинення діяльності

Товариства дослідників Волині як самостійної інституції, роль головного науково-краєзнавчого центру в дослідженні природи, історії, культури краю почав виконувати Волинський краєзнавчий музей, під егідою якого зосередилися головні наукові краєзнавчі сили музею. Нині у складі музею працює 13 відділів: фондів, історії, етнографії, природи, художній, інформаційно-виставковий, досліджень об'єктів охорони культурної спадщини.

Відділами музею, які знаходяться в окремих приміщеннях, є літературно-меморіальні письменника В. Г. Короленка, поетеси Лесі Українки, поета М. Т. Рильського, Коростенський краєзнавчий музей, Музей партизанської слави Полісся, Брусилівський історичний музей ім. І. Огієнка.

Музей став центром розгалуженої музейної мережі області. Нині він зберігає понад 150 тисяч пам'яток природи, історії та культури краю. Це геологічна, таксидермічна, археологічна, етнографічна, художня, нумізматична, палеонтологічна колекції, особисті речі, документи, книги видатних земляків тощо.

Музейні зібрання через предмети-оригінали відкривають відвідувачам історичні епохи, події, факти, процеси, явища, що відбувались у суспільстві та природі. Музейні співробітники виявляють і відбирають об'єкти природи та створені людиною предмети, які можуть виступати автентичними свідченнями об'єктивної реальності. Після включення їх у музейні зібрання вони стають знаком і символом конкретної події і явища.

Наукові співробітники музею досліджують історію музейного предмета, його автентичності, значення для історичної події, визначають вік предмета, стан збереження, вивчають предмет не тільки як джерело знань, а як культурну цінність. У ході атрибуції розшифровуються написи, клейма, марки та інші нанесені на предмет знаки, визначають ступінь його збереження й описуються наявні пошкодження. У цій роботі велику допомогу надає наукова і довідкова література: довідники, каталоги, путівники, монографії.

Результати своїх досліджень музей відображає в колекціях, виставках і експозиціях. Музей надає можливість працювати із колекціями етнографам, історикам, студентам, учням та іншим фахівцям, тим самим беручи участь у їх роботі. І це є важливим засобом залучення відвідувачів до музею. Музейні колекції унікальні

і становлять частину національної спадщини. Власні дослідження музею відкривають для науки нові джерела і роблять свій внесок до фундаментальних досліджень.

Музей займається активною виставковою роботою по створенню різних за жанром і тематикою тимчасових експозицій, в яких з'єднується історія і сучасність, природа і людина, звернення до «вічних» тем для привернення уваги молоді, для популяризації краєзнавчих знань.

Музей через організацію різноманітних експозицій створював культурний простір, необхідний для духовного становлення особистості. Найбільшою популярністю серед відвідувачів користувались виставки: «Традиційна садиба Житомирського Полісся кінця XIX – поч. XX ст.», «Народне декоративно-ужиткове ткацтво та одяг Житомирського Полісся», «Українське козацтво і Житомирщина», «Наш край в добу УНР (1917–1921 рр.)», «Художнє зібрання баронів де Шодуар», «Портретна колекція графів Іллінських». Також безпосередній інтерес і велику емоційну дію мали виставки і з інших музеїв: «Єврейське художнє срібло» з Національного музею історії України, «Декоративно-ужиткове мистецтво Китаю, Індії, Японії» з Київського музею мистецтв ім. Богдана і Варвари Ханенків тощо.

Досліджуючи власні колекції, музейні співробітники створюють предметні пересувні виставки з метою формування образу музею як зберігача предметів культурно-історичного значення, вивчення історії, природи, культури рідного краю, формування патріотичних почуттів, пробудження інтересу до відвідування музею молоддю, розвитку інтересу до експонатів музею, надання допомоги педагогічному колективу навчального закладу у вихованні моральних орієнтирів, історичної пам'яті, прийняти і зрозуміти національну історію, зберегти спадок рідної культури.

Так, наукові співробітники етнографічного відділу підготували низку музейних предметних тимчасових пересувних виставок: «Материнські обереги (рушники Житомирщини кінця XIX ст. – початку XX ст.)»; «Домашнє ткацтво і тканини Житомирського Полісся кінця XIX – початку XX ст.»; «Та прийдуть до тебе три празники в гості (атрибутика новорічно-різдвяної обрядовості)»; «Роди, Боже, жито на новеє літо (жнивварська атрибутика осінньої обрядовості)»; «Хата моя біленькая»; «Чим хата має, тим і приймає»; «Ласка мамина

цвіте в тому вишиванні...»; «Традиційний народний одяг Житомирщини». Ці виставки розширюють і поглиблюють краєзнавчі знання в освітньому процесі навчальних закладів.

Значний джерельний потенціал краєзнавчого характеру музею дає змогу створювати пересувні фотодокументальні виставки, які постійно експонуються поза музеєм у навчальних закладах міста та області, на урочистих заходах, у клубах, у фое кінотеатрів, театрів. На базі пересувних виставок проводяться екскурсії, лекції, масові заходи, уроки з історії української державності тощо. Пересувні виставки використовують музейні матеріали у вигляді копій музейних предметів. Тематика пересувних виставок різноманітна: «Слави козацької повік не забудемо», «Шляхом до Незалежності. УНР 1917–1921 рр.», «Житомирщина в роки II світової», «Чорнобиль – це не вчора і не завтра, це на багато років», «Промислові підприємства Житомира 50–80 рр. XX ст.», «Видатний житомирянин Д. Штеренберг: живописець і графік XX ст.», «Природа Житомирської області», «Житомир стародавній».

Ці виставки дають можливість використовувати музей у повсякденному навчально-виховному процесі. Значення їх полягає в поширенні сфери діяльності музею, дають можливість побувати у віддалених регіонах, в основному, в сільських, з яких важко дістатись в місто, а також допомагають установленню контактів з навчальними закладами, різними установами. Експонування виставок поза музеєм дає змогу охопити велику кількість відвідувачів, які знайомляться з колекціями, розширити і поглибити їхні знання, виховувати ціннісне ставлення до спадщини рідного краю, проводити культурно-освітню роботу серед школярів, учнівської та студентської молоді, педагогів та населення загалом.

Найпоширенішою формою культурно-освітньої діяльності музею є екскурсія. Музейна екскурсія відрізняється тим, що проводиться у спеціально організованому музейному просторі, розповідь підпорядкована музейному об'єкту чи експонату. Показ і розповідь – нерозривні складові екскурсії. Музейні співробітники постійно проводять різноманітні оглядові та тематичні екскурсії для різних вікових груп відвідувачів. Основною аудиторією нашого музею є шкільна і студентська молодь.

До давніх і традиційних форм культурно-освітньої діяльності належить лекція. Її тематика пов'язана з профілем музею або з використанням музейних матеріалів. Лекції на краєзнавчу тематику співробітники читають не тільки в стінах музею, але й поза його межами: в школах, коледжах, вузах тощо. Тривалий час у Житомирському міському територіальному центрі соціального обслуговування працюють краєзнавчі лекторії «Спадщина» та «Світ природи», а в музейному проєкті «Візьми в друзі музей» для студентів професійного ліцею Житомирської облради та в програмі музейно-екскурсійних подорожей «Ми мандруємо музеєм» для студентів Житомирської філії КІБіТ використовуються лекції на краєзнавчу тематику: «Художники Житомира – лауреати премії І. І. Огієнка», «Грошовий обіг України під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.», «Формування художньої збірки ЖОКМ», «Пісенний фольклор Житомирщини», «Традиційний народний одяг Житомирщини кінця ХІХ – сер. ХХ ст.», «В. Г. Короленко – наш земляк».

Основна мета лекції – донести до слухачів теоретичний матеріал, супроводжуючи його матеріалами музейних колекцій. Дуже часто це копії або дублікати музейних предметів, ілюстрації, фотографії, слайди. Музейні предмети, якщо і не демонструються під час лекцій, то присутні «незримо». Їх опис та характеристика включається до змісту лекції.

З 2008 року успішно триває співпраця із ЗОШ № 35 м. Житомира в проєкті «Школа та музей: працюємо разом», де працює краєзнавчий лекторій, експонуються пересувні фотодокументальні виставки, масові заходи. Учні школи стали постійними відвідувачами музею. Тематика екскурсій різноманітна. З учнями успішно апробувались інтерактивні екскурсії-квести, де діти займались самостійною роботою, досліджуючи різноманітні експонати, письмово давали відповідь на запитання. Відвідування музею надихнуло учнів зайнятись науково-дослідною роботою. Вони вивчали історію дружби Джованні Франческо Сагрето, портрет роботи Джероламо Бассано із збірки музею і Галілео Галілея. Вони створили відеоролик «Галілео Галілей – дружба в ім'я науки». Також їх зацікавила постать Жана Батиста Кольбера, портрет якого є в збірці музею. Вони створили відеоролик «Уроки історії. Тема роздумів – Жан Батист Кольбер».

З 2018 року діє модель динамічної системи-співпраці «Школа+музей» з колективом загальноосвітньої школи № 32. В її рамках спільний проєкт «Застосування виставкових матеріалів краєзнавчого музею в освітньому процесі школи» урізноманітнив освітній простір, розширив погляд учнів на формування національної свідомості, історичної свідомості, екологічної культури та естетичних смаків. У проєкті визначено принципи і форми роботи та зосереджено увагу на 6 напрямках діяльності, які забезпечують формування ключових компетентностей учнів шляхом застосування виставкових матеріалів краєзнавчого музею в освітньому процесі школи. Досвідом реалізації цього проєкту поділилась Є. Г. Єленіна, заступник директора з навчально-виховної роботи. Був виданий навчально-методичний посібник, який отримав диплом II ступеня на обласній виставці перспективного педагогічного досвіду «Сучасна освіта Житомирщини — 2021 рік».

У 2020 році в Житомирі у видавництві «Волинь» вийшла друком книга для вчителя «Формула успіху сучасного освітнього менеджера», автором якої є Є. Г. Єленіна. Рекомендована вона до друку науково-методичною радою комунального закладу «Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Житомирської обласної ради. Ця книга зацікавить не тільки освітян, але і музейників та краєзнавців. Одним із розділів книги є модель динамічної системи співпраці «Школа+музей», що є результатом проєкту «Застосування виставкових матеріалів краєзнавчого музею в освітньому процесі школи».

З 2019 року діє спільний музейно-освітній проєкт «Мій перший музей» з міською гуманітарною гімназією № 23 ім. М. Очерета. Куратором від гімназії стала вчителька інтегрованого курсу «Мистецтво» Г. М. Касянчук. Не всі педагоги знають експозиції музею власного міста, щоб інтегрувати їх у простір уроків, поповнити знання з краєзнавства в царині мистецтва. Вивчати твір мистецтва ідеально, коли спілкуєшся з оригіналом. Г. М. Касянчук брала участь у проведенні музейних занять, в рамках яких відбувались майстер-класи: «Життя Друзів наших менших», «Веселі пінгвіни», «Гравітація в картинах Д. П. Штеренберга, художника з українським корінням».

У 2021 р. був виданий наочний посібник «Музейна педагогіка на допомогу вчителю» за авторством Г. М. Касянчук, призначений для

вчителів мистецтва, художньої культури, який вводить простір музею в навчальний процес. В ньому викладені наочні матеріали, розроблені для уроків мистецтва, та 2 путівники для дітей у форматі музейної гри по художній та природничій експозиціям музею «Хто знайде?..» та «Я пізнаю світ». Розробник гри – А. Л. Батьєва, дизайн та оформлення – Г. М. Касянчук. Путівник-гра успішно пройшов апробацію в музеї під час роботи з учнями молодших класів гуманітарної гімназії № 23 ім. М.Очерета. Наочний посібник «Музейна педагогіка на допомогу вчителю мистецтв» отримав диплом І ступеня на обласній виставці перспективного досвіду «Сучасна освіта Житомирщини – 2021 рік».

Краєзнавчий музей має великий потенціал для самостійного наукового пошуку як джерело пізнання природи, історії та культури рідного краю. Ці можливості використовують студенти природничого факультету Житомирського державного університету ім. І. Франка, для яких з 2020 року започатковано музейно-краєзнавчий проєкт «Формування ключових та фахових компетентностей студентів шляхом застосування матеріалів краєзнавчого музею у дослідженнях рідного краю». Результатом спільної співпраці є краєзнавче дослідження життя і творчості народного художника України, нашого земляка М. Максименка, яке опубліковано на Міжнародній науково-практичній конференції в Мюнхені.

Висновки. Таким чином, ми вважаємо, що діяльність нашого краєзнавчого музею є скарбницею збереження історичного досвіду багатьох поколінь, своєрідним містком, який зв'язує покоління минулі з поколіннями сучасними і майбутніми. Переконані, що місія музею в освітній сфері являє собою діяльність, яка спрямована на збереження і передачу наступним поколінням культурного досвіду і гуманістичних традицій людства, вивчення автентичних пам'яток історії, культури та природи, розвиває пошукову та дослідницьку діяльність, допомагає у навчально-виховній роботі освітніх закладів.

— 0 —

ПРО ТЕАТРАЛЬНО-МУЗИЧНІ ВЕЧОРИ В КОРОСТИШЕВІ 1860 РОКУ

Анотація. Публікацію присвячено двом культурно-мистецьким заходам, що відбулися у м. Коростишеві Київської губернії за рік до скасування кріпацтва. З'ясовано участь і визначено роль у них видатного польського музиканта Аполлінарія Контського та родини графів Олізарів. Розглянуто загальний рівень музичної культури волосного містечка у другій половині XIX ст.

Ключові слова: Аполлінарій Контський, Кароль Олізар, садиба Олізарів, музика, театр, культура.

Постановка проблеми. Про музичне життя у м. Коростишеві Радомисльського повіту в другій половині XIX ст. сьогодні відомо мало. Так, за володіння коростишівським маєтком генералом О. П. Племянніковим (1830–1907), у 90-х рр. у містечку діяв літній театр для дачників [9: 4]. Також є певні відомості про учнівський оркестр Коростишівської вчительської семінарії, фундатором і наставником якого, починаючи з 1883 р. і протягом наступних вісімнадцяти років, був видатний український метеоролог М. П. Кудрицький (1856–1933) [7: 4]. Вирішуючи проблему музичної освіти в закладі, він разом із вчителями та учнями купував інструменти, знаходив партитури та методичну літературу, організовував навчання за принципом само- та взаємоосвіти, морально та матеріально заохочував підопічних до занять музикою. І, що найважливіше, незважаючи на аматорський рівень виступів своїх вихованців, директор семінарії допомагав їм відчутти та зрозуміти величезне значення музичного навчання. У закладі був струнний оркестр і хор. Окрім великих музичних колективів, існували й камерні ансамблі – дуети та тріо. У репертуарі учнів-музикантів переважали українські й російські пісні та невеличкі авторські твори [1: 287]. Музично-просвітницька діяльність М. П. Кудрицького, безумовно, надала потужного культурного імпульсу Коростишеву, породивши згодом у містечку чимало аматорських музичних колективів.

Що ж до широких кіл місцевого населення, то у його середовищі продовжували домінувати традиційні українські народні інструменти (дримба, бубон, скрипка, сопілка, свистунці та ін.), а також іншонаціональні, що проникли у фольклорне середовище всіх етнографічних зон України (зокрема, балалайка й гармоніка) [2: 372–374, 380, 383–385; 17: 43]. Все це, разом узятє, наштотує на думку, що музичне життя провінційного містечка мало чим відрізнялося від інших подібних населених пунктів і перебувало на любительському рівні. Але чи так було весь той період?

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що у Коростишеві іноді відбувалися виняткові театральні-музичні події. Саме про таку свідчать два концертні квитки, знайдені співавторкою публікації у Краківському архіві (рис. 1) [19]. Наведемо переклад згаданих документів: «Запис на театр аматорський на користь Інституту Музичного Варшавського під управлінням Аполлінарія Контського. В день 14-го лютого 1860 р. В Коростишеві. О годині 7-й вечором. Місце 3 Ряд 1». На другому квитку зазначено: «Місце 1 Ряд 3».

Рис. 1.

Як зазначено в квитках, гроші збирали для Варшавського музичного інституту. Історія цього найстаршого й найбільшого музичного вищого навчального закладу в Польщі, який нині має назву Університет музики Фридерика Шопена, бере свій початок 1810 р. як музична школа, відкрита Юзефом Ельснером (1769–1854). У 1821 р. школа набула статусу консерваторії, отримала назву Інститут музики і декламації та стала частиною Відділу образотворчих мистецтв при Варшавському університеті. Однак після листопадового повстання 1831 р. цей університет було закрито владою російського царя Миколи I. Лише 1861 р. музична школа відродилась як Музичний інститут [10].

Щоб зрозуміти, якого рівня музичний діяч завітав у містечко Коростишів Радомисьького повіту в лютому 1860 р., погляньмо пильніше на цю постать.

Аполлінарій Контський (1825–1879) – польський скрипаль, композитор, диригент і педагог. Народився в родині музикантів. З раннього дитинства почав навчатися гри на скрипці під керівництвом свого батька Гжегожа (1778–1844) – колишнього ад'ютанта Тадеуша Костюшка, чиновника Сенату Краківської республіки, члена Товариства друзів музики в Кракові. Мати Аполлінарія – Анна – з роду Ружицьких (1789–1865).

У Аполлінарія було три брати, композитори та інструменталісти – Кароль (1815–1867), Антоній (1817–1899) і Станіслав (нар. 1820), а також сестра Марія Євгенія (нар. 1816) – співачка. Вже у 1829 р., під час перебування в Петербурзі, 4-річний Аполлінарій брав участь у сімейному концерті при царському дворі [22]. Потім концертував із братами та сестрою в Угорщині, Австрії, Франції [18]. У літературі поширені твердження про його навчання в підлітковому віці у самого Нікколо Паганіні (1782–1840), як і про те, що всесвітньо відомий композитор та виконавець не тільки відкривав тонкощі гри на смичковому інструменті, а й нібито подарував вундеркінду одну зі своїх скрипок. Нині ці твердження ставляться під сумнів. Проте характер співпраці між майстром і юним талантом досі до кінця не досліджений. Хай там що, Паганіні дав вельми хвалебний відгук про гру одинадцятирічного хлопчика [1: 294; 14: 47; 20: р. 71–73; 22]. 1 лютого 1837 р. А. Контський дебютував у Парижі як виконавець. У тому ж році грав на церемонії коронації королеви Вікторії в Лондоні.

Визнання Нікколо Паганіні, Гектора Берліоза та Джакомо Мейсрбера відчинили юному таланту двері найкращих концертних залів Європи. Потрібно сказати, що, на відміну від багатьох вундеркіндів, А. Контський не розчарував людей, які повірили в нього, та продовжив свій блискучий артистичний шлях [18; 20: р. 74]. До 1849 р. музикант проживав у Парижі. У тому ж році дав низку концертів у Кракові. У 1850 р. відбувся його перший виступ у Варшаві [18]. У 1853 р. був запрошений до Петербурга солістом імператорського двору та театрів [15: 121]. А. Контський виступав як камерний музикант, грав разом з Антоном Рубінштейном, Теодором Лешетицьким, Олександром Даргомизьким. Наприкінці 1850-х рр. повернувся до Польщі (рис. 2). У 1860 р. як диригент гастролював просторами Російської імперії, збираючи кошти на організацію Музичного інституту у Варшаві. Невдовзі А. Контський став директором цього закладу, посаду якого обіймав до кінця життя, а також працював учителем по класу скрипки та керував оркестром [18]. Написав кілька творів для скрипки та фортепіано – так званих «музичних поем». Його фантазія на мотиви з опери Гаetano Доніцетті «Лючія ді Ламмермур» мала свого часу великий успіх [15: 121].

Рис. 2. Літографічний портрет Аполлінарія Контського, зроблений варшавським літографом Максиміліаном Фаянсом (1827–1890), між 1851 і 1862 рр.

Тож яким чином А. Контський відвідав Коростишів з концертами? Однозначної відповіді на це запитання ми не маємо. Проте цілком логічно припустити, що музичній події такого рівня міг безпосередньо сприяти видатний польський письменник, публіцист, філософ, історик, громадський та політичний діяч Юзеф-Ігнацій Крашевський (1812–1887). Проживаючи у Житомирі протягом 1853–1860 рр., він організовував у своєму будинку музичні вечори. Їх учасниками були імениті співаки, композитори та виконавці, серед яких і А. Контський [8: 98]. Відомо, що маестро виступав у місті 7 (19), 10 (22) лютого 1855 р., 8 (20) березня 1857 р. і, що особливо цікаво в контексті нашої публікації, в лютому–березні 1860 р. [5: 311]. Можна припустити, що у зв'язку з переважно благодійним характером цих музично-культурних заходів, задля більшого залучення коштів, Ю. І. Крашевський звернувся до графа Кароля Густавовича Олізара (1821–1877) з пропозицією організувати подібний концерт у Коростишеві. Однак більш вірогідно, що коростишівський граф міг відвідати один із лютневих музичних вечорів пана Крашевського та особисто запросити польського скрипаля-віртуоза виступити у родовому гнізді Олізарів.

Варто згадати, що коростишівська садиба Олізарів завжди була відкрита для інтелектуалів ще за часів діда Карла Густавовича – Пилипа Неруша (1750–1816). За останнього в графському будинку була вишукана картинна галерея, родовий архів із унікальними документами та велика бібліотека, часто гостювали видатні та знамениті представники польської культури, мистецтва й освіти, такі як Т. Чацький, А. Фелінський, Ф. Рудський, Є. Роговитин, Я. Липоман, Я. Рембертович, К. Чайковський та ін. [5: 343]. Батько Карла Густавовича – граф Густав Пилипович Олізар (1798–1865) – був відомим поетом, письменником, музикантом, художником, колекціонером, меценатом і громадським діячем [4: 157; 12: 139]. У рідному будинку він також збирав інтелектуально-творчу еліту. Іншими словами, родинна садиба Олізарів впродовж першої половини XIX ст. була доволі відомим осередком польської культури українського Правобережжя.

Отож знаменитий музикант А. Контський, ймовірно, знав, куди його запрошували концертувати.

За даними літератури, 14–15 лютого 1860 р. граф Кароль Олізар влаштував у своєму будинку в Коростишеві благодійну аматорську виставу, концерт і бал в інтересах Інституту Музичного, що будувався у Варшаві. Обидва театральні-музичні вечори зібрали численних гостей, «найзатніше товариство» [23: s. 6; 21: s. 215]. Пан А. Контський відіграв два концерти з дуже ефектними програмами. Публіка була у захваті. Збір коштів виявився дуже вдалим [23: s. 6].

Цікавим видається питання: що виконував аматорський театр, з котрим гастролював А. Контський, та які твори було включено до програми виступу самого маестро в Коростишеві? Про це доводиться говорити лише приблизно. Так, за місяць до виступу у волосному містечку – 6 січня 1860 р. – в інтересах того ж Інституту Музичного в одному з київських театрів було організовано аматорський концерт під керівництвом пана Контського та сценічну виставу під головуванням пані Бутовічової та пані Головінської. У тому театральні-музичному заході брали участь: графиня Валевська, Ванда Граб'янка Олізаровна, міс Ханов, місіс Савіцька, пані Грабовська, Крушинська, Е. Гуле, Хартманн, граф Фелікс Чацький, студент університету Водольський, Константин Собанський, Янішевський та ін. Після концерту прозвучала драма Юзефа Коженювського «Пані каштелянова» у виконанні графині Валевської, пані Грабовської, графа Чацького, панів Тржемішного та Вільчинського [23: s. 6]. Ймовірно, саме трупа згаданих аматорів й артистів виступала і в Коростишеві. На той час Ю. Коженювський (1797–1863) був найбільш популярним драматургом на Правобережжі, а його твори стали репертуарною основою багатьох театральних колективів [5: 414]. Тому не буде безпідставним припущення, що в будинку графа Кароля Олізара зіграли вже згадану «Пані каштелянову» або якусь іншу п'єсу польського автора.

Щодо репертуару А. Контського на коростишівських театральні-музичних вечорах, то насамперед слід зауважити, що у минулому, як і сьогодні, у кожного музиканта є твори, за якими саме його впізнають слухачі. Будучи учнем Паганіні або слідуючи батьковій науці, Контський зазвичай починав і/або завершував свій концерт твором цього італійського композитора. Саме на нього був схожий Аполлінарій як технікою гри, так і сценічним образом [22]. У такий спосіб скрипаль-віртуоз здобув славу «чудового скрипаля, який

намагався наслідувати Паганіні» [15: 121]. Преса також називала його «польським Паганіні». За кордоном він використовував французький варіант свого прізвища – Аполлінер де Контські [22]. На музичних вечорах у Житомирі 1855 р. А. Контський виконував «Венеціанський карнавал» Нікколо Паганіні, а крім того, звучали твори інших європейських композиторів, переважно у власній обробці музиканта: «Елегія» Генріха Ернста, «Фантазія» на мотиви з опери Гаetano Доніцетті «Лючія ді Ламмермур» та з опери Вінченцо Белліні «Пуритани», «Сільська мазурка» ор. 4, дует для фортепіано та скрипки на теми з «Гугенотів» Джакомо Мейєрбера, дует на теми «Вільгельма Телля» з опери Джоаккіно Россіні. Виконувались і композиції маестро. Глибокий вплив на публіку справляли виразний каприс «Аргумент», поетична композиція «Сон дівочий», дивовижна обробка російської народної пісні «Соловей» та мазурка «Спогади XVII століття» [14: 46–47].

Втім, думки сучасників щодо його стилю гри та самих композицій були різні. Дехто вважав, що у них забагато технічних прийомів і недостатньо власне «музики». Справді, Контський любив вражати своєю технікою, використовував звуконаслідування, вплітаючи у свої твори звуки птахів і тварин. Вмів і «співати» на скрипці. Однак наймовірною віртуозністю була до вподоби глядачам, тому публіка масово відвідувала концерти маестро [22].

Як зазначено вище, коростишівські вечори пройшли з великим успіхом, проте, що примітно, кореспондент «Газети Варшавської» у номері за 26 лютого 1860 р. не зовсім так вважав. За його словами, скрипаль-віртуоз «... повинен надавати більшій серйозності та високої експресії своїй музиці, хоча б як представник майбутньої школи...». «Все чудово, що грав і грав Контський, – пише критик, – але все невелике й незначне, можливо, причиною тому була відсутність супроводу» [23: s. 6].

Мабуть, на формування такої оцінки виступу вплинула та обставина, що давалася взнаки втома маестро від постійних гастрольних переїздів на користь майбутнього Інституту Музичного у Варшаві. Що являла собою поїздка по Києво-Брестському шосе – буде, більш ніж через третину століття, згадувати з жахом П. А. Тутковський (1858–1930) [16: 18–19]. До того ж, як професіоналу, А. Контському було достатньо окинути публіку поглядом, щоб

зрозуміти, наскільки потрібно перед нею викладатися. На сприйнятті музики окремим підготованим слухачем могла не кращим чином позначитися й відсутність акомпанементу. Однак, з одного боку, слухачі залишилися більш ніж задоволеними виступами, з іншого – вдалося досягти необхідної мети у справі збирання коштів.

Два квитки з Краківського архіву на «театр аматорський на користь Інституту Музичного Варшавського під управлінням Аполлінарія Контського» відкривають маловідому, але яскраву сторінку життя Коростишева позаминулого століття.

Через рік після коростишівських театральних-музичних вечорів видатний віртуоз очолить Інститут Музичний у Варшаві. 19 лютого 1861 р. проголосять «Маніфест про скасування кріпосного права». У 1863 р. почнеться польське повстання, у зв'язку з яким батько графа Кароля Олізара – Густав Пилипович – назавжди поїде і залишиться в Дрездені. Самому ж Каролі Густавовичу Олізару доведеться припинити вчителювання у першій на території Радомисльського повіту школі для сиріт і дітей бідняків, яку у 1862 р. відкрила у Коростишеві графиня Олізар, продати родовий маєток О. П. Племяннікову і також назавжди емігрувати [11: 163; 6: 76; 3: 155; 13: 173–174].

Але поки що – лютий вечір 1860 р. у старовинному волосному містечку: піднесена атмосфера нечуваного свята, вірогідно, приуроченого до Дня святого Валентина, щедре світло лампад і свічок, ошатні пані, поважні чоловіки й нестерпне очікування тієї казкової миті, коли Аполлінарій Контський змахне диригентською паличкою, зала наповниться чарівними звуками і розпочнеться музична вистава, а після її завершення сам маєстро візьме у руки скрипку.

Висновки. Музичне життя в Коростишеві у другій половині XIX ст. перебувало на любительському рівні. Висока музична культура була прерогативою привілейованих верств тогочасного суспільства та майже не виходила за межі такого осередку культури, як садиба графів Олізарів.

Виступи Аполлінарія Контського та аматорського театру стали визначною подією для поліського містечка. Обидва представлені квитки, знайдені у Краківському архіві, відносяться до першого з двох театральних-музичних вечорів у лютому 1860 р. та є важливим

джерелом, яке підтверджує проведення цього непересічного театраль-но-музичного заходу.

Ця публікація може стати вагомим підґрунтям для подальших досліджень культурного життя у м. Коростишеві у другій половині XIX ст.

Література та джерела

1. Велика Волинь: історія освіти і культури : монографія / за ред. Левківського М. В. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 630 с.
2. Гусак Р. Д. Народні музичні інструменти. *Історія української музики* : у 7 т. Київ : ІМФЕ, 2016. Т. 1. Від найдавніших часів до XVIII століття. Кн. 1. Народна музика. С. 369–391.
3. Єршов В. О. Густав Олізар – поет, перекладач, мемуарист. *Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини* : збірник наукових праць : матеріали Всеукр. наук. конф. (8–9 травня 1999 р.). Житомир : Волинь, 1999. Ч. 1. С. 150–160.
4. Єршов В. О. Духовний світ митця Г. П. Олізара. *Українська полоністика*. Житомир, 2005. Вип. 2. С. 157–173.
5. Єршов В. О. Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності. Житомир : Полісся, 2008. 624 с.
6. Журнал Міністерства народного просвещения. Февраль 1862 г. Санкт-Петербург : В типографии Иосафата Огризко, 1862. Ч. СХІІІ. Отдел ІV. С. 76.
7. Коростышевъ (Корресп. «Кіевлянина»). *Кіевлянинъ*. 1901. № 11. Четвергъ, 11-го января. № 11. С. 4.
8. Кравченко А. Музична діяльність представників польської громади Житомира в середині XIX – на початку XX століття. *Студії мистецтвознавчі. Театр. Музика. Кіно*. Київ : НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2015. Чис. 3 (51). С. 98–103.
9. Коростышевъ. Кіевск. губ. (Корресп. «Кіевлянина»). *Кіевлянинъ*. 1910. № 137. Среда, 19 мая. С. 4.
10. Музыкальный университет имени Фредерика Шопена (Uniwersytet Muzyczny Fryderyka Chopina). URL: <http://studytoeu.com/index.php/articles/423-muzyczny-universitet-imeni-frederika-shopena> (дата звернення: 16.10.2022).
11. Наумець Л. Д. Густав Олізар – сподвижник декабристів. *Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини* : збірник наукових праць : матеріали Всеукр. наук. конф. (8–9 травня 1999 р.). Житомир : Волинь, 1999. Ч. 1. С. 160–163.
12. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах,

- местечках и городах, в пределах губернии находящиеся. Киев : Тип. Киево-Печерской лавры, 1864. 763 с.
13. Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский : статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах с подробными картами их. Киев : Тип. А. Давиденко, 1887. 305 с.
 14. Сипченко І. В. Музична культура Житомира у ХІХ ст. *Житомирщина: минуле, сьогодні, поступ у майбутнє* : наук. збірник / за заг. ред. П. Ю. Саух, О. М. Швидак, І. І. Ярмошик та ін. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. Т. 1. С. 45–51.
 15. Соловьёв Н. Ф. Контские. *Энциклопедический словарь*. Санкт-Петербург : Типо-Литография И. А. Ефрона, 1895. Т. XVI: Конкорд – Коялович. С. 121.
 16. Тутковский П. Юго-Западный край : естественно-исторические и географические очерки. Вып. 2. Киев : типография С.В. Кульженко, 1895. 56 с.
 17. Хай М. Народні музичні інструменти. *Українська музична енциклопедія*. Київ : Видавництво ІМФЕ, 2016. Т. IV. С. 42–44.
 18. Apolinary Kański. URL: <https://culture.pl/pl/tworca/apolinary-kanski> (дата звернення: 16.10.2022).
 19. Archiwum Narodowe w Krakowie. *Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów*, 29/630/0/1.74/925.
 20. Chamczyk E. Apolinary Kański as an Infant Prodigy/ *Kwartalnik Młodych Muzykologów UJ*. Kraków, 2018. № 36. P. 53–76.
 21. Komorowski J. Teatr i Widowiska na Wołyniu do 1863 roku. Warszawa : Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2016. 240 s.
 22. Suchowiejko R. Kański Apolinary (1825–1879), h. Brochwicz, skrzypek, kompozytor, pedagog. URL: <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/kanski-apolinary> (дата звернення: 16.10.2022).
 23. Wodzinski J. Korrespondencya Gazety Warszawskiej. *Gazeta Warszawska*. Piątek, 26 Lutego – 9 Marca 1860. № 66. S. 5–6.

— o —

БЕРДИЧІВЛЯНИН В ГОРНИЛІ РАДЯНСЬКО-ФІНСЬКОЇ ВІЙНИ

***Анотація.** В статті на основі архівних документів здійснено дослідження січневих військових дій 44-ої стрілецької Червонопрапорної дивізії ім. М. Щорса у радянсько-фінській війні 1939–1940 рр., зокрема 25-го стрілецького полку, в якому служив військовий лікар 3 рангу Іван Горлін. До служби в армії проживав у м. Бердичеві.*

Бездоганне виконання своїх службових обов'язків на полі бою, турбота про поранених червоноармійців були притаманні І. Горліну.

Відступ залишків дивізії до радянського кордону 8 січня 1940 року призвели до полону військового лікаря та червоноармійців. Йому довелося пережити фінський полон і потрапити в лабеті НКВС після передачі військовополонених.

Правдива розповідь на допиті в НКВС про побачене, пережите дає можливість відтворити справжню картину минулих подій. Доля була немилосердною до І. Горліна. Був запроторений до Воркутинського виправно-трудового табору на період війни і звільнився лише у 1946 році.

***Ключові слова:** 44-та стрілецька дивізія, 25-ий стрілецький полк, 163-тя стрілецька дивізія, І. Горлін, полон, НКВС, госпіталь, оточення, Воркутатаб.*

Виклад основного матеріалу. Народився Іван Іванович Горлін у 1912 році, закінчив семирічну школу. З 1931 року – військовослужбовець. У 1936 році закінчив військово-медичну академію. За старанну службу мав ряд нагород. Проводив просвітницьку роботу з медицини серед бійців.

До війни проживав у Бердичеві.

Під час військових дій на радянсько-фінському фронті 1939–1940-х рр. служив у складі 25-го стрілецького полку, що входив до складу 44-ої стрілецької дивізії, в якій в основному воювали вихідці з Житомирської та Кам'янець-Подільської областей.

Полк під час військових дій знаходився в Ухтинському напрямку на 26 км від застави Важенваара по фінському шосе в напрямку поселення Суомуссалмі, щоб допомогти 163-ій стрілецькій дивізії, яка стікала кров'ю.

У поразці 163-ої стрілецької дивізії до нинішнього часу залишається малозрозумілим поведінка 44-ої стрілецької дивізії, яка почала направляти їй на допомогу свої окремі підрозділи не пізніше 20 грудня 1939 року, але реально вплинути на ситуацію так і не змогла.

На дорозі Раате-Суомуссалмі фіни фактично знищили два полки 163-ої стрілецької дивізії в Хулконіемі, та комбриг 44-ої дивізії О. Виноградов ніяких серйозних зусиль для її порятунку не приклав.

Військові підрозділи головних частин не мали між собою безпосереднього сполучення, але всі разом займали невеликий відрізок дороги.

Початком поразки 44-ої дивізії можна вважати вечір 1 і ніч 2 січня 1940 року. Не дивлячись на героїзм червоноармійців битва була програна. Переслідування фінами по глибокому снігу при 30-градусному морозі червоноармійців і командирів йшло до поступового їх знищення.

Дивізія була розчленована фінами на шість частин. З 1 січня 1940 року 44-та стрілецька дивізія була відрізана фінами з тилу і оточена ними. Командування дивізії проводило заходи із знищення фінів, які засіли в тилу на 19, 21, 23 км шляхом направлення окремих батальйонів, як зі сторони частин, що знаходилися в оточенні, так і зі сторони державного кордону. Та військові дії 44-ої дивізії виявилися неефективними.

Лижному батальйону, який прибув на допомогу дивізії, не вдалося вибити фінів. Вони сильно пошматували 146-ий та 122-ий стрілецькі полки дивізії (в яких воювали переважно українці), перебили більшу половину коней. До цього додалося й відсутність продуктів і фуражу. В останні чотири дні це призвело до голодування бійців. У полковому медсанбаті зібралася велика кількість обезсилених поранених військових. Треба було зберегти особовий склад і перевезти до радянсько-фінського кордону поранених.

На допиті після фінського полону в НКВС Горлін так описав події:

«Вранці 7 січня до медсанбату прибув начальник штабу полку капітан Гостюшин і попередив, що ввечері командування дивізії вирішило, щоб там не відбулося, вийти з оточення шляхом відводу частин дивізії на територію СРСР. Час відходу не озвучив, тільки пообіцяв, що повідомить пізніше. До кінця дня обстановка стала напруженою як ніколи. Фіни почали посилено обстрілювати з мінометів і гармат, просочуватися окремими групами в розміщення наших частин і відтискати їх, зокрема 3-й батальйон 25-го полку, який зайняв оборону на 26 км Раатської дороги.

О 22.00 год. викликали в штаб 25-го полку, де командир Плюхін повідомив, що о 23.00 намічений вихід з оточення. Я доповів, що в польовому медпункті зібралися до сорока важкопоранених бійців, які потребують транспортування, а машин немає. Командир полку направив мене у сусідній бліндаж до комбрига Олексія Виноградова, де доповів про стан поранених. О. Виноградов дав розпорядження командирам 305 стр. полку, 122 арт. полку, танкового батальйону про виділення в моє розпорядження автомашини. Почалося завантаження поранених.

Полковий медпункт рушив у напрямку радянської території за танками і зенітними автомашинами. Попереду йшов 1-й батальйон 25-го стрілецького полку, який повинен був розчищати завали, влаштовані фінами. Відхід прикривав 3 батальйон 25-го полку.

Військо дивізії просунулося до 23 км, де фіни зустріли його великим завалом із дерев та шквальним вогнем: машини і танки зупинилися. Зав'язався жорстокий бій, який тривав близько двох годин. Фіни почали оточувати червоноармійців з усіх сторін. Довелося розмістити поранених бійців у лісі, неподалік дороги.

Бійці несли значні втрати, командування вирішило залишки живих сил направити лівим флангом по лісу, залишивши і знищивши матеріальну частину. Я побачив, що особовий склад заглиблюється в ліс і зі своїми бійцями попрямував за батальйоном».

Далі події розгорталися так: про це звітувався на допиті 16 травня 1940 року:

«8 січня приблизно 12.00 на 14 км я зустрів свого комісара частини Отдельнова і командира 3 роти ст. лейтенанта Дурманова, нач. штабу частини молодшого лейтенанта Труханова з групою 60–70 бійців.

Отдельнов і частина бійців були легко поранені. Ми приєдналися до них. Пройшовши близько кілометра, ми вийшли на дорогу. Несподівано нас оточили фіни і відкрили вогонь, зав'язалася перестрілка. Під час бою було вбито Отдельнова і ще декількох бійців. У мене була перебита ложа гвинтівки і куля ковзнула по стволу і поранила вказівний палець правої руки. Після перестрілки нас залишилося чоловік 15, решта кудись зникла. Окрім мене були ст. лейтенант Дурманов, мол. лейтенант Трухан і ще два лейтенанти-танкісти (прізвищ не знаю), санінструктор роти Корлов, решта – бійці.

Вирішили пробиратися далі лісом. Не пройшовши і чверті кілометра фіни почали знову обстрілювати нашу групу. Після обстрілу нас залишилося шестеро бійців, у всіх були легкі поранення. Пішли у глибину лісу. Я вирішив замаскуватися під деревом, щоб дочекатися сутінок. Пролежав близько двох годин і вирішив рухатися далі. Якщо далі лежати – можна замерзнути. В цей час я відчув, що мої руки, особливо права, дуже замерзли. Я йшов попереду, бійці рухалися за мною слід у слід. Йшли з годину, швидко стемніло. Рухалися дуже повільно, бо фізично були ослаблені. Не лише від ран, а від того, що протягом п'яти днів були голодні. Через деякий час вийшли на дорогу і побачили верстовий стовп, який вказував 12 км. Вирішили, що по дорозі йти небезпечно і знову заглибилися в ліс. Через декілька хвилин прозвучав постріл і окрики іноземною мовою. В метрах десяти від нас стояло 15 фінів. Нас оточили і почали обеззброювати. Один із фінів, вказуючи на мене рукою, запитав: «Це політрук?». Боєць відповів, що ні, це лікар. Потім фін запитав у мене, хто я? Я відповів, що лікар.

Тут же всіх переписали за прізвищами та посадами, з якої частини. Нас повели кудись у ліс. Похід тривав з півтори години. Мене повели у лазню, а куди бійців – не знаю.

Вранці мене і поранених бійців відправили на автомашині в Хюрисильми, де нас завантажили у потяг. У потязі я зустрів лікаря запасу із свого полку Латермана Пейсах Абрамовича. Вночі нас перевезли в Каяму у тюрму при поліцейському управлінні. Ми були в камері з Латерманом. Вранці 11 січня нас допитали і відправили у госпіталь для військовополонених.

Фіни допитували двічі, крім загальних питань задавали й такі: Що таке імперіалізм? Ким був Наполеон і де він помер? Хто такий

Маннергейм? Хто переможе у світовій революції? Хто по-вашому розпочав війну?

У фінському госпіталі пробув з 12 січня по 26 квітня 1940 року. Підтвердив, що з окремими бійцями проводилася в госпіталі профінська агітація і вона дала свої результати. Санінструктор Шумілін заявив в присутності англійської делегації, що його поранили не фіни, а свої, і що фінська армія на чолі з маршалом Маннергеймом – найсильніша у світі.

На питання «На яких роботах він використовувався у полоні? З якою метою знімалися в госпіталі?» лікар відповідав: «Лікував обморожені кисті обох рук, лікувався, а не працював. Рани почали заживати – допомагав медсестрам у своїй палаті. Знімався, щоб мати фотокартки напам'ять про перебування в полоні. Фотографії не одержав, бо був відправлений до СРСР 14 березня 1940 року» [1].

Показання І. Горліна повністю збігаються з хронікою бойових подій 44-ї стрілецької дивізії. Згідно із секретним рішенням Політбюро ЦК ВКП (б) від 19.04.1940 року за підписом Й. Сталіна, червоноармійців і командирів, які були у фінському полоні, після повернення на Батьківщину направляли для фільтрації в Южний табір НКВС, де в тримісячний термін старанно проводились оперативно-чекістські заходів для виявлення серед військовополонених, оброблених зарубіжними розвідками, сумнівних і чужорідних елементів і тих, що добровільно здалися фінам, з подальшим наданням документів до суду.

Страшний, гіркий і шокуючий ранок 24 лютого 2022 року раптово змінив життя України, кожної родини, мільйонів українців. Розпочалася широкомасштабна російська агресія, вторгнення ворога на землі нашої Батьківщини.

Прошло більше двісті діб з початку війни. За цей період російські окупанти на Україні діяли так, як і радянські війська у Фінляндії.

Розстріли, катування, фільтраційні табори для полонених – знайомий почерк окупантів.

В час російсько-української війни російські фашисти влаштовують катівні на території окупованої України точно як колись НКВС. Можна порівняти, як поводитися з полоненими фіни згідно з

міжнародними договорами, і як поведуться росіяни, нехтуючи будь-якими людськими цінностями.

Після повернення лікар потрапляє до фільтраційного табору Южтабір, де відбулося засідання Особливої наради при НКВС СРСР про ув'язнення до ВТТ І. Горліна. Після рішення Особливої наради був направлений у Воркутинський ВТТ-7.

Витяг із протоколу засідання наради при НКВС про ув'язнення І. Горліна згідно з оригіналом:

«... Слушали: 206 Дело 2359/00 НКВД СССР по обвинению Горлина И. И., 1912 г.р., военврач 25-го с.п.

До ареста находился в плену у белофиннов. Арестован 25 августа 1940 г.

Постановили: Горлина Ивана Ивановича за сдачу в плен противнику заключить в исправительно-трудовой лагерь на период войны, считая срок с 21 августа 1940 г.» [2].

На документі позначка: «Воркуталаг 10 июля 1941 г.».

З Воркутинського табору звільнений 14 березня 1946 року. Відбув покарання і був направлений у м. Бердичів. У 1957 році І. Горліна реабілітували.

Як склалася подальша його доля – невідомо.

Література та джерела

1. Державний архів Житомирської області (долі ДАЖО). Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 998. Арк. 4, 4зв., 5, 5зв., 6, 6зв., 7, 7зв., 8, 8зв., 9, 9зв., 10.
2. ДАЖО. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 998. Арк. 18.

— о —

УДК 908

БОВКУН С. В.
(м. Житомир)

«МІСТО МАЛЕНЬКИХ ЛЮДЕЙ»: БЕРДИЧІВ У ТВОРЧОСТІ ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМА

***Анотація.** В статті на основі дослідження літературних джерел розглянуто звертання письменника Шолом-Алейхема до теми Бердичева у своїй творчості. Проаналізовано фрагменти з романів, повістей та новел Шолом-Алейхема, де прямо чи опосередковано*

згадується Бердичів. Використано також спогади про перебування письменника в Бердичеві, його плани та ідеї щодо опису міста у своїх творах.

Ключові слова: Бердичів, Шолом-Алейхем, Касрилівка, новели.

Виклад основного матеріалу. Визначного єврейського письменника та публіциста Шолома Нохумовича Рабиновича (1859–1916), який увійшов до історії світової літератури під псевдонімом Шолом-Алейхем, важко назвати краєзнавцем у повному смислі цього слова. Але водночас його багатий творчий спадок має поміж іншого й краєзнавчу цінність – адже у романах та повістях, оповіданнях та новелах, замальовках та картинах письменника яскраво описано життя та побут єврейського населення України XIX століття. Основну когорту героїв його творів складають так звані «маленькі люди». Створений Шолом-Алейхемом колоритний «єврейський всесвіт» населений переважно бідняками та людьми скромних статків (швець, молочар, цвинтарний сторож, лавочник, меламед тощо). Кожного з них автор описує з доброю іронією, приязню та любов'ю. Мабуть, саме через це романи, повісті та оповідання Шолом-Алейхема вийшли далеко за межі суто єврейської літератури й давно стали світовим явищем та культурним надбанням всього людства. Колорит та побут мешканців єврейських містечок України знайшов яскраве відображення у творчості Шолом-Алейхема.

У багатьох творах письменника прямо чи опосередковано описується Бердичів – «волинський Єрусалим», своєрідна «єврейська столиця» тодішньої Російської імперії. У 1884 році євреї склали 80% від усієї чисельності населення міста [2: 34]. Бердичів у ту пору являв собою яскравий зразок «штетлу» – єврейського містечка у своїй релігійній та обрядовій сутності, але зі значним впливом світської культури. Цікаво, що ставши у кінці XVIII – на початку XIX століття одним з центрів релігійного напрямку хасидизму, а також перетворившись на важливий торгово-промисловий центр Правобережжя, Бердичів водночас зберіг риси типового єврейського містечка з залишками середньовічних общинно-патріархальних відносин.

Але разом з патріархальною там активно розвивалася й світська освіта; поряд з синагогами та хедерами існували гімназії, бібліотеки та театр; нарівні з рабинами авторитетним прошарком населення

вважалася й єврейська інтелігенція (лікарі, адвокати, педагоги). Загальноновживаними мовами у місті у кінці XIX століття була російська (як офіційна мова) та ідиш (оригінальний, соковитий, яскравий, збагачений українськими та польськими елементами). Оточення бердичівського єврейського «штетлу» було дуже своєрідним. З одного боку – «світські» євреї, які прагнули увійти у загальноімперське комерційне і культурне життя. З іншого боку – православне і католицьке населення, яке мешкало поряд з єврейською більшістю [3].

Тож Шолом-Алейхем, активно цікавлячись єврейським народним життям для пошуку сюжетів та героїв своїх творів, ніяк не міг оминати Бердичів. До того ж, бувати у цьому місті його спонукали й особисті мотиви. Адже на межі XIX–XX століть у Бердичеві мешкав його рідний брат Вевик (Вольф) Рабинович, який працював друкарем, а також був активним членом літературного гуртка при міській бібліотеці. Вже на схилі життя, у 1939 році, Вевик Рабинович залишив цікаві спогади про бердичівські гостини свого знаменитого брата-письменника: *«У 1897 році Шолом-Алейхем приїхав до мене у Бердичів... Він став знайомитися з містом, крокуючи його вулицями і роз'їжджаючи на знаменитій бердичівській конці від Успенського собору до вокзалу і назад... З якоюсь жадабністю Шолом-Алейхем вивчав Бердичів. Він усе хотів бачити, все хотів знати. За кілька днів він оглянув усі вулиці та провулки, усі занедбані куточки. Можу записатися, що Бердичів він знав як свої п'ять пальців... Ми з ним були на Пісках – це найбільш частина міста. Шолом придивлявся до кожного будинку, лазив по дворах, вдивлявся у вікна низеньких хатин. Він зупиняв євреїв та їх дітей, розмовляв з ними, розпитував і жартував. Дехто запрошував його до себе додому. Він охоче приймав ці запрошення, заходив та знайомився з усіма мешканцями будинку... Часто Шолом бував на ринку старого міста. Тут він знаходив ті персонажі, про які зараз говорять «типи Шолом-Алейхема». Тут заповнювався його записник. Після відвідування ринку він неодноразово розповідав веселі історії, які там спостерігав...»* [8: 175].

Шолом-Алейхем бував у Бердичеві декілька разів. Є свідчення, що у 1900–1901 роках він брав участь у зібраннях єврейської громадськості у «Великій міській» синагозі. Також був бажаним гостем на літературних вечорах у друкарні, яка належала купцю Якову Шефтелю [5: 79].

У спогадах брата письменника є цікавий епізод, який розповідає про бажання Шолом-Алейхема увіковічнити у своїх творах Бердичів – так, як інші письменники описали й прославили відомі міста світу:

«Якось, гуляючи з Шолом-Алейхемом вулицями Бердичева, я запитав його:

– Ти збираєшся «відкрити» Бердичів?

Шолом-Алейхем засміявся.

– Відкрити – кажеш? Так, відкрити...

І він поділився зі мною своїм задумом описати Бердичів так, щоб увесь світ про нього дізнався.

– Бачиш, – почав він, – письменники багатьох народів описують своє рідне місто і дарують світу, скажімо, Петербург, Париж, Лондон. Іноді навіть маленький хутір завдяки письменнику стає відомим усьому світу. Треба бути справжнім письменником, як Гоголь, наприклад. То чому мені, єврейському письменнику, не описати Бердичів? Хіба про Бердичів нема чого писати? Мені здається, що якби Гнилоп'ятівка була з чорнила, то й їх би не вистачило для опису Бердичева... Бердичів – це великий світ...

З Бердичева Шолом-Алейхем поїхав дуже задоволений. Він був сповнений враженнями, історіями, типами, темами та сюжетами...» [8: 177].

Перші згадки про місто трапляються вже у ранніх творах Шолом-Алейхема. З 1883 року він співробітничав з періодичним виданням «Дос юдішес фолксблат» («Єврейська народна газета»), заснованим у Санкт-Петербурзі у 1881 році Олександром Цедербаумом [6: 65]. У 1886 році молодий письменник написав для газети фейлетон «На Бердичівській вулиці» – своєрідні замальовки з натури.

У романі «Юселе-соловей» (1889 р.) про Бердичів згадується декілька разів. Передовсім як про місто, яке постачає чудових дівчат-наречених: «Бердичів, слава Тобі Господи, відомий усьому світу як місце, де за подібні гроші можна швидко прилаштувати такого роду товар – вдівця, розлученого чи молодого хлопця, – це вже як доведеться. Бердичів щодо цього благословенний край, він постачає містам всієї округи дружин будь-яких сортів: вдів, розводок, дівчат, що кому до смаку. Туди якщо потрапить вдовий, його водитимуть по квартирах, показуватимуть товар усіляких мастей і видів так довго, поки він, нарешті, не знайде собі пару, не виторгує дешежку. Назад він

уже неодмінно повернеться удвох» [9: т. 1, с. 198]. По ходу дії роману головний герой – співак Йоселе – після одруження на певний час оселяється в Бердичеві. Автор без зайвих прикрас описує вигляд «єврейської столиці»: «Йоселе бачить перед собою велике місто, безпросвітно похмуре, брудне. Чоловіки та жінки снують туди-сюди. Він чує вигуки візників, гомін крамничок, лайку вуличних торговок. Величезні калюжі видають такий сморід, що доводиться затикати носа. Де він? У Бердичеві...» [9, т. 1, с. 269].

Прототипом головного героя роману «Степеню» (1888 р.) став талановитий бердичівський скрипаль. Сам автор у листі одному з приятелів пояснив це так: «Для моєї збірки я пишу «єврейський роман» під назвою «Степеню». Це ім'я належить особистості, яка певною мірою є історичною. Принаймні для південно-західного єврейства. Степеню був не ким іншим, як чудовим маестро, скрипалем в Бердичеві...» [9, т. 1, с. 590]. З історичних джерел відомо, що прізвисько Степеню належало бердичівському скрипалю Йоселе Друкеру (1822–1879), представнику династії музикантів (його прапрадід грав на флейті, прадід – на цимбалах, дід – на трубі, батько – на кларнеті). С дитинства Йоселе грав у батьківському оркестрі, а згодом сам його очолив [4, т. 2, с. 623]. Під прізвищем Степеню цей талановитий бердичівський скрипаль був дуже популярним у містах і селах України, а завдяки Шолом-Алейхему став героєм цілого роману!

Головне й найбільше «відкриття» Бердичева письменник здійснив пізніше – на початку ХХ століття. Саме тоді у єврейських виданнях Петербурга і Варшави почали друкуватись його новели з циклів «Касрилівка. В маленькому світі маленьких людей» та «Нова Касрилівка». Варто зауважити, що у своїх творах письменник часто вдавався до подібної «зашифрованості» географічних об'єктів. Приміром, для Києва він вигадав назву Єгупець, для Боярки (містечко на Київщині) – Бойберик, для Одеси – Чорноморськ... [7: 259]. Тож і Бердичів отримав у новелах Шолом-Алейхема вигадану назву Касрилівка. До речі, подекуди Шолом-Алейхем по іншому «зашифрує» у творах Бердичів – за назвою тамтешньої річки – під іменем Гнилоп'ятська [9: 100].

Про те, що Касрилівка – це насправді Бердичів, автор прямо висловився під час появи другого циклу новел. Їх пізніша назва – «Нова

Касрилівка». А перше видання (яке побачило світ у варшавському тижневику «Дер юд» у 1901 році, називалося «Весь Бердичів» [9: 571]. Загалом з 1901 по 1916 рік було опубліковано 25 новел з обох циклів, які складають «золотий фонд» єврейської та світової літератури [1: 6].

Смішні та сумні, легкі та повчальні, ці історії з життя простих євреїв нікого не залишать байдужими. Автор – іноді з гумором, іноді серйозно – розповідає про повсякденне життя та нездійсненні мрії, про людське благородство та людські слабкості, майстерно вплітаючи у розповідь єврейські звичаї та традиції. Доброзичливі, сповнені оптимізму та невичерпного гумору, ці історії й сьогодні читаються з не меншою цікавістю, ніж сто років тому.

У першій новелі циклу «Касрилівка» «Місто маленьких людей» письменник чимало місця присвячує опису самого містечка. Читаючи ці рядки, яскраво уявляєш собі колоритний Бердичів на межі ХІХ–ХХ століть з його вузькими вуличками, центральною площею та двома єврейськими кладовищами: *«Вам, звичайно, хочеться знати, як виглядає Касрилівка? Гарна невимовно! А якщо подивитися здалеку – і того краще! Здалеку місто жваво нагадує... Що мені вам таке, наприклад, назвати?.. Соняшник, густо посаджений насінням, дошку, вкриту дрібно накришеною ложиною... Про вулиці говорити не доводиться, тому що будинки будувалися абияк, їх не розраховували, не вимірювали за допомогою циркуля; вільного місця між хатками теж немає: чому ні з того ні з цього пустувати місцю, якщо на ньому можна поставити будинок?.. А далі, в середині міста, є широка напівкругла, а може чотирикутна площа, на якій знаходяться магазини, м'ясні лавки, лабази, рундуки і ларьки. І щоранку відкривається там базар, на який з'їжджається безліч селян і селянок з різними товарами, їжею – рибою, цибулею, хрінном, петрушкою та іншими овочами. Розпродавши свою зелень, вони купують у євреїв потрібні їм речі, і це приносить євреям доходи, не такі вже, щоправда, рясні, але все-таки доходи. Принаймні це краще, ніж нічого... Касрилівка ще не знає каналізації, водопроводу, електрики та інших предметів розкоші. Але чи велике значення?.. А чим вже Касрилівка може похвалитися – це своїми цвинтарями. Два розкішних цвинтарі має це благословенне місто: старий цвинтар і новий цвинтар. Тобто новий цвинтар, уявіть собі, вже теж досить старий і досить багатий на могили – скоро нікуди буде «класти», якщо, боронь Боже,*

трапляється погром, холера або взагалі якась нещастя з нинішніх нещасть...» [9: т. 2, с. 252].

Радощі та горе, щастя й смуток переплелось в житті простих «маленьких» людей, мешканців Касрилівки (а насправді – реального Бердичева): муки і радість появи на світ первістка у молодиці Рейзл («Людина народилася!»); утримання небагатим господарем вісьмох своїх дорослих дітей та їх сімей («Батьківські радості»); любов місцевих мешканців до усіляких пліток та обговорень новин («Дрейфус у Касрилівці»); бідкання цвинтарного сторожа реб Арье про те, що в Касрилівці перевелися багаті мерці («Не стало покійників!»); затята боротьба двох юнаків-близнюків Меєра та Шмеєра за єдину батьківську спадщину – залишене їм одне на двох його постійне місце у синагозі («Спадкоємці»); мрії місцевого вчителя Тори про багатство («Був би я Ротшильдом...»), а лавочника – про смачні страви («Молочна їжа»).

Цікаво, що у творах циклів «Касрилівка» та «Нова Касрилівка» назва Бердичева не зустрічається. Але з багатьох прямих і непрямих ознак стає зрозумілим, що вигадана письменником Касрилівка асоціюється саме з Бердичевом. Приміром, у новелі «Касрилівський театр» згадується тамтешня річечка Гнилоп'ятка – ледь змінена назва річки Гнилоп'ять, що тече в Бердичеві [9, т. 2, с. 442]. У новелі «Касрилівський трамвай» колоритно і з гумором описується картина проїзду пасажирів у конці, яка функціонувала в Бердичеві з 1882 по 1921 рік. Згадуються у цій новелі й справжня вартість проїзду в бердичівській конці (5 копійок), і трохи перероблена назва центральної вулиці Бердичева, по якій курсувала конка – Білопільської. У творі Шолом-Алейхема її описано як Белефільську [9, т. 2, с. 415]. Навіть маршрут слідування кінного трамваю описано в новелі саме таким, як він існував у Бердичеві – від вокзалу до центру міста.

До речі, епізод з катанням письменника на конці увійшов до спогадів його брата, з чого видно, що Шолом-Алейхем досконало вивчив побут й особливості цього бердичівського «трамваю»: *«Якось, коли ми з Шолом-Алейхемом вийшли з дому і конка порівнялася з нами, Шолом крикнув: «Стій, конка!». І вона зупинилася. Повернувшись спиною до кондуктора, Шолом почав мені щось розповідати. Потім, повернувшись до кондуктора, він показав на конячку і сказав мені:*

– *Ось ти бачиш цю конячку? Поки ми говорили, вона відпочила, тому вона так і дивиться на нас відданими кінсько-людськими очима і дякує нам від щирого серця, що ми дали їй можливість перевести дух...*

Гру цю Шолом-Алейхем затяг, і кондуктор, людина холоднокровна і незворушна, голосно крикнув:

– Пасажир, сідайте!

– Зараз, кондуктор, – відповів йому Шолом-Алейхем і дрібними кроками попрямував до конки....» [8: 180].

Більшість новел про касрилівських (а насправді бердичівських) міщан-євреїв викликають у читача добру посмішку та щирий сміх, а деякі здатні розчулити до сліз. Як, приміром, оповідання «Касрилівські погорільці» – про страшну пожежу в містечку та пошуки городянами засобів до його відбудови. Або новела «Легкий піст» про Хаїма Хайкіна, «бідну маленьку людину». Не маючи вдосталь їжі, аби прогодувати родину, він щодня віддавав свою пайку хліба дітям. А сам встановив собі постійний піст (навіть у скоромні дні) й отак, худнучи й танучи, тихо помер у синагозі під час молитви.

Читаючи новели циклу «Касрилівка», неминуче переймаєшся теплою і ніжною любов'ю до «маленьких людей», з такою ж любов'ю й ніжністю описаних колись Шолом-Алейхемом. А ще – явно і зримо уявляєш через ці твори тогочасний Бердичів: колоритний і строкатий, контрастний та різний, добрий і кумедний, веселий та сумний, «місто маленьких людей»...

Як пам'ять про перебування видатного письменника у Бердичеві та увічнення ним «єврейської столиці» у своїх творах у місті одна з вулиць носить ім'я Шолома-Алейхема. А в Музеї історії Бердичева та у Музеї єврейства є окремі експозиції, присвячені видатному письменнику.

Література і джерела

1. Бовкун С. «Місто маленьких людей». *Житомирищина*. 2022. 28 жовтня.
2. Горобчук А. Еврейские святыни Бердичева. Экскурс в прошлое, рассказ о настоящем. Житомир : ПП «Рута», 2013.
3. Дербаремдикер М. Бердичев – еврейский город. Язык, идиш, символы. «Штетл» як феномен єврейської історії : матеріали конференції : збірник наукових праць. Київ, 1999.

4. Кандель Ф. С. Евреи России. Времена и события. История евреев Российской империи. Москва-Иерусалим : Гешарим – Мосты культуры, 2014.
5. Костриця М. Ю. Постаті землі Бердичівської. Житомир : Видавець М. Косенко, 2005.
6. Краснящих А. Шолом-Алейхем. Харків : Фоліо. 2019.
7. Скавронський П., Кропивницька Н., Кулачок А. Бердичівське єврейство в іменах. Бердичів : ФОП Мельник М. В. 2018.
8. Шолом-Алейхем – писатель и человек : статьи и воспоминания. Москва : Советский писатель, 1984.
9. Шолом-Алейхем. Собрание починений : в 6 т. Москва : Худ. лит., 1988.

— 0 —

УДК 821.161.2.09(092)

ЛІСОВСЬКИЙ Б. В.

(м. Малин, Житомирська обл.)

СОНЯЧНИЙ КАЗКАР – РОДОМ ІЗ БЕРДИЧЕВА

***Анотація.** У статті йдеться про головні віхи життя і творчості видатного дитячого письменника, нашого земляка Всеволода Нестайка з Бердичева. Також дається оцінка й короткий опис окремих творів письменника. Детально аналізуються місце й роль В. Нестайка в сучасній українській дитячій літературі та небуденне значення його творів для підростаючого покоління.*

***Ключові слова:** Бердичів, Нестайко, письменник, книжки, оповідання, казки.*

Вступ. На літературному небосхилі мальовничої Житомирщини є чимало відомих імен, котрі надійно й надовго увійшли в історію літератури й окремих міст поліського краю.

Незабутніми для нащадків стали відомі на всю Україну імена славних поетів-земляків: Лесі Українки зі Звягеля, Максима Рильського із с. Романівки Попільнянської громади, Михайла Клименка із с. Левкова, що поблизу Житомира, Валентина Грабовського, дитячі роки якого минули в с. Вірівці та Льонівці на Ємільчинщині, Михайла Сича із с. Троковичів Черняхівського району, Ігоря Ліберди із с. Вишнівців Баранівського району, Миколи та Петра

Сингаївських із Коростенщини, Василя Сташука із с. Савлуків Малинського району та багатьох інших.

Житомир пишається тим, що тут тривалий час жив і творчо працював перекладач «Іліади» та «Одісеї» Борис Ген (Хомичевський), поет-патріот Олег Ольжич. А в царині дитячої літератури плідно й багато років працювали Марія Павленко, а також лауреат премії імені Наталії Забіли та Юрія Шкрумелюка Марія Пономаренко, Світлана Гресь (Штатська) та інші...

Коли подумки починаєш перераховувати кращі книги для дітей ХХ століття, то майже відразу на думку приходять уявна «Казкова географічна енциклопедія», до якої б увійшли описи віртуальних країн, яких не знайти в жодному географічному атласі світу. На жаль, подібної, хоч і уявної книги, не створено.

Виклад основного матеріалу. Одним із влучних творців і володарів казкових країн та пригодницьких і захоплюючих пригод їхніх героїв, у вітчизняній дитячій літературі, по праву можна назвати «справжнього класика», метра дитячої пригодницької прози, справжнього лицаря своєї справи, нашого земляка – Всеволода Зіновійовича Нестайка (30.01.1930–16.08.2014).

Всеволод Нестайко народився 30 січня 1930 року в м. Бердичеві на Житомирщині в сім'ї службовця та вчительки.

Його батько, Зіновій Нестайко, в молодості був січовим стрільцем, вояком Української Галицької армії. Наприкінці 1920-х, під впливом радянської пропаганди, зважився переїхати із Західної України, яка тоді була «під Польщею». Працював у Проскурові (нині Хмельницький) на цукровому заводі, пізніше переїхав у Бердичів. У 1933-му батька заарештували, звинувативши у шпигунстві на користь імперіалістичних держав, згадавши службу в Австрійській армії в часи Першої світової війни, духовну семінарію, знання п'яти іноземних мов, а також заслуги його батька – Діонізія Порфіровича Нестайка, греко-католицького декана, який керував парафією в Бучачі. Дід і прадід письменника були греко-католицькими священиками, яких добре знали в Галичині [21].

1933 року батька заарештували чекісти; загинув у концентраційному таборі.

Більше Всеволод батька не бачив – у пам'яті хлопчика лишився тільки смак цукерок, які той дав синові, коли по нього прийшли. Коли

Всеволоду на той час було три роки, і йому сказали, що тато загинув, як герой, виконуючи державне завдання. У пам'яті хлопчика відбився лише прощальний вечір, коли мама влаштувала йому й сестричці похід у цирк, щоб хоч якось розрадити дітей після від'їзду тата. Довго сподівався Всеволод, що батько повернеться, та не судилося...

Після смерті батька у 1933 році сім'я, рятуючись від нестерпного голоду, переїхала до маминої сестри в Київ. Як пише сам письменник: «І хоч би де мені доводилось побувати, хай навіть у найцікавішій подорожі, коли повертаюсь до Києва, серце моє б'ється від радісного хвилювання зустрічі з рідним містом. Так було завжди... Жили ми з мамою на вулиці Річній, 6/8».

Мати Всеволода, Марія Іванівна Довганюк, родом із Попільні Житомирської області, працювала вчителем-філологом, і родина проживала у приміщенні в школі. «Я заздрив моїм друзям, яким Ліна Митрофанівна записала у щоденнику: «завтра прийти з батьками!» Мені до щоденника нічого не писала: моя мама була поряд». Про Бердичів хлопчик нічого не пам'ятає, окрім страшного голоду. У матеріалах про життя й творчість Всеволода Нестайка часто згадується одна сімейна легенда. Мати-філолог Марія Довганюк народила Всеволода в перерві між читанням Ремарка. Акушер, старий єврей, сказав: «Мадам! У вас, здається, з'явився письменник!» Казкар жартував із цього приводу: «Так що я, можна сказати, народився між рядками». «Ми мешкали у будинку мадам Шурман, такої собі бердичівської господарки салонів. У мадам була онука Фріма, мого віку, котра мені дуже подобалась. Тому я, побачивши на порозі Фріму, голосно кричав: «Відкрийте двері, моя жінка йде!» [21].

Після марних прохань дати щось поїсти він, важко зітхаючи, просив маму: «Ну то дай хоч води напитися». У дитинстві Всеволод був дуже хворобливим хлопчиком. Не було, здається, такої дитячої хвороби, котрою б він не перехворів. Марія Іванівна постійно біля хлопчика сидіти не могла. Доводилося зачиняти його самого вдома. Тому дитинство Всеволода – це самотійність. Сидів у коридорі під дверима і вслухався в жахливу тишу, а в уяві вимальовувалися різні потвори і чудовиська. Тоді починав гірко плакати, але його ніхто не чув. Хіба якась сусідка підійде з того боку дверей, поговорить хвилинку-другу й піде у своїх справах. Наперекір жахливим картинам почав видумувати смішні історії. Отак і змагалися між собою жахи

і веселі дотепи. Довгим і безтурботним було життя Всеволода в молодшій школі. Тут до самотності додалась уже й самостійність. На одному з уроків у першому класі йому набридло сидіти, він неквапом підвівся з місця і пішов собі між партами.

– Ти куди? – здивовано запитала Ліна Митрофанівна.

– Нікуди. Я просто гуляю. Мені казала мама, що сидіти на одному місці довго не можна.

Отак і прогулювався декілька днів, аж поки Вася Мостовий не підставив йому ногу і хлопчик не гепнувся на втіху всьому класові. Та скінчилось воно раптово одного червневого дня, коли розпочалась Друга світова війна... Вона застала 11-річного Всеволода в Києві. Він тільки закінчив чотири класи. Евакуюватися не вдалося, і хлопець із хворою мамою залишається в столиці. Це безперечно були страшні дні голоду, холоду, невимовного горя.

Серце матері розривалося, бо її дочка була далеко від них. Вона навчалася в інституті. Цілих два роки про неї нічого не знали. Мама підпільно організувала школу, де вчила Всеволода і його однолітків. Це був їхній п'ятий клас.

Іноді стає моторошно про ті часи. Письменнику згадується відчайдушний мамин зойк, коли біля нього розірвався снаряд і він впав, засипаний землею. Та найстрашніша подія трапилася в Бабиному яру. Відступаючи, німці палили свої жертви. Вони примушували робити це військовополонених. Одного разу кілька полонених утекли. Фашисти з собаками кинулися їх шукати. А Всеволод із другом Павлушею неподалік рвали в ліщині горіхи.

Німець подумав, що це втікачі, вистрелив Павлуші прямо у скроню і націлився на Всеволода, але потім розгледів, що це були діти.

Письменник згадувати про війну не любить: «У мене лише одне оповідання про війну – «Вітька». Я не люблю ні писати про війну, ні згадувати. Багатьох дітей війна зламала, є навіть поняття «діти війни», стражденні діти. Але мене врятувала моя весела вдача, яку мені дала моя мама, татко, мої далекі предки».

Коли Всеволод Нестайко був маленьким хлопчиком, він страшенно хотів швидше вирости і стати великим і дорослим.

– Через малий зріст, худорляву статуру та рудуватість, – згадує письменник, – мене дражнили «Море горить!», «Пожежна команда», «Рудий африканський їжачок».

Ось як В. Нестайко згадує про себе: «У дитинстві я був худенький і маленький – чи не найменший у першому класі. І страшенно хотів якнайшвидше вирости. За порадою однокласника Васі, такого ж, як я, шпінгалета, я прив'язував до одної ноги важку праску, до другої – цеглину, хапався за верхню планку одвірка і висів, поки вистачало сил, намагаючись витягти своє тіло. А ще той Вася мені сказав, що від дощу все росте. І я довго простоював під дощем, підставляючи струменям свою грішну руду голову. Мама дивувалася, чого в мене постійний нежить. А коли я став по-справжньому дорослий, мені страшенно захотілося повернутися назад у дитинство – догратися, досміятися, добешкетувати. Вихід був один – стати дитячим письменником. Так я й зробив. І, пам'ятаючи своє невеселе дитинство, намагався писати якомога веселіше. Не поспішайте, як я колись, швидше виростати. Бо дитячі роки неповторні».

У дитинстві разом із сусідом та однолітком Вітасиком Дяченком читали книжки: Миколи Трублаїні («Лахтак», «Шхуна «Колумб»), Джека Лондона, Жюльє Верна та мріяли стати капітанами далекого плавання. Як виявилось, через особливості зору Нестайко не міг стати моряком, а сусід таки став капітаном.

Після визволення Києва Всеволод Нестайко продовжує перерване війною навчання в школі.

В. Нестайко закінчив 10-літню загальну середню школу з одною четвіркою в табелі, зі срібною медаллю. Через обставини терору та війни не вчився у 5-му та 9-му класах. Курс 9-го класу пройшов самостійно за два місяці. Після школи вступив на слов'янське відділення філологічного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка, яке закінчив у 1952 році.

У 1950 році Всеволод починає працювати літредактором-коректором у дитячому журналі «Барвінок». У «Барвінку» Нестайко почав друкуватися й спілкуватися із іншими письменниками – Юрієм Яновським, Павлом Тичиною, Наталею Забілою, Оксаною Іваненко, Максимом Рильським. Після закінчення навчання в університеті у 1952 році Всеволод працює в редакції журналу «Дніпро», видавництві

«Молодь», де був редактором. З 1956 по 1987 рік завідував редакцією у видавництві дитячої літератури «Веселка» [8: 239].

На початку 50-х років письменник почав друкувати свої оповідання для дітей у журналах «Барвінок» та «Піонери». У 1956 році з-під пера молодого письменника виходить перша книжка під назвою «Шурка і Шурко», цього ж року Всеволод Зіновійович вступає до Спілки письменників. Про свою першу книгу він говорить: «Взагалі, своє перше оповідання написав у восьмирічному віці... Написав я тоді оповідання про мисливця, який полював у Африці на бенгальського тигра. Взагалі, Бенгалія – то ж Індія, відтак трохи помилився. Але мені все одно сподобалося. В. Нестайко у цьому творі писав: «Ноги в мисливця були волосаті, як у всіх чоловіків». Потім у моїй творчості була перерва, коли народилася моя дочка і народився як письменник я».

Йому «пощастило» правити гуморески самого Остапа Вишні.

На початку 90-х років ХХ століття загальний тираж книжок Всеволода Нестайка сягнув позначки три мільйони примірників! Трилогія «Тореадори з Васюківки» видавалася 32 рази, у тому числі й за кордоном, перу письменника належать понад 30 книг.

У наступні десятиліття виходять прекрасні твори для дітей Всеволода Нестайка. Найвідоміші з них: «В країні Сонячних зайчиків» (1959), «Супутник ліра-3» (1960), «Космо-Натка» (1963), «Робінзон-Кукурузо» (1964), «Одиниця з обманом (1976), «Пригоди Грицька Половинки» (1978), «Пригоди журавлика» (1979), «Незвичайні пригоди в лісовій школі» (1981), «Загадка старого клоуна» (1982), «П'ятірка з хвостиком» (1985), «Таємниця Віті Зайчика» (1986), «Таємничий голос за спиною» (1990), «Неймовірні детективи» (1995), «Казкові пригоди і таємниці» (2003), «Чарівні окуляри» (2005) та багато інших [18: 45].

Взагалі 50-річний шлях у дитячій літературі В. Нестайка засвідчив виданням близько 40 книжок, оповідань, казок, повістей і п'єс.

За його повістями та оповіданнями поставлено: короткометражна стрічка «Тореадори з Васюківки» (1965), фільми «Одиниця з обманом» (1984), «Чудеса в Гарбузянах» (1986). Дві перші отримали міжнародні нагороди.

Зокрема, телефільм «Тореадори з Васюківки» одержав на Міжнародному фестивалі в Мюнхені Гран-прі (1986), на

Міжнародному фестивалі в Алегзандрії (Австралія) – головну премію (1969). Кінофільм «Одиниця з обманом» премійовано на Всесоюзному кінофестивалі у Києві (1984), відзначено спеціальним призом на Міжнародному кінофестивалі у Габрово (Болгарія, 1985).

Всеволода Нестайка вважають основоположником українського дитячого детективу. У 1990 році побачила світ його книга «Таємничий голос за спиною» такого літературного жанру.

На початку 2000 року надрукував у «Барвінку» свою нову повість-казку «Ковалі Щастя, або Новорічний детектив».

2004 року В. Нестайко разом із поетом та редактором Іваном Малковичем опрацювали та опублікували нову авторську редакцію книги «Тореадори з Васюківки». Твір позбавлено деяких неминучих ідеологічних нашарувань минулої доби, деталей, незрозумілих сучасному, а тим паче майбутньому читачеві. З'явилися й нові епізоди.

Він вів програму на Національному радіо України «Радіобайка Всеволода Нестайка».

Всеволод Нестайко – лауреат літературної премії імені Лесі Українки (1982) за повість-казку «Незвичайні пригоди в лісовій школі»), премії імені Миколи Трублаїні (за повість-казку «Незнайомка з Країни Сонячих зайчиків»), премії імені Олександра Копиленка (1978) за казку «Пригоди їжачка Колька Колючки та його вірного друга і однокласника зайчика Косі Вуханя». На першому Всесоюзному конкурсі на кращу книгу для дітей за повість в оповіданнях «П'ятірка з хвостиком» він був удостоєний другої премії. 1979 року відповідно до рішення Міжнародної ради з дитячої та юнацької літератури трилогія «Тореадори з Васюківки» внесена до Особливого почесного списку Г. К. Андерсена як один з найвидатніших творів сучасної дитячої літератури. Його нині називають Гоголем сучасної української дитячої літератури, неперевершеним класиком вітчизняної дитячої літератури, «Сонячним казкарем», «Творцем Країни сонячного добра».

Згідно з соціопитуваннями, які провели у 1990–1992 роках Державна бібліотека для дітей та Міністерство культури України, твори Всеволода Нестайка визнано лідерами читацького зацікавлення.

Вчителі зі шкіл таких європейських країн, як Болгарія, Польща, Португалія, Іспанія, Чехія, Греція та Литва, створили мапу найпопулярніших дитячих книжок усієї Європи. Так-от,

найпопулярніша, найкраща та найважливіша книга, яка представляє Україну, – «Тореадори з Васюківки» Всеволода Нестайка [21].

Як було в той час «модно», вступає до лав КПРС, членом якої був 13 років. А заяву про вихід з партії написав в один день із Олесем Гончаром.

В. Нестайко був знайомий з багатьма відомими українськими письменниками, зокрема з Валентином Бичко, Григором Тютюнником, Ліною Костенко.

Всеволод Нестайко за свою творчість нагороджений грамотою Верховної ради України, численними медалями, орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня (2010).

У 2012 році письменника було нагороджено відзнакою «Золотий письменник України».

Помер 16 серпня 2014 в Києві, де він жив і працював останні роки. Похований на Байковому кладовищі.

Книги В. Нестайка перекладені 20 мовами світу, в тому числі англійською, німецькою, французькою, іспанською, арабською, бенгалі, угорською, румунською, болгарською, словацькою та іншими.

Щоб глибше поринути в захоплюючий світ карколомних пригод і чарівних перетворень, світ веселощів, сліз, розпачу, захоплення героїчними й кумедними вчинками юних героїв Нестайка та його майстерності оповіді та побудови сюжетної лінії, зупиняюся на аналізі найулюбленіших дитячих творів нашого письменника-земляка.

Повість-казка «**В країні сонячних зайчиків**», що вийшла у світ у 1959 році, була однією з перших книжок В. Нестайка. Як же народилася відома, мабуть, всім дітям і їхнім батькам, ця повість-казка. За словами самого письменника, сонячних зайчиків вигадав, звичайно, не він. Їх вигадав далекий прашур, який уперше побачив оддзеркалену сонячну плямку і назвав її сонячним зайчиком. А от відкрити і описати казкову країну сонячних зайчиків пощастило саме Всеволоду Нестайку.

Як саме це сталося, точно знає Анатолій Костецький – добре відомий дитячий письменник і приятель Всеволода Зіновійовича. Він розповів, що одного сонячного ранку перед пробудженням В. Нестайку наснилося, що на його носі сидить живий сонячний зайчик і золотим пензликом малює на його щоках ластовиння. Письменник прокинувся і відчув якусь незвичайну радість. Йому страшенно закортіло відразу ж сісти за письмовий стіл і розпочати писати про тих лоскотливих

сонячних зайчиків. Так і народилася повість-казка «В Країні Сонячних зайчиків». І одразу стала дуже популярною. В. Нестайко гадав, що вже більше не писатиме про мешканців цієї всесвітньо відомої Країни Сонячних Зайчиків. Але дуже помилився. Років із 30 тому, під час зустрічі з дітьми, в одній із шкіл, до письменника підійшла молода вчителька і розповіла, як вона читає дітям про сонячних зайчиків і що разом вони придумали гру: малюють малюнки до цієї казки, а переможцям конкурсу вручають посвідчення «Почесний громадянин Країни Сонячних Зайчиків».

В. Нестайка ця розповідь дуже зворушила і він побачив цю вчительку героїнею нової казкової повісті. «Незнайомка з Країни Сонячних Зайчиків». Тепер письменнику здавалося, що він точно нізащо не писатиме про сонячних зайчиків. Проте не так сталося, як гадалося. Всеволод Зіновійович знову був у школі, і раптом одна з дівчаток сказала, що вона ображена на письменника. Адже в його творах головні герої, крім Космо-Натки, – хлопці, а дівчаток він просто не любить. Звичайно письменник заперечував. Тоді школярка й попросила написати про дівчинку в якійсь казковій країні. Діватись було нікуди. Після цього з'явилася на світ ще одна казкова повість «В Країні Місячних Зайчиків», де головною героїнею стала дівчинка Ганнуся, або Нуся.

Так протягом чотирьох десятиліть складалася казкова трилогія, яка під загальною назвою «У Країні Сонячних Зайчиків» вийшла у 1994 році. У ній вже протягом 40 років живуть щирі, добрі і хоробрі сонячні зайчики, які борються із паном Мороком, утверджуючи радість і справедливість.

Історія написання повісті-трилогії «**Тореадорри з Васюківки**» розпочалася з того, що якимось на початку 60-х років минулого століття В. Нестайко поїхав із групою київських письменників і журналістів на полювання. А ввечері до багаття мисливців прибився сільський хлопчик на ймення Ява, дуже самостійний і меткий. А незадовго до цього художник Василь Євдокименко, який проілюстрував чимало книжок Всеволода Нестайка, котрий постійно жив у місті Острів на Чернігівщині, розповів письменнику історію про двох місцевих хлопчиків, котрі заблукали у колгоспній кукурудзі. Вони блукали в ній цілий день, аж поки надвечір у селі не заговорило радіо, на звук якого вони й вибралися з кукурудзяного полону.

Саме після зустрічі з Явою та розповідей художника і з'явилося у Всеволода Нестайка оповідання «Пригоди в кукурудзі». Про все це Всеволод Зіновійович розповів добре відомому письменнику Анатолію Костецькому, а він повідав цю історію у своєму нарисі. Саме в оповіданні «Пригоди в кукурудзі» вперше з'явилася на світ Ява Рень і Павлуша Завгородній. Трохи згодом В. Нестайко написав про них ще одне оповідання – «Тореадори з Васюківки». Ява і Павлуша були настільки жвавими, так і просилися в нові пригоди, що буквально примусили письменника написати про них цілу повість «Пригоди Робінзона Кукурузо», яка вийшла у 1964 році. Успіх книжки був просто фантастичним, і письменник вирішив написати продовження. У 1966 році вийшла друга повість про Яву і Павлушу – «Незнайомиць з 13-ої квартири», а в 1970 – ще одна, «Таємниця трьох невідомих». Разом повісті склали славнозвісну трилогію «Тореадори з Васюківки», яка вперше побачила світ окремим виданням у 1973 році і з того часу постійно перевидається і перекладається багатьма мовами.

Герої трилогії Ява і Павлуша на перший погляд звичайнісінькі бешкетники, адже на їхньому рахунку стільки «гріхів». Проте не поспішайте з висновками. Хлопці просто активні, а тому часто помиляються і потрапляють у кумедні ситуації. Васюківські тореадори завжди мають благородні наміри. Вони, обмірковуючи вчинене, усвідомлюють свої помилки, намагаються більше їх не повторювати, хоча одразу ж із позиції доброго наміру вигадують і знову здійснюють нову «авантюру». Але ж вони ростуть, набираються досвіду, стають іншими, кращими. Мабуть, і читачеві вони починають подобатися, і стає радісно і весело у їхній компанії, бо, читаючи книгу, ти непомітно для себе потрапляєш на її сторінки і тобі видається, що це все відбувається з тобою.

Давайте разом подивимося на вчинки Яви і Павлуші. Для хлопців виявляється важливим понад усе загальні інтереси. Наприклад, всі букви з великої ВХАТ (Васюківський художній академічний театр) вони затіяли, щоб прославити рідну Васюківку. У наших героїв високорозвинене почуття обов'язку. Саме воно примушує Яву і Павлушу пережити стільки заплутаних, цікавих і комічних пригод, аби розшукати власника годинника, який випадково опинився у них. Цілком природним для наших героїв є участь у боротьбі з повинню. Вони не розгубилися. Ява самостійно додумався викликати на

допомогу військових, а крім того, врятував, ризикуючи життям, фронтів листи загиблого чоловіка баби Мокрини. А хіба не заслуговує на повагу міцна дружба між Явою і Павлушею! А щодо всіх отих гуль, які хлопці набивають на життєвих вибоїнах – то хто без них не ріс! Не страшно, що Ява і Павлуша і Ганя – не «круглі» відмінники. Головне, що вони ростуть гарними людьми. Чи ти думаєш інакше?

У книзі **«Олексій Веселик і жарт-птиця»** юні читачі знайомляться з дивовижними пригодами хлопчика Олексія, який одного разу вранці перетворився з симпатичного і веселого малка на плаксу і капризулю, що перестав слухатися своїх батьків і поважати товаришів. Чому це сталося і як добро, дружба і наполегливість перемогли зло, діти зможуть дізнатися, прочитавши цю цікаву казку.

У творі **«Нові пригоди у лісовій школі»** юні шанувальники творчості Всеволода Нестайка ознайомляться із надзвичайними пригодами, що відбуваються з учнями лісової школи – Їжачком Кольком Колючкою і зайчиком Косою Вуханем. Вірні друзі в цій казці вчать протистояти хуліганам, викривати хитрощі загадкового барабашки Яшки, допомагають сонячному зайчику Терентію позбутися підлого сонячного вовка, руйнують підступи Баби Яги та Бабая, допомагають Козаку Морозенку піймати та знешкодити гидкого таємничого агента Порчу.

Творчий шлях В. Нестайка у дитячій літературі багатогранний і цікавий.

Герої Нестайка – веселі, розумні, жваві, дотепні, маленькі сміливці, які в різних життєвих ситуаціях, іноді зовсім химерних, а часом і відверто драматичних, виявляють неабияку кмітливість, почуття гумору й людяність. Читаючи твори письменника-земляка, розумієш, що поряд з персонажами постійно присутній ще хтось – це сам автор, його лагідна й весела душа.

У статті **«Чому я пишу для дітей»** Всеволод Нестайко говорить про те, що це не було його дитячою мрією, але так розпорядилася доля, що він став упевнено торувати шлях дитячого письменства.

– Дитинство, – говорив письменник, – неповторна, чарівна пора. Життя складне. Воно не в усіх складається щасливо, але дитинство повинно бути у всіх щасливим, світлим, радісним. А щастя не може бути без щирої усмішки. І якщо юний читач хоч раз посміхнеться, коли читатиме мою книгу, – значить я не даремно живу на світі [9: 127].

У своїх творах письменник звертається до українського фольклору (приказки, прислів'я, афоризми), що надає їм значно яскравішого колориту, суттєвої спорідненості з одвічними традиціями та звичаями українців.

Всеволод Зіновійович Нестайко – письменник, класик сучасної української дитячої літератури. Для його творів характерна людяність, доброта і світлий погляд на життя, а також надзвичайне почуття гумору, яке з дитинства впливає на ваше власне і потім не полишає вас усе життя.

Критики називали Нестайка гумористом і веселуном. Справді, його твори допомагали читачам «накопичувати радість» (це слова письменника). Нестайко, за словами Анатолія Костецького, створив країну сонячного добра. Нестайко казав, що був би щасливим, коли б хоч одна дитина, прочитавши його книжки, перестала відчувати страх і самотність. «Найбільшою нагородою для мене були визнання деяких читачів, що, коли вони хворіють, то беруть з полиці «Тореадорів...» і перечитують. Заради цього варто жити на світі.

Багато сучасних українських письменників позитивно відгукуються про творчість В. Нестайка, вважають його класиком та справжнім майстром художнього слова.

В Бердичеві відбувається літературно-мистецький конкурс імені В. Нестайка. Твори нашого земляка часто лунають і в бібліотеках Житомирщини, на уроках. А з нагоди 80-річчя письменника, приміром, у Малинській бібліотеці для дітей була презентована книжкова виставка «У світлі радості й добра», а зусиллями найактивніших читачів за творами земляка були поставлені цікаві літературно-театралізовані вистави «Сміху іскорки ясні» [8; 15].

Отож доки живе слово Всеволода Нестайка, доти й житиме пам'ять про цю талановиту й багатогранну людину, письменника, земляка.

Література та джерела

1. Бойко Г. Щоб відкрити казкову країну. *Література. Діти. Час*. Київ, 1979. С. 74–79.
2. Бичко В. Всеволоду Нестайку – 50. *Література. Діти. Час*. Київ, 1980. С. 195–196.
3. Возняк І. Нема нічого кращого за дружбу. *Дивослово*. 2008. № 2. С. 26–27.
4. Клименко В. Той, хто не забув дитинство. *Україна молода*. 2010. № 18. 30 січня. С. 8.

5. Кодлюк Я., Одинцова Г. Всеволод Нестайко. *Розповіді про письменників* : посіб. для вчителя поч. кл. 3-тє вид. Тернопіль, 2001. С. 61–63.
6. Лісовський Б. Неповторні сюжети Нестайка. *Житомирщина*. 2010. № 29, 18 березня. С. 9.
7. Лісовський Б. Завжди молодий Всеволод Нестайко. *Народний лікар України*. 2010. № 5. Травень. С. 3.
8. Масловська М., Мошківська М. Всеволод Нестайко – творець казкової країни. *Поліський дивосвіт. Література рідного краю: Житомирщина* : посібник-хрестоматія : в 2 ч., Ч. 2. Критичні статті / за ред. Пультера С. О. Житомир, 2002. С. 238–242.
9. Нестайко В. Чому я пишу для дітей? *Література. Діти. Час*. Київ, 1989. С. 127–129.
10. Нестайко В. Портрет. *Дитяча література*. 1990. № 2. С. 45.
11. Нестайко В. Незалежність України залежить від української дитячої літератури. *День*. 2003. 29 січня.
12. Разумлевич В. Всеволод Нестайко : біографічна справка. *Дитяча література*. 1990. № 2. С. 46.
13. Разумлевич В. Добрая доброта : о книгах В. Нестайко. *С книгою по життю*. С. 155–170.
14. Сиротенко В. Казки В. Нестайка в позакласному читанні. *Початкова школа*. 1990. № 4. С. 40–44.
15. Романішена І. Всеволоду Нестайку – вісімдесят. *Малинські новини*. 2010. № 7, 30 січня, С. 8.
16. Смирнова В. Всеволод Нестайко и его книги. *Детская литература*. 1976. № 10.
17. Шевченко В. Незвичайні уроки в лісовій школі. *Розкажіть онуку*. 2000. № 9. С. 42–43.
18. Шинкарук В. Літературна Житомирщина : бібліографічний довідник. Житомир : Льонок, 1993. С. 45.
19. Ярмиш Ю. Дитяча література України. Москва, 1982. С. 266–270.
20. Ярмиш Ю. Фантазія, гумор, мужність. *Райдуга*. 1980. № 7. С. 172–177.
21. URL: <https://www.zhytomyr.travel/vsevolod-nestajko-top-10-faktiv-pro-sonyachnogo-kazkaryya-z-berdicheva/>.

— 0 —

ЛИТВИНЕЦЬ Є. В., ТУРИНСЬКА Н. П.
(м. Новоград-Волинський, Житомирська обл.)

**ФОРМУВАННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ДОПОМІЖНИХ ОРГАНІВ
ВЛАДИ У М. НОВОГРАДІ-ВОЛИНСЬКОМУ ПІД ЧАС
НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1944 рр.**

***Анотація.** У пропонованій статті, на основі справ архіву управління Служби безпеки України Житомирської області, Державного архіву Житомирської області та газети «Звягельське слово», яка виходила під час окупації, висвітлено питання організації та діяльності органів місцевої влади м. Новограда-Волинського, яке знаходилося під окупацією німецьких військ упродовж 1941–1944 рр.*

Після проголошення «Акту» відновлення незалежності України 30 червня 1941 р. у Львові похідні групи ОУН взяли активну участь у створюванні місцевої допоміжної адміністрації на українських землях. І в м. Новограді-Волинському члени похідної групи і жителі міста обрали міську управу, і, не знаючи місцевих реалій, нацистська окупаційна влада дала згоду на її діяльність. На початку окупації міська управа робила усе можливе для відновлення життя у Новограді-Волинському після жорстоких боїв, які проходили поблизу міста.

Масові арешти членів похідних груп ОУН німецькими спецслужбами, неприйняття нацистами політики, яку проводив бургомістр і члени міської управи, спонукали німецьку окупаційну владу призначити нового бургомістра, який би проваджував у життя всі накази і розпорядження без заперечень. Усі наступні бургомістри, з осені 1941 р. і до визволення міста у січні 1944 р., призначалися тільки з фольксдойче.

Міська управа на чолі з бургомістром відповідно до наказів військового коменданта міста, а потім і звягельського гебйтскомісара відновила роботу промислових підприємств, які працювали на потреби німецької армії. Були сформовані місцеві поліцейські органи.

Відкрився православний собор, випускалась газета «Звягельське слово», запрацював драматичний театр, створився Комітет для допомоги українському населенню. В міру своїх повноважень керівники міста старалися налагодити життя населення міста під час окупації.

Органи місцевого управління діяли в умовах повної підконтрольності і залежності від нацистських цивільної окупаційної влади і каральних органів. На шлях колабораціонізму і співробітництва з нацистським режимом більшість осіб, які працювали у місцевій допоміжній адміністрації, стали з різних причин.

Ключові слова: нацистська окупація, Новоград-Волинський, бургомістр, міська управа, ОУН (Б), комендант міста.

Виклад основного матеріалу. Пройшло вже багато літ від початку німецько-радянського протистояння в період Другої світової війни. Довгий час події Другої світової війни роздивлялися тільки під кутом визвольної боротьби радянського народу проти німецьких загарбників, формування радянського партизанського та підпільного руху проти окупантів, злочинів нацистів на окупованій території. Але на питання життя населення на окупованій території зверталось мало уваги, хоча уся територія України була окупована. Тільки під час незалежності України історики стали більше докладніше роздивлятися аспекти, пов'язані з життям населення України на окупованих територіях. Значна частина засекречених документів стала доступною для дослідників. З прийняттям Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» стають загальнодоступними архівні документи. Значну роль у цьому процесі відіграє Служба Безпеки України, зокрема Управління СБУ Житомирської області. Актуальність запропонованої нами проблематики визначена суспільно-політичними потребами в необхідності вивчення організації і діяльності допоміжних місцевих органів влади Новограда-Волинського під час німецької окупації.

Однією з умов формування суспільства в сучасній Україні є відродження національної пам'яті, дослідження історичного минулого. На сьогоднішній день питання Другої світової війни та нацистського окупаційного режиму є полем гострого протистояння, яке особливо себе проявило після розпаду Радянського Союзу.

Актуальним є дослідження формування і діяльності місцевих допоміжних органів під час нацистської окупації в окремому регіоні – м. Звягель (Новоград-Волинський) Звягельського гебітскомісаріату.

Це питання було розкрито у роботах О. Гончаренка [5], І. Дерейка [6], В. Косика [7], В. Лауер [8], П. Рекотова [25], О. Романька

[26]. У роботах вказаних авторів увага сконцентрована на загальних питаннях організації та діяльності органів влади під час окупації в таких створених територіальних одиницях, як райхскомісаріат України. Історики Ю. Олійник, О. Завальнюк [22], С. Стельникович [28] розглядають ті ж питання в генеральних округах «Житомир» та «Волинь-Поділля». Але поза увагою дослідників залишилося питання формування місцевих допоміжних органів в гебітскомісаріатах та маленьких містах.

Метою статті є висвітлення таких аспектів, як створення і діяльність допоміжних місцевих органів влади – міської управи, під час окупації німецькими військами міста Новоград-Волинського у часи окупації 1941–1944 рр.

Виклад основного матеріалу.Через два тижні після початку німецько-радянської війни німецькі війська змогли 8 липня захопити місто Новоград-Волинський. Поки йшли бої недалеко від міста, питання організації місцевих органів влади перед німцями не повставало. Однак, коли вже фронт відкотився далі на схід, перед німецькими тилловими органами виникло питання щодо формування допоміжних органів влади, які б склалися з місцевих жителів.

Під час організації влади на місцях німецька військова адміністрація вдалася до ідеологічного проєкту: вона дозволила сформувати «українську допоміжну адміністрацію» за участю місцевих активістів, членів похідних груп. Позиція керівників Вермахту спрямовувалась на формування серед місцевого населення ілюзії українських владних структур. З їхнього погляду, це мало налаштувати населення на підтримку німецьких військ та забезпечити його участь в роботі на користь німців. Іншою причиною формування місцевої адміністрації була відсутність організаційної можливості швидкого створення власної ефективної окупаційної адміністрації, яка потребувала великої кількості управлінського персоналу. Таким чином німці водночас намагалися убезпечити завчасний перехід самостійницького руху, який ставив за мету відновлення української державності, від антирадянської спрямованості, у тому числі й на антинімецькі позиції [28: 75].

Після захоплення міста німецькими військами в місті з'явилися представники похідних груп ОУН (Б). Під час опитування місцевого населення вони з'ясували прізвища людей, яких можна призначити до

місцевих органів влади [2: арк. 40 зв.]. Також представники похідної групи ОУН (Б) і німецької військової комендатури звернулися до Євтушенка Луки Карповича по допомогу з організації міської управи. Євтушенко народився і увесь час проживав у місті, служив у міській управі до подій у 1917 р., був репресований радянською владою і висланий з міста. Перед війною повернувся до міста. Л. К. Євтушенко пояснив, що для створення міської управи потрібно провести вибори кандидатів у члени міської управи на загальних зборах населення міста, з яких і призначити керівників як управи, так і відділів управи [2: арк. 27].

Через декілька днів у людних місцях розклеїли розпорядження за підписом військового коменданта на російській, українській та німецькій мовах. Розпорядження зобов'язувало усіх громадян міста зібратися о третій годині дня у парку ім. Леніна (в центрі міста). 15 липня відбулися збори, на які прийшло близько пів тисячі чоловік. Зборами керували представники німецької влади й українських націоналістів. Представником від похідної групи ОУН (Б) був Затадников (Забостков). Німецький офіцер, який володів російською мовою, об'явив, що необхідно вибрати людей у міську та районну управи, поліцію. І наголосив, що потрібно вибрати таких людей, які б вірно служили німецькій державі [1: арк. 22].

Представник похідної групи ОУН (Б) зачитав список кандидатів в міську управу. Провели відкриті вибори, за кожного кандидата голосували окремо, обрали 10 кандидатів у члени міської управи. Протокол виборів підписали присутні громадяни. Усі майбутні члени міської управи з'явилися у німецьку військову комендатуру, де комендант Негель на свій вибір призначив 5 чоловік членами міської управи. Німецький військовий комендант своєю владою призначив бургомістром міста Євтушенка Луку Карповича, заступником – А. А. Карпенка, А. Р. Соколовського – завідувачем відділу охорони здоров'я, А. А. Бобровницьку – завідувачем продовольчого відділу. Відповідальним секретарем був призначений П. І. Филипович [26: арк. 40 зв.]. Військовий комендант вказав, які будівлі має займати міська управа, поліція та районна управа. Будівля міської управи знаходилась по вул. Радянській, згодом згоріла.

У кабінетах міської управи розвісили портрети Степана Бандери та національні прапори. Однак військовий комендант особисто зняв

портрет Бандери в кабінеті бургомістра, порвав і наказав, щоб портрети і національні прапори зняти [2: арк. 28].

Після створення міської управи представники похідної групи ОУН (Б) приступили до створення районної управи. Але окупаційній владі не сподобалися їхні самостійні дії щодо організації місцевої влади. В одному з німецьких донесень зазначено, що «вони намагаються проникнути до політичної адміністрації і роблять спроби пробудити серед населення потяг до ідеї незалежної і суверенної України». Німецька влада вирішила перешкодити цій діяльності і почала безжальне переслідування [7: 139]. Почалися арешти, бачачи це и боячись за своє життя, багато виїхало на Західну Україну.

Л. К. Євтушенко, як бургомістр міста, керував роботою міської управи, особисто проводив прийом громадян міста, займався відновленням роботи промислових підприємств [2: арк. 51 зв]. Ніс політичну відповідальність за усі підлеглі йому місцеві заклади, господарство й управління, забезпечував «спокій та порядок» на території міста, мав боротися з проявами саботажу, диверсіями, непокорю німецькій владі. Відповідно до розпоряджень військової німецької комендатури старався задовольняти потреби частин німецької армії, які знаходились на території міста [26: 37]. Міська управа слугувала посередником між німецькою владою і місцевим населенням у проведенні заходів на укріплення «нової» влади, виконання розпоряджень і завдань окупаційної влади.

Німецька військова адміністрація та міська управа прикладала усі сили для регулювання всіх сфер життя місцевого населення. У людних місцях розвісили накази місцевого керівництва російською, українською та німецькою мовами. В них об'являлось про здачу радянського та німецького майна, зброї та боєприпасів, подання доносів на партійний та радянський актив. Усе населення повинно було пройти реєстрацію. Було відмінено вільне переміщення, дозволялось знаходження на вулиці тільки у світлий час доби. З вечора 20.00 години і до ранку 6.00 години була уведена комендантська година. Окупанти вимагали від місцевих жителів беззаперечного виконання усіх розпоряджень і наказів, за непослух – несли покарання відповідно до німецьких законів [2: арк. 59 зв].

Під час евакуації, боїв за місто промислові підприємства зазнали значних пошкоджень, і німецька окупаційна влада поставило завдання

перед керівництвом міста, як найшвидше відновити їх роботу. І невдовзі почали працювати промислові підприємства: водогін, м'ясокомбінат, механічно-ливарний завод, меблева фабрика, електростанція, маслозавод. В першу чергу відновили свою роботу маслозавод і м'ясокомбінат, які переробляли сировину сільського господарства, їх продукція постачалась німецькій армії. Вся промисловість почала працювати для потреб німецької армії та окупаційної влади. На повну потужність промислові підприємства запрацювали вже при новому бургомістрі [2: арк. 27 зв].

Після окупації міста в ньому залишилась проживати велика кількість євреїв. Перед військовим комендантом постала проблема «остаточного» вирішення єврейського питання. На початку вересня він видає наказ міській управі про будівництво табору для єврейського населення на вулиці Кузнечній (нині вулиця Медова), на березі р. Случ. Євтушенко тягнув з виконанням наказу, шукаючи різні причини, щоб не виконувати цей наказ. Тоді військовий комендант, втілюючи своє розпорядження в життя, залучив українську поліцію. Пізніше євреї, близько тисячі чоловік, були розстріляні військами СС за містом [2: арк. 29].

У середині серпня звільнили з посади заступника бургомістра і на його місце військовим комендантом була призначена Фрейлих Лідія, німкеня за національністю. Бургомістр і його заступник не змогли знайти спільної мови. Постійні спори з приводу виконання розпоряджень німецької влади, націоналістичні погляди Євтушенка призвели до доносу Фрейлих коменданту на бургомістра. В кінці доносу була порада змінити бургомістра-українця на людину, яка вірно б служила німецькій владі, виконувала усі накази та розпорядження повністю і вчасно, і такою людиною може бути тільки людина з місцевих жителів, але за національністю німець [3: арк. 32 зв].

Наприкінці вересня 1941 р. військовий комендант обер-лейтенант Негель викликав до себе бургомістра Євтушенка і повідомив йому про зняття з посади, назвав причини зняття: невиконання наказів; розбазарювання будівельних матеріалів; недостатня організація збору продуктів харчування для потреб німецької армії; допомога пораненим радянським солдатам. Комендант провів загальне зібрання службовців міської управи і на ньому оголосив про зняття Євтушенка з посади

і призначення нового бургомістра – Р. І. Штрайта, німця за національністю.

Доля Євтушенка склалася трагічно. Навіть незважаючи на реальні «заслуги» перед німецькою владою, високий рівень професіоналізму, факт переслідування радянською владою, за найменшого виявлення власного бачення тих чи інших проблем, що йшли врозріз із позицією німецьких управлінців та установок центральної влади, піддавалися репресіям. Мало хто з тих місцевих керівників, призначених на посади влітку та восени 1941 р., відпрацювали в місцевих органах влади чи поліції в тому ж статусі до закінчення окупації. Основною причиною, за якою застосовувалися німецькі репресалії, ставав рівень політичної благонадійності осіб, котрі працювали в окупаційному апараті влади [5: 37].

Євтушенко був заарештований і ув'язнений. У Новоград-Волинській в'язниці він відсидів два місяці і тільки в січні 1942 р. був звільнений.

Усі члени міської управи приймали активно участь у вирішенні різних питань урегулювання життя населення в умовах окупації. Так, Карпенко А.А., як заступник бургомістра, вирішував різні господарчі питання: організація перепису населення міста; організація разом з Бобровницькою харчування населення; відновлення житлового фонду міста; виписка будівельних матеріалів місцевому населенню.

В міську управу часто звертались делегації з сіл. Причиною таких звертань була відсутність райуправи. Усі ці депутації звертались з одним питанням: чи далі будуть існувати колгоспи, чи, може, зі знищенням більшовицько-радянської влади відновляться одноосібні господарства. Євтушенко і Карпенко підтримували колгоспний устрій, від окупаційної влади щодо цього питання не поступало ніяких пояснень. Вказували на те, що потрібно зібрати врожай, закласти насінневий фонд, пограбований інвентар повернути. Радили, що правління колгоспів тимчасово вважати за виконавчу владу й організувати сільську міліцію для охорони врожаю та інвентарю. Як вже вказувалось вище, Карпенка звільнили з посади заступника бургомістра і поставили на посаду завідувача прибутково-витратної каси, яка пізніше переросла на відділення Житомирського сільськогосподарського банку [2: арк. 42].

А. Р. Соколовський вирішив багато невідкладних справ. Взяв на облік усе медичне обладнання та препарати, які збереглися в медичних закладах і аптеках. Почали працювати поліклініка, ветамбулаторії, аптеки. Приклав багато зусиль для відновлення роботи м'ясокомбінату. Відділ охорони здоров'я постарався забезпечити усі заклади і підприємства міста медичним персоналом і необхідним інвентарем, хоча багато чого не вистачало. [2: арк. 51].

Перед керівником продовольчого відділу А. А. Бобровницькою постали важливі завдання з відновлення роботи їдалень і магазинів, постачання місцевого населення продуктами харчування та його розподіл. Під час евакуаційної паніки місцевим населенням було багато пограбовано магазинів та базарних кіосків. Відділом було відкрито декілька магазинів і їдалень. Також вона відповідала за постачання продуктів харчування в місто і за розподіл продуктів між громадянами міста. Бобровницька працювала в міській управі до грудня 1943 р. Місто покинула разом з відступаючими частинами німецьких військ [2: арк. 51зв.].

Штрайт Роберт Іванович займав посаду бургомістра м. Звягель з вересня по грудень 1941 р. До свого призначення він працював заступником директора Лідовського підсобного господарства.

Він повністю налагодив роботу міської управи. Організаційна структура та повноваження міської управи складались:

1. Секретаріат. В ньому нараховувалось 4 особи.
2. Податковий відділ, керівник – фольксдойче Шпиккульман, який прибув з Києва. Відділ відповідав за обкладання податком кустарів, приватних торговців, власників ресторанів, підприємства.
3. Статистичний відділ.
4. Бухгалтерія, головний бухгалтер – Либєга Олексій.
5. Житловий відділ, керівник – Пастушенко Сергій. Відділ відповідав за забезпечення квартирами людей, які втратили своє помешкання під час боїв за місто, надання приміщень для розміщення німецьких частин та службовців.
6. Земельний відділ. Відповідав за забезпечення населення міста земельними ділянками для ведення городнього господарства, збирання орендної плати з них і відправка грошових коштів у касу гебітскомісаріата.
7. Технічно-механічний відділ, керівник – Павловський Іван.

При новому бургомістрі окупаційна влада провела перепис населення міста. Увесь апарат місцевої управи був задіяний у перепису. Він працював над складанням списків населення, потім на кожного жителя склали картку. Так при управі була створена картотека місцевого населення. Велика увага приділялась при цьому, яку спеціальність мала людина та її домашня адреса. Це давало змогу повністю використати людину по спеціальності на користь нацистів і також контролювати її переміщення [3: арк. 34].

З кінця вересня по розпорядженню німецького військового коменданта міська управа приступила до подальшого відновлення підприємств міста. Бургомістр повторно видав розпорядження, в якому наказував усім робітникам і службовцям, які ще не з'явилися на свої робочі місця, вийти і приступити до роботи по відновленню випуску продукції. В кінці указувалось, що ті особи, які мають наміри і далі уклонятися від виконання цього наказу, то будуть покарані відповідно до законів військового часу. Наказ розвішали на видних місцях міста. Через декілька днів велика кількість робітників і службовців вийшли на роботу, тому що, по-перше, боялись репресій з боку німців, по-друге – необхідність утримання сімей, і приступили до відбудови заводів і фабрик. Підприємства у обов'язкову порядку мали надавати свою продукцію німецькій армії. У цій директиві увага надавалась відновленню роботи механічного заводу і меблевої фабрики [3: арк. 29 зв.].

З вересня до грудня, тобто за час роботи Штрайта як бургомістра, була відновлена робота машинобудівельного заводу, меблевої фабрики та інших дрібних підприємств і почався випуск продукції для потреб німецької армії та окупаційних закладів.

Новий бургомістр переглянув раніше випущені накази, підписані Євтушенко. Він зробив більш жорстким покарання за порушення розпоряджень та наказів міської управи і військової комендатури. Часто накази закінчувалися словами – розстріл [3: арк. 34 зв., 35].

Міська управа за підписом бургомістра видала директиву про обов'язкову виплату житлового та подушного податку.

З власною ініціативою в листопаді до Штрайта з'явився Крескін (Кратних), який до війни працював кіномеханіком. Він заявив, що може наладити роботу кінотеатру, на що бургомістр дав свою згоду, при цьому всіляко сприяв у цій справі. Особисто бургомістр погодив це

питання з військовим комендантом. Ober-лейтенант Негель дуже позитивно віднісся до відновлення кінотеатру. Через деякий час став працювати у місті кінотеатр, де демонструвались документальні німецькі фільми [3: арк. 29–29 зв.].

С приходом морозів, а вони у 1941 р. були ранні, бургомістр видав розпорядження про збір теплих речей для німецької армії серед місцевого населення. До цієї акції були залучені уповноважені вулиць і поліція [3: арк. 30, 36].

Окрім виконання розпоряджень військового коменданта, які поступали у великій кількості, бургомістр вів прийом звягельчан з різних питань, розглядав заяви від населення міста. Багато зверталось людей, які були репресовані радянським каральними органами і під час окупації повернулися у рідне місто. Основним питанням, з який вони зверталися до бургомістра, було повернення майна, яке конфіскувала у них радянська влада. Але їхні будинки мали нових господарів, і для вирішення цього питання потрібні були судові рішення. Бургомістр просив почекати до того часу, коли будуть створені судові органи. Але формування судової системи – суду шліхтерів і суду шеффенів – у місті розпочалося тільки в другій половині 1942 р.

Штрайта і Гауфа, старшого районного агронома, у жовтні 1941 р. визвав на нараду військовий комендант. На нараді вирішувалось питання, що роботи з Олександрівським військовим містечком і про виплату заробітної плати службовцям міської управи. З початком окупації населення навколишніх сіл почали розкрадати майно містечка, а починаючи з осені стали самовільно розбирати будівлі на дрова. Тоді Гауф вніс пропозицію, що потрібно розпродати Олександрівське містечко, а виторговані гроші видати службовцям управи на зарплату. Комендант Негель дав згоду на розпродаж містечка і тут же дав бургомістрові доручення зайнятися цим. Штрайт зі свого боку назначив Гнетецького, дільничного поліцейського по с. Олесандровці, зайнятися розпродажем. Він розпродав усі будівлі селянам навколишніх сіл. Гроші були внесені в банк. Але через деякий час, у лютому 1942 р., Гнетецький з невідомих причин був заарештований і незабаром розстріляний німцями.

Також Штрайт дав дозвіл на продаж будинків, які потребували капітального ремонту, по вул. Кузнечной, де до розстрілу проживали євреї, на будівельний матеріал та дрова. Майно розстріляних євреїв, яке

було зібрано з цих будинків, розподілили між місцевим населенням, в першу чергу – місцевим німцям.

У листопаді 1941 р. з Києва привезли автомашинами різне майно. Військовий комендант віддав розпорядження створити комісію для розподілу речей і щоб обов'язково в цю комісію включити німців. Була створена комісія. Бургомістр визвав членів комісії до себе в кабінет, де вони склали список, кому що видавати. Місцевих німців визивали в міську управу повістками, де бургомістр особисто видавав речі по списку. Серед речей були плаття, костюми, пальто, взуття та ін [3: арк. 42–44].

В листопаді 1941 р. в місто прибула німецька жандармерія в кількості 20 чоловік. Вони розмістились в будівлі, де був кінотеатр до війни. Пізніше переїхали на інший берег річки, в будинок Мезенцевих.

Разом з жандармами прибув гебітскомісар доктор Шмідт, як представник цивільної окупаційної влади, зі своїм апаратом в 10 чоловік. Спочатку вони розмістилися на вул. Радянській, в одноповерховій будівлі, після війни там була пошта. У зв'язку із збільшенням кількості працівників в травні 1942 р. гебітскомісаріат змінив місце розташування, переїхав до Будинку Червоної Армії, на східний берег р. Случ.

Гебітскомісар викликав до себе керівників районної поліції і міської управи. Він їх звинуватив у крадіжках, пияцтві, безвідповідальному відношенні до роботи, неможливості організувати роботу службовців і поліцейських, розтраті грошей. В грудні комендант поліції Нейман і бургомістр Штрайт були заарештовані та ув'язнені. Через місяць їх звільнили, і вони пішли працювати по спеціальності: Нейман – підсобним робітником в організацію ТОДТ, Штрайт – на меблеву фабрику [36: арк. 45–48].

Після арешту Штрайта недовгий час бургомістром був місцевий німець Кубе, а з лютого 1942 р. – Александров О. О., по національності німець.

Александров прибув у місто з Києва. Його, як фольксдойче, назначили завідуючим механічних майстерен. 20 лютого 1942 р. Александрова викликав до себе гебітскомісар і запропонував посаду бургомістра міста. Коли ж Александров почав відмовлятися, то гебітскомісар пригрозив печальними наслідками для життя. Останній

прийняв пропозицію і став виконувати обов'язки бургомістра міста з 21 лютого 1942 р. і виконував до звільнення міста частинами Червоної Армії.

При бургомістрі Александрові міська управа додатково стала відповідати за озеленення міста, для чого при управі створили зелене господарство. Відновив свою роботу цегельний завод, який забезпечував цеглою усе будівництво міста.

Керівник міста виконував накази не тільки німецької цивільної влади, але і керівників німецьких каральних органів. Зимой 1942 р., у зв'язку з диверсійними актами партизан і місцевих підпільників на залізниці, начальник жандармерії м. Звягеля обер-лейтенант Лахнер надіслав письмове розпорядження міській управі. В ньому писалося, якщо населення не хоче, щоб їх брали в заручники, то управі необхідно створити охоронну команду і виділити з бюджету міста гроші для виплати зарплатні. У функції команди входило охороняти перегін від станції Звягель до смолківського моста кожної ночі. В охорону набрали п'ятнадцять чоловік, на чолі поставили Лавренюка. Рядовий команди отримував 400 крб, Лавренюк – 600 крб [4: арк 9–10].

У березні 1942 р. в місті стала видаватися газета «Звягельське слово». Редактором газети стала Тетяна Тоцька. На останній сторінці постійно друкувалися розпорядження і об'яви міської управи. Усі розпорядження підписували бургомістр Александров та секретар міської управи Гауф.

Для вирішення продовольчого питання земельний відділ міської управи відводив земельні ділянки міському населенню для ведення сільськогосподарських робіт за орендну плату. Власники орендних ділянок повинні були заключити договір і оплатити оренду плату, усю суму відразу – за 1 га 300–400–500 крб, в залежності від якості ґрунту [9; 10; 19; 23].

Щоб хоч якось зменшити негативний вплив на продовольче та матеріальне становище, забезпечити хлібом працююче населення, для робітників підприємств, фабрик та організацій були введені хлібні картки. За видачу хлібних карток відповідала міська управа. Для отримання хліба робітники були закріплені за певним магазином і отримували в строго визначені дні [21].

Окупаційною владою були введені численні податки і збори: прибутковий від населення, плата за оренду помешкань чи приміщень,

на собак, торговельний оборот, ремісничий, збір на заходи по охороні здоров'я, збір на підтримання народного здоров'я та на утримання гігієнічних установ, обов'язкове страхування та ін. Подушний податок збирався з кожної особи, яка досягла 18 років у сумі 100 крб. Податок на собак залежав від їх кількості у господарстві, і було необхідно внести першу частину податку – 75 крб. Але з виплатою податків була велика проблема: мала зарплата, багато хто з жителів не працював. Виплата податків відбивалось на матеріальному забезпеченні населення. Тому податковий відділ міської управи через газету неодноразово звертався з нагадуванням до місцевого населення [9; 14; 16; 17].

При бургомістрові Александрові відкрилися чотири школи. Зі своєї сторони бургомістр звертав увагу дирекцію шкіл на те, як відвідують українську народну школу учні. Дирекція постійно звітувалась за відвідування учнями школи перед шкільним інспектором. У випадку відсутності дітей без поважної причини на батьків накладався штраф у розмірі 10 крб. При повторних випадках розмір штрафу збільшувався. За грубі порушення розпорядження міської управи про обов'язкове навчання притягувалися до більш суворого покарання. Навчалися діти з 7 по 12 років, тобто учні I–IV класів. Учителі, як працюючі, отримували хлібні картки на отримання хліба [11; 13].

Була дозволена приватна торгівля. Так Ріхтер відкрив комісійний магазин, пізніше він викупив зелене господарство у місцевої влади. По неділях, з дозволу окупаційної влади, працював базар в центрі міста [27].

При участі міської та районної управ, гебїтскомісаріату в місті був створений Комітет для допомоги українському населенню. До функції Комітету входило: піклування про дітей-сиріт, забезпечення одиноких і непрацевдатних осіб, хворих. За три місяці роботи, з листопада 1942 р. по лютий 1943 р., комітет надав 10 чоловікам матеріальної допомоги на суму 2060 крб. Гроші на рахунок Комітету вносили прихожани православної церкви на чолі з протоієреєм Варжанським – 2597 крб., баптисти міста, працівники міського театру – 10% від вартості квитка та кінотеатру. За допомогою бургомистра Александрова малозабезпеченим видавалися дрова та картопля. Також Комітет відкрив дитячий будинок для дітей-сиріт [24].

У компетенції міських управ перебували питання налагодження господарської інфраструктури, контролю за санітарним станом міста. Для цього проводилися заходи з елементарної очистки міста від різноманітного бруду та непотребу, якого в умовах недавніх військових дій накопичилося доволі немало. Відповідали за цю ділянку роботи житловий відділ та уповноважені по вулиці. З особливою увагою здійснювались протиепідемічні заходи. Із приводу санітарного стану міста та підтримки чистоти відбувалися неодноразові службові наради. Закінчувалися вони ухваленням «масштабних» рішень, які, однак, не підкріплювались конкретними матеріально-технічними ресурсами і зводилися здебільшого до адміністративних заходів [5: 50].

Міська управа і гебітскомісаріат через газету друкували рішення цих нарад, свої розпорядження щодо дотримання належного санітарного стану вулиць, присадибних ділянок. Але мешканці міста не дотримувалися санітарних норм, за що санепідемстанцією штрафувалися. Штрафи коливалися від 100 до 200 крб [15; 20].

У зв'язку з відсутністю централізованого постачання палива для населення, в місті почали розбирати закинуті будинки на дрова. Міська управа звертала на це увагу мешканців, наголошуючи про недопустимість даних дій. Газета «Звягельське слово» друкувала постанови про заборону розбирання будинків та сараїв, погрожуючи за не дотримання наказів штрафами чи тюрмою. Але мешканці не дуже зважали на ці розпорядження, руйнування будинків продовжувалися. Тоді міська влада почала штрафувати порушників. Так, Парамонов, Халієв, Шлюєв, Пашков були оштрафовані на 200 крб. Щоб вирішити питання палива, у Марушівці почали заготовляти торф. Вже у 1943 р. міська управа стала виписувати мешканцям торф за 85 крб за куб. м [12; 18; 23].

З відновленням у місті радянської влади (з січня 1944 р.) усі представники допоміжної місцевої влади часів німецької окупації зазнали репресій з боку органів НКДБ. Відповідно до указу Президії Верховної ради про міри покарання для осіб, які співпрацювали з окупаційним режимом від 19 квітня 1943 р., Євтушенко, Карпенко, Александров були заарештовані, велося слідство. Л. К. Євтушенко помер у житомирській в'язниці під час слідства. О. О. Александров був розстріляний, А. А. Карпенко був засуджений до 10 років каторжних робіт з конфіскацією майна. Р. І. Штрайт після служби у лавах

Радянської армії був також заарештований і засуджений на двадцять років каторжних робіт.

Висновки. Таким чином, у формуванні перших допоміжних органів влади м. Новограда-Волинського під час окупації німецькими військами брали участь представники похідних груп ОУН (Б), які намагались використати ситуацію у власних цілях. Але після акта 30 червня 1941 р.оку почалося переслідування членів та прихильників ОУН. Різне бачення політичної ситуації, на розбудову органів влади на українських землях, неприйняття національної політики нацистами привело до масових арештів серед членів ОУН, що дало привід окупаційній владі скосу дивитися на українців, які стояли на чолі місцевих органів влади. Тому через деякий час усіх членів міської управи було відсторонено від роботи.

У місті та в районі жило багато німців, яким надали права «фольксдойче» і тут німці підшли до формування органів влади з позиції критеріїв «расової повноцінності». Усі інші бургомістри, яких призначили нацисти після українця Євтушенка, а їх далі було ще троє, та і наступні начальники поліції були німцями-«фольксдойче». Українці в органах місцевої влади займали нижчі ланки управління.

Міська управа була виконавчим та розпорядчим органом місцевого самоуправління, яка діяла під постійним жорстоким контролем. Німецька окупаційна влада вимагала тільки неухильного виконання своїх наказів та розпоряджень. У випадках саботування наказів окупантів нацисти арештовували посадових осіб, не дивлячись на займану посаду чи національність. Були заарештовані і посаджені у в'язницю перші два бургомістра міста: Євтушенко – українець, Штрайт – німець.

Міська управа була в подвійному підпорядкуванні. Вона виконувала накази і розпорядження як військової комендатури, так і цивільної окупаційної влади.

З появою гебітскомісара, який взяв усю повноту влади у свої руки, у міській управі зменшилося коло обов'язків. Здебільшого вона відповідала за: освіту, санітарний стан міста, торгівлю, збір податків з місцевого населення, діяльність промислових підприємств, будівництво.

Література та джерела

1. Архів управління Служби безпеки України Житомирської області (далі АУ СБУ ЖО). Ф. 5. Спр. 581. Т. 1.
2. АУ СБУ ЖО. Ф. 5. Спр. 8619.
3. АУ СБУ ЖО. Ф. 5. Спр. 9635.
4. АУ СБУ ЖО. Ф. 5. Спр. 11384.
5. Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони», 1941-1944 рр. / НАН України ; Ін-т історії України. Київ, 2014. 151 с.
6. Дерейко І. І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті Україна (1941–1944 роки) / Іван Дерейко ; Ін-т історії України НАН України. Київ, 2012. 174 с.
7. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. 659 с.
8. Лаур В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / [пер. з англ. С. Коломійця, Є. Рівного]. Київ : Зовнішторгвидав України ; Український центр вивчення історії Голокосту. 2010. 368 с.
9. Об'ява. *Звягельське слово*. 1942. № 4. 18 березня. С. 4.
10. Об'ява. *Звягельське слово*. 1942. № 14. 18 квітня. С. 4.
11. Об'ява. *Звягельське слово*. 1942. № 29. 13 червня. С. 4.
12. Об'ява. *Звягельське слово*. 1942. № 48. 19 серпня. С. 4.
13. Об'ява. *Звягельське слово*. 1942. № 49. 29 серпня. С. 4.
14. Об'ява. *Звягельське слово*. 1942. № 70. 18 листопада. С. 4.
15. Об'ява. *Звягельське слово*. 1943. № 21. 20 березня. С. 4.
16. Об'ява. *Звягельське слово*. 1943. № 22. 24 березня. С. 4.
17. Об'ява. *Звягельське слово*. 1943. № 27. 10 квітня. С. 4.
18. Об'ява. *Звягельське слово*. 1943. № 75. 29 вересня. С. 4.
19. Об'ява. *Звягельське слово*. 1943. № 85. 16 січня. С. 4.
20. Оголошення. *Звягельське слово*. 1942. № 55. 19 вересня. С. 4.
21. Оголошення. *Звягельське слово*. 1943. № 82. 2 січня. С. 4.
22. Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.) / Міжнар. громадська організація «Міжнародний фонд "Взаєморозуміння і толерантність"» ; Держ. архів Хмельницької обл. ; Кам янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Хмельницький : Поліграфіст-2, 2012. 320 с.
23. Постанова. *Звягельське слово*. 1942. № 50. 2 вересня. С. 4.
24. Постанова. *Звягельське слово*. 1943. № 9. 3 лютого. С. 4.
25. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 90–101.

26. Романько О. В. Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму (1941–1944) : монография. Москва : Вече, 2011. 429 с.
27. Стаття [автор невідомий]. *Звягельське слово*. 1942. № 61. 14 жовтня. С. 4.
28. Стельникович С. В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.) .Житомир : Вид. О.О. Євненок, 2015. 592 с.

— о —

УДК 94

ГОРОБЧУК А. П.

(м. Бердичів, Житомирська обл.)

ІСТОРІЯ ГАЗЕТИ «ШЛЯХ СОЦІАЛІЗМУ»

***Анотація.** Розповідь про історію газети «Шлях Соціалізму», яка друкувалась у місті Бердичеві з 1946 по 1959 рр.*

***Ключові слова:** «Шлях Соціалізму», газета, Бердичів, Бердичівщина, ЗМІ.*

Виклад основного матеріалу. Так історично склалось, що майже всю історію бердичівської періодичної преси можемо поділити на три умовних періоди. Перший – це, власне, поява в Бердичеві перших газет та бурхливий ріст кількості видань (з кінця ХІХ ст. та до середини 1920-х років). Другий період тривав із середини 1920-х до кінця 1980-х – часи радянської доби, коли влада на початку цього періоду досить швидко встановила монополію на інформацію, що вилилось у фактичне знищення альтернативної/вільної преси (у Бердичеві весь цей час виходила, за винятком окремих порівняно нетривалих періодів, лише міськрайонна газета «Радянський Шлях», вона ж нині – «Земля Бердичівська»). Третій період триває нині – з оголошенням Перебудови (1985) та проголошенням свободи слова в країні в Бердичеві знову настали часи, коли читач отримав можливість вибору, якій із місцевих видань надати перевагу. З'явилась значна кількість нових періодичних видань, в окремі роки в місті виходили друком по 5–7 назв газет. Щоправда, практично всі вони вже зникли, не витримавши конкуренції між собі подібними.

Як вказано вище, впродовж другого умовного періоду вибір у бердичівлян був лише один – «Радянський Шлях». На шпальтах цієї газети, що мала тираж у 15–20 тисяч екземплярів, друкували

передовиці на виробничі теми, компартійні матеріали, новини сільського життя. Були й розважальні матеріали, новини спорту, літературна сторінка. І так 4–5 разів на тиждень. Загалом із такою періодичністю друкувалась ця газета [1]. Якщо запитати будь-кого з бердичівлян середнього та старшого віку, які газети видавались у Бердичеві за радянської влади, відповідь майже завжди буде однією – «Радянський Шлях».

Дехто, правда, згадає про газету «Зоря Комунізму». Але це скоріше виняток. Газета існувала всього півтора роки та друкувалась замість газети «Радянський Шлях» у часи другого пришествя раднаргоспів. Також фахівці згадують ще й газету «Нова Доба», яка існувала в роки німецької окупації (1941–1944 рр.), та заводські газети на кшталт «прогресівської» «За технічний прогрес».

Та насправді це не зовсім так! Варто зазначити, що тривалий час в Бердичеві існувала ще одна газета. Назва її «Шлях Соціалізму».

З'явилась ця газета наприкінці квітня 1946 року, засновниками її стали Бердичівський райком КП(б)У та Рада депутатів трудящих. Перший наказ по редакції датується 30 квітня 1946 р. та стосується кадрових призначень. Штат редакції нараховував шість працівників (разом із прибиральницею), двічі на тиждень (зазвичай, у середу та неділю) на шпальтах газети розміщувались матеріали про життя сільської громади Бердичівщини, роботу районних партійних органів, здобутки та проблеми колгоспів та радгоспів [2].

Тираж газети становив на початку її існування 2000 екземплярів, згодом коливався в межах 2400–2700 екземплярів. Редакція розмістилась у приміщенні по вулиці Комінтерна, 3 (цю назву деякий час носила вулиця Садова), у будинку, який прекрасно зберігся до сьогодні (зведений у 1909 році). Цей адміністративний будинок із мансардою і нині милує око пересічних бердичівлян. Друкувалась газета у держдрукарні по вулиці Карла Лібкнехта, 35 (нині вулиця Європейська), об'єм – 2 шпальти (сторінки) в період з 1947 по 1959 роки, 4 шпальти – з червня по листопад 1959 року.

Першим керівником нового видання став відповідальних редактор Соколов Ю. М. Але, переглядаючи кадрові накази за роки існування газети, помічаємо, що для редакції є характерним часта зміна відповідального редактора. Так, Юрій Соколов керував газетою до лютого 1947 року, з 12 лютого редакцію очолив Герасимчук Микола

Никифорович, з 25 серпня 1947 року — Бондар Климент Антонович, з 8 лютого 1950 року — Лаптев Олексій Степанович, з 16 квітня 1950 року — Борисюк Микола Кіндратович, з 16 липня 1951 року — Дзюба Лука Давидович, який керував редакцією до 1953 року. Того ж року його на цій посаді замінив Олексій Лаптев, він керував редакцією майже до кінця існування видання. 8 жовтня 1959 року відповідальним редактором знову став Лука Дзюба, він через декілька місяців і підписав останній кадровий наказ по редакції перед закриттям газети.

Газета містила низку постійних рубрик, які мали на меті висвітлити політичне та економічне життя Бердичівщини. Серед основних рубрик: «Партійне життя», «Новини культурного життя», «Пишуть сількори», «Колючі рядки», «Листи наших читачів». Але багато місця в газеті виділяється під новини країни та світу, а саме: «Міжнародний огляд», «Огляд преси», «Повідомлення ТАРС» та ін. Аналізуючи матеріали, які друкувались на шпальтах газети, легко помітити, що вона нічим особливим не вирізнялась поміж собі подібних тогочасних районних газет [3].

Звичайно, компартійний пафос статей та заміток, які розміщувались на сторінках «Шляху Соціалізму», не відображав реального життя Бердичівщини. Та все ж за рядками партійних передовиць і розповідей про здобутки щасливих трударів уважний та вдумливий читач відчує тогочасну реальність, яка наповнювала життя простого працівника-колгоспника. І усталений фразеологізм «читати поміж рядків» газета в багатьох випадках може проілюструвати якнайкраще.

Останній рік існування газети «Шлях Соціалізму» – 1959-й. З початку червня об'єм газети збільшився вдвічі, вона друкувалась на чотирьох полосах. Одночасно стала виходити тричі на тиждень – у середу, п'ятницю та неділю. Але так тривало лише декілька місяців до середини листопада.

За тринадцять років із друкарських машин бердичівської типографії вийшло 1423 номери «Шляху Соціалізму». 12 листопада 1959 року її редактор Лука Дзюба підписав наказ № 55, яким архів документів редакції готували до передачі в міський архів, у штаті редакції на цей час перебувало десять працівників. Останній номер газети побачив світ 13 листопада. Так районна газета «Шлях Соціалізму» припинила своє існування.

Цікаво, що рішення про закриття газети було в деякій мірі неочікуваним, адже ще на початку жовтня контора «Союздрук» приступила до прийому передплати на газету на 1960 рік. Тому конторі довелось повертати кошти тим, хто встиг оформити передплату, або переоформлювати їх на інші періодичні видання.

У редакції газети в різні роки працювали журналісти, які залишили помітний слід в історії Бердичева. Так, Лука Давидович Дзюба після «Шляху Соціалізму» з 1960 по 1983 роки очолював міськрайонну газету «Радянський Шлях», Микола Кіндратович Борисюк присвятив життя освітянській ниві – тривалий час очолював середню школу № 17, відмінник народної освіти України, почесний громадянин міста Бердичева (2009).

Нині майже повний архів районної газети «Шлях Соціалізму» зберігається в редакції газети «Земля Бердичівська». Отже, для дослідників історії Бердичівщини стають доступними нові історичні джерела, які дозволять краще дослідити життя Бердичівщини у перше повоєнне десятиліття.

Література та джерела

1. Мартинюк М. В. Преса Бердичева в контексті подій XIX–XXI ст. Житомир : Волинь, 2008. 48 с.
2. Районна газета «Шлях Соціалізму». *Трудовий архів Бердичівської районної державної адміністрації*. Фонд 28 (1946–1959).
3. Архів газети «Шлях Соціалізму», 1947–1959 рр.

— о —

УДК 908(477.42)

ЗАВАЛЬНЮК К. В.

(м. Вінниця)

МАЛИНЩИНА НА СТОРІНКАХ ДОВІДКОВО-ІСТОРИЧНИХ ТА СТАТИСТИЧНИХ ВИДАНЬ (2-а пол. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.)

***Анотація.** У статті на основі документальних джерел простежуються зміни в соціально-економічному розвитку та адміністративному статусі містечка Малин впродовж 2-ї пол. XIX ст. – 20 рр. XX ст.*

Ключові слова: *Малин, Малинищина, містечко, адміністративно-територіальний поділ, округ, район, соціально-економічний розвиток.*

Виклад основного матеріалу. Про Малин, княже місто з давніми історичними традиціями, у 37-му томі «Большой Советской Энциклопедии» (М., 1938) знаходимо такі скупі рядки: «Малин, поселок городского типа, районный центр в Житомирской обл. УССР, станция Юго-Зап. ж. д. в 105 км к С.-З. от Киева; 12 тыс. жителей (1936). Бумажная (реконструирована), мебельная и обувная фабрики, кирпичный завод и мельница. В районе – Полесская научно-исследовательская станция и лесной техникум. Залежи гранита и торфа» [3: 795].

До речі, найзнаменитішим підприємством Малина у цьому списку була паперова фабрика, заснована ще у 1872 році. До Першої світової війни ця фабрика (директор-розпорядник П. М. Трахтенберг) випускала продукції (цигарковий, кольоровий, копіювальний та ін. папір) на 935 тис. крб, а її представництва розташовувалися в Москві (торговельний дім Ю. Преторіуса), Санкт-Петербурзі (І. М. Левенштан), Варшаві (Л. І. Маргуліс), Києві (комісійна контора С. С. Розенкранца), Одесі (Я. Вулах) [13: 126 (3)].

Одним із перших літописців Малина був відомий український краєзнавець ХІХ ст. Лаврентій Іванович Похилевич (1816–1893), який у своїй історико-статистичній праці «Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, местечках и городах, в пределах губернии находящихся» (1864) писав: «МАЛИН местечко, в названии которого слышится имя того Древлянского Князя Мала, который, по летописцу, убив великого Князя Киевского Игоря, предлагал свою руку его супруге, великой Княгине Ольге. Малин находится в одинаковом почти расстоянии от Коростышева и от Искорости (в 60-ти верст.). Местечко расположено на левой стороне реки Ирши, от губернского города в 135, а от уездного в 35-ти верстах. Жителей обоего пола с Гамарнею, Руднею и селищами – особыми слободами близ местечка лежащими, православных 1032, римских католиков 80 и евреев 749. В 1784 году считалось в Малине жителей обоего пола 400, евреев было лишь несколько семейств.

В половине прошлого века, Малин, называвшийся еще селом, принадлежал Анне из Яреховских, графине Красицкой, которая 1-го

Июля 1756 года в Любовичах подписала подтверждение Малинской церкви об оставлении во владении церковном издавна назначенных земель. В 1784 году владельцем Малина был уже Игнатий Кордыш, писарь земский Винницкий. В недавнее время Малинское имение, уже в нынешнем его пространстве, было куплено у наследников княгини Радзивилл, Николаем Лукиным в компании с Дмитрием Скуратовым. Но в 1857 году компания эта продала Малинское имение княгине Щербатовой. В настоящее время к имению причисляются следующие села и деревни:

Местечко Малин. Деревня Селище. -/- Облитки. -/- Старая Буда. Деревня Рудня Буровска. -/- Рудня Шлямарка. Село Пирожки. -/- Потиевка. Деревня Буда Потиевска. -/- Ремяновка. -/- Головки.

Во всех поименованных селах и деревнях числится 1556 ревизских душ и 26,150 десятин земли.

Приходская церковь во имя великомученика Дмитрия, деревянная, очень ветхая. Еще в 1784 году во время визиты неизвестно было время ее построения. По штатам она причислена к 5-му классу; земли имеет 50 десятин. К приходу ее причислена деревня Городище.

В местечке есть также римско-католический приходский костел деревянный, на место коего предположен к постройке каменный на капитал, завещанный княгинею Радзивилл, в количестве 20,000 руб. серебром. Княгиня завещала также значительную сумму на устройство при костеле богадельни, но с тем, чтобы от призрения в ней были устранены бывшие ее крестьяне православного исповедания, а чтобы призреваемые в ней были одни лица, содержащие латинство.

Городище при реке Ирше, в 2-х верстах ниже местечка Малина. Жителей обоого пола: православных 402, римских католиков 20; земли 2970 десятин, в 1796 году было жителей 220. Принадлежит Владиславу Ковнацкому. В прошлом веке Городища принадлежали Антонию Галецкому, коморнику Овруцкому. В деревни находится над рекою довольно обширное древнее замковище, окруженное валом. До конца прошедшего века в Городище была особая приходская церковь во имя Покрова пресвятыя Богородицы» [11: 187–188].

У «Списку населенных мест Киевской губернии» за 1900 рік про містечко Малин Радомишльського повіту Київської губернії наводилися такі статистичні відомості: «М. Малин (владельческ.). В нем дворов – 383, жителей обоого пола – 3360 чел., из них мужчин –

1710 и женщин – 1650. Главное занятие жителей – хлебопашество и торговля. Расстояние от уездного города до местечка – 33 версты, от ближайшей пароходной станции – 90 верст. Пароходная станция носит название Чернобыль. Телеграфная и почтовая (земская) станции находятся в м. Малин. В местечке числится земли – 8506 десятин, из них принадлежит помещикам – 5533 десятины, церкви – 51 десят. и крестьянам – 2822 десят. Местечко принадлежит Екатерине Семеновой Миклухо-Маклай (мати видатного українського мандрівника, етнографа, географа, антрополога Миколи Миклухо-Маклая – К. З.). Хозяйство в имении ведет управляющий Василий Иванович Коваленко. Хозяйство ведется у помещика и у крестьян по трехпольной системе.

В местечке имеются: 1 православная церковь, 1 римско-католический костел, 1 еврейская синагога, 1 одноклассная министерская школа, 1 папиросно-бумажная фабрика, принадлежащая Высочайше утвержденному товариществу; на фабрике работает – 270 рабочих, из них – 150 мужчин и 120 —женщин; 250 человек местных, а 20 пришлых из Варшавской губернии. Директором состоит Александр Мартинович Якобсон; 1 мельница, приводимая в движение водою и паром, 1 ветряная мельница, 4 кузницы и 1 кожевенный завод. В местечке бывают базары 1 и 15 числа каждого месяца, а ярмарки – 2 февраля, 26 сентября и 26 октября.

Пожарный обоз состоит из 8 бочек, 1 насоса и 10 багров. Продовольственный запасной капитал к 1 января 1900 года составлял 3943 руб. 79 коп. В местечке имеются: 1 приемный покой, 1 богадельня, 1 врач, 1 фельдшер, 1 аптека и 3 постоянные двора» [12: 1150–1151].

Власне, історія Малина як значного адміністративного центру України розпочинається у 1923 р., коли за постановою ВУЦВК «Про адміністративно-територіальний поділ Київщини» від 7 березня 1923 р. було утворено Малинську округу (з центром у Малині) у складі новоутворених районів, які постали з колишніх Чернобильського та частини Радомишльського повітів Київської губернії. Зокрема, до Малинської округи тоді увійшли такі райони: Радомишльський (утворився з Кичкирівської, м. Радомишля і частини Вишевицької волості), Малинський (Малинська, частина Стремигородської, Чоповицької і Вишевицької волостей), Потіївський (Горбулівська і Облитківська волості), Коростишівський (Коростишівська волость),

Ставищанський (Нижиловицька і Кочерівська волості), Розважівський (Розважівська і Кресяжицька волості), Іванівський (Іванівська і частина Приборської волості), Товстолівський (Мартиновицька і частина Шепелицької волості), Хабнівський (Хабнівська і Максимовицька волості) та Чорнобильський (Чорнобильська, Стечанська, частина Шепелицької (с. Великий Карагод і Роз'їжджай), Приборської (на північ від р. Вересня) та Горностайпільської (на північ від р. Тетерева) волостей [7: 576]. Тоді ж у складі Малинської округи мешкало 316655 чол., в окружному центрі 6555 чол., в Малинському районі – 49048 чол. [1: 9].

У 1924 р., згідно з постановою ВУЦВК від 28 жовтня 1924 р. «Про ліквідацію Малинської Округи на Київщині», Малинська округа була ліквідована, а її територія розподілена між Київською та Волинською губерніями (відповідно південна частина Малинської округи по межі території Малинського району з Розважівським була приєднана до Коростенської округи Волинської губернії) [8: 890–891]. Згідно з новим адмінподілом (станом на 1925 р.), у Малинському районі (площа 925,7 квадратних верст) нараховувалась 31 сільрада, де мешкало 60344 чол. [2: 47].

Після ліквідації губерній у 1925 р. (постанова ВУЦВК від 3 червня 1925 р. «Про ліквідацію губернь й про перехід на трьохступневу систему управління») Малинський район продовжував входити до складу Коростенської округи [9: 435–437]. Згідно з переписом населення, що проводився в СРСР у 1926 році, в Малині тоді проживало 8731 чоловік. За цим показником Малин поступався лише окружному центру м. Коростень (11994 чоловіки) [10]. Досить цікавими є і відомості про загальну кількість населення по сільрадах Малинського району та про його національний склад. З огляду на важливість цих даних, дозволимо собі навести їх у спеціальній таблиці [10: 80].

№ Сільради	Господарств	Населення		Розподіл за національністю						
		Разом	з того розділено	Українці	Росіяни	Євреї	Поляки	Німці	Чехи	Білоруси
1. Баранівська	386	1853	1853	1841	-	5	7	-	-	-
2. Берківська	236	1141	1141	846	3	8	23 9	45	-	-
3. Біло-Берізька	265	1196	1196	721	33	-	44 2	-	-	-
4. Вірвинська	252	1223	1223	1149	8	52	3	-	5	-
5. Владівська	331	1579	1579	1539	-	5	-	-	35	-
6. Ворсівська	485	2322	2322	2043	8	-	26 2	9	-	-
7. Головченська	352	1867	1867	1522	22	35	85	18 5	18	-
8. Городищенська	263	1195	1162	1139	13	-	10	-	-	-
9. Елівська	168	883	883	568	-	47	15 6	10 7	5	-
10. Зубовщанська	138	679	679	668	-	-	-	-	10	1

11. Зубовщанська	107	544	544	9	-	1	-	-	533	-
12. Любовицька	415	2167	2167	-	-	-	-	-	-	-
13. Малинська	Переписано за міською програмою									
14. Макалевицька	373	1733	1733	1733	-	-	-	9	-	-
15. Малинівська	181	883	883	245	2	69	12	11	383	-
								69		
16. Меяснівська	1084	5412	5412	4852	5	53	3	-	-	-
						9				
17. Новаківська	363	1739	1739	1736	-	-	-	-	-	-
18. Нянівська	218	1034	1034	1031	-	-	3	-	-	-
19. Піняєвицька	443	1954	1954	1951	-	3	-	-	-	-
20. Пиріжківська	341	1710	1710	1691	-	-	-	19	-	-
21. Різнянська	205	868	868	868	-	-	-	-	-	-
22. Селищанська	236	1135	1135	1133	-	-	2	-	-	-
23. Скуратівська	640	2953	2953	2759	-	17	-	16	-	-
						8				
24. Стариківська	131	596	596	579			17			-
25. Стремгородська	353	1914	1914	1636	3	65	4	31	166	9
26. Устиновська	314	1429	1429	1256	4	8	13	18	-	5
							6			
27. Хведорівська	207	1083	1083	1083	-	-	-	-	-	-

28. Хотинівська	392	1969	1969	1962	-	-	3	4	-	-
29. Чоповицька	1868	9917	9917	8589	11	13	8	-	7	-
						02				
30. Шершнівська	326	1540	1540	1424	4	13	91	3	5	-
31. Щербатівська	195	949	949	487	9	2	44	5	-	-
							6			

Таким чином, із наведеної таблиці видно, що за національним складом в Малинському районі переважали українці. У той же час потужні національні громади знаходились на території Чоповицької, Меяснівської (євреї), Щербатівської, Біло-Берізької (поляки), Головченської, Малинівської (німці та чехи) і Зубовщанської (чехи) сільрад.

Значні перетворення у соціально-економічному розвитку Малинщини відбуваються наприкінці 20-х років ХХ ст. Зокрема, згідно з постановою ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 2 вересня 1930 р. «Про ліквідацію округ та перехід на двоступневу систему управління», на території України було ліквідовано округи та встановлено 503 окремі адміністративні одиниці, а саме: 1) Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка в складі 11 районів; 2) 18 міст, безпосередньо підпорядкованих центрові (в тому числі Житомир і Бердичів; 484 адмінрайони (серед них і Малинський район колишньої Коростенської округи), які за кількістю населення, перспективами зростання, можливістю інтенсифікації та іншими економічними ознаками поділялися на три категорії (за цією класифікацією Малинський район відносився до 1-ї категорії) [5: 687–689]. Згодом, на підставі постанови ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 3 лютого 1931 року «Про реорганізацію районів УСРР», а також додаткових постанов Уряду впродовж березня та квітня 1931 року, кількість окремих адміністративних одиниць в Україні зменшилася до 384, в т. ч. міст центрального підпорядкування — 20 і 363 адмінрайони [6: 58–62].

Певне уявлення про стан соціально-економічного розвитку нових адміністративних одиниць дає нам економічно-адресовий довідник «Вся Україна та АМСРР» (Харків, 1931). У зазначеному довіднику

відомості про кількість населення, а також розміри територій вказані станом на 1 січня 1930 року; про стан промисловості – за 1928–29 роки, сільського господарства – за 1930 рік; про установи народної освіти – за 1929–30 роки, охорони здоров'я – на травень 1930 року; про кількість осіб найманої праці – на 1 жовтня 1929 року.

Тож на 1 січня 1930 р. у районному центрі Малинського району, смт Малині мешкало 9046 чоловік, знаходилось 6 промислових закладів (у них працювало 985 робітників), електростанція та 2 трудові школи.

Стосовно самого Малинського району, то в зазначений період його територія нараховувала 1361 км², куди входило одне міське поселення та 267 сільських. Проживало тоді в районі 86958 чоловік, з них сільського населення – 77912 чоловіки, міського – 9046 чоловік. Промислових закладів у районі нараховувалося 19, в яких працювало 1370 робітників і випускалося валової продукції на суму 5931 тис. крб. У ремісничому секторі було зареєстровано 1227 суб'єктів господарювання, де було зайнято 1913 осіб (з них 26 – наймані робітники). Всього ж людей найманої праці в районі нараховувалося 2982 чоловіка (з них жінок – 435), в тому числі в промисловості було зайнято 1089 чоловік, а в сільському господарстві – 702 чоловіка.

У галузі сільського господарства загальна площа посівів складала 59900 гектарів. Досить розвинутим було тваринництво, де нараховувалось 21100 голів коней, 3100 великої рогатої худоби, 24800 овець та кіз, 10600 — свиней. Серед форм суспільної організації сільськогосподарського виробництва переважала колгоспна (нараховувалось 49 колгоспів, у них членів – 1300 чоловік, площа посівів складала 8900 гектарів), однак у загальному обсязі переважало індивідуальне селянське господарство.

У соціально-культурній сфері варто відзначити наявність 71 школи (навчався 8281 учень), а також 4-х лікарень на 49 ліжок (вочевидь, таких закладів було зовсім мало для потреб мешканців району).

Загальна сума місцевого бюджету за 1929–30 роки складала 1109,9 тис. крб, а на душу населення з цієї суми припадало 12,75. крб [4: 134].

Висновки. Таким чином, наведені дані дозволяють простежити розвиток соціально-економічного становища та адміністративного

статусу Малинщини впродовж 2-ї пол. XIX – 20-х рр. XX ст., яка за цей період часу все ще залишалася переважно аграрним регіоном із значними невикористаними ресурсами для свого подальшого розвитку.

Література та джерела

1. Административно-территориальное деление Украины. Киев : Издание Наркомвнудела УССР, 1923. 132 с.
2. Адміністративно-територіяльний поділ УСРР при 3-х ступневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 року). Київ : Вид. Центральної адміністративно-територіальної комісії, 1925. 111 с.
3. Большая Советская Энциклопедия. Москва : ОГИЗ, 1938. Т. 37. 840 с.
4. Вся Україна та АМССР : економічно-адресовий довідник. Київ : Видання Держвидавництва «Господарство України» й Одеської філії Червоного Хреста УСРР, 1931. 895 с.
5. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. 1930. № 23. Арт. 225. С. 687–725.
6. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. 1931. № 3. Арт. 33. С. 58–62.
7. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. 1923. № 18/19. Арт. 309. С. 575–578.
8. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. 1924. № 48. Арт. 284. С. 890–891.
9. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. 1925. № 29/30. Арт. 233. С. 435–437.
10. Національний склад сільського населення України (за національністю господарів) : попередні підсумки всесоюзного перепису населення 1926 р. Х., 1927. 225 с.
11. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Собрал Л. Похилевич. Киев, 1864. 763 с.
12. Список населенных мест Киевской губернии. Издание Киевского Губернского Статистического Комитета. Киев, 1900. 1896 с.
13. Фабрично-заводские предприятия Российской империи / ред. Ф. А. Шобер. Пг., 1914. Б/н.

— o —

**ДО ПИТАННЯ ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ
ГАЛУЗІ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЖИТОМИРЩИНІ
(на прикладі Іршанської селищної територіальної громади)**

***Анотація.** Автор пропонує своє бачення розвитку туристичної галузі в одній із територіальних громад Центральної Житомирщини. Виокремлює проблемні питання, шляхи їх вирішення та окреслює перспективи просування туризму в громаді. Визначає важливу роль туристично-інформаційного центру у формуванні місцевої системи туризму.*

***Ключові слова:** Іршанська територіальна громада, «Стратегія розвитку Іршанської територіальної громади на 2022–2027 роки», Центральна Житомирщина, місцевий туристичний продукт, туризм, туристична галузь, промисловий туризм, сільський зелений туризм, туристично-інформаційний центр, стейкхолдери, промоції.*

Виклад основного матеріалу. Відомо, що туризм займає особливе місце в економіці країни. Виконуючи ряд функцій економічного, соціально-культурного, політичного, рекреаційного, виховного та екологічного характеру, він є сферою реалізації ринкових механізмів, поповнення державного та місцевого бюджетів [5: 22].

У «Стратегії розвитку Іршанської територіальної громади на 2022–2027 роки» (далі – Стратегія), що була затверджена рішенням сесії Іршанської селищної ради 22 грудня 2021 року № 242, зазначено: «Туристична галузь та інфраструктура не розвинені. Громада має цікаву і багату історико-культурну спадщину та можливості використання туристичного потенціалу промислового регіону» [6: 30].

Іршанська територіальна громада наділена потужним місцевим туристичним продуктом, що складається із природних, історико-культурних, інфраструктурних та просторових ресурсів. Саме він створює передумови для становлення туризму та має добрий туристично-екскурсійний і природно-рекреаційний потенціал.

У громаді простежується можливість поєднання та зростання двох видів туризму: промислового та сільського зеленого. Значимо,

що серед оперативних цілей (В-2.2) Стратегії щодо реалізації заходів Іршанської громади, які включені до «Стратегії розвитку Житомирської області на період до 2027 року», передбачено, зокрема, створення платформи для промислового туризму під туристичним брендом «Іршанськ. Рекреація» [6: 70].

Центром промислового туризму громади і усієї Центральної Житомирщини може стати селище титановидобувачів Іршанськ. Його головним завданням та метою є ознайомлення з індустріальними (гірничо-збагачувальними, гірничо-добувними, каменеобробними) підприємствами, гірничими кар'єрами і забоями, відвідування як функціонуючих, так і не працюючих промислових об'єктів для задоволення пізнавальних, професійних, ділових та інших інтересів.

Про історію перших геологів, поліських гірників, будівництва й розвиток Іршанського гірничо-збагачувального комбінату та селища Іршанська від 30-их років 20 століття до сьогодення розповідає галерея із 12-ти стендів у так званому «Музеї під відкритим небом», що розташований поблизу Палацу культури та спорту «Титан» у центрі Іршанська [8: 66]. Важливим фактом в історії підприємства є те, що Іршанський ГЗК став першим та єдиним підприємством у Європі, де розробку корисних копалин у 1960-их роках здійснювали драгами – величезними плавучими фабриками. На експериментальній малолітражній дразі (МД-1) вперше застосували дразний спосіб відпрацювання терасового розсипу із замкненим циклом водообороту та гідротранспортування пісків [8: 68]. Зазначимо, що філія «Іршанський ГЗК» ОГХК спеціалізується на видобуванні і збагаченні ільменіту із титанової руди та є одним із основних постачальників титанової сировини для хімічно-металургійного комплексу України [7: 422]. Огляд із облаштованого майданчика роботи крокуючого екскаватора та забійної станції у гірничому кар'єрі, відвідування збагачувальної фабрики чи виробничого цеху підприємства стане надзвичайно цікавим та корисним для туристів.

Природний ресурс громади представлений гарними поліськими краєвидами. Відпустка або вікенд у наметах на березі річки Ірші та штучних водойм, рибальство, збирання грибів та ягід принесе туристам неабияку насолоду відпочинку на природі. Відносна близькість громади від столиці України міста Києва (160 км), обласного центру міста Житомира (63 км), районного центру міста Коростеня (37 км),

центру сусідньої територіальної громади селища Нова Борова (11 км) збільшить потік туристів до природно-рекреаційних місць та історико-культурних об'єктів Іршанської громади.

Вигідне географічне розташування сіл Мелені, Шершні, Десятини, Старики сприятиме становленню та діяльному розвитку сільського зеленого туризму. Цей вид туризму може стати не лише невід'ємною частиною комплексного соціально-економічного розвитку сіл, але й розширить сферу зайнятості сільського населення, особливо жінок.

Мешканці сіл громади можуть надавати гостям різні послуги, а саме: безпосередня реалізація власних сільськогосподарських продуктів; приготування їжі для гостей; прокат спортивного та рибацького інвентарю; продаж ремісничих та інших виробів; ознайомлення з місцевими традиціями та культурою; залучення до участі у сільськогосподарських роботах, зокрема, на пасіці, у косовиці; організація розваг (катання на бричці, човні, спостереження за птахами, рибацтво тощо) [4: 9].

Одним із природних об'єктів, який можуть відвідати туристи, є пам'ятка природи, об'єкт природно-заповідного фонду місцевого значення «Добринські дуби». Два екземпляри велетенських вікових дубів мають висоту 22 і 25 метрів та обхват 4,1 і 5,6 метрів. Природні красені перебувають в період повного розвитку продуктивних сил. Вони ростуть на старовинному цвинтарі села Добринь. Легенди пов'язують їх з подіями гайдамацького повстання. Дуби мають природоохоронне, виховне, естетичне та наукове значення.

Розвиток туристичної галузі у селах громади, покращить місцеву інфраструктуру, вплине на підвищення рівня життя всіх мешканців, дозволить створювати нові робочі місця. Сільський зелений туризм сприятиме позитивному впливу на відродження, збереження і розвиток місцевих народних звичаїв, промислів, пам'яток історико-культурної спадщини [4: 9]. Зазначимо, що серед оперативних цілей (В-2.2) Стратегії, щодо реалізації заходів Іршанської громади, які включені до «Стратегії розвитку Житомирської області на період до 2027 року», передбачено відродження пам'ятки промархітектурного зодчества Вітряк-Млин (с. Добринь) [6: 69, 70].

До історико-культурного ресурсу громади належать православні храми громади. Церква села Мелені збудована у 1895 році. Стара

церква, що стояла в іншому місці, «збудована у 1790 році на честь Архістратига Михайла. І до цього часу день 21 листопада - «Михайло» вважається престольним святом у Меленях» [1: 7–8]. Божий храм у селі Шершні з'явився на місці старого у середині 19 століття. «Назву церкви, побудованій в 1790 р., дали «Крестовоздвиженская», і дали не випадково, бо як бачимо, це вже втретє село буде новий храм, бо попередня за волею долі пішла під землю, друга знищена ворогами, але шершнівці знову підносять Хрест Господній до неба, до Бога» [2: 181–182]. Дерев'яна православна церква Різдва Богородиці села Добринь є неформальною пам'яткою архітектури кінця 19 – початку 20 століть. В інтер'єрі храму зберігся старий різьблений дубовий іконостас. Церква розміщена навпроти вітряка – пам'ятки зодчества кінця 19 століття [7: 118].

Проявляючи інтерес до надбань народної культури, жителі міст, які відпочиватимуть у громаді, розкриють сільським мешканцям справжню цінність архітектурних пам'яток і, таким чином, допоможуть їх збереженню.

Суттєву роль відіграє сільський зелений туризм у підвищенні культурно-освітнього рівня сільського населення. Готуючись до прийому і обслуговування відпочиваючих, члени селянських родин поповнюють свої знання з ведення домашнього господарства, гігієни та санітарії, приготування їжі тощо, а спілкування з гостями розширює їхній світогляд, дає змогу зав'язати нові знайомства, розширити коло друзів в інших населених пунктах [4: 9]. У селі Десятини можна буде відвідати та побачити «козине царство». Тут працює приватна козина ферма, що заснована у 2015 року. Наразі поголів'я складає 230 кіз, які на рік дають 50 тонн молока. Молоко йде на продаж до сироварень та самостійне виготовлення сиру – три тонни на рік. Село Старики має свій історичний музей. Тут активні, небайдужі люди не лише збирають та зберігають предмети старовини, але й працюють над популяризацією традицій і звичаїв поліщуків. Також у Стариках знаходиться приватна кузня, в якій для туристів проведуть майстер-класи з ковальської справи.

Важливою опцією для розвитку туризму є покращення інфраструктури громади, зокрема, транспортної. Прокладання асфальту на автомобільному відріжку с. Старики – с. Шершні та ремонт дороги на відріжку с. Шершні – с. Мелені – с-ще Чоповичі, що зв'язує селище

Іршанськ з автошляхом міжнародного значення М 07 – Київ – Ковель – «Ягодин», сприятиме скороченню тривалості поїздки від Києва до Іршанська і становитиме менше двох годин.

Ремонт доріг та тротуарів, проведення робіт з освітлення вулиць, будівництво спортивних та дитячих майданчиків, реконструкція і ремонт навчальних, дошкільних закладів та установ культури, реалізація нових проєктів і програм із створення об'єктів туристичної інфраструктури, розвитку промислового і сільського зеленого туризму, формує ефективну просторову організацію туристично-рекреаційної сфери громади.

З метою збереження та популяризації історико-культурної спадщини, у «Стратегії розвитку Іршанської територіальної громади на 2022-2027 роки» передбачено: створення туристично-інформаційного центру (ТІЦ), музеїв, музейних кімнат тощо; виготовлення буклетів, листівок, альбомів та іншої продукції; організація і проведення реставраційних та ремонтних робіт об'єктів історико-культурної спадщини; розробка туристичних маршрутів та їх популяризація; вивчення туристичного потенціалу регіонів та міст України для участі у Всеукраїнському проєкті «Мандруй Україною» [б: 69–70].

Іршанський ТІЦ відіграє важливу роль у дестинації туризму, стане його активним стейкхолдером та сприятиме просуванню екскурсійно-туристичної галузі в Центральній Житомирщині. Центр забезпечить збільшення інформаційної доступності та комфортності для гостей (через сайти, групи в соціальних мережах, відео, фото, текстів тощо), зростання потоку туристів та формування позитивного іміджу громади як туристичної «перлини Житомирського Полісся». Туристично-інформаційний центр сприятиме розробці, створенню, впровадженню стратегій туристичного розвитку громади та промоціям селища Іршанська (налагодження зв'язків із громадськістю; співпраця із засобами масової інформації, блогерами, тревел-блогерами, ютуб-каналами; проведення піар-заходів; підготовка пресрелізів; сприяння у поширенні зовнішньої реклами через білборди, стенди туристичних об'єктів, вказівники, QR-коди, інформаційні таблички тощо) на різних рівнях, як національному, так і міжнародному.

Місцева влада зацікавлена в інтегруванні туристично-інформаційного центру в стратегію економічного розвитку громади, залученню в процеси просторового планування та використання його

як майданчика для проведення різноманітних заходів. У свою чергу Іршанський ТПЦ має перетворитись на публічне місце зародження діалогу, гуртування волонтерів, стейкхолдерів, представників місцевих креативних індустрій для формування і просування туристичної галузі в територіальній громаді.

Література та джерела

1. Грищенко С., Мойсієнко В. Мелені : іст.-лінгвістичний нарис. Житомир : Авжеж!, 1998. 64 с.
2. Лафарович Д. Історія села Шершні в нарисах. Львів : Атлас, 2009. 304 с.
3. Мойсієнко В. М., Васянович О. О., Долгополова Л. М. Мелені і меленівці. Житомир : Полісся, 2007. 64 с.
4. Сільський зелений туризм : методичні рекомендації для господарів садиб / ред. колегія і авт. кол. ; кер. В. Васильєв. Житомир : ФОП Костік Л. П., 2011–2012, 84 с.
5. Сільський зелений туризм : рекомендації для власників садиб / ред.-уклад. Васильєва О. В. Житомир : ФОП О.О. Євнюк., 2015. 24 с.
6. Стратегія розвитку Іршанської територіальної громади на 2022–2027 роки. URL: <https://irshanska-gromada.gov.ua/news/1641280285/>.
7. Хорошівський район : краєзнавчий енциклопедичний довідник / упоряд та відп. ред. О. С. Голяченко. Житомир : Житомир Poligraf, 2019, 528 с.
8. Центральна Житомирщина : збірник матеріалів наук.-краєзнав. конф. та окремих статей (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) / О. С. Голяченко. Рівне : Волин. обереги, 2022. 132 с.

— o —

УДК 908

ПАНЧУК М. В., ЦВЕТКОВА А. М.

(м. Бердичів, Житомирська обл.)

НЕ ЗГАСАЄ ПАМ'ЯТЬ ПРО ВАЛЕРІЯ ФЕДОРОВИЧА МОРОЗОВА – СИНА ЧУВАСЬКОГО НАРОДУ – НА УКРАЇНСЬКІЙ ЗЕМЛІ...

У пам'яті світлій, у квіті серцець,

У сплесках вечірніх ясних озерець

Вічні, як вітер, як зело, як спів,

Вічні, як сонце навіки віків...

Вступ. Догоріла свічка життя **Валерія Федоровича Морозова**, та не згасає пам'ять про сина чуваського народу на українській землі – крилату людину, льотчика за покликанням, ліквідатора-чорнобильця, безстрашного воїна-інтернаціоналіста, вірного друга, надійного чоловіка і справжнього захисника родини...

Виклад основного матеріалу. Валерій Федорович Морозов народився 5 серпня 1954 року у багатодітній родині. Його батьки – Федір Микитович та Анна Наумівна — проживали в маленькому селі Езекеєво Миколаївського району Ульяновської області. Воно має цікаву історію: у давнину булгари-язичники есегель, що прийшли з боку Пензенської області, заселили верхню частину села, давши їй назву ёсен кўл (чув. питне озеро). У 1686 році сюди переселилися служиві люди – ясашні чуваші анат енчи. В Езекеєво – чудові краєвиди: радують око чисті води озера Світлого та схили розлогого Глиняного Яру, створюють відчуття гармонії з природою Катерининські сосни... До речі, прапор та герб Миколаївського району мають синьо-жовту кольорову символіку...

У великій та надзвичайно дружній і товариській сім'ї Валерій був 10-ою дитиною. Хлопчик зі шкільної лави мріяв про небо, прагнучи, подібно до птахів високо парити над землею, відчувати свободу на повні груди... Закінчивши сільський навчальний заклад, він пішов служити у льотні війська на Далекому Сході.

Після армії пробував свої сили в багатьох професіях, але зрозумів, що не може жити без літаків. У 1975 році Валерій Морозов вступив до Сизранського вищого військового авіаційного училища. Закінчивши його, отримав направлення на службу в м. Бердичеві...

Життя зводить разом різні історії, сплітаючи воедино долі людей. І ось в «уславленому в віках» Бердичеві, «сузір'ї чотирьох культур», Валерій Федорович зустрів свою другу половинку – Ольгу Анатоліївну – однодумницю й першу помічницю, талановиту людину й прекрасну дружину. Цікавий збіг: навіть прізвища у них схожі – «зимові». Валерій Морозов обрав у супутниці життя Ольгу Мороз. Подружжя виростило й виховало двох чудових синів. Непоправне горе спіткало родину: загинув старший Тамір. Нині менший брат піклується про свою неньку та бабусю...

Згадуються слова Антуана де Сент-Екзюпері: «Любити – це значить дивитися в одному напрямку...» Морозови гармонійно

доповнювали одне одного. Обоє – небайдужі, активні та відповідальні жителі міста. Ольга Анатоліївна – знана в Бердичеві людина: обдарований учитель музики, багаторічний акомпаніатор зразкового театру пісні «Краплинки» Центру позашкільної освіти ім. Олександра Разумкова – дитячого колективу, не тільки популярного та відомого серед численних глядачів, але й визнаного висококваліфікованими професіоналами. Енергійна, креативна, з вогником у душі Ольга Морозова – організатор та учасниця багатьох творчих ініціатив, улюблениця дітей та педагогів. Жінка володіє широким спектром здібностей: майстерна гра на фортепіано, натхненна мелодекламація і чарівні танцювальні етюди у її виконанні постійно викликають захоплення публіки. Але найбільший дар бердичівлянки – людяність та душевність. Попри випробування і труднощі, завжди з посмішкою, добрим словом і прагненням допомогти людям. Понад 25 років вона очолювала первинну профспілкову організацію ЦПО ім. О. Разумкова, самовіддано займаючись захистом соціально-економічних прав освітян-профспілчан. Ольга Морозова нагороджена багатьма грамотами різних рівнів та почесним знаком «Кращий профспілковий лідер».

Валерій Федорович під час своєї служби нерідко приїздив у гості до дітей, які відпочивали в дитячому оздоровчому таборі «Сокіл». На святах пісні і строю, в проведенні військово-патріотичної гри «Зірниця» він був у складі суддівської колегії. Ще б пак, поява льотчика – справжня подія у дитячому таборі!

Більшу частину життя Валерій Морозов присвятив служінню Батьківщині – Україні, яка стала йому найріднішою й наймилішою, про яку геній українського народу Т. Г. Шевченко писав: «Здається – кращого немає нічого в Бога...»

Коли трапилася трагедія на ЧАЕС, будучи черговим у військовій частині, Валерій Морозов був направлений у Чорнобиль. *«Уже 1-го травня 86-го з аеродрому вертолітної бригади, що у селі Радянському (нині Романівці), за тривогою підняли у повітря 2 екіпажі 2-ої ескадрильї під командуванням капітана Морозова і майора Пльовкіна. Протягом 10-и днів,*

доки не дістали небезпечної для життя долі радіації, вертолітники у прямому сенсі зависали над реактором. Вони моніторили рівень радіації, проводили радіаційну розвідку та скидали тритонні свинцеві стрижні...», – згадує генеральний директор ТОВ «Нове тисячоліття» Олександр Нехворовський (на той час – голова Бердичівської організації «Всеукраїнська Чорнобильська Народна Партія „За добробут та соціальний захист народу“»). У складі загону вертолітників командир екіпажу разом з іншими чоловіками, не шкодуючи життя, без вагань та роздумів, декілька днів гасив пожежу, не даючи смертоносному вогню розповсюдитися. І мужністю був овіяний кожний крок ліквідаторів. У мирні дні є місце подвигу... Валерій Федорович був важко травмований і відправлений у госпіталь, а потім – знову на службу...

Він воював в Афганістані, отримав контузію, нагороджений двома орденами Червоної Зірки та багатьма медалями. Пілот вищого класу закінчив службу у званні підполковника.

У «Листку бойової слави» – важливі віхи життя Валерія Федоровича Морозова: старший лейтенант, командир вертольоту, військовий льотчик 2 класу, відмінник бойової й політичної підготовки, переможець соціалістичного змагання ескадрильї, має загальний наліт 750 годин, із них на Мі-24В – 550.

3 серпня місяця 1983 року Валерій Федорович з честю і гідно виконував свій інтернаціональний обов'язок із захисту завоювань Квітневої революції афганського народу й південних кордонів нашої Вітчизни. Зробив 14 бойових вильотів, 10 із них – із виконання важливих складних завдань – нанесення бомбо-штурмових ударів. Усі льотні завдання виконував із високою якістю завдяки глибоким і міцним знанням авіаційної техніки, аеродинаміки, тактики та використанню всіх можливостей вертольоту. І ризикував собою в пекельному небі Афганістану... Його земляки можуть пишатися славним військовим. Там, у далекому селі Езекеєво, у батьківській хаті Валерія Федоровича живе його рідна сестра Марія Федорівна, їй нещодавно виповнилося 78 років... Її брата йшов 67-й...

Важко повірити, що Валерія Морозова немає серед нас. Його скосила жаклива хвороба коронавірус COVID-19. Бердичівські лікарі реанімаційного відділення до останнього боролися за життя чоловіка, але серце воїна не витримало болю...

Він чесно служив Батьківщині та народу й завжди був на передньому плані.

Йому б тільки жити і жити... Але доля розпорядилася по-іншому... Його душа належала небу, нині там однією зіркою стало більше...

Низький Вам уклін і вічна пам'ять, Валерію Федоровичу...

На зло смертям він виживав
І повертався знову в стрій,
...Недолюбив, недолітав,
Не встиг здійснити усіх мрій...
Душа злетіла, наче птах,
У піднебесся, до вершин...
Квітує пам'ять у серцях,
Морозову – низький уклін...

— о —

УДК 594.1(477.42)

БИЛИНА Л. В., ШЕВЧУК Л. М.

(м. Житомир)

ОЦІНКА ЕКОЛОГІЧНОГО СТАНУ ВОДОЙМ ТА ВОДОТОКІВ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ З ВИКОРИСТАННЯМ ДВОСТУЛКОВИХ МОЛЮСКІВ РОДИНИ PISIDIIDAE

***Анотація.** Проаналізовано видовий склад та частоту трапляння двостулкових молюсків родини Pisidiidae у водоймах та водотоках Житомирської області, які є важливими видами-індикаторами їх стану. Матеріал було зібрано протягом 2019–2022 років. Охарактеризовано найбільші водні артерії області, а саме: Тетерів, Случ, Уж, Іршу, Уборть. Показано доцільність проведення екологічної оцінки стану водойм та водотоків з урахуванням стану поселень двостулкових молюсків родини Pisidiidae.*

***Ключові слова:** Житомирщина, водойми, двостулкові молюски родини Pisidiidae, стан популяцій, види-індикатори.*

Виклад основного матеріалу. Житомирська область розташована в межах двох природно-кліматичних зон – Полісся (північна частина області) та Лісостепу (південна частина). Площа

області становить 29,8 тисяч квадратних кілометрів, що становить 4,9% території України [3].

Гідрографічна мережа області складається з 2822 річок, що мають загальну протяжність 13,7 тис. кілометрів. Загалом великих річок немає, але середніх річок – вісім: Тетерів, Случ, Уж, Ірша, Уборть, Ствига, Ірпінь та Словечна, загальна довжина їх в межах області складає 999,6 кілометрів. Малих річок довжиною понад 10 кілометрів – 321, їх довжина 5695 км, а річок довжиною менше 10 км є 2493, їх загальна довжина 7062 км. Також в області налічується 54 водосховища [2: 4].

Річка Тетерів – притока р. Дніпро, бере свій початок у Чуднівському районі. Загальна довжина річки 365 км, але в межах області 247 км. Протікає в межах Житомирської та Київської областей. У межах річки багато допливів, з яких найголовніші Гнилоп'ять, Гуйва та Ірша. На річці Тетерів в межах Житомирської області збудовано 5 водосховищ, а на її притоках – 18 водосховищ, що роблять її зарегульованою. Також Тетерів є джерелом водопостачання міста Житомира.

Річка Случ, права притока Горині, бере початок з невеликого озера, що живиться підземними водами, яке розташоване у Хмельницькій області. Протяжність річки 451 км, в межах області 194 км. Протікає в межах Хмельницької, Житомирської та Рівненської областей. На річці в межах Житомирської області збудовано 5 водосховищ.

Річка Уборть бере початок на території Житомирської області в межах Смільчинського району. Вона являється транскордонною річкою з республікою Білорусь. Загальна довжина становить 292 км, в межах області – 170,6 км. На річці в межах Житомирської області збудовано 2 водосховища.

Річка Уж, права притока річки Прип'ять, бере початок на території Смільчинського району Житомирської області. Уж впадає в річку Прип'ять. Протікає в межах Житомирської та Київської областей. Загальна довжина – 256 км, в межах області – 162 км. На річці Уж в межах Житомирської області збудовано 1 водосховище, а на її притоках 4 водосховища. Річка Уж – джерело питного водопостачання м. Коростень.

Річка Ствига, права притока Прип'яті, бере початок з боліт Рокитнівського району Рівненської області. Протікає в Рівненській та Житомирській областях. Довжина річки – 178 км, в межах області – 1 км. Понад 40 відсотків площі річки заболочено.

Річка Ірша – ліва притока річки Тетерів. Загальна довжина – 132 км, в межах області – 126 км. Протікає в Житомирській та Київській областях. Назву річки пов'язують з відтінком води («іржа»), яка має рудий колір через поклади ільменіту в басейні річки, який сьогодні добувають в смт Іршанськ. На річці Ірша збудовано 3 водосховища. Річка Ірша являється джерелом питного водопостачання міста Малина, смт. Іршанська та смт Нова Борова.

Річка Ірпінь, права притока Дніпра, бере початок в Андрушівському районі Житомирської області. Протікає в Житомирській та Київській областях. Довжина річки – 153 км, в межах області – 43 км. На річці Ірпінь збудовано 3 водосховища, а на її притоках – 5 водосховищ.

Річка Словечна, права притока р. Прип'ять, бере початок в Овруцькому районі Житомирської області. Протікає в межах Житомирської області та Гомельської республіки Білорусь, впадає в р. Прип'ять. Довжина річки – 158 км, в межах області – 40 км. На річці в межах Житомирської області збудовано 1 водосховище.

Констатовано, що в останні десятиліття стан водойм Житомирщини невпинно погіршується [2]. Цей факт можна пояснити не лише скиданням в них недоочищених чи неочищених стічних вод як від комунальних служб, так і від підприємств та місцевих жителів, а й зниженням здатності водойм до самоочищення. Варто відмітити, що деякі господарства скидають зворотні води категорії «забруднені без очистки» прямісінько у водні об'єкти, створюючи екологічну катастрофу у водоймі. Це нерідко призводить до масової загибелі живих організмів: риби, раків та інших мешканців водного середовища.

Не варто забувати і про гідроекологічний режим водойм та водотоків Житомирщини, а особливо про їх зарегульованість. По всій довжині багатьох річок створено безліч ставків та гребель з водосховищами.

Така ситуація зумовила необхідність дослідження фауни двостулкових молюсків родини *Pisidiidae* (Mollusca: Bivalvia), які є важливими організмами-фільтраторами, у водоймах та водотоках

Житомирської області. Таке дослідження було проведено нами у 2019–2022 роках. Загалом на території області було обстежено 54 пункти, серед яких було виявлено молюсків лише у 21 пункті збору (39% від загальної кількості обстежених). Було зібрано та проаналізовано 823 екземпляри цих тварин. М'якунів збирали вручну, використовуючи біологічне сито, що обумовлено переважно дрібними їх розмірами. В місцях збору визначали щільність поселення, характер донних відкладів та глибину, на якій виявлено тварин. Для видової ідентифікації молюсків використовувалися праці українських та закордонних малакологів [5; 6; 7; 8].

За результатами проведеного дослідження у даному регіоні було виявлено 13 видів молюсків: *Musculium lacustre* Müller, 1774, *Sphaerium rivicola* Lamarck, 1818, *S. nucleus* Studer, 1820, *S. corneum* Linnaeus, 1758, *S. solidum* Normand, 1844, *Pisidium amnicum* Muller, 1774, *P. supinum* Schmidt, 1851, *P. subtruncatum* Malm, 1855, *P. obtusale* Lamarck, 1818, *P. henslowanum* Sheppard, 1823. *P. nitidum* Jenyns, 1832, *P. moitessierianum* Paladilhe, 1866, *P. personatum* Malm, 1855.

Одним із обмежуючих чинників існування двостулкових молюсків родини *Pisidiidae* у водоймах є швидкість течії. Ці тварини надають перевагу умовам швидкісного оліготипу: вони здебільшого оселяються на ділянках зі швидкістю течії до 0,1 м/с. Тварини зустрічалися на ділянках з піщаним, піщано-кам'янистим або піщано-мулистим дном.

Найбільш поширенішими видами були: *S. rivicola* та *S. nucleus*, які були виявлені у 15 пунктах (частота трапляння 31%). Менш поширеними були види: *S. solidum*, *P. amnicum*, даних представників було виявлено у 6 пунктах (частота трапляння 11%), а *Ms. lacustre*, *P. henslowanum* та *P. supinum* виявлено лише у 3 пунктах (частота трапляння 5%), *P. obtusale* виявлено у 2 пунктах (частота трапляння 4%), *P. subtruncatum*, *P. nitidum*, *P. moitessierianum*, *S. corneum* та *P. personatum* виявлено у 1 пункті (частота трапляння 1%).

Аналіз результатів збору показав, що в річках Тетерів, Случ, Уж, Ірша, Уборть та їхніх притоках в межах Житомирської області частота трапляння м'якунів являється невисокою. Якість води у деяких місцях існування цих тварин може бути оцінена як незадовільна. Через зарегулювання стоку водойми стали слабкопроточними, що

спричинило несприятливий кисневий режим для існування м'якунів і призвело до скорочення придатних для їх існування місць [1: 4].

Отже, актуальність проведення екологічної оцінки стану водойм та водотоків Житомирської області доцільно проводити з урахуванням стану поселень двостулкових моллюсків родини Pisidiidae, важливих індикаторів стану водного середовища.

Література та джерела

1. Басейнове управління водних ресурсів річки Прип'ять. Державне агентство водних ресурсів України. URL: https://buvrzt.gov.ua/vodni_resursy.html (дата звернення: 30.10.2022 р.).
2. Гідрохімія та радіогеохімія річок і боліт Житомирської області : монографія / С. І. Сніжко, О. О. Орлов, Д. В. Закревський та ін. Житомир : Волинь, 2002. 264 с.
3. Енциклопедія сучасної України = Encyclopedia of modern Ukraine. Житомирська область. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=19258 (дата звернення: 30.10.2022 р.).
4. Екологічний паспорт Житомирської області. URL: http://ecology.zt.gov.ua/pasport_2016.htm (дата звернення: 27.10.2022 р.).
5. Корнюшин А. В. О видовом составе пресноводных двустворчатых моллюсков и стратегия их охраны. *Вестник зоологии*. 2002. Т. 36. № 1. С. 9–23.
6. Стадниченко А. П. Фауна України. Перлівниці. Кулькові (Unionidae, Cyprididae). Київ : Наук. думка, 1984. Т. 29. Вип. 9. 384 с.
7. Korniuszin A. V., Yanovich L. N., Melnichenko R. K. Artenliste der Süßwassermuscheln der Ukraine. Mit Bemerkungen über taxonomischen Status, Verbreitung und Gefährdungskategorien einiger Arten und Formen. ConchBooks: Friedrich-HeldGesellschaft, 2002. S. 463–478.
8. Piechocki A. Dyduch-Falniowska A. Mięczaki (Mollusca), małże (Bivalvia). Fauna słodkowodna Polski, z. 7A. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 1993. 202 pp.

— o —

НЕДАШКІВСЬКА Р. П.
(м. Малин, Житомирська обл.)

СТОРИНКИ ІСТОРІЇ СЕЛА БІЛИЙ БЕРЕГ НА МАЛИНЩИНІ

***Анотація.** В статті на основі архівних документів, спогадів старожилів, науково-краєзнавчої літератури висвітлені основні віхи історії села Білий Берег на Малинщині. Автор розповів про існування на місці села в добу бронзового віку поселення милоградсько-корчацької культури. Значну увагу приділено розвитку в селі різних промислів – залізорудного, млинарського. Розкрита благодійна діяльність П. М. Вакара. Показано роль місцевої бібліотеки як важливого осередку культурно-освітньої та краєзнавчої діяльності.*

***Ключові слова:** водяний млин, залізоробний завод, Поліська експедиція 1932 р., майстерня по виготовленню черепиці, бібліотека, благодійна діяльність.*

Виклад основного матеріалу. Одним з важливих напрямків краєзнавчої роботи М.Ю. Костриця вважав дослідження і узагальнення історії населених пунктів нашого краю. У передньому слові до спільного з Р. Ю. Кондратюком дослідження «Історико-географічний словник Житомирщини» (том 1) він писав: «Добре відомо: щоб любити рідний край, його треба добре знати. Знати історію свого родоводу, села, міста, району, області, держави, видатних людей краю» [6: 4].

Саме в цій праці, яка, на жаль, не мала продовження, автори вперше дають коротку історичну довідку про с. Білий Берег (нині це село входить до Малинської міської територіальної громади). У наступному дослідженні за авторства М. Ю. Костриці, Р. Ю. Кондратюка та В. І. Тимошенка «Історико-географічний словник Малинщини» [6]. вміщено уточнену та більш широку інформацію про життєпис цього населеного пункту). Деякі нові факти про історію Білого Берега вміщені в праці Г. Мокрицького «Цікава Житомирщина» (том 2) [7]. Нові сторінки історії села розкриті в книзі В. І. Тимошенка «Малинщина. Нариси історії» (том 1) [10].

Ці дослідження стали науковим фундаментом для написання цієї статті. Село Білий Берег розташоване на правому березі річки Ірша з унікальною для нашої місцевості природою; огорнуте лісами з однієї

сторони, а з іншої напосені пахощами трав луги. Повітря поки що не забруднене агрохімією, тому й приваблює дачників, які нині складають основу жителів села.

Назву село отримало скоріше за все через велику кількість білої глини (каоліну) на березі річки. З далеких часів жінки тією глиною білили в домівках.

Поселення має свою глибоку історію. Біля села археологами знайдено вінець ліпного посуду підгірцівсько-милоградської культури [10: 26]. Ця археологічна культура у VI–III ст. до н. е. охоплювала територію Українського Полісся і Білорусі, яка належала стародавнім племенам, що не входили до складу Скіфії. Племена цієї культури займалися землеробством, скотарством, мисливством і рибальством. Більшість дослідників схиляється до думки, що етнічними представниками племен підгірцівсько-милоградської культури були протослов'янські племена неврів, згадуваних Геродотом [3: 65]. Фрагменти осуду знайдено археологами також біля с. Білий Берег [10: 26].

Перша письмова згадка про село датується 1552 р., як власність шляхтича С. Сурина. На той час жителі виконували 3 служби і платили данину – 6 бочок меду. Шляхтичі Сурини володіли Білим Берегом до 1630-их рр. [4: арк. 36; 5: арк. 9].

У 1631 р. Білий Берег належав Києво-Печерському монастирю. У цей час в селі налічувалося 4 дими (будинки), 1 бідна халупа (від польського *chalupa* – бідна хата) [5: арк. 36].

З початку XIX ст. Білий Берег відносився до Радомисльського повіту Київської губернії. Волосним центром було село Заруддя. Майже вся земля, як і тепер, була під лісом. Пізніше село входило до Малинської волості Радомисльського повіту. У 1880 р. у Білому Березі проживало 43 жителів, землі було 603 дес., вся покрита лісами. Через сім років у Білому Березі налічувалося вже 140 жит., у 1900 р. – 235 жит., що проживали у 81 дворі [6: 7].

Село було багатонаціональним, про що свідчать очевидці та надписи на могильних плитах на цвинтарі. Тут переважно проживали українці, поляки, німці. Найбільш поширеними прізвищами були такі: Шатило, Карпенко, Іванченко, Онищенко, Хмельницький, Чайковський, Скавронський, Тузинський, Двораківський, Мурга,

Гольчевський, Венгель, Содоль, Кур'ята, Стародуб, Галіч та навіть Чопівські, які мали коріння з Радомисля.

У сільській бібліотеці збереглись спогади старожилів села, записані у 1956 р. Михайлом Пилиповичем Стародубом. У них є свідчення про те, що село засноване у 1760 р. полковником Хмельовим (можливо Хмелевським, про що свідчать історичні матеріали), який одержав ці землі в подарунок за службу (цей фрагмент спогадів є історично не підтвердженим). Натомість більш правдивою є інформація про те, що поміщик Г. Хмелевський володів селом в середині XIX ст. [6: 7]. Ним в селі було побудовано водяний млин, кузню, а також викуплена у попереднього поміщика рудня. Але потрібна була робоча сила, і Г. Хмелевський набирав робітників звідусіль, з різних повітів та навіть з інших губерній. Із розповідей старожилів довідуємося: «Приїздили до Білого Берега звідусіль в основному міщани, які не мали своєї землі. Пан надавав їм невеличкий будиночок та кусочок землі. Наділи були порослі лісом та чагарниками, тож приходилось розкорчовувати. За роботу одержували копійки, ковалі 40 коп., а інші робітники 20 коп. за робочий день».

Невелике металургійне підприємство – рудня – за матеріалами Поліської експедиції 1932 р. під керівництвом видатного українського історика О. Оглоблина, почала працювати у 1828 р. Першу документальну згадку за неї маємо за 1828 р., коли вона рахувалась за померлим дідичем М. Галецьким, але «состояла в администрации». Так було і в середині XIX ст., відколи зберігся опис цього заводу за 1852 р. Там «сплавливается самое простое железо, переделывается тут же на земледельческие лемеша, сошники и штабки, употребляемые на разные хозяйственные надобности». Завод містився «в одном деревянном строении и по ветхости такового был совсем перестроен»; «на заводе имеется два мельничные колеса, которые действуют водою», й 2 горни. Робітників (рудників) працювало тоді «вольнораемных» – 6. Руда «приобретается в сей же слободе». Вироблено було тоді 389 штук виробів на 225 крб. «Сбыт изделий, главное, производится на месте и рассылается по разным местам, то есть в ближайшие города и местечка» [11: арк. 203].

За даними М. Бунге, в 1855 р. завод був «в содержании у Чигириновских купцов Далинского и Заславского» й виробляв сошники й штабки, разом 170 пудів на суму 255 крб. Робітників

працювало там 5 «вольних людей, що получають за выделку 1/5 часть изделий» [1: 65–67]. Руду добували в урочищах «Рудокол» та «П'ята» [12: арк. 31].

Білоберезький завод працював ще у 1870–1880-х рр. У 1879 р. завод належав спадкоємцям поміщика Рожановського. Краєзнавець Л. Похилевич помилково називає його «Ремиковским» [9: 150–151]. У той час він був на оренді в Дідковського. Тут працювали 4 робітники. Продукція заводу (300 пудів сошників) оцінювалася в 1040 крб. Завод проіснував до 1886 р. [11: арк. 194, 203].

У 1932 р. учасники Поліської науково-дослідної експедиції, яку очолював видатний український історик О. П. Оглоблин, відвідали село і записали спогади старожилів про місцеву рудню. У щоденнику експедиції про це писалося: «В с. Білому Березі, де ще так недавно працювала рудня, можна було сподіватися на значні речові здобутки й з'ясування деталей конструкції й обладнання підприємства». Дійсно ми тут натрапили на певні відомості за молот як реальну річ. Один з нащадків місцевих рудників Й. Л. Дідковський передав 5-пудовий молот із рудні Білоберезької до місцевого клубу при колгоспі з тим, щоб його зберігали як цікаву пам'ятку промислового обладнання минулих часів, показали зацікавленим відвідувачам, а затим передали до одного з київських музеїв. В кузні при млину виявили старе ковальське ковадло, а молота ми не знайшли.

На руднищу – колгоспний великий млин і валюшня, що весь час працюють. На місці колишньої будови рудні виведено корпус млина з використанням старих товстих дубових паль. Купа жужелю зрівняна з підвищенням дороги і частково забрана на шлях.

Про будинок рудні згадує дід П. М. Волковиський. Він вказує, що будинок був продовгастий, складений «в ушули» і критий «дранню». За плавку руди не пам'ятає, а як робили «оплавки» пудів по 5 спостерігав сам. В горні 2–3 дні «дмуть лупки», затим закладають в огонь і рубають водяним зубилом на кавалки для сошників та лемешів, що їх кують вже ковалі.

Руду, за словами Волковиського, добували в урочищі «Рудокопи» на «Зарудській межі», під «грабину», за версту від села та в урочищі «П'ята» на Вирванщині й Бухтієвщині.

Дід Опанас Тимошенко з с. Любович, що був на млині, розповідав також про довіз «мусору» (металолому – авт.) з Києва на

«велику» Білоберезьку рудню, де його топили й вироблювали сошники. Бачив, як «міх» дув на «мурований» горен з вуглем: спостерігав, що молоти били «таким же засобом, як у валюшні ступи». Пригадує, що рудня була на 2 кола, а ковалів «завше поралось 5–6».

Рудню весь час тримали рудники Дідковські. На жаль, нащадка цих Дідковських – Йосипа, що мав молота, – не пощастило розпитати за рудню, де він весь час працював. А крім нього, з рудників вже нікого немає. Проте Дідковський обіцяв подати хоч письмові відомості за запитаннями, які залишено, і погодився зробити модель встаткування рудні, якщо музей йому замовить цю роботу. Крім урочищ, про які згадує Волковський, кажуть, що багато болотяної руди є по р. Різні і в «Митровому» лісі» [8: арк. 79–80].

Коли пан Г. Хмелевський помер, його володіння в 800 дес. землі перейшли трьом синам. Вони здали помістя в оренду на 30 років дідичу Дідківському. Це був заможний землевласник. Після закінчення терміну оренди земель Хмелевського нащадки стали продавати свою спадщину, заправивши по 30 коп. за одну десятину землі. Та для селян була неспроможна навіть така вартість. Вони думали, що за довгий термін за ними закріпилось право на проживання без викупу і відмовились викупити свої наділи. Тоді власники звернулись до Гринцевича, повітового адвоката Радомисля, і той перекупив весь маєток і запропонував селянам нову вартість – по 150 руб. з десятини.

Старожили згадували: «Наші люди стали кричать і плакати, а пан визвав урядника з жандармами. Тия б'ють, розкривають і ломають хати, дітей викидають на вулицю. Наші люди бачать горе велике прийшло. Тоді зібрались усі і пошли до пана і вимушені були дати добро на викуп землі за таку високу ціну. То ж селяни звернулись до Полтавського банку та взяли позички на 39 років, щоб дати пану задаток по 1 крб за десятину. Хто у пана записав 5 десятин, хто 10, а хто дужчий то й більше. Самі босі й голі. Випалювали деревне вугілля та підводами возили до Києва. Кіньми доставались за 3–4 дні, вторгують 3 крб та не знають куди подіть, чи пшона купити, чи хліба купити, чи Гершку з Заруддя борг віддати. Бо друга ходка буде тільки через місяць. Сорочки не міняли, бо небуло іншої шоб одіть. Не один чоловік не мав не тільки кожуха, а даже теплої свитки».

Цікавою сторінкою життєпису села є благодійна діяльність відомого земського діяча Київської губернії на посаді члена

губернської земської присутності з селянських справ Платона Модестовича Вакара. Про неї ми довідалися зі спогадів його дочки О. П. Матвеевої (Вакар) «Спогади про життя моєї сім'ї на початку ХХ ст.». Чимало сторінок цих спогадів стосуються перебування родини у с. Білий Берег, де батько мав дачу.

П. М. Вакар часто перебував у відрядженнях і дуже вполював красиву місцину в Білому Березі, придбавши тут у 1904 р. у кредит 10 дес. землі у місцевого поміщика Гринцевича (на той час міського голови Радомисля). Село було цікаве тим, що на березі річки в його центрі стояв дуже давній водяний млин, який обслуговував всі навколишні населені пункти.

На початку двадцятого століття водяний млин орендував єврей Гершко Малинський. Він мешкав неподалік млина зі своєю багаточисельною родиною. Людиною був доброю, порядною. Селяни добре до нього відносились і часто звертались за допомогою та порадами. Він з радістю допомагав, а з бідняків не брав плату за помол зерна. Та його доля склалась трагічно. В перші роки Громадянської війни Гершко був вбитий дорогою до містечка Малина. Його син тримав в Білому Березі лавку, яка працювала до 1962 р., поки не був побудований новий магазин.

Вакар не лише збудував для своєї родини в селі невеликий будинок, а й виклопотав у влади повіту дозвіл на будівництво 4-класної школи з двома ремісничими класами – шевським та швейним. Він умовив місцевого поміщика виділити ділянку землі та ліс під будівництво школи. Приміщення школи будували селяни Білого Берега самотужки за планом-проектом, який Вакар їм виклопотав. Незабаром школа була збудована. Крім навчальних класів, у приміщенні школи були житлові кімнати для трьох вчителів. Школою завідував та викладав у ній учитель Лісовський. Було два вчителі з праці: один навчав шевському ремеслу, інший (жінка) навчав шиття та рукоділля. П. М. Вакар дбав про покращення життя місцевих селян [2: 6].

У 1912–1913 рр. Вакар захопився виробництвом черепиці. Він купив у Києві два станки і збудував майстерню. Вакар запропонував селянам Білого Берега і сусіднього села Заруддя навчитися робити черепицю. Знайшлося декілька чоловіків, які почали її успішно виробляти. Потім він подарував черепицю для накриття даху школи [2: 6].

Деякі селяни теж замінили солом'яні дахи черепичними, а Вакар у себе покрити черепицею лише сарай-клуню (де складався врожай зернових) та один дачний будиночок із 4-х кімнат.

І ще одну добру справу зробив Вакар для жителів села. Він добився створення в Білому Березі для покращення породи худоби племінну ветеринарну базу. Привіз і помістив виробників: бика симентальської породи та робочого сильного, невеликого коня породи битюгів. Цим користувалися місцеві селяни та сусідніх сіл. Коли було відкрито ветеринарний пункт, цих виробників туди перевели. І ще Вакар обговорював із селянами земельне питання, виклопотавши у влади купівлю землі малоземельним селянам на довгу розстрочку.

Велику роботу щодо відображення минулих подій, покладаючись на письмові та матеріальні свідчення, вів колишній завідувач сільського клубу Соболев (Соболь) Петро Іванович. Його оповідь про життя білоберезців бере початок з двадцятих років минулого століття – це пам'ять, що ґрунтується на документах, фотографіях та дописах в тодішніх газетах районного та обласного значення. Понад сорок років він збирав матеріали про життя односельців та про події, які відбувались в той час, про культурне та політичне життя в селі. Всі матеріали було зібрано в альбом, який і понині зберігається в сільській бібліотеці. За 1951 р. є матеріал про те, що в селі було 230 дворів, що цього року тут вперше з'явилося електричне освітлення.

З його інтер'ю газеті «Радянський Малин» за 1958 р. стало відомо, що маєток польського шляхтича Гринцевича у 1918 р. було передано під сільський клуб, а в помісті відставного генерала Вакарева (Вакара) з початку тридцятих років був санаторій для хворих на легені. Поряд, на Вакаровому городі, хоронили померлих від сухот. Надалі це місце стало сільським кладовищем. Ще й дотепер залишки Вакарової черепиці червоного кольору можна відшукати неподалік того місця, де був млин, та біля старої розвалені школи. Давно це було, та з покоління в покоління передаються спогади односельців про хорошого пана Вакарева (Вакара), про його славний внесок у розвиток села.

Література та джерела

1. Бунге Н. Исследования о железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа. О добывании руды и выплавке из нее чугуна и железа. Киев, 1856.

2. Воспоминания о жизни моей семьи Вакар с начала XX века. URL: <http://www.famhist.ru> › vakar-matveeva_liza.
3. Енциклопедія історії України. Т. 6. Київ, 2009.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ). Ф. 1. Спр. 8210.
5. ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 11711.
6. Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю., Тимошенко В. І. Історико-географічний словник Малинщини. Житомир, 2005.
7. Мокрицький Г. Цікава Житомирщина : ілюстрована туристична енциклопедія : у 4 т. Т. 2. Житомир, 2014.
8. Науковий архів Інституту історії України НАНУ. Оп. 3. Спр. 220.
9. Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомисльский. Киев, 1887.
10. Тимошенко В. І. Малинщина : нариси історії. Т. 1. Житомир, 2018.
11. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України). Ф. 3561. Оп. 1. Спр. 94.
12. ЦДАВО України. Ф. 3561. Оп. 1. Спр. 311.

— о —

УДК 908:94

ВАХОВСЬКИЙ В. С., ЛИТВИНЕЦЬ Є. В.
(*м. Новоград-Волинський, Житомирська обл.*)

ЛУБЧИЦЬКИЙ МЛИН

***Анотація.** Стаття розповідає про історію розвитку, устрій та роботу борошномельної промисловості Новоград-Волинського повіту і млина, розташованого у с. Лубчиця, нині м. Новоград-Волинський.*

***Ключові слова:** Лубчицький млин, борошномельна промисловість, предводитель дворянства, пожежа, технічне обладнання, оренда, повінь.*

Вступ. Українці здавна займалися хліборобством. Ще з часів Трипілля, чотири тисячі років до нашої ери, вирощування зернових було одним з основних занять українців. Кліматичні умови, родючі ґрунти та висока культура виготовлення знаряддя для землеробства дозволяли збирати більше зернових. А де є зерно, там є і хліб. А для хліба потрібне борошно.

Борошномельне виробництво завжди було однією з провідних галузей переробної промисловості України, яке займало важливу сторінку в господарській діяльності українського народу.

Виклад основного матеріалу. Млинарство в Україні має тривалу історію. Від первісних жорен до водяних млинів і вітряків – таким був шлях розвитку млинарства. У ХІХ ст. водяні млини будували на Гуцульщині, Бойківщині, Волині, Закарпатті, менше – на Наддніпрянщині, Чернігівщині, Полтавщині, Поділлі. Тобто там, де були розгалужена річкова система, будівельні матеріали, передові технології вирощування зернових культур та попит на борошно – усі ці чинники і дали поштовх для будівництва водяних млинів.

Для України були характерні два типи водяних млинів – стаціонарні (гребляні) і наплавні.

Для стаціонарного млина вибирали таке місце, де б на річці чи потоці можна було зробити греблю й подавати воду до вертикального колеса – привода, закріпленого на горизонтально встановленому валу. Коли колесо оберталося, відповідно обертався й вал, який через систему передач приводив у рух механізм молоття зерна [14].

Житомир, на думку окремих дослідників, виник у VIII або XI ст. як центр одного з давньоруських племен, а саме – житичів (у літописі вперше згадується 1240 року). Якщо прийняти це припущення, то назва його означає «мир» (місто) житичів. Одну з легенд походження слова «Житомир» запропонував відомий чеський вчений-славіст Павло Йосиф Шафарик, який доводив, що древнє городище – майбутній Житомир – виникло як центр племені житичів, що входило в племінний союз древлян. Назва міста – мир житичів, як і самого племені, основним заняттям якого було хліборобство, виникла від важливої у цьому краї культури – жита, що культивується тут із незапам'ятних часів. Є свідчення про те, що в давнину навіть у центрі міста сіяли жито та ячмінь. Про місто говорили: «мир і жито», «мир житичів» [26]. Версія оригінальна, однак є багато дослідників, які вважають її хибною.

Кліматичні та ґрунтові умови Волинської губернії сприяли заняттю хліборобством. Із зернових злаків сіяли жито і овес, більше озимини, ніж яровини [9: 246]. Із 100 четвертей засівалося щорічно: житом – 36,2, вівсом – 27,3, озимою пшеницею – 11,3, ячменем – 10,6, гречкою – 9,8, яровими хлібами – 4,1, яровою пшеницею – 0,7. 2/3 площі, які засівали зерновими хлібами, складали жито й овес [9: 252].

У 1878–1882 роках у Волинській губернії структура посівного матеріалу була наступною:

Озима пшениця	158743 дес	10,5%
Ярова пшениця	6893 дес	0,3%
Жито	506994 дес	32,5%
Овес	305992 дес	19,6%
Ячмінь	183065 дес	11,7%

Третина усіх орних земель Волинської губернії була засіяна житом.

У 1878–1882 роках збирали:

Зернові культури	Посіяно, четв.		Зібрано, четв.	
	По губернії	Новоград-Волинський повіт	По губернії	Новоград-Волинський повіт
Озима пшениця	158487	15680	728706	68972
Жито	506994	41615	2088032	177866
Ярова пшениця	6892	300	25051	1454
Овес	382404	29791	1699185	146553
Ячмінь	148739	16334	609728	87683
Усього			77228816	688787

У вищевказаний період середня врожайність у Новоград-Волинському повіті становила (четв/дес.): озимої пшениці – 4,4, жита – 4,5, овесу – 4,8 [9: 254–256].

У Новоград-Волинському повіті на душу населення було четвертей: озимої пшениці – 0,91, ярової пшениці – 1,24. З цих даних Забелін робить висновок, що зернового хліба вистачало тільки для власних потреб.

Кількість млинів у Волинській губернії:

Класифікація млинів і кількість постав	У Волинській губернії	У Новоград-Волинському повіті
Парові млини	40	6
Поставів	87	14

Водяні млини Поставів	1896 3667	170 387
Вітряні млини Поставів	1339 1430	150 155
Топтакові (за рахунок сили коней) Поставів	70 70	3 3

Тільки у Житомирському повіті було більше парових млинів (14), ніж у Новоград-Волинському, а кількість водяних млинів у повітах не дуже відрізнялася від Новоград-Волинського. Як видно з таблиці, водяних млинів більше половини, вітряних – 40%, парових – 1,1% [9: 301].

О. Забелін у своєму «Огляді...» пише, що Волинська губернія багата млинами.

Вирощування зернових, необхідність забезпечення борошном і крупами, зростаючі харчові потреби населення створювали умови для розвитку борошномельної промисловості, яка завжди була прибутковою галуззю. За період із 1861 по 1911 рр. у Волинській губернії обсяг виробництва у борошномельно-круп'яній промисловості зріс з 186.949 руб. у 1861 р. до 53.551.000 руб. у 1911 р. [22].

Згідно з класичними засадами економічної теорії, основою підприємництва є приватна власність та її якісний показник, а в аграрній сфері, зокрема, власність на основний засіб виробництва – землю. У ХІХ ст. найкращі умови для розвитку підприємництва мали поміщики-дворяни. Незважаючи на окремі винятки, правові норми реформи 1861 р. слугували передовсім інтересам поміщиків, бо за ними зберігалося право власності на всі належні їм землі. Однак, як відзначено у «Маніфесті» й «Загальному положенні», поміщики зобов'язані були надати в користування селянам за встановлені повинності «присадибну осілість» і «польовий наділ для забезпечення їхнього побуту і виконання зобов'язань перед урядом і поміщиком». Отже, економічною основою для розвитку сільського господарства, промисловості, а відтак підприємництва стали насамперед великі землеволодіння підприємливих дворян, які на базі своїх маєтків у нових історичних умовах зуміли створити прибуткові товарні господарства.

Власність на землю стала основою їхньої підприємницької діяльності [21].

Одним з найбільш важливих млинів у Новоград-Волинському повіті був Лубчицький млин. Він був побудований на річці Случ у с. Лубчиця Новоград-Волинського повіту Волинської губернії. На сьогодні він розташований в мікрорайоні Лубчиця м. Новограда-Волинського.

Річка Случ, права притока Горині, поблизу м. Новограда-Волинського має ширину 35 сажнів, глибину від 1,5 до 4 футів, але місцями доходить до 25 футів. Швидкість течії змінюється від 1 до 3 футів в секунду, середня – 2 фути в секунду. Велику кількість млинів приводили в рух водяною силою [9: 59]. Така характеристика річки сприяла будівництву великого млина.

У 1868 р. на р. Случ біля с. Лубчиця було збудовано триповерховий млин з крупчаткою, який обійшовся у 5000 крб сріблом. Ще до завершення будівництва млином зацікавилися купець 2-ї гільдії міста Корця Давид Мордкович Моргуліс та 1-ї гільдії купецький син Шлома Янкелювич Кобилянський. Вони підписали з повіреним володарем Ново-Звягельського маєтку підполковником Мезенцевим контракт на віддачу у 12-річну оренду з жовтня 1867 р. крупчатки. Контракт засвідчили 24 травня 1868 р. у Новоград-Волинському повітовому суді [10: 164].

Будівля млина має прямокутну форму, витягнута вздовж річки Случ, та складається з двох приблизно однакових по довжині частин – триповерхової і двоповерхової, з підвалом, горищем, відкритим горищним простором і шатровим дахом у триповерховій частині із покриттям по суцільному дощатому настилу і дерев'яними будівельними конструкціям.

Стрічкові фундаменти, стіни підвального і першого поверху зроблені з неотесаного гранітного каміння на міцному вапняно-цементному розчині. А стіни другого і третього поверхів – з червоної цегли на такому ж розчині. Будівля не оштукатурена.

Товщина зовнішньої стіни уступами зменшується від 1850 мм у підвалі до 770 мм на третьому поверсі. Уступи зроблені на рівні низу перекриття. Відстань між несучими стінами на третьому поверсі – 11 м. Висота підвалу – біля двох метрів, а першого, другого і третього поверхів – біля 3,2 м. Усі внутрішні елементи перекриття, а також

балки, стійки, підлога та дах – дерев'яні, із соснових пиляних і струганих елементів; стійки в підвалі – з чавунних труб діаметром 200 мм, а на першому поверсі – з дубу, як і балки перекриття.

Перерізи дерев'яних елементів: стійки – восьмигранні, діаметром 220 мм і квадратні – 200×200 мм; балки перекриття поперечні та повздовжні – прямокутні 190×220 мм, дошка підлоги товщиною 50 мм. Стійки на третьому поверсі – квадратні із стороною 150 мм, підкоси, балки даху – квадратні із стороною 190 мм, крокви – 150 мм, горизонтальні стяжки даху – прямокутні, розміром 150×190 мм. Крок крокв – біля 19 м, підкосів – біля 3,8 м, поперечних балок перекриття – біля 17 м, стійок по повздовжній осі будівлі на всіх поверхах – від 3,3 до 5 м.

Усі з'єднання конструкцій каркасу виконані на болтах, врубках і нагелях. Кріплення дощок підлоги до балок, а також обрешітка до крокв – на цвяхах.

Головні сходи у триповерховій частині – маршеві, зроблені зі сталевих і чавунних елементів, на металевих стійках, а інші – дерев'яні.

Зовнішня і внутрішня стіна (роздільна поперечна) оштукатурені складним розчином [1].

У 1875 р. правління Санкт-Петербурзького товариства взаємного поземельного кредиту оголосило про продаж маєтку Євгенії Степанівни Мезенцевої – село Новозвягель. В опису маєтку вказали: 25551 дес. землі, винокурний і пивоварний заводи та крупчастий млин на 14 снастей [4].

У другій половині XIX ст. на млинах почалося застосування сучасного обладнання, засноване на енергії пару – парових двигунів і використання вальцових верстатів замість жорн.

У 1896 р., з-поміж 397 борошномельних млинів, млин повітового предводителя дворянства Б. С. Мезенцева було включено до розряду найбільших у губернії. До того ж млин мав паровий та водяний двигуни й електричне освітлення. Слід зауважити, що в місті електричне світло з'явилося лише у 1918 р., коли в місто увійшли німці. Вони привезли з собою динамомашину і встановили її у приміському селі Чижівка. Так що Мезенцев, як мінімум, на 24 роки раніше, ніж у місті, почав використовувати електричне світло.

В історії млина були й чорні дні. Так, 10 січня 1898 р. на ньому сталася велетенська пожежа: «10 январа в два часа пополудни, при

сильном бушующем ветре, вспыхнул пожар на 4-этажной мельнице – крупчатке местной помещицы Евгении Мезенцевой в д. Лубчица, в 2-х верстах от Новоград-Волынского. Пламя мгновенно охватило здание и, несмотря на дружные действия вологодцев и пожарной команды, немедленно прибывшей из города, прекратить огонь не было никакой возможности. Пожар продолжался до 12 часов ночи. Испорчено до 10.000 пудов муки, принадлежащей преимущественно бедным крестьянам и евреям. Мельница застрахована в 20.000 р. Убытка насчитывается до 100.000 руб.» [5].

У 1900 р. у млині працювало 14 робітників, а річний помел становив 100.000 пудів [10]. У 1912 р. Лубчицький вальцьовий млин обладнали турбіною системи Франсіса потужністю у 80 кінських сил, турбіною системи Порвіця у 40 к.с. Річне виробництво борошна становило 200000 пудів, а добовий помел – 1200 пудів. Треба зауважити, що на підприємстві працювали ті ж 14 робітників [2; 25].

У 1903 р. на VII з'їзді борошномелів територія Російської імперії була поділена на 16 борошномельних районів. Волинська губернія увійшла до V району – Київського. Також з'їзд розробив поділ млинів на розряди – великі (товарні) і малі. До великих (товарних) відносилися млини від I до V розряду, відповідно до середнього річного розмілу зерна, до малих – від VI до VIII розряду.

Розряд, до якого відноситься млин	Середній річний помел зерна, тис. пудів
I	більше 5000
II	2500 – 5000
III	1600 – 2500
IV	500 – 1600
V	250 – 500
VI	125 – 250
VII	40 – 125
VIII	до 40

Млин с. Лубчица відносився до малих і працював тільки для забезпечення потреб внутрішнього ринку повіту [11].

У 1912 році з Санкт-Петербурзького ливарного заводу привезли дві гідротурбіни низького тиску. Приміщення турбінного відділення облаштували за межами млина. Для подачі до турбін води від греблі до турбінного відділення була зведена кам'яна стінка. На кожній турбіні стояла засувка у формі щита з дубових дощок, яка рухалася у пазах дубових стовпів, замурованих у кам'яну стінку. На двометровому щиті через 20–25 см були набиті щаблі, за допомогою яких ломом піднімали або опускали засувку. На млину, крім двох турбін, стояли вальцеві верстати та працював крупоцех.

На млину було швейцарське обладнання: вальцові верстати для розмелу зерна та вейка для сортування крупи. Стояло чотири вальцових верстати. Вони стояли вздовж будівлі. Кожний верстат був, як самостійний працюючий відділ. На них вироблялася крупчатка, тобто борошно вищого ґатунку. Для уникнення втрат був установлений фільтр для вловлювання борошна.

Обладнання для просівання борошна називали «бурати». Це шестигранна призма, виготовлена з дерев'яних брусків, довжиною 3–4 м. В середині «бурата» стояв дерев'яний вал, який обертався на підшипниках. Призма «бурата» була обтягнута шовковою тканиною та ситом. Для запобігання псування тканини сито обробляли спеціальним розчином з крохмалю. Шовкова тканина мала комірки різного розміру.

Гребля була зроблена з дубових дерев'яних клітей розміром 2×2 м, які забутували камінням. Щоб через дамбу не просочувалася вода, низ греблі ущільнили соломою та тирсою. По греблі можна було проїхати підводою [23].

Події 1917 р., постійні зміни влади у 1918–1920 рр., радянсько-польська війна та часті повстання селян призвели до занепаду промисловості. Не обійшла лиха доля і Лубчицький млин.

При Волинському губернському виконавчому комітеті створили новий орган – Укрборошно. Він направив своїх уповноважених в усі повіти, які увійшли до складу Волинської губернії після встановлення кордонів між радянською Україною і Польщею, для перевірки стану млинів.

Список негосподарських млинів Новоград-Волинського повіту станом на 1920 р.

№ з/п	Місце знаходження підприємства	Назва підприємства	Власник у минулому	Орендар
1	с. Кропивня	Паровий млин	Мезенцев	Унік
2	с. Лубчиця	Водяний млин	Мезенцев	Фельдман
3	с. Чижівка	Водяний млин	Мезенцев	Штокман
4	с.Олександрівка	Водяний млин	Ейленберг	Костров
5	с. Печівади	Водяний млин	Микуліч	Хусід, Бараш
6	с. Кам'янка	Паровий млин		Гладштайн
7	с. Грабовець	Паровий млин	Барановський	Антихевич
8	с. Кануни	Водяний млин	Фатеев	Медецький
9	с. Талецька Рудня	Водяний колесний млин	Фатеев	Федоренко
10	м. Баранівка	Водяний млин	Гріпарі	Працівники
11	с. Токарівка	Паровий млин	Бердніков	Завадская
12	с. Слобідка	Паровий млин	Ходаковський	Флейш, Гольдберг
13	с. Шитня	Водяний колесний млин	Потоцький	Тетильман
14	с. Рудня Підрубецька	Паровий млин	Уварова	Левшець
15	м. Ємільчино	Паровий млин	Уварова	Радгосп
16	с. Курчиця	Водяний млин	Менцинський	Вайнер
17	с. Сторожів	Водяний млин		Ярмдлюш
18	ур. Пісчанка	Паровий млин		Визелі
19	с. Гульськ	Водяний млин	Тишкевич	Пагель
20	на річці Смолка			

На відновлення роботи підприємств звернула свою увагу радянська влада. Млин Новоград-Волинського знаходився на балансі

Заготзерна, у якого були відсутні кошти на відновлення роботи млина. І 13 січня 1924 р. президія Новоград-Волинського районного виконавчого комітету прийняла рішення про передачу млина в оренду [8: арк. 2] терміном на 5 років. Приймаючи до уваги стан підприємства і обладнання, місцева влада оцінила його у 47888 крб 98 коп. у довоєнних цінах. Але у зв'язку з веденням нового грошової одиниці – червоного карбованця, ввели коефіцієнт оцінювання – 2. Тобто оцінили вартість об'єкта у 95777 крб 84 коп. Новоград-Волинський районний виконавчий комітет 14 лютого 1924 р. установив орендну плату: 1-й рік – 6% від вищеназваної оцінки, 2-й рік – 7%, 3-й рік – 8%, 4-й і 5-й роки по 10% і також 3% кожного року на амортизаційні відрахування [8: арк. 11].

Можна сказати, що млин пройшов крізь вогонь, воду і мідні труби. Цілком природно, що найчастіше він потерпав від чисельних повеней, бо стоїть на найбільшій в Житомирській області річці Случ. Останньою значною була повінь 1994 року. А легендарною була грандіозна повінь 1924 року. В головному корпусі приміщення на першому поверсі, після катастрофічного розливу річки, встановили звичайну дерев'яну дошку, яку нині демонструють гостям як пам'ятку історії. На ній від руки написано: «Уровень воды весеннего разлива при ледоходе в ночь на 28 марта 1924 года». Табличка знаходиться на висоті двох метрів від рівня підлоги першого поверху. За приблизними розрахунками, вода піднялася метрів на 8 метрів від середньостатистичного рівня.

Повінь нанесла великі пошкодження млину, тому що і місцева влада зменшила відсоток орендної плати, але поставила умову – найшвидше відновити роботу млина.

З 18 лютого 1924 року його взяв в оренду на 5 років звягельський підприємець Бараш [7: арк. 98]. Щось у нього не склалося з владою або з запуском млина в роботу, і тому 5 лютого 1925 р. Звягельський райвиконком виставив на мішані торги для здачі в поцесію на 5 років напівавтоматичний водотурбінний млин у с. Лубчицях, який мав:

- 1) облаштований крупчатий відділ на 6 вальцьових станків Бюллера;
- 2) рострусний відділ на 4 вальцьових станків та 2 жернових постави;
- 3) дві турбіни «Франсіс» потужністю 125 к.с. [15].

У 1926 р. Лубчицький млин був приватним і належав місцевому підприємцю Дихне. На підприємстві працювали 5 робітників, які обслуговували два двигуни [3].

До війни на млині переважно перероблювали зерно, вирощене на приватних землях селян, і зерно, яке отримували колгоспники на трудовні.

У 1941 р., коли радянська армія залишала місто, робітникам наказали вивести млин з ладу. Вони вибили пару зубів на чавунній шестерні, а на вальцевих верстатах побили футляри на шестернях. Загалом від нацистської окупації у 1941–1944 рр. Новоград-Волинське об'єднання млинів, куди входив і Лубчицький млин, зазнало збитків на суму 163484 крб [12: арк. 86].

Після звільнення міста від німців працівники млина приступили до відновлення його роботи. Зокрема, за допомогою зубила і молота, зрізали стару шестерню і замість збитих зубів встановили сталеві. Через невільно підібраний модуль зубів обладнання часто ламалося.

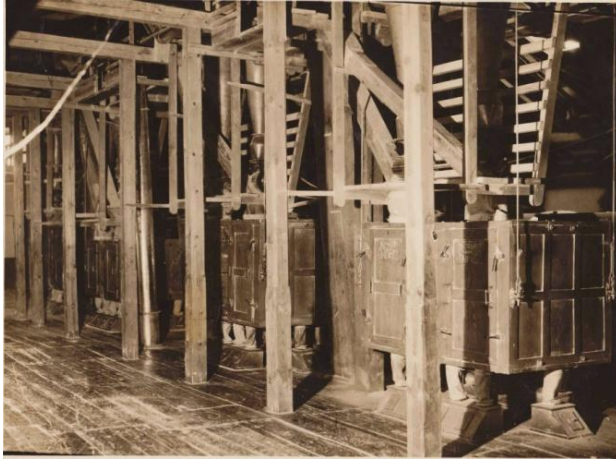
У 1945 році директором млина був Косицький Володимир Яковлевич, а бухгалтером Н. К. Загривий [13: арк. 57].

Після війни млин ще молів зерно колгоспників, що получали на трудовні. За помел приватного зерна млин брав мірчук, так продовжувалося до 1950 р. З кінця 1950 р. почали переробляти і державне зерно [23].

Крім пшениці мололи ще і жито. Для помелу жита у млині було два жорнових постави. Камінь був діаметром 110–120 см, товщиною 25 см і на 2/3 був вилитий з бетону. Верхня і нижня частина каменю була зроблена з розчину, який містив дрібний щебінь і спеціальні домішки. Вал стояв по центру, а нижній камінь був нерухомий. Борошно сипалося через вихід в ящик. Вал обертався від турбіни за допомогою пасової передачі.

У 1946 р. була побудована адміністративна будівля з дерева, яка збереглася до наших днів. Будівля була поділена на контору і гуртожиток для працівників.

Одним з найбільш досвідчених працівників млина був технік-крупчатник Гулевич Василь Петрович. У 1950 р. він сконструював розсів борошна шафового типу [16].

Розсіва шафового типу представляли собою дерев'яний ящик висотою 1,5 м. У шафи вставлялися дванадцять рамок з ситами. Кожна шафа була підвішена до балок чотирма тросами. По центру шафи проходив вал на підшипниках, який мав дисбаланс. На кожен верстат було встановлено шафовий розсів. Дерев'яні конструкції шаф виготовляли столяри. Вали точили на місцевому спиртзаводі, а підшипники діставали з розбитих машин, яких в ті часи було ціле кладовище, що знаходилося на території сучасного ТСОУ. Продуктивність розсівача була 25–30 т борошна на добу. Працювала така система до 1956 р., коли на заміну шафам конструкції Гулевича прийшли розсіви з Горьківського заводу, які використовували на млині до 1960 р.

Млин робив цілодобово у дві зміни по 12 годин. Вихідний день – неділя. З 1950 р. підприємство перейшло на 8-годинний робочий день.

На в'їзді до млина стояли десятитонні ваги. Замовники, які привозили зерно для помелу, важили його і заносили в завальну яму. Далі зерно піднімалося по вертикальному транспортеру – норія – в бункери, які розміщалися на 3–4 поверхах. На другому поверсі стояли вальцеві верстати. Лаборант брав зерно з кожної партії, щоб виконати розрахунок виходу борошна і на засміченість. Взагалі з однієї тонни зерна був вихід 85% борошна другого гатунку та висівки. У млині залишалися кормові і не кормові відходи. Не кормові відходи спалювалися.

У 1951 р. прорвало греблю і затопило відвідний канал, що призвело до зупинки роботи млина. Почалися аварійно-відновлювальні роботи. Власними силами зробили захисну стінку з мішків, куди насипали пісок і цемент. Дочекалися, поки вода не перестала поступати в турбінне відділення.

У ті роки поряд з млином проходила лінія електропередач до міського водозабору. Стовпи стояли метрів 20 від млина. Щоб не бути залежним від води, директор млина отримав дозвіл на його електрифікацію. Для цього на рівні третього поверху розбили вікно і вмурували у стіну двотаври. На них змонтували підстанцію. Рубильник вивели на другий поверх, де стояли вальцеві верстати. Самі двотаври довгий час лежали під залізничним мостом в напрямку Коростеня. Директору млина дозволили їх використати для потреб підприємства. Їх підводою привезли на подвір'я млина, розрубали вручну зубилом навпіл та використали в якості арматури для фіксації дротів лінії електропередач. Лише після цього підприємству дозволили установити електричний двигун на низьких обертах потужністю 30 кВт [23].

Повінь повторилася весною 1956 р. Підприємству були завдані великі пошкодження, які загальними зусиллями всього колективу були усунені. Саме тоді було обладнано кам'яно-бетонну батарею, яка захищала приміщення і агрегати від руйнівної сили води та льоду. В неї вклали кілька сот кубометрів каменю та бетону [17].

У млині через ручну працю було багато працівників. Від трьох до п'яти чоловік набирали зерно в мішки на складі, одна людина працювала в зерноочисному відділенні, один робітник обслуговував вальцеві верстати, один працівник був задіяний на заторові борошна, а ще один працівник – на розсіві. Крім того, в штаті млина були слюсар, їздовий та свинарка у підсобному господарстві. В крупочеху працювало два працівники, в лабораторії також два працівники. Адміністрація складалася з чотирьох осіб: директора, бухгалтера, касира і рахівника. Через сильну запиленість найважче було працювати в зерноочисному відділенні. Умови роботи покращились згодом, коли були поставлені циклони для очищення повітря.

Ставка основного працівника була 150 крб, а чистими на руки отримували 130 крб. Часом крупчатник видавав працівникам по декілька кілограмів борошна.

Борошно Лубчицького млина використовували хлібозаводи Новоград-Волинського, Городниці та Яруня для випікання хліба.

У 1960 р. середня продуктивність комбікормового цеху Лубчицького млина становила 3 тонни за зміну. Агрегат обслуговували три робітники і майстер. На виготовлення 1 тонни продукції витрачалось 35 кВт. Крупчатник-раціоналізатор В. П. Гулевич запропонував новий механізм, що дало змогу за зміну виробляти 7 тонн продукції і вивільнити 2 робітників [18].

У другій половині 1960-го року внутрішній транспорт млина – шнеки – замінили пневматикою. Крім того, почали виробляти 30 тонн комбікормів [19].

У 1960 р. млин отримав заводські розсіви – чотирьохприймальні. Дерев'яна конструкція складалася з окремих рамок для шаф. Кожна рамка мала свій прохід сита чи визначеної групи. Були самохідні шітки, які чистили сита. Верстати працювали безперервно, борошно поступало постійно.

У 1961 р. для переробки зерна встановили чотири додаткових агрегати та отримали новий вальцювальний апарат, який виробляв борошно вищого сорту. З пуском у виробництво нових агрегатів потужність млина збільшилася приблизно на 25–30% [20].

За рахунок млина почалося будівництво сучасної дороги з Лубчиці на Червоні. Спочатку був складений кошторис на 19000 крб, а осінню почалося будівництво. Його вело районне дорожнє управління на чолі з Рябоклячем. На початку 1980-х років це ж управління заасфальтувало дорогу і був відкритий міський автобусний маршрут на Лубчицю. Спочатку ходив автобус за маршрутом Лубчиця –Червоні, який місцеві жителі називали «паромом». А в Червоних на пасажирів чекав інший автобус, який їхав на залізничний вокзал.

Під час весняної повені 1963 р. греблю в черговий раз прорвало. Для ремонту греблі необхідно було засипати прорив камінням. Було прийнято рішення підірвати прибережну скелю, уламки якої засипали би прорив. Керівництво млина домовитися з організацією, яка проводила підірвні роботи, про підготовку шурфів. А вибух здійснювали вже військові, які підірвали всі шурфи одночасно. Каміння розліталось у різні боки, а частина його перелетіла через річку Случ аж до селища Смолка. За допомогою коней бутовий матеріал звезли на греблю. Багато каменю привезли з кар'єру. Але рівень води не змогли

втримати. Вода продовжувала просочуватись через дамбу. Рівень води падав, і насоси на міському водозаборі захлиналися. Після ліквідації прориву дамби міська влада прийняла рішення збудувати нову греблю, яку звела спеціалізована організація наприкінці 1960-х років.

У 1960-х роках на млині змонтували нові розсіви – цільнометалеві.

Довгий час млин входив до Житомирського обласного управління харчової промисловості. Однак 1 лютого 1968 р. Олександрівський, Рогачівський, Ярунський, Лубчицький і міський млини були об'єднані в млинкомбінат. 24 вересня 1976 р. млин перейшов у підлеглість заводу «Продтоварів», а з 1 січня 1977 р. його об'єднали з реалбазою хлібопродуктів.

На превеликий жаль, до наших днів не збереглося жодного старовинного обладнання. Не надійтеся побачити в цеху двигуни Френсіса і Порвіця. Не зберегли їх ні час, ні люди. У роки електрифікації водяні турбіни було демонтовано і замінено на електричні. Сучасна гребля перекрила рух води до стін млина. Хоча водяні двигуни могли б виробляти електрику і здешевили б виробництво борошна та зробили б продукцію більш конкурентною на ринку. До того ж виробництво було б екологічно чистим, що є дуже актуальним у наш час.

В останні роки у млині працює менше 20 осіб. Млин виробляє до 500 тонн борошна житньої муки на місяць, що значно менше за кращі дореволюційні часи. А ветерани підприємства з сумом згадують, як працював млин в часи їхньої молодості.

Література та джерела

1. Архів Лубчицького млина.
2. Весь Юго-Западный край на 1913 г. : справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губ. / сост. Юго-Западным отделением Российской Экспортной Палаты под общ. наблюдением М. В. Довнар-Запольского и под ред. А. И. Ярошевич. Киев, 1913.
3. Волинська округа : матеріяли до опису округ УСРР. Центральне статистичне управління УСРР. Харків. 1926 р. С. 27–28.
4. Волынские губернские ведомости. 1875. № 31. 10 травня.
5. Волынь. Житомир, 1898. № 14. 18 січня. С. 2.
6. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). Ф. Р-32. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 1–3.
7. ДАЖО. Ф. Р-128. Оп. 1. Спр. 1874.

8. ДАЖО. Ф. Р-746. Оп. 1. Спр. 93.
9. Забелин А. Военное-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. 1. Киев : Типография Штаба Киевского военного округа. 1887. 425 с.
10. Звягель-Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення : матеріали наук.-краєзнав. конф., присвяченої 750-річчю від першої згадки про місто : у 2 т. Т. 1. Житомир : М. Косенко, 2007. 383 с.
11. Мукомольное дело в России : настольная справочная книга. Одесса : Индустрия : Типография «Порядок», С. К. Цессарского, 1909. С. 592.
12. Новоград-Волинський міський архів (далі НВМА). Ф. 1. Спр. 1.
13. НВМА. Ф. 41. Оп. 2. Спр. 7.
14. Прибега Л. Традиційні млинарські споруди України: типологія, охорона, реставрація. *Пам'ятки України*. 1998. № 304. С. 53–59.
15. Радянська Волинь. Житомир, 1925. № 20. 27 січня. С. 8.
16. Радянський патріот. 1952. № 76. 25 червня. С. 2.
17. Радянський патріот. 1956. № 107. 5 вересня. С. 2.
18. Радянський патріот. 1960. № 71. 16 червня. С. 3.
19. Радянський патріот. 1960. № 113. 22 вересня. С. 2.
20. Радянський патріот. 1961. № 64. 23 травня. С. 3.
21. Романюк Н. Й. Приватне землеволодіння в контексті підприємництва в умовах аграрних перетворень другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Волинські історичні записки* : збірник наукових праць. Житомир : Полісся, 2008. С. 25–31.
22. Романюк Н. Й. Роль підприємництва в розвитку аграрного сектору економіки Правобережної України (др. половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 2013. № 3. С. 113–127.
23. Спогади Сільвертюк І.Ф.
24. Справочная книга Российской промышленности, торговли, сельского хозяйства, администрации. 1900 г. С. 817–818.
25. Справочник к картам мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслособойных и писчебумажных фабрик и заводов. Киевская, Волынская, Подольская, Черниговская и Полтавская губернии. Киев, 1912.
26. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию) / ред. Ф. А. Шюбер ; Совет съездов представителей промышленности и торговли. Изд. 2-е. Петроград : Издали инж. путей сообщ. Д. П. Кандауров и сын, 1914. 1612 с.

— o —

ТУРИСТСЬКЕ КАРТОГРАФУВАННЯ ДНВП
«КАРТОГРАФІЯ»

***Анотація.** Статтю присвячено тематичному туристському картографуванню Державного науково-виробничого підприємства «Картографія». Розкрито основну мету та особливості туристського картографування. Визначено основні напрями туристського картографування підприємства та представлено картографічні твори окремих напрямів. Акцентовано увагу на особливості художнього оформлення туристських карт, яке відрізняється виразністю, наочністю, нестандартністю й оригінальністю композиції, а також на великий обсяг додаткових даних туристських карт у порівнянні з іншими типами карт.*

***Ключові слова:** туристське картографування, системне картографування, туристські атласи й карти, карти туристичних маршрутів, умовні позначення, художнє оформлення.*

Вступ. Згідно з визначенням Всесвітньої туристичної організації (ВТО) **туризм** (від французького *tour* – прогулянка, поїздка) – це соціальне, культурне та економічне явище, що спричиняє переміщення людей в інші країни або місця за межами їхнього звичайного оточення з особистою або діловою / професійною метою [15]. Закон України «Про туризм» визначає **туризм** як тимчасовий виїзд людини з місця постійного проживання з оздоровчою, пізнавальною, професійно-діловою або іншою метою без здійснення оплачуваної діяльності в місці перебування [16]. На конференції ВТО в Ліссабоні за результатами досліджень «Tourism 2020 Vision» проголошено п'ять перспективних туристичних напрямів ХХІ ст.: пригодницький, екологічний, культурно-пізнавальний, тематичний туризм і круїзи. Таким чином, туризм є способом організації відпочинку, проведення дозвілля, знайомства з історією, природою, культурою й традиціями країни чи її регіону.

Для України туризм як частка економічної та культурної складової є надзвичайно важливим і перспективним напрямом. Нові

туристичні потреби вимагають розробки нового, відповідного до сучасних вимог туристичного продукту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовною розробкою наукових основ системного картографування для потреб туризму займаються в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна, приділяючи увагу питанням комплексного й регіонального туристського картографування, інформаційно-картографічного забезпечення туризму [5; 8; 10]. Наукові дослідження з картографування історико-культурної спадщини України проводять вчені Інституту географії НАНУ [7], з туристського картографування – Київського національного університету імені Тараса Шевченка [1; 2; 14], ДНВП «Картографія» [3; 4; 14]. Перспективними є роботи за темою картографічного забезпечення туристів в національних парках, зокрема в гірських районах [9; 12; 13], з теоретичних положень туристської картографії та особливостей наповнення змісту [11].

Метою статті є визначення основних сучасних напрямів туристського картографування ДНВП «Картографія», що забезпечують розробку й створення як традиційних, так і ексклюзивних, актуальних та перспективних картографічних творів туристської тематики.

Виклад основного матеріалу. Туристська картографія займається укладанням туристських атласів і карт, розробляє методику їхнього використання, розкриває специфіку туристських картографічних творів як особливих географічних карт. Існування традиційних і виникнення нових видів туризму сприяє появі найрізноманітніших картографічних туристських творів. Одночасно туристська картографія вважається основним методологічним засобом туристського краєзнавства [6]. Створення туристських карт є актуальним перспективним практичним напрямком сучасного географічного картографування. Основна мета туристського картографування – забезпечити всіх учасників туристичної діяльності (туристів, краєзнавців, профільні організації, приватних підприємців, державні установи) максимально повною практично спрямованою інформацією про певну територію: її географію, історію, природу, культуру, населення, об'єкти туризму та туристичну інфраструктуру [4]. Особливості туризму та ресурсів його розвитку зумовили такі характерні риси туристського картографування, як міждисциплінарний підхід до картографування, визначення основних напрямків

туристського картографування видами й формами туризму, відповідність тематичної інформації точності, адресності, сучасності, повноті, цінності, системній пов'язаності елементів, унікальності, виразності; застосування картографічного методу як основного [8].

ДНВП «Картографія» багато років працює над картографічним забезпеченням сфери туризму. Видано численні туристські твори, різні за змістом і призначенням. Розглянемо основні напрями сучасного туристського картографування підприємства, спираючись на класифікацію видів туристських карт. За загальноприйнятою класифікацією **туристські атласи й карти** поряд з **навчальними, науково-довідковими, культурно-просвітницькими** тощо відносять до **спеціальних**. **Туристські атласи й карти** призначено для цілей туризму. Виділяють дві великі групи туристських атласів і карт: 1) загальні туристські й 2) спеціалізовані туристські.

1. Загальні туристські атласи й карти призначено для ознайомлення з районом подорожі, його пам'ятками та визначними місцями, установами з обслуговування туристів, вибору маршруту подорожі. Туристські атласи й карти містять значну кількість інформації про туристичні об'єкти, найвидатніші історико-культурні й археологічні пам'ятки, пам'ятки природи, музеї, курорти тощо. Найцікавіші для туристів райони подано у докладнішому масштабі. Карті доповнено текстами про історію населених пунктів, пам'ятні місця. Зазвичай на картах відображають I) загальногеографічні елементи (населені пункти, шляхи сполучення, рельєф, гідрографію тощо); II) об'єкти туристської інфраструктури. За охопленням і характером зображення туристські атласи й карти поділяють на 1) оглядові атласи та карти країн або їхніх частин, 2) туристські атласи міст, 3) туристські плани міст, 4) маршрутні туристські карти.

1. *Туристські оглядові атласи та карти* охоплюють терени України загалом, окремі адміністративно-територіальні одиниці та найбільш цікаві для туристів географічні регіони.

Прикладом туристського атласного картографування є атлас «*Туристичне намисто України*». Перша частина атласу включає карти із загальними довідковими відомостями про країну, її адміністративно-територіальний устрій, тут розміщено космічні знімки, карти фізичної поверхні, природно-заповідного фонду й рекреаційних ресурсів.

Подано карти двох найбільших рекреаційних регіонів країни: Криму та Українських Карпат.

Друга частина містить детальну інформацію краєзнавчого характеру і туристські карти регіонів України, на яких подано різнобічні відомості про найвидатніші пам'ятки сакральної та світської архітектури, музеї, історико-культурні заповідники, курорти й санаторії. Показано пам'ятні місця історичних битв і пам'ятники у цих місцях, пам'ятники видатним особам, археологічні пам'ятники й печерні міста, фортеці та найбільш цікаві й привабливі пам'ятки природи, об'єкти природно-заповідного фонду. До всіх областей подано так званий «паспорт» – довідкову інформацію про історію формування й дату утворення, адміністративно-територіальний устрій, площу й кількість населення. Усі карти ілюстровані художніми малюнками туристичних об'єктів із власними назвами й датами створення.

З інших оглядових атласів цікавим є атлас «*Знайомтесь, Україна*», а також атласи туриста Київської та Тернопільської області. Окремо в цьому ряду стоїть атлас мисливців та рибалок Київської області.

Туристські карти України видаються в різних масштабах: 1:1 000 000, 1:1 250 000 українською та англійською мовами.

Серію обласних туристських карт об'єднують застосування типових умовних позначень і принципів подачі матеріалу, однотипна обкладинка. Такі карти допомагають у прокладанні маршрутів, виборі туристсько-екскурсійних об'єктів на маршруті, дають уявлення про загальний туристсько-рекреаційний рівень регіону. З оглядових туристських карт можна одержати тільки найбільш загальні відомості про рельєф, тому що на них не нанесено горизонталі, немає позначок абсолютних висот, що не дозволяє визначити різницю висот за маршрутом. Туристські карти Карпат, Путивльського району Сумської області та Шацького національного парку є зразком картографування найбільш цікавих для туристів географічних регіонів, а саме одиниці рекреаційного устрою та територіальної рекреаційної системи.

На підприємстві успішно розвивається особливий напрямок туристського картографування, який можна визначити як **історично-туристський**. Цей напрямок дуже перспективний з огляду на посилення уваги в світі до України, її історії, історико-культурних,

архітектурних та інших пам'яток. Яскравим прикладом цього напрямку є атлас «Шляхами Великого Кобзаря», присвячений 200-річчю з дня народження Тараса Шевченка. Атлас є унікальним ілюстрованим науково-популярним картографічним виданням, що містить детальну інформацію про геніального поета й художника, творча спадщина якого увійшла до скарбниці найцінніших надбань світової культури.

На карти атласу нанесено міста, містечка й села, якими мандрував Кобзар, місця його перебування на засланні, в Києві, Санкт-Петербурзі, Москві. Окремі карти демонструють місця, де зберігається спадщина поета й пам'ятні об'єкти. Цікаві нестандартні тексти розкривають людські й творчі контакти митця з прогресивними діячами культури, їхній вплив на творчість Шевченка. Подано відомості про багатьох осіб з оточення Шевченка, широко представлено репродукції його малярських творів.

З карт, які представляють цей напрямок, слід вказати карту голодомору 1932–1933 рр. та карту *Україна-Русь X – XIII ст.*

2. *Туристські атласи міст* вміщують окремі різні за змістом туристські карти (плани) або різні за охопленням території міст: Києва, Львова, Одеси, Чернігова, Ужгорода.

3. *Туристські плани міст* видають як окремо або як доповнення до оглядових і маршрутних карт і атласів, вони можуть включати схеми туристичних маршрутів із позначенням об'єктів туризму. На підприємстві започатковано серію планів міст «*Міста України*», які, крім основної карти, містять у збільшеному масштабі врізку центральної частини міста та оглядову карту околиць міста, а також необхідну інформацію: коротку довідку про місто та його визначні місця, тематичний покажчик з докладною інформацією про соціальні та культурні об'єкти, покажчик назв вулиць.

4. *Карты туристичних маршрутів, маршрутні картосхеми* охоплюють територію вздовж туристичних маршрутів. 2015 р. було започатковано серію великомасштабних карт **Закарпатського** та **Східнокарпатського** туристичних маршрутів масштабу 1:50 000 для аматорського туризму з метою надання інформації про сучасний стан місцевості та комплекс туристичних ресурсів з відображенням природних, біокультурних, історико-культурних і соціально-економічних об'єктів регіону [14]. 2017 р. та 2021 р. серія здобула перше місце на Міжнародному конкурсі «Найкращі видання про гори»,

який проводив Центральний осередок гірського туризму Польського туристично-краєзнавчого товариства та видавництво «Карпати» у Кракові. Карти серії визнано кращими в категорії «Карти» серед номінацій від 39 європейських видавництв.

II. Спеціалізовані туристські карти поділяють на 1) карти пропаганди туризму, 2) карти спортивного орієнтування, 3) оціночні, 4) фотокарти, 5) карти вузької тематики (укладаються за окремими видами туристських об'єктів: архітектурних пам'ятників, літературно-меморіальних місць, національних парків, заповідників, пам'яток природи тощо), 6) карти-панорами.

Карты пропаганди туризму мають яскраве художнє оформлення, доповнені інформаційним текстом та ілюстративним матеріалом.

Карты вузької тематики користуються великим попитом у туристів, що мандрують із метою знайомства з історією, культурою країни або окремого регіона. Такі карти створюються за окремими видами туристських об'єктів. Вони, як правило, дуже яскраво і художньо оформлені та можуть бути доповнені малюнками або фотографіями пам'ятних місць.

Карты-панорами створюють, використовуючи цілісний візуальний образ місцевості – виразне, точне відображення території художніми засобами та співставлене з реальним ландшафтом. Такі карти вміщують майже ту ж інформацію, що і географічні карти: населені пункти, рельєф, гідрографія; іноді вказують і відмітки висот. Карты також можуть доповнюватись покажчиком географічних назв та додатковою інформацією.

Всі ці види туристських карт видаються підприємством не як окремі видання, а зазвичай включені у зміст різних тематичних туристських атласів.

У відповідності із призначенням в тематичному змісті туристських карт вміщують 1) об'єкти туризму, які можуть зацікавити: визначні місця, архітектурні й історико-культурні пам'ятники, об'єкти паломництва, заповідники, національні парки та інші екотуристичні об'єкти, музеї, театри, спортивні об'єкти тощо; 2) об'єкти туристичної інфраструктури (об'єкти обслуговування туристів): рекреаційно-туристичні заклади: готелі, турбази, санаторії, кемпінги, медичні заклади, заклади гастрономічної індустрії (ресторани, кафе), індустрії розваг (казино, ігрові клуби) тощо. При цьому можуть

використовуватись як загальноприйняті умовні позначення для туристських карт, так і художні умовні знаки (малюнки лісу, архітектурних пам'яток, окремих споруд тощо), що робить карту більш наочною і одночасно доповнює текст.

Для відображення туристичної складової велике значення має використання натуралістичних і символічних картографічних значків, що легко запам'ятовуються та розрізняються між собою. Системи умовних знаків мають відповідати певним положенням: логічно побудована легенда; врахування психофізіологічних можливостей сприйняття інформації, умов і характеру роботи з картою; використання загальноприйнятих способів картографічного зображення географічної основи; відповідність принципам наочності, виразності, читаності, художності, асоціативності, популярності, символічності та дохідливості, лаконічні пояснення до умовних знаків, відповідність кольорової гами загальним принципам оформлення картографічних творів.

Художнє оформлення туристських карт як особливого виду картографічних творів зазвичай відрізняється виразністю й наочністю, а також нестандартністю й оригінальністю композиції, відображає своєрідність ландшафту, історичну й культурну особливість території картографування. Мета дизайну туристських карт – відобразити специфічність території, використовуючи різноманітні художні засоби та прийоми. Це дуже важливо для забезпечення привабливості й реклами карти. Розробка дизайну туристських карт спирається на теоретичні положення картосеміотики, психології та естетики.

Ще однією особливістю туристських карт є великий, в порівнянні з іншими типами карт, обсяг додаткових даних. Наприклад, на картах туристичних маршрутів Карпат, окрім покажчика географічних назв, розміщено цікаві тексти про історію та сьогодення території, що картографується, природу, туристичний потенціал, культурні особливості регіону; схеми гірськолижних курортів, подано характеристики трас і технічні характеристики витягів. Таблиці з актуальною інформацією про відпочинок, туристичні маршрути та об'єкти обслуговування доповнено ілюстраціями, фотографіями краєвидів і пам'яток архітектури; геральдичними знаками, емблемами та логотипами; вдало підібраними текстовими описами визначних пам'яток і цікавих місць, об'єктів природно-заповідного фонду та

соціально-культурних об'єктів із зазначенням реквізитів і географічних координат районних і селищних рад, заповідників і національних парків, місць проживання, підрозділів державної спеціалізованої аварійно-рятувальної служби пошуку та рятування туристів МНС, які обслуговують територію в межах карт.

Ще один вид видань туристсько-краєзнавчого напрямку підприємства – це **путівники**, що складають суттєву частку видань туристичного спрямування. Так, на сторінках путівника «*Вся Україна*» розміщено понад 500 окремих краєзнавчих статей та вдвічі більше світлин, на яких є посилання в тексті. Показано історію розвитку кожного з 27 регіонів України, починаючи з археологічних відомостей і закінчуючи найсвіжішою інформацією. Цей путівник в подальшому було розділено на частини (Захід, Схід, Північ і Південь) і надруковано окремо для кожного регіону. Слід відзначити досить цікаві путівники по Києву, Львову, Одесі, Херсонщині, «*Україна. Фортеці, замки, палаци...*», «*Крим – півострів трьох морів*». У путівнику «*Закарпаття – сплануй і подорожуй*» вміщено краєзнавчу інформацію, фізико-географічні характеристики, огляд флори і фауни області.

Висновки. Дослідження питань туристської картографії, узагальнення досвіду картографування стали підґрунтям для загальнотеоретичних наукових і практичних розробок туристського картографування ДНВП «Картографія», що так само дає можливість створювати цілий ряд туристських видань. Сучасні туристські карти й атласи, що мають особливість поєднувати різні типи й види карт в одному творі, стають важливим джерелом оцінки туристичного й краєзнавчого потенціалу регіону, а туристське картографування стає базою формування та реалізації нової регіональної туристичної політики, що передбачає розробку державних і регіональних проєктів в туристичній царині, програм з охорони природи та історичних пам'яток, раціонального природокористування, оздоровлення екоситуації тощо.

Перспективи дослідження. Враховуючи отриманий досвід туристського картографування, спеціалісти ДНВП «Картографія» мають вирішувати завдання подальшого вдосконалення змістовного навантаження туристських атласів і карт, а також займатись подальшим збором, аналізом і систематизацією туристичної інформації для забезпечення постійної актуалізації банків картографічних даних

туристичних об'єктів. Перспективним напрямом можуть бути дослідження впровадження сучасних ГІС можливостей, наприклад, 3D-моделювання для використання в різних видах туристських карт, створення панорам цікавих в туристському плані об'єктів.

Література та джерела

1. Даценко Л. М., Остроух В. І. Створення карт туристичного спрямування на основі новітніх комп'ютерних технологій. *Географія та туризм* : збірник наукових праць Київ : ВГЛ «Обрії», 2007. Вип. 1. С. 45–50.
2. Курач Т. М., Молочко М. А., Підлісецька І. О. Проект інтерактивної туристичної карти Богуславського району. *Часопис картографії* : збірник наукових праць. Київ : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2016. Вип. 16. С. 24–31.
3. Онищенко М. Г. Міжнародне визнання карт туристичних маршрутів Карпат. *Картографія та вища школа: сучасний стан і стратегія розвитку* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 180-річчю кафедри геодезії та картографії, Київ, 27–28 вересня 2018 р. Київ, 2018. С. 18–20.
4. Онищенко М. Г. Туристське картографування: вдалих досвід, успішний результат. *Часопис картографії* : збірник наукових праць. Київ : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2019. Вип. 20. С. 26–38.
5. Пересадько В. А., Шпурік К. В. Застосування картографічного методу в процесі дослідження природної та історико-культурної спадщини в Харківській області. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії* : збірник наукових праць. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. Вип. 11. С. 129–135.
6. Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство : навч. посіб. 2-е вид., випр. Київ : Знання, 2008. 576 с.
7. Поливач К. А. Картографування історико-культурної спадщини в Україні. *Український географічний журнал*. 2005. № 3. С. 60–66.
8. Прасул Ю. І. Наукові основи системного картографування регіонів України для потреб туризму (на прикладі Харківської області) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.12. Харків, 2004. 20 с.
9. Худоба В. В., Тимошенко Л. О., Руминська З. Р. Проектування туристичних маршрутів на території НПП «Сколівські Бескиди». *Географія та туризм* : наук. зб. Київ, 2016. Вип. 36. С. 93–101.
10. Шпурік К. В. Регіональне картографування природної та історико-культурної спадщини (на прикладі Харківської області) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.12. Харків, 2015. 20 с.
11. Jancewicz K., Borowicz D. Tourist maps – definition, types and contents. *Polish Cartographical Review*. 2017. С. 1–15.

12. Kałamucki, K., Czerny A. Role of Cartographic Products in the Promotion of Tourism Based on the Example of Roztocze. *Barometr Regionalnyi*. 2015. V. 13, № 1. P. 145-151.
13. Nelson C. O. Topographic and Tourist Cartography of National Parks and Reserves. URL: <https://www.mountaincartography.org>.
14. Onyshchenko M., Ostroukh V., Lepetiuk V., Pidlisetska I. Creation of Tourist Maps Series as a Type of Regional System Tourism Mapping. URL: <https://doi.org/10/1080/00087041.2021.1937827>.
15. URL: <https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms>.
16. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр#Text>.

— o —

УДК 910. 2/3 (477.42)

ТИМОШЕНКО В. І.

(*м. Малин, Житомирська обл.*)

ПРОБЛЕМАТИКА ЖИТОМИРЩИНИ В ПРАЦЯХ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА О. ОГЛОБЛИНА

***Анотація.** В статті розкрито проблематика нашого краю в численних наукових дослідженнях фундатора української історії О. Оглоблина. Висвітлено оригінальне бачення вченим значення древлян в історії східнослов'янського розселення. Показано вагомий творчий доробок вченого в дослідженні економічної історії Житомирщини XVI–XIX ст.*

***Ключові слова:** О. Оглоблін, древляни, поляни, битва за Дніпро, комплексне дослідження проблеми Правобережної України, Поліська експедиція, залізорудна, скляна, порцеляно-фаянсова промисловість.*

Виклад основного матеріалу. Олександр Оглоблін – один з найобдарованіших українських істориків, архівістів, джерелознавців. Його дослідницькому перу належить понад 700 праць, тематика яких охоплює економічну та політичну історію України, історіографію, генеалогію. Тема Житомирщини була важливою в науковій творчості видатного вченого.

Вже в студентські роки під керівництвом професора М. Довнар-Запольського молодий вчений підготував роботу на тему «Спорные вопросы истории восточно-славянского расселения» [2: 58]. Вчений

згадує: «Влітку 1919 року, на засіданні Історично-Етнографічного гуртка при Київському університеті, головою якого був професор Митрофан Вікторович Довнар-Запольський, учень В. Антоновича, я прочитав свою першу наукову доповідь «Древлянське питання» (російською, очевидно, мовою: «Древлянский вопрос») і був обраний членом цього гуртка, який складався головне з учнів Довнар-Запольського (дехто з них тоді вже був приват-доцентом університету). Це й був початок моєї самостійної наукової діяльності» [14: 23–24].

Згодом О. Оглоблин переоформив цей конспект до друку у вигляді статті: був доданий титул, внесені правки. Текст складається із 3-х розділів: I. Древлянский вопрос, II. Полянський вопрос, III. Северянский вопрос. Останній, старанно переписаний О. Оглоблиним варіант, відредагований, очевидно, у 1920–1921 рр. У розділі I, який представляє для нас найбільший інтерес, автор досліджує «значення древлянської теорії для історії східнослов'янського розселення» [20: арк. 46].

В своєму дослідженні Оглоблин висунув кілька цікавих ідей, які не втратили своєї актуальності і нині. Говорячи про західні кордони Древлянщини, він, посилаючись на археологічні дослідження В. Антоновича, стверджував, що древляни ще до появи полян на берегах Дніпра проживали на території Києва і навіть на лівому березі Дніпра. Ця ідея знайшла свій подальший розвиток в дослідженні українського історика, професора В. Данилевича, а в наш час – історика, археолога С. Клімовського [4: 110; 5].

Протистояння полян і древлян, яке тривало, на думку вченого, біля двох століть, він образно назвав «битвою за Дніпро», тобто боротьбою за володіння торговим шляхом «з варяг в греки». Причинами перемоги полян в цій тривалій сутичці О. Оглоблин вважав те, що «главным условием, повлиявшим на исход борьбы, было то, что полянское княжество имело сильную и прочную базу – Северскую землю, которая питалась богатыми соками волжского пути и Хозарско-Тмутораканской торговли. Создал мощную военную организацию, Киевское княжество, наступая и с право- и с левого бережья, разьединив на два фронта уличей и древлян, поочередно разгромило их и, оттеснив от Днепра, задушило и экономически, и политически, и национально» [20: арк. 55].

На початку 1930-х рр. вчений працював у Всеукраїнському історичному музеї ім. Шевченка (далі – ВІМ), а також виконував обов'язки керівника Комісії для вивчення соціально-економічної історії України ВУАН (Всеукраїнська академія наук) [1: 90]. О. Оглоблина цікавило комплексне дослідження проблеми Правобережної України, зокрема Правобережного Полісся, в її історично-промисловому розвитку на ґрунті вивчення окремих промислових галузей, у першу чергу металургійної. Ця проблема визначила основний зміст наукової діяльності дослідника впродовж 1930-х рр. Для проведення експедиції О. Оглоблин зумів об'єднати зусилля Комісії соціально-економічної історії України ВУАН, Історико-археографічного інституту, Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві та Всеукраїнського центрального архіву давніх актів у Києві.

Спочатку проводилася історико-археографічна, музейна і історична синтетична робота на основі архівного матеріалу (з архівів Києва, Москви, Ленінграда, Житомира та ін.), а також анкетних даних щодо промислових підприємств краю. О. Оглоблин зібрав значний матеріал щодо залізрудних родовищ Правобережного Полісся (картотека цих родовищ включила біля 6 тис. одиниць, проведено біля 100 хімічних аналізів залізних руд) [13: 139].

Ці матеріали, а також вивчення економічної й технологічної сторін питання дали можливість в другій половині 1931 р. поставити перед відповідними науково-дослідними закладами й планово-господарськими органами питання про необхідність організації систематичного комплексного вивчення даної проблеми [11: 52].

Безпосередньо польова робота Поліської експедиції 1932 р. проходила в липні – вересні 1932 р. Всього було зроблено 4 рейди на північну Київщину та Житомирщину (і частково нинішню Хмельниччину): I – Бородянський, Іванківський та Димерський райони, де було обстежено 26 пунктів; II – Бородянський, Малинський, Володарський (зараз Хорошівський), частково Радомишльський, колишні Розважівський та Потіївський райони, де було обстежено 58 пунктів; і об'єднаний III–IV рейд – Житомирський, Чуднівський, Баранівський, Полонський, Славутський, Чорнобильський, Хабенський (зараз Поліський), колишні Троянівський та Барашівський райони, де обстежено 26 пунктів. Крім того, були окремі виїзди до Малинського району та Коростишева [10: арк. 18–19].

Науковці збирали артефакти та корисні копалини, наносили на карти основні родовища металу та місця розташування старих рудень, гут, папірень, буд, тартаків, смолокурень, гамарень, записували спогади старожилів тощо. Ними були відвідані і обстежені 90 родовищ руд і 2 діючих металургійних підприємства (Дениші та Малин). Також в ході експедиції зроблено 359 креслень і фото, придбано 475 експонатів та 120 зразків корисних копалин. Більшість матеріалів (речові, негативи) було передано до Всеукраїнського історичного музею, архівні – до тодішнього Київського центрального архіву давніх актів (зараз Центральний державний історичний архів України), а документальні матеріали, зокрема щоденник і звіт, – до Інституту історії матеріальної культури на тимчасове зберігання [8: арк. 31].

Поліська експедиція 1932 р. була унікальним явищем в історії української науки, синтетично поєднавши дослідження істориків, етнографів, археологів, геологів. Її учасники доклали всіх зусиль, щоб дослідити та зберегти археологічні та історичні пам'ятки Полісся, не зважаючи на обмежене фінансування їхньої роботи.

В працях з історії металургії Правобережної України, в тому числі Житомирщини, вчений висвітлив соціально-економічні та політичні умови розвитку чорної металургії, виділив основні етапи розвитку металургійної галузі цього регіону. О. Оглоблин також розглянув технічне обладнання рудень, а з кінця XVIII ст. – доменних заводів, механізацію виробничих процесів за допомогою енергії водяного млинового колеса, обсяги випуску продукції. Ним було висвітлено оренду та розміри її оплати, встановлено чисельність працюючих. Розкрито появу у виробництві поділу праці й зародження початкових форм мануфактурного виробництва.

На основі аналізу численних історичних джерел вчений прийшов до висновку, що «на Правобережжі (зокрема на Київському Поліссі) у XV–XVI ст. вже існувала певна професійно-виробнича група населення (переважно сільського), яка спеціально займалася рудництвом» [15: 432.].

Навіть в умовах жорстоких сталінських репресій і цькувань з боку влади вчений не покидав надії продовжити діяльність Поліської експедиції. Після кількох років безробіття, влітку 1935 р. О. Оглоблина було призначено старшим науковим співробітником в Інституті історії матеріальної культури ВУАН (ІМК). Основна його праця як голови

сектора історії техніки ПМК зводилася до наукового керівництва Поліською експедицією.

На цій посаді вчений вирішив реалізувати на практиці проведення археологічних розкопок [2: 221]. Як нотував О. П. Оглоблин, йому «спало на думку поставити питання про застосування археологічної методи для дослідження пам'яток т. зв. «пізньофеодальної» доби (себто XVI–XVIII ст.), зокрема численних рудниць (і гутищ), які тоді мене цікавили... На мою пропозицію вирішено було зорганізувати влітку 1936 р. археологічні дослідження на Коростишівщині, водночас на городищі княжої доби в с. Городську й на місцях старої рудні XVI–XVIII ст. і доменного заводу кінця XVIII — початку XIX ст. у д. Рудні-Городецькій та на її околицях. Місцевість була намічена мною (я спирався на літописні оповідання 1257 року про каральну експедицію кн. Шварна Даниловича проти «людей татарських» у «Городецьку» та інших городках на рч. Тетереві) і я розробив план експедиції» [14: 48–49].

Номінально експедицію очолив старший науковий співробітник інституту В. Телічко, в якого О. Оглоблин був заступником, однак саме він керував основними роботами. Окрім цього дуумвірату, до складу експедиції було залучено відомих вчених – історика В. Петрова, археолога Т. Мовчанівського, етнографа Л. Шевченка. Впродовж 1936–1937 рр. були проведені масштабні розкопки центрального городища комплексу – «Вал», Малого городища і відкритого поселення на Червоній гірці. Керівник експедиції з радістю повідомляв дирекцію ПМК про те, що документально стверджено існування металургії в Правобережній Україні у XVI–XIX ст. і пропонував перенести дослідження на південь Київщини [19: арк. 69].

Про підсумки цієї експедиції Ф. Мовчанівським була написана разом із В. Телічко стаття, яку опублікували без прізвища Ф. Мовчанівського (який на той час вже був під наглядом репресивної сталінської машини) [9: л. 20; 17]. За тематичним планом 1938 р. Ф. Мовчанівський до 1 березня мав написати «Науковий звіт експедиції в Городське 1937 р.». Не відомо, чи була виконана ця робота або її частина до арешту сталінськими сатрапами вченого 17 лютого 1938 р., польова документація розкопок 1937 р. в архіві Інституту археології НАН України відсутня [7: 222].

Також на основі виявлених в ході експедиції матеріалів О. Оглоблином було підготовлено працю «Історія села Городська на Коростишівщині» [3: 118]. Для дослідників історії Житомирщини значний інтерес представляє і зауваження та нотатки вченого до праці В. Петрова «Городище Червона Гора в с. Городську» [19].

Важливим досягненням цієї експедиції було відкриття городища пізньотрипільської культури. О. Оглоблин писав: «Відтоді Городськ, що його досліджували й пізніше, зайняв почесне місце на археологічній мапі України [14: 49].

З липня 1937 р. по липень 1941 р. О. Оглоблин працював старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР. Ним були підготовлені до друку матеріали роботи експедиції 1932 р. Також, очевидно на їх основі, дослідником було написано кілька праць, як-от: «Матеріали до історії промисловості Правобережного Полісся», «Металургія Правобережної України XVI–XIX ст.», «Рудництво на Правобережному Поліссі в кінці XVIII ст.», «Промисловість Правобережного Полісся XVI–XX ст. (історичні нариси підприємств залізорудної, скляної, порцеляно-фаянсової, текстильної, паперової й мідно-ливарної промисловості, обстежених Поліською експедицією 1932 року)». Останню роботу він готував для Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка, де вчений очолював відділ феодалізму (з вересня 1931 р.) [1: 91].

Вищеназвані праці, в яких О. Оглоблин широко використовував матеріали експедицій на Правобережне Полісся, так і не побачили світ. Лише частина їх знайшла відображення в опублікованих в СРСР статтях вченого в журналах «Архіви України», «Советское Краеведение», «Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченка. Труды исторического факультета» та в еміграції в журналах «Записки НШТ» та «Записки товариства імені Шевченка» [11; 12; 13; 15; 16].

На карті, складеній на основі архівних даних та матеріалів експедицій, за нашими підрахунками, показано біля 150 рудень, що діяли на території Житомирської області в XVII – першій половині XIX ст.

Важливе значення в дослідженні промислів Житомирщини мали праці О. Оглоблина, присвячені розвитку інших промислів Полісся – скляної, порцеляно-фаянсової та інших. Серед цих робіт слід назвати

такі: «Скляна промисловість Правобережної України XVI–XX ст. (Історико-економічний нарис) (1934 р.), «Порцеляно-фаянсова промисловість Правобережної України XVIII–XX ст. (Історико-економічний нарис) (1934 р.) [3: 118]. Перебуваючи після Другої світової війни у вимушеній еміграції, О. Оглоблин був одним з найактивніших авторів «Енциклопедії Українознавства», яка видавалася у 1940–1990-х рр. Зокрема, спільно з В. Кубійовичем він написав статтю «Скляна промисловість» [6]. Дослідженням скляної промисловості вчений доводить, що на території нашого краю у XVII–XVIII ст. діяло багато гут – дрібних підприємств по виплавці скла та виготовленню виробів з нього, а в XIX – на початку XX ст. на Правобережжі було 17 скляних заводів, найбільшими з них були: Рокитянський (Овручина: 500 робітників, продукція – 700 000 крб), Романівський (Новоград-Волинський район: 400 робітників, 200 000 крб) [6].

Також в ході Поліської експедиції 1932 р. виявили на той час невідому фаянсову фабрику біля с. Пинязевичі (зараз с. Українка Малинської територіальної громади) в нижній течії р. Ірші (ліва притока Тетерева). Підприємство було побудоване на початку XIX ст. і проіснувало недовгий час, через що, мабуть, і не залишило згадок в літературі. До останнього часу про існування цього заводу було невідомо історикам промисловості, а тому й звістка про нього, здобута експедицією 1932 р., зустрінена була скептично.

Але нові документальні розшуки цілковито стверджують оповідання місцевих селян про існування фаянсової фабрики в Пинязевичах. Це підприємство з'явилося імовірно в період скорочення виробництва Київсько-Межигірської фаянсової фабрики після пожежі 1810 р. Щоправда, воно не дожило до 1824 р. [21: 411].

Праці О. Оглоблина з історії металургії, рудництва, скляної, порцеляно-фаянсової та інших галузей промисловості на Правобережному Поліссі та «Науковий звіт про роботу експедиції з дослідження промисловості Правобережного Полісся в минулому та сучасності» нині зберігаються в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади України, Наукового архіву Інституту історії НАН України, Наукового архіву Інституту археології НАН України та в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського і містять надзвичайно багатий матеріал про

історію економічного розвитку в нашому краї. Вчений на основі вивчення багатьох документів прийшов до висновку, що «в XVII–XVIII ст. Правобережне Полісся було основним центром залізорудної промисловості Правобережної України» [18: арк. 3]. Сподіваємось, що ці праці будуть надруковані і відкриють широкому загалу малодосліджені сторінки з історії Житомирщини.

Висновок. Насамкінець хочеться ще раз підкреслити, що фундаментальні роботи О. Оглоблина мають велике значення для дослідження економічної історії Житомирщини XVI–XIX ст. Особливий інтерес представляють праці вченого, присвячені розвитку металургійної промисловості краю.

Література та джерела

1. Верба І. О. П. Оглоблин. *Український історичний журнал*. 1995. № 5. С. 89–99.
2. Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. Київ, 2019.
3. Винар Л. Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина. *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*. Нью-Йорк, 1977.
4. Данилевич В. Археологічна минувшина Київщини. *Українська академія наук : збірник історико-філологічного відділу*. 1925. № 31.
5. Климовский С. И. Где, когда и почему возник Киев. Киев, 2013.
6. Кубійович В., Оглоблин О. Скляна промисловість. *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина*. Т. 8. Перевидання в Україні. Львів, 2000. С. 2861.
7. Латуха Т. И. Научная деятельность археолога Ф. Н. Мовчановского в Полесье (по архивным документам). *Археология і давня історія України* : зб. наук. пр., 2013. Вип. 11. С. 215–223.
8. Науковий архів Інституту археології НАНУ (далі – НА ІА НАНУ), Ф. ПМК (Поліська експедиція 1936 р.). № 3.
9. *НА ІА НАНУ*. Ф. ВУАК. Спр. 677.
10. Науковий архів Інституту історії України НАНУ. Оп. 3 Спр. 220.
11. Оглоблин А. К вопросу об исследовании местных железорудных ресурсов Правобережного Полесья УССР. *Советское Краеведение*. 1935. Ч. III–IV. С. 51–53.
12. Оглоблин А. К истории металлургии на Правобережной Украине в первой половине XIX века. *Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченка. Труды исторического факультета*. 1939. Т. 1. С. 43–46.
13. Оглоблин О. До історії металургійної промисловості на Правобережній Україні. *Архіви України*. 1932. № 1–2. С. 137–151.
14. Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика. *Студії з історії України* : ст. і джерел. мат. Нью-Йорк ; Київ ; Торонто, 1995.

15. Оглоблин О. Еволюція старого українського рудництва в світлі топоніміки. *Записки товариства імені Шевченка : вид-во, присвяч. науці і письменству укр.-рус. народу*. Париж. 1962. Т. 169. С. 427–435.
16. Оглоблин О. Хмельниччина й залізорудна промисловість Правобережної України. *Записки НТШ*. 1948. Т. 156. С. 129–140.
17. Телічко В. П. Поліська експедиція ІМК / В. П. Телічко. *Вісті АН УРСР*. 1936. № 9. С. 43–52.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 3561. Оп. 1. Спр. 211.
19. ЦДАВО України. Ф. 3561. Оп. 1. Спр. 220.
20. ЦДАВО України. Ф. 3561. Оп. 1. Спр. 248.
21. Чміль Л. В., Шепель Л. Ф. Нові дані про невідомі фаянсові заводи ХІХ ст. на Правобережному Поліссі: уривки з праці О. П. Оглоблина «Промисловість Правобережного Полісся в минулому і сучасному (науковий звіт експедиції за 1932 р.)» *Археологія і давня історія України*. 2018. Вип. 4 (29). С. 403–412.

— o —

УДК 908

МАХОРІН Г. Л., ОСІПЧУК А. С.
(м. Житомир)

ЄВРЕЙСЬКИЙ СВІТ ЖИТОМИРА

***Анотація.** В статті розкрито роль єврейського населення в економічному та культурному житті Житомира.*

***Ключові слова:** Житомир, євреї, синагога, кагал, рабинське училище, єврейський учительський інститут.*

Актуальність теми. Як відомо, українські міста і містечка Правобережної України розвивалися завдяки значній присутності й участі єврейського етносу. Цей процес був тривалим у часі і супроводжувався непростими соціальними і міжнаціональними стосунками. Але не можна заперечувати вагомої ролі єврейського етносу в економічному, а пізніше і культурному розвитку в Україні. Тому дана проблема залишається ще актуальною і недостатньо дослідженою, незважаючи на значну кількість уже опублікованих наукових праць А. Бородія [1], І. Погребинської [2], Л. Фінберга та ін. [3]. Мова йде про висвітлення регіональних особливостей, що значно доповнить загальну картину.

Виклад основного матеріалу. Перша хвиля переселення єврейського населення на українські землі опосередковано пов'язана з утворенням Речі Посполитою в результаті укладення Люблінської унії 1569 р. Тепер влада польського короля поширювалася і на землі Правобережної України. Євреї, які мешкали на етнічній польській території, побачили для себе перспективу в економічному освоєнні українських земель. Тому переселялися сюди, щоби зайнятися підприємництвом. Вони займалися торговим посередництвом (фактори), суборендою панських маєтків (посесори), фінансовими операціями (кредитування під відсотки), торгівлею спиртними напоями (шинкарі, корчмарі), різними ремеслами (кравці, шевці, лудильники, візники та ін.). Євреї значно активізували економічне життя на українських землях, часто були успішнішими, аніж місцеве корінне населення. Це породжувало у частини населення заздрість, незадоволення своїм незмінно бідним становищем на фоні зростання матеріальних статків вчорашніх прибульців.

У період Національно-визвольної війни, яка розпочалася 1648 року, це незадоволення вийшло з берегів і спричинило винищення тих, кого вважали експлуататорами, особливо іншої віри (і уніатської, і католицької, і іудейської). Лише у XVIII ст. ситуація стабілізувалася. Представники єврейського етносу знову стають невід'ємним суб'єктом економічного життя. Наприкінці XVIII ст. євреї збудували у Житомирі на Замковій горі велику кам'яну синагогу. Вона стояла, як написано у давньому описі Житомира, «між костелами кафедральним і поєзуїтським». Була ще одна дерев'яна синагога і понад 50 молитовних будинків, які об'єднували людей за цеховим принципом. Єврейське населення Житомира платило чинш загальною сумою тисячу злотих. Враховуючи, що станом на 1773 р. у місті налічувалося понад сто двадцять єврейських будинків, відповідно, на один будинок припадало менше десяти злотих. Це викликало незадоволення інших містян, які платили щорічно близько 24 злотих від будинку. А кількість єврейського населення стрімко зростала.

Станом на 1789 р. із 758 будинків, які були в Житомирі, 253 належали євреям. Серед 882 осіб єврейського населення було 48 ремісників, 42 шинкаря, 40 прислужників, 30 корчмарів, 26 торговців і лише 15 жебраків. Уже наприкінці цього століття на території новоутвореної Волинської губернії євреї становили друге

місце за чисельністю після українців, і процес демографічного відтворення мав у них значно більші темпи. Так, коли станом на 1797 рік у Волинській губернії налічувалося близько 30 тисяч євреїв, то вже у 1847 р. – удесятеро більше. Єврейські родини були багатодітними, а смертність була меншою завдяки самопомозі єврейських громад і наявності своїх лікарів. Мешкали євреї у містах та містечках і становили найбільшу питому частину у загальній структурі населення. Так, по Волинській губернії середній показник у 1860-х роках становив 56% євреїв серед міського населення. У подальшому ця частка ще більше зросла. У Бердичеві, Радомишлі цей показник був на рівні 75–80%.

Російська влада визначила смугу осілости, тобто територію, на якій дозволялося оселятися євреям. Правобережна Україна входила у цю смугу осілости. У містах існували внутрішні «смуги осілости». Так, з березня 1854 по 1858 рік існувала заборона оселятися євреям у Житомирі на території, обмеженій вулицею Великою Бердичівською і річкою Тетерів. Політика російської влади щодо євреїв мала мінливий, непостійний характер: періоди ліберального ставлення чергувалися з періодами обмеження прав єврейського населення.

У минулі часи, коли була постійна загроза збройного нападу, синагоги будували, поєднуючи її із оборонною (захисною) функцією. Велика єврейська община могла спорудити кам'яну будівлю, а невелика, характерна для містечок, – лише дерев'яну. На місці теперішньої була дерев'яна молитовна школа Товариства рознощиків. Через ветхий стан її розібрали на початку ХХ ст. Житомирський міщанин М. О. Гітман пожертвував кошти на побудову синагоги.

У синагозі існувала соціальна ієрархія. Біля східної стіни сиділи найповажніші люди – рабин, знавці Талмуду, заможні євреї, які виявляли себе у справах благодійності. Від східної стіни у напрямку західної цінність місць поступово зменшувалася. Тому біля західної стіни розташовувалися бідні євреї. Господарем синагоги був кагал самоуправління єврейської общини. Верхівку кагалу становили старші (парнаси) або сеньйори і почесні члени, які збиралися для вирішення кагальних питань. Керівництво здійснювали старші, які почергово, щомісяця, змінювали один одного. Вибори кагальної адміністрації відбувалися щороку на третій день Пасхи. Кагалу підпорядковувалися рабинат, кантори, меламенти, шамеси. Кагал призначав рабина, надавав

право кантору у свято Ханука ходити по домівках за подарунками, регулював конкуренцію між меламедами, встановлював кількість учнів у хедері. А кагал відповідав перед державою за сплату податків. 1844 року кагали були офіційно відмінено і зобов'язано підпорядковуватися міській владі, але самі єврейські общини залишилися незмінними. Коли запровадили військовий обов'язок і для євреїв, то кагал відповідав за подання до рекрутського набору.

Станом на 1882 р. у Житомирі було дві синагоги і 39 молитовних будинків. Неймовірні повороти і хвилі долі піднімали людей нерідко на неймовірну висоту у соціальній ієрархії. Так, донька житомирського рабина Шломо Бренера Хая (Ціна) Бренер вийшла заміж за Меіра Янкелевича Дізенгофа, у подальшому першого мера Тель-Авіва. Збереглася її дитяча фотографія, датована 1874 р. Цікава історія їхнього кохання. Її майбутній чоловік був уродженцем містечка Акимовичі у Бесарабії.

1881 року Меіра Дізенгофа, тоді ще 20-річного офіцера, направили служити у Житомир. Тут 1882 року він познайомився з місцевим рабином Шломо Бренером і його донькою. Про якесь кохання зайве буде говорити, адже Меіру виповнився 21 рік, а Ціні – 11 літ. Наступна зустріч відбулася 1886 року, коли Меір Дізенгоф, приїхавши спеціально у Житомир, відвідав домівку рабина Шломо Бренера. Тоді між ними спалахнуло кохання. Але для одруження було багато перепон: і 15-річний вік Ціни Бренер, і плани М. Дізенгофа продовжити навчання. Наступну освіту він здобував у Сорбонському університеті. Вивчився на інженера-хіміка. Отримав практику на склозаводі.

1891 року, повернувшись з Парижа, одразу помчався у Житомир. Тут він запропонував руку і серце Ціні Бренер. Її батько, хоча і приязно ставився до Меіра Дізенгофа, але, очевидно, хотів підібрати їй іншу партію. М. Дізенгоф отримав запрошення від барона Ротшильда зайняти посаду директора склозаводу у Палестині. Але цей завод спочатку потрібно було збудувати. М. Дізенгоф зробив це у короткий термін. Заслужив повагу і місцевого населення. Його кохана Ціна Бренер переживала розлуку з М. Дізенгофом. Врешті, таємно від батька вона вирушила до нього. У місті Александрія 1893 року вони узяли шлюб. Але у житті М. Дізенгофа наступила чорна смуга: новозбудований завод випускав пляшки для вина, але скло виявилось

не дуже якісним через місцевий пісок, який не зовсім підходив для такого виробництва. До того ж, захворіла на малярію його дружина. Тому він вирушає разом з нею у Париж, до авторитетних лікарів. Через хворобу Ціна втратила дитину. Все це підштовхнуло подружжя до переїзду в Палестину. Але закриття склозаводу через неякісний пісок розгнівило барона Ротшильда; посипалися й інші різні звинувачення. Тому Меір і Ціна переїхали до Одеси. Тут його дружина у їхньому будинку влаштувала салон, який швидко набув популярності серед одеської єврейської інтелігенції. У цьому салоні бував і уродженець Житомира поет Хаїм-Нахман Бялик, історик Семен Дубнов, Хаїм Равніцький та ін. А її чоловік вирішував важливе питання створення єврейської держави.

1905 року вони повернулися з Одеси у Палестину. 1909 року разом з друзями заснували селище Ахузат-Байт, який нам уже відомий як Тель-Авів. Від початку заснування селища Меір Дізенгоф був його головою. З 1921 р. і до кінця свого життя був мером Тель-Авіва. Сюди він запросив найкращих німецьких архітекторів. Було побудовано порт, залізницю. А його дружина організовувала культурне життя в Тель-Авіві. 1930 року вона померла. На її честь одну з площ в Тель-Авіві названо її ім'ям. А чоловік передав будинок у дарунок місту для влаштування тут музею мистецтв. Собі залишив тільки дві кімнати на останньому поверсі. Помер 1936 року. У його будинку 1948 року було проголошено Декларацію незалежності Ізраїля. Нині у цій будівлі – музей міста Тель-Авіва.

Житомирську синагогу відвідував і всесвітньо відомий пізніше єврейський письменник Хаїм-Нахман Бялик. Народився він у Івниці, в сім'ї лісника. Батько помер рано. Тому його узяв на виховання дідусь Яків-Мойше Бялик, роз'яснювач Талмуда у Житомирі. Тут майбутній письменник здобував освіту, а творчістю почав займатися вже в Одесі, де викладав у хедері і редагував книги для дітей. Твір, який привернув увагу суспільства, «Сказання про погром». Завдяки йому євреї почали організовувати загони самооборони, а ідейним натхненником почали називати Хаїма Нахмана Бялика. Він відроджував іврит, на який перекладав класиків світової літератури. У 1933 і 1934 роках його висували на здобуття Нобелівської премії. Письменник брав участь у діяльності Єврейського університету в Єрусалимі, Художнього музею в Тель-Авіві, а також славетному театрі «Габіма». Визнанням високого

авторитету і пошанування стало розміщення портрета Хаїма Нахіма Бялика на 10-фунтовій купюрі. На зворотному боці – зображення будинку Хаїма Бялика у Тель-Авіві.

Шанованою у Житомирі була родина Ельсбергів. Її представник, Павло Юхимович Ельсберг, який народився у Житомирі 1914 року, став лауреатом Ленінської премії «За роботи зі створення і успішного польоту першого штучного супутника Землі». Він працював з С. П. Корольовим. З 1968 по 1988 рр. – начальник відділу балістики Інституту космічних досліджень Академії наук СРСР. Брав участь у розробці траєкторії польоту автоматичної міжпланетної станції «Вега» до комети Галей з одночасним спуском дослідницького зонда на поверхню планети Венера, а також у проєктах «Союз». Його брат Максим теж став ученим, конструктором, лауреат двох найвищих державних премій.

Поряд із синагогою на вулиці Малій Бердичівській – будинок, у якому народився 6 (18) січня 1898 року майбутній поет Олександр Ілліч Безіменський. Його батько був торговим службовцем. У Житомирі Олександр Безіменський провів раннє дитинство. Вищу освіту здобував у Київському комерційному інституті. У 1920-х роках працював у сатиричному жанрі. Під час Другої світової війни працював військовим журналістом. У повоєнний період писав епіграми і сатиричні твори, пробував себе у створенні кіносценаріїв. Зокрема, він стояв у витоків сатиричного журналу «Фітіль», для перших випусків якого писав сценарії. У творчій спадщині Олександра Безіменського – переклади поезій українських поетів Тараса Шевченка, Лесі Українки, Сави Голованівського, Андрія Малишка, а також турецького поета Назима Хікмета, китайського письменника Го Мо Жо, німецького поета І. Бехера, французьких Ж. П. Сан-кюло, Б.-К. Бернар, Анатолія д'Актіля.

Житомир був центром друкування єврейських релігійних книг нарівні з містом Вільно. У Житомирі син цадика Пінхаса Шапіро Моше Шапіро заснував 1837 року друкарню. З 1847 року житомирською друкарнею володіли онуки Моше Шапіро – брати Ханіна Ліпа, Іехошуа Хешел і Ар'є Лейб Шапіро. Контроль за діяльністю друкарень був покладений на директорів віленського і житомирського рабинських училищ. 1862 року Ар'є Лейб Шапіро відділився від братів і заснував у Житомирі свою окрему друкарню. Але 1867 року обидві друкарні

братів Шапіро припинили свою діяльність через заборону влади. Проте брати знайшли вихід: продали (формально) друкарню вчителю житомирського рабинського училища І. Баксту, а насправді продовжували друкувати релігійну літературу.

У Житомирі за адресою вул. Велика Бердичівська, 33 збереглася будівля колишнього єврейського ремісничого училища, заснованого 1862 року. Воно стало першим в Україні. Певний час директором училища був Євген Слуцький, батько видатного ученого-економіста Євгена Євгеновича Слуцького. Однак невдовзі погіршилася політика царської влади щодо єврейського населення і 1884 року це ремісниче училище було закрито. У будівлі розмістилося «Присутствие общественного призрения», тобто установа, яка займалася опікою нужденних.

У Житомирі також було засновано 1873 року перший в Україні єврейський учительський інститут. Проте варто зауважити, що він «виріс» із єврейського рабинського училища, відкритого 1847 року. Воно спочатку не мало власного приміщення, а знаходилося в орендованих. На той час політика царської влади була м'якою у ставленні до євреїв і навіть з ознаками підтримки їх. Так, 1850 року царським указом звільнили учнів єврейських рабинських училищ на час навчання від рекрутського набору. А 1856 року надано право євреям вступати до університетів. Керівництво і педагогічний склад житомирського рабинського училища мали вищу освіту, здобуту в університетах. Зокрема, перший директор В. Я. Ковалевський був випускником Харківського, а наступний керівник К. А. Павловський – Віленського, Я. К. Ціммерман – Київського університету, один з перших студентів-євреїв, який скористався відповідним дозволом.

Від початку заснування житомирського рабинського училища у ньому викладав випускник Київського університету Г. І. Скальський. З 1850 року викладачем математики почав працювати випускник Київського університету В. С. Ляпідевський. З 1861 року фізику і математику почав викладати О. Шумський. Також у складі педагогічного колективу були: А. Б. Готлобер, Х. Ц. Лернер, Л. Д. Цвейфель, М. М. Сухоставер, Г. М. Сегал. Як відзначає Юрій Миколайович Полішук, «вони створили в училищі своєрідний методичний центр для надання допомоги єврейським навчальним закладам. Одним із його організаторів став поет, історик, журналіст

і педагог Авраам-Бер Готлобер». Йому належить ініціатива написання листа-звернення до всіх єврейських общин із закликом сприяти реформуванню шкільної освіти. А викладач Хаїм Цебі Лернер 1859 року видав у Лейпцизі граматику єврейської мови, яка була схвалена Міністерством народної освіти Росії як підручник для усіх казенних єврейських навчальних закладів. Інспектор рабинського училища Я. Ейхенбаум переклав на іврит «Елементи» Евкліда.

Серед випускників житомирського рабинського училища були видатні в майбутньому люди: М. Бакст, який став відомим ученим-фізіологом і письменником, Л. Гольфаден – поет і музикант, засновник єврейського театру, Л. Кантор – у подальшому випускник Берлінського університету, письменник і засновник газети «Гаіом», яка видавалася давньоєврейською мовою, М. Кулішер – учений-етнограф, історик і юрист, засновник і фактичний редактор російськомовної єврейської газети «Рассвет», Л. Кацнельсон – один з перших серед євреїв військовий лікар і письменник, С. Манделькерн – пізніше випускник Йенського університету, доктор філософії і письменник-сатирик, Л. Я. Штернберг – учений-етнограф і публіцист.

У Житомирському єврейському учительському інституті, заснованому 1873 року, працювали директорами В. Андрузький, потім – М. Г. Барський, Євген Григорович Котельников, М. П. Пересветов, а викладачами відомі на той час педагоги і суспільні діячі Х. З. Слонімський, А. Б. Готлобер, Х. І. Гурлянд, Л. Д. Цвейфель, Х. Г. Лернер, М. М. Сухоставер, а також учений-математик і механік Хаїм Гохман.

Унікальною постаттю в історії цього навчального закладу був Хаїм-Зелік Слонімський (31.03.1810 – 15.05.1904), який з 1862 р. по 1874 р. займав посаду інспектора Житомирського рабинського училища і одночасно був цензором єврейських видань. Мав багато наукових захоплень, серед яких – астрономія, оптика. Одним з перших зацікавився кометою Галлея і видав 1835 року книгу «Комета». Проблемам астрономії присвятив свої книги «Історія небес» і «Небесні знамення». 1840 року учений створив лічильну машину, яку високо оцінила Берлінська академія наук. Х. З. Слонімський був особисто знайомий з Олександром фон Гумбольдтом, професорами Карлом Якобі, Іоганном Енке. Гумбольдт своєю чергою познайомив Х. З. Слонімського з королем Пруссії Фрідріхом Вільгельмом IV.

Гумбольдт рекомендував Х. З. Слонімського на посаду професора кафедри математики у одному з пруських університетів. 1849 року він удосконалив будову парової машини, у якій сила пари забезпечувала б круговий рух. Ще 1859 року Х. З. Слонімський опублікував брошуру про винайдений ним спосіб одночасної передачі чотирьох повідомлень по телеграфу «Описание способа передачи двух различных депеш и в то же самое время приема двух других депеш по одному и тому же проводнику». Але на той час, на жаль, це відкриття не викликало зацікавлення. (А трохи пізніше, 1874 року американець Томас Едісон запатентував подібний винахід). Із закриттям у 1874 році Житомирського рабинського училища Х. З. Слонімський переїхав до Берліна, де відновив видання газети.

Загалом зі стін Житомирського єврейського учительського інституту вийшло близько 200 випускників.

Житомирська Перша чоловіча гімназія також мала своїх видатних представників. Так, її закінчив із золотою медаллю Іехіль (Ілля) Бабат. Потім вступив на юридичний факультет Петербурзького університету. Отримавши диплом, переїхав до Києва. Працював тут помічником присяжного повіреного в суді. З 1920 р. – професор Київського інституту народного господарства. А з утворенням Інституту міжнародних відносин став його першим ректором.

Його син, Георгій Ілліч Бабат, який народився у Житомирі 13 січня 1911 р., досяг ще більших вершин у науковій кар'єрі. Завдяки хорошій домашній освіті зміг скласти екстерном іспити за семирічну школу. 1925 року став членом Київського радіоклубу. 1926 року навчався на спеціальних курсах для радіолюбителів і зміг зібрати вдома свій перший радіоприймач. З 1928 р. по 1932 р. навчався на радіофакультеті Енергетичного інституту при Київському політехнічному інституті. Потім був викладачем Ленінградського політехнічного інституту і паралельно завідувачем лабораторією на електровакуумному заводі «Світлана» в Ленінграді. Зробив понад сто винаходів. Серед найбільш значних – точковий конденсаторний електрозварювальний апарат, який почали використовувати з 1934 року у вакуумній техніці. 1942 року ще раніше за Теслу зміг штучно створювати на експериментальній установці кульові блискавки. 1943 року розробив монофон – автоматичний радіотелефон, який працював у сантиметровому діапазоні 1000–2000 МГц. Винахід Бабата мав

буквену клавіатуру, а також мав функції диктофона і автовідповідача. Тому ученого вважають одним із батьків сучасних мобільних телефонів. Також 1943 року він винайшов спосіб приведення в рух електромобіля завдяки передачі йому енергії безконтактним способом (без проводів). Новий вид транспорту назвали ВЧТ (високочастотним транспортом).

Помітивши унікальний талант винахідника, Георгія Бабата 1943 року запросили працювати в Енергетичний інститут ім. Г. М. Крижановського Академії наук СРСР. А з 1949 р. він уже завідувач лабораторії НАМІ – завідував експериментальною лабораторією високочастотної техніки (електромобілів), а згодом – головний конструктор Наукового автомоторного інституту (НАМІ), який підпорядковувався Наркомату автомобільної промисловості. В останній період життя – професор кафедри електротехніки і електрообладнання Всесоюзного заочного інженерно-будівельного інституту (до 1960 року). Був автором низки творів у жанрі фантастики.

Першу чоловічу гімназію закінчив Йоакім Сауїлович Каннегісер, син старшого ординатора Житомирського військового шпиталю Самуїла Хаїмовича Канегіссера. Він став відомим інженером-кораблебудівником, керівником «Товариства суднобудівних, механічних і ливарних заводів» у Миколаєві. Йоакім Каннегісер зробив перший у світі підводний протимінний тральник «Краб», а також перший вітчизняний турбінний крейсер «Адмірал Лазарєв». І. С. Канегіссер неодноразово бував в Одесі, адже тут була його дача, на якій родина проводила кожне літо до 1914 року. На той час Йоакім Каннегісер був керівником металургійної промисловості Російської імперії. Його син, поет Леонід Канегіссер, негативно ставився до більшовиків і був одним із засновників підпільної антибільшовицької групи. Л. Канегіссер 30 серпня 1918 р. здійснив завершений замах на Моїсея Урицького, який часто хвалився кількістю підписаних ним розстрільних присудів. До речі, того ж дня уродженка Волинської губернії Фанні Каплан стріляла в Леніна. Костянтин Бальмонт написав з цього приводу вірш «Буква «Ка»:

Люба мне буква «Ка»,
Вокруг нее сияет бисер.
Пусть вечно светит све венца
Бойцам Каплан и Канегисер.

И да запомнят все, в ком есть
Любовь к родимой, честь во взгляде,
Отмстили погранную честь
Борцы Коверда и Конради.

Ще один видатний випускник Першої чоловічої гімназії – Лев Якович Штернберг, відомий етнограф і фольклорист. Досліджував острів Сахалін і його мешканців (гіляків, айнів). Його дружиною у 1898 р. стала житомирянка Сарра Аркадіївна Ратнер. А його рідний брат Абрам Якович Штернберг (1873–1927) став видатним фтизіатром, професором, засновником і першим директором туберкульозного інституту у Санкт-Петербурзі.

Навпроти чоловічої гімназії стояв ще на початку ХХ ст. будинок Скоморовських. Вони походили із села Скоморохи, поєдналися родинними зв'язками з Бяликами. Роза Ліповна Скоморовська була лікарем-добровольцем, яка брала участь у порятунку «Челюскіна». Вона вийшла за професора Анатолія Ніколаєва і сама стала кандидатом медичних наук. Їхній син Борис став режисером театру. Значний резонанс отримала вистава «Золотий ключик», у якій собаки виходили з погонами, на яких було написано КГБ. Перша дружина Бориса Скоморовського – донька Василя Івановича Качалова Ольга Василівна Качалова. Друга дружина – актриса Раїса Куркіна (роль Анастасії, дружини Верещагіна у фільмі «Белое солнце пустыни»).

Ще один представник роду Скоморовських – Рафаїл Соломонович Скоморовський (1858–1934), який народився у Житомирі у сім'ї доктора медицини і філософії, казенного рабина м. Житомира Соломона Ароновича Скоморовського. Його мати була вчителькою. Р. С. Скоморовський навчався у Київському комерційному училищі, а потім – у Київському інституті народної освіти. Через деякий час закінчив ще два курси Київського медичного інституту. Став письменником і журналістом (працював у газетах «Вечерний Киев», «Ударник» та ін.). З 1941 р. працював у редакції журналу «Українська література», з 1943 року – у «Літературній газеті», «Київська правда». 1945 року надрукував нарис про трагедію у Бабиному Яру під назвою «Кривавий Яр». Це був один з перших нарисів про цю трагедію. Зробив переклади творів українських письменників Михайла Коцюбинського, Ольги Кобилянської, Григорія Квітки-Основ'яненка та ін.

Звичайно, розповіддю про вищезгаданих видатних представників єврейського етносу в Житомирі не вичерпується характеристика ролі євреїв у економічному та культурному житті нашого міста і України. Проте навіть цей короткий аналіз значення і внеску єврейського народу засвідчує його вагомість.

Література та джерела

1. Бородій А. Євреї в аграрних відносинах на території Правобережної України у 1861–1914 рр. : дис...канд. іст. наук : 07.00.01 / Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський. 2014. 258 с.
2. Погребинська І. Законодавство Російської імперії щодо євреїв. У складі двох імперій (кінець XVIII ст. – початок XX ст.).
3. Фінберг Л. Нариси з історії та культури євреїв України. Видання третє. Київ : Дух і Літера. 2009. 440 с.

— о —

УДК 902(477.42)

ТАРАБУКІН О. О.
(м. Житомир)

МАТЕРІАЛИ ДО ДАВНЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ С. ЛУКА ЖИТОМИРСЬКОГО РАЙОНУ

Анотація. Грунтуючись на масиві літературних і архівних джерел та на даних археологічних досліджень, робиться спроба висвітлити сторінки історії с. Лука Житомирського району з найдавніших часів до пізнього середньовіччя включно.

Ключові слова: с. Лука, археологічні дослідження, пам'ятки давнини, історія.

Виклад основного матеріалу. За ініціативою відомого житомирського вченого і краєзнавця, доктора географічних наук М. Ю. Костриці, який беззмінно з 5 січня 1990 р. по 2014 р. очолював Житомирське науково-краєзнавче Товариство дослідників Волині, ще на початку 90-х років ХХ ст. були започатковані роботи по вивченню історії населених пунктів Житомирщини. Микола Юхимович, згуртувавши навколо себе науковців, місцевий краєзнавчий актив і тих, хто цікавився минулим краю, вивчали, збирали і поступово вводили

у науковий обіг, у тому числі нові і маловідомі матеріали, без викривлень і радянської цензури, з історії сіл, селищ і міст краю. Упродовж 90-х років більшість із них були розміщені на сторінках наукових збірників товариства і відображені у статтях В. О. Єршова [14: 84–86], І. І. Ярмошика [46: 95–96], В. В. Надводнюка [30: 97–98], М. Ю. Костриці [21: 5–9; 22; 23; 24; 25], Р. Ю. Кондратюка [20: 10–11], В. А. Студінського [35: 131–133], С. А. Липко [26: 134–137], Л. Г. Когана [19: 20–21], В. В. Вітренка [10: 30–32], О. Т. Пирогова [33: 53–55], В. І. Тимошенка [42: 55–57], О. С. Голяченка [11: 5–6], П. В. Білоуса [5: 6–9], Л. Л. Ваховської [6: 35–38], П. В. Малярчук [27: 38–42], Б. В. Марковського [28: 97–98], П. Д. Ткачук [45: 101–102], Г. Л. Махоріна і О. Форостяного [29: 102–103], В. С. Ваховського [7: 103–104], А. П. Ткачука [44: 104–106], Б. А. Звіздецького [15: 17–19], Л. В. Тимошенка [43: 85–87], В. Д. Давидюка [12: 93–95] та багатьох інших.

Започатковані у першій половині 90-х років ХХ ст. роботи були продовжені у наступному ХХІ ст. Серед вагомих видань того часу з означеної тематики, в яких відображена стисла історія населених пунктів Житомирщини, слід назвати спільну працю М. Ю. Костриці та Р. Ю. Кондратюка «Історико-географічний словник Житомирщини», 1 том якого побачив світ у Житомирі у 2002 р. [23], а також історико-краєзнавчі нариси, присвячені містам Бердичеву, спільно з Ф. Б. Пашківським [25], Новоград-Волинському [22] та підручну книгу з краєзнавства спільно з Р. Ю. Кондратюком, присвячену історії міста Житомира [24].

Продовжуючи закладені М. Ю. Кострицею традиції, і я свого часу долучився до цієї важливої справи і почав збирати відповідні матеріали. Але перевагу я здебільшого надавав тим населеним пунктам краю, минуле яких, особливо в археологічному плані, були вивчені недостатньо або вкрай обмежено. Одним із таких було с. Лука Житомирського району.

ЛУКА – село, розташоване на живописних берегах р. Гуйва, за 12 км на південний схід від м. Житомира, південніше автошляху Житомир – Попільня – Сквиря.

У 60–70-х рр. проводилися роботи по вивченню історії населених пунктів України, зокрема і Житомирщини. До роботи були залучені науковці і місцеві краєзнавці. В результаті багатолітньої і копіткої

роботи було зібрано багатющий матеріал, але під час їх підготовки до видання вони були значно скорочені, а більша частина до кінцевого варіанту взагалі не увійшла. Довідки, особливо про сільські населені пункти, були дуже стислі. Археологічні матеріали переважно не враховувалися. Щодо с. Лука, то відомості про археологічні пам'ятки, виявлені на теренах села, були відомі і введені в науковий обіг в середині 50-х років, але чомусь до історичних студій науковцями і краєзнавцями вони не залучалися. Тому й не дивно, що в описах про них нічого не знаходимо, а історію населеного пункту починали зі згадки в писемних джерелах. Коли виникло с. Лука, достовірно точно не встановлено, але вважають, що воно відоме ще з 1601 р. [16: 303]. Власне, на цьому вичерпувалися дані щодо середньовічної історії с. Лука. А що було у більш давні часи, на той час було невідомо. Тому маємо на меті, на основі літературних і архівних джерел та ґрунтуючись на матеріалах польових археологічних досліджень, прослідкувати історію вивчення старожитностей, з'ясувати археологічну ситуацію та зробити спробу висвітлити основні віхи історичного розвитку території й околиць с. Лука.

Понад 70 років старожитності населених пунктів в басейні р. Гуйви, у тому числі с. Лука, привернули увагу столичних науковців. Перші археологічні дослідження тут були проведені у 1949 р. Так, Верхньо-Тетерівською експедицією Інституту археології АН УРСР, під керівництвом Р. І. Виезжева, здійснені розвідки вздовж р. Гуйви. В результаті на північній околиці села виявлені рештки давнього кургану та пізньосередньовічне замчище [8: арк. 14–15; 9: 166].

Тривалий час археологічних досліджень у цій місцевості ніхто не проводив, і вони були відновлені лише на початку ХХІ ст. Зокрема, упродовж 2001, а згодом у 2005–2008 рр. територія і околиці Луки обстежувалася фахівцями обласної інспекції з охорони культурної спадщини при управлінні культури Житомирської обласної державної адміністрації. В роботах експедиції тоді брали участь С. О. Ігруніна, Р. А. Насонов та Ж. В. Задерій. Під час польових досліджень на землях запасу Луківської сільської ради були виявлені раніше невідомі поселення епохи бронзи та ранньозалізного віку, а поблизу с. Вершина оглянуто курганний насип скіфського періоду ранньозалізного віку [36: арк. 12, 31–32; 37: 43; 38: арк. 15–16; 39: арк. 33–34; 40: 217; 41: 166].

У вересні 2018 р. автором спільно з С. А. Хоменко обстежувалося замчище і навколишня територія, здійснено детальну фотозйомку пізньосередньовічного укріплення за допомогою квадрокоптера, отримані нові дані щодо його планувальної структури [32: 133–145].

В останнє десятиріччя лувівськими старожитностями цікавився краснавець із смт Озерне О. К. Лозан. В результаті багатолітніх обстежень він відкрив на території села, на лівому березі р. Гуйви, декілька цікавих в археологічному плані пунктів. Зокрема, на північний захід від будинку культури по вул. Генерала Вахнюка (пункт Лука – IV) та у північно-західній частині півострова західніше вул. Бориса Тимошука (пункт Лука – III). Тут, на схилах лівого берега р. Гуйви, йому вдалося зібрати цікаві та різноманітні знахідки різних періодів.

Протягом декількох років окремі археологічні артефакти збирала на власній присадибній ділянці по вул. Б. Тимошука, 33, що у північно-східній частині півострова (пункт Лука – I), лівобережної частини р. Гуйва, співробітниця етнографічного відділу Житомирського обласного краєзнавчого музею Надія Борисова.

У травні і липні 2021 р. спільно з Г. П. Мокрицьким та О. К. Лозаном проведено обстеження території та околиць села, оглянуто ряд цікавих місцевостей і урочищ, різночасові історичні і архітектурні об'єкти та археологічні старожитності. В процесі робіт виявлено ряд нових пам'яток давнини, що поповнили археологічну карту с. Лука і околиць.

Таким чином, в результаті розвідувальних робіт, проведених з перервами, починаючи з 1949 р., загалом було виявлено 12 археологічних об'єктів. У тому числі на території села – 8 (Лука-замчище, Лука-курган, Лука – I, II, III, IV, V, VI) і за межами – 4 (Вершина – I, II, Млинище – I, Тарасівка – I). І хоча територія в археологічному плані вивчена ще недостатньо, зібрані науковцями і краєзнавцями матеріали засвідчують, що село Лука виникло не на порожньому місці. Вона була заселена у різні проміжки часу, починаючи з кам'яного віку. Нижче, на основі зібраних археологічних матеріалів, охарактеризуємо виявлені пам'ятки давнини і зробимо спробу в загальних рисах висвітлити основні віхи історичного розвитку території, на якій виник і поступово розвивався населений пункт, відомий із пізньосередньовічних джерел як с. Лука.

Найдавніші поселенці на околиці села, виходячи з археологічних даних, з'являються у кам'яному віці. Так, під час розвідок, біля північної околиці с. Вершина, на багатощаровому поселенні (пункт Вершина – II), що розташоване на краю схилу глибокої і розлогої балки, знайдено уламок крем'яного виробу доби пізнього палеоліту (40/35–13/10 тис. рр. до н. е.). Представляє собою видовжену пластинку підпрямокутних обрисів, завдовжки 4,1–4,3 см, завширшки 2,1–3,2 см, завтовшки 0,5–0,6 см. На лицевій стороні чітко помітні вертикальні негативи від відщеплених пластинок, а на тильній, у верхній частині – ударний бугорок. Поверхня пластинки покрита тонким шаром молочно-сіруватої патини з блакитним відтінком.

За доби бронзи (II тис. до н. е.) береги і притоки р. Гуйви та навколишні місцевості послідовно населяли племена тшинецької та білогрудівської культур. Поселення цього часу (пункт Млинище – I) виявлене автором у червні 2005 р. за 1,4–1,5 км на північний захід від сільського кладовища. Воно займало північний та північно-східний пологий схил ледь помітного піщаного підвищення, яке із північної та північно-східної сторін примикає до заболоченої місцевості. Висота підвищення над заболоченою ділянкою становить близько 1,0–1,5 м. Поверхня задернована, покрита лучною рослинністю, раніше розорювалась. Східна частина пошкоджена численними ямами, з яких вибирають піщаний ґрунт. Під час обстеження було встановлено, що давні артефакти поширені вздовж схилу підвищення і займають ділянку, витягнуту із північного сходу на південний захід, розмірами 350 x 60–40 м (близько 2,1 га). На поверхні та оголеннях піщаного кар'єру зібрані фрагменти ліпного посуду, уламки крем'яного нуклеуса та пластинки. Окремі знахідки епохи бронзи також зафіксовані на поселеннях Вершина – II та Лука – VI, що поблизу замчища [39: арк. 33–34; 41: 166].

У скіфський період ранньозалізного віку (середина VII – початок III ст. до н. е.) береги р. Гуйви та місцевості північніше і південніше села населяли різні за походженням групи населення. На сучасних землях південної лісостепової частини Житомирщини, у тому числі в басейні р. Гуйви, мешкало автохтонне населення, на територію якого із Середнього Подніпров'я поступово проникали носії киево-черкаського варіанту скіфської культури. Науковці пов'язують їх із населенням, відомим, за давньогрецьким істориком Геродотом, як

скіфи-орачі. Останні за своїм походженням не були власне скіфським народом, а представляли собою місцеве землеробське населення, які вели осілий спосіб життя, але зазнали певних впливів скіфської культури. Внаслідок різного роду стосунків і процесів у лісостеповій частині Житомирщини в цей період часу з'являються окремі об'єкти та предмети матеріальної культури, непритаманні місцевому населенню, в числі яких одиночні кургани із наметоподібними поховальними спорудами всередині, глиняний посуд характерних форм та елементами орнаментатії, бронзові прикраси і наконечники стріл та інше.

Яскравою пам'яткою, зведеною носіями лісостепового населення України, є курган, розташований на ріллі, за 200 м на північний схід, між сільським кладовищем і автодорогою Житомир – Попільня. Виявлений і обстежений Р. І. Виєзжевим у 1949 р. У той час насип розорювався, мав круглу в плані форму, заввишки – 1,5 м. Нині він ледь помітний і, на жаль, продовжує розорюватися [8: арк. 16; 9: 166–167].

Аналогічні кургани відомі поблизу сіл Вершина, Іванків і Стара Котельня. Найближчий – розташований за 350–400 м на північний захід від с. Вершина (пункт Вершина – І). Насип напівсферичної форми, заввишки – 1,7 м, діаметром – 50 м. Нині курган – безцінний свідок минулого – активно розорюється, що може призвести до його повного знищення [36: арк. 12, 31, 32; 37: 43].

Певні уявлення, що представляли собою ці поховальні споруди і коли вони були збудовані, дають матеріали досліджень В. Б. Антоновича. Так, у 1887 р. вчений розкопав один із курганів поблизу с. Стара Котельня. В ньому, на глибині 3,35 м, було виявлено дерев'яну поховальну конструкцію у вигляді шестикутного зрубу із наметоподібним перекриттям, завдовжки – 5,6 м, завширшки – 2,25 м і заввишки – 1,2 м. Дно поховальної камери на глибині 4,7 м було вкрите товстим шаром березової кори. Тут виявлено поховання за обрядом кремації, але неповної, яке здійснювалося на місці, при якому дерев'яна конструкція і кістки небіжчика були частково обвуглені. У поховальній камері знайдено супроводжуючий інвентар, який складався із 10 глиняних посудин із лискучою чорною поверхнею (горщик, мисочки, кубок, черпаки та інше), залізний ніж із кістяною ручкою, невизначене залізне знаряддя (ніж або серп) і невеличкий шматок сірки. На основі аналізу знайдених в кургані предметів,

особливостей керамічного посуду науковці датували курган ранньоскіфським часом в межах VII – першої половини VI ст. до н. е. [3: 65–66; 4: 2; 18: 34, 36, 139, 176–177, 256–257].

У скіфській період ранньозалізного віку поруч із лісостеповими, мирно співіснуючи, мешкали племена поліської групи населення, носії милоградської культури. Вчені пов'язують їх із легендарними неврами, про які згадував у своїх працях давньогрецький історик Геродот. На думку окремих дослідників, це змішане в етнічному плані племінне утворення, яке репрезентує балтійське та праслов'янське населення, що мешкало на теренах загадкової і таємничої Невриди. Частину цієї місцевості науковці ідентифікують із землями Українського Полісся, до складу якої входить в сучасних адміністративних межах й Житомирщина.

Пам'ятку із матеріалами милоградської культури (Тарасівка – I) було виявлено автором у червні 2005 р. за 2,2–2,3 км на північний схід від сільського кладовища в с. Лука. Воно займало вершину південно-західного мисоподібного виступу піщаного підвищення правого берега струмка Русятинка (права притока р. Тетерева). З півночі поселення примикає до ґрунтової дороги Левків – Тарасівка, а зі заходу – до лісу. Поверхня задернована, покрита лучною рослинністю та мохом, раніше розорювалась. В окремих місцях пошкоджена ямами, звідки вибирають пісок. Культурні рештки займають ділянку в плані овальної форми, витягнуту із південного сходу на північний захід, розмірами близько 340 x 135–140 м (4,76 га). На поверхні та в оголеннях ґрунтової дороги зібрано крем'яні сколи та велику кількість фрагментів ліпного посуду милоградської культури характерних форм. Зокрема, горщиків з воронкоподібними, відхиленими назовні потовщеними до краю вінцями, кулястим тулубом і дном. На рівні шийки горщики прикрашалися ямковим або перлинним орнаментом [38: арк. 15–16; 40: 217].

Окремі уламки ліпного посуду ранньозалізного віку зібрані й на поселенні Лука – IV, розташованому на північний захід від будинку культури, у західній частині села, що займає високе мисоподібне підвищення лівого берега р. Гуйви.

У південно-східній частині села, на невисокому підвищенні в заплаві лівого берега р. Гуйви, на багат шаровому поселенні Лука – V, зібрані артефакти, які засвідчують, що наприкінці II – на початку V ст.

н. е. за пізньоримської доби тут мешкали племена вельбарсько-черняхівської культури. На площі поселення, крім фрагментів ліпного і гончарного посуду, виявлені характерні і показові для того часу знахідки – римські монети. Як стверджують археологи, у третій чверті IV ст. н. е., внаслідок нищівних набігів кочових племен гунів, життя на поселеннях вельбарсько-черняхівської культури припиняється і більше ніколи не відновлюється.

Декілька століть місцевість виглядала суцільною пусткою, і тільки у VIII–IX ст. н. е. на теренах с. Лука оселяються племена Лука Райковецької культури, які на лівому березі р. Гуйви розбудовують своє поселення (пункт Лука – I). Окремі знахідки цього часу виявлені на присадибній ділянці по вул. Бориса Тимошука, 33. В їх числі фрагменти ліпного посуду. Виготовлений із глини світло- та темно-коричневого кольорів. Поверхня слабо вигладжена або шерехата, нерівна та горбкувата. Стінки завтовшки від 0,8 до 1,1–1,6 см. Тісто грубе, із домішками піску, дрібно- і крупно-товченого кварцу, жорстви і незначної кількості слюди. Інтерес представляє вінчик горщика дугоподібного профілю, трохи відхилений назовні, край якого, що характерно, косо зрізаний ножом, завширшки – 0,8 см.

За доби Київської Русі, наприкінці XI – середині XIII ст., освоюються ділянки уздовж річки в центральній частині півострова, в районі будинку культури, а також біля південно-східної околиці села. Тут на схилах лівого берега р. Гуйва виявлені поселення Лука – I, III та IV. На їх території, зайнятих нині городніми ділянками, знайдені фрагменти гончарного посуду, у тому числі верхні частини горщиків із валикоподібними вінцями, стінки прикрашені лінійним орнаментом, денця, а також фрагмент бронзової пряжки XI – середині XIII ст. Крім того, на площі поселення Лука – V, що у південно-східній частині села, О. К. Лозан свого часу знайшов бронзову хрестоподібну підвіску і уламок енкалпіону із рельєфно-випуклим зображенням святого.

Взимку 1240 р. на землі сучасної Житомирщини вторглися монгольські завойовники під проводом онука Чингізхана – Батия (1238–1242). Після себе вони залишили великі згарища, зруйновані городища, спустошені сільські поселення, тіла загиблих мешканців. Частину населення завойовники забирали в полон. Недарма монголів називали безбожними, бо знищували все на своєму шляху. Не щадили нікого – ні дорослих, ні старих, ні дітей, убивали навіть худобу.

Італійський місіонер, монах францисканець Джовані де Пано Карпіні, посол папи Інокентія IV, який здійснив подорож з офіційною католицькою місією до монгольського ханства і проїжджав землями сучасної України в напрямку із Володимира до Києва у 1246 р., в своїх нотатках, зокрема, відмітив, що монголи «...погромили всю землю Руську, тож коли ми нею проїжджали, то бачили силу-силенну черепів і кісток людських» [34: 155].

Довгий час землі в межах сучасного с. Лука та навколишні території виглядали суцільною пусткою. І лише після відходу монголів далеко за межі Київської землі до своїх улусів, люди почали повертатися до своїх колишніх помешкань, життя поступово почало відновлюватися.

Вже через декілька століть населений пункт починає згадуватися в актових матеріалах. Зокрема, в документі Київського підкоморського суду, датованому 20 жовтнем 1639 р., знаходимо цікаві відомості про те, що Лука, як Ліщин, Тулини та інші маєтності, «суть дедичніє поводов, бо спочатку на ґрунті Тулинським від світлої пам'яті королів польських предкам своїм конферованим ті маєтності суть осаджені від років ста і далі», тобто засновані понад ста років тому, принаймні на початку чи в першій третині XVI ст. [17: 197]. Отже, с. Лука виникло набагато раніше, ніж це зазначено в літературі та на пам'ятному знаку, що стоїть в центрі села.

У першій третині XVII ст. с. Лука розташовувалося в межах Житомирського повіту, а його власниками на той час були дворяни Криштоф та Габріель Кевличі [1: 143; 2: 147]. Найбільш рання згадка про населений пункт датується 25 січнем 1609 р. В документі йдеться про свідчення возного щодо захоплення київським підкоморієм Самуїлом Горностаєм 80 волок землі в с. Лука, закладених їм дворянину Криштофу Кевличу [31: 4].

Упродовж XVI–XVIII ст. основними складовими частинами в планувальній структурі населеного пункту були замок і поселення, яке тулилося до нього на протилежному березі р. Гуйва.

Основною резиденцією Кевличів в с. Лука був невеличкий приватний замок. Згадується в документі від 20 лютого 1635 р. Він був дерев'яним і обслуговувався замковою челяддю [1: 143]. Замчище збереглося до нині. Розташовується неподалік мосту, на північній околиці села. У 1949 р. його обстежив київський археолог Р. І. Виезжев.

Він займав верхній майданчик підвищення правого берега р. Гуйви. Висота над рівнем заплави близько 4 м. В плані підпрямокутної форми, витягнуте із південного заходу на північний схід, розмірами 100 x 62 м (0,62 га). Із південного сходу обмежене крутим схилом і заплавою, із півночі – глибоким і широким ровом, а із сходу – розлогою не обводненою балкою. Із північної сторони зберігся рів завширшки 5,5–13 м [8: арк. 14; 9: 166]. Територія нині задернована, покрита лучною рослинністю і повністю зайнята сільським кладовищем.

На протилежному, лівому березі річки, на півострові витягнутого із південного заходу на північний схід та оточеного із трьох сторін – півночі, заходу і сходу водами р. Гуйви, до замку примикало доволі велике сільське поселення.

Перехід до замку здійснювався через дерев'яний міст або перевіз, від якого у південно-західному напрямку, перерізаючи поселення навпіл, проходив старий шлях. Вздовж нього розташовувалася рядова забудова із невеличкими дерев'яними будиночками або хатами-мазанками зі стріхами, покритими соломою, та прилеглими до них присадибними ділянками. У південно-західній частині поселення, де шлях розгалужувався у дві сторони, розташовувалися майдан, а поруч давня дерев'яна церква із прихрамовим кладовищем. Тут і досі при оранці знаходять людські кістки. Із сходу, на протилежному березі річки, село межувало з Тулинськими ґрунтами [17: 195].

Через село проходив гостинець – сухопутний шлях, який з'єднував село із іншими місцевостями, урочищами та населеними пунктами. Від замку він йшов у північно-західному напрямку, проходив поруч із селами Млинище, Ільшів (нині правобережна частина с. Піски) аж до с. Скоморохи, в районі якого повертав на північний захід до Станишівки. Далі через перевіз (паром) на р. Тетерів, йшов до повітового міста – Житомира. У південно-східному напрямку шлях з'єднував села Тулин, Ліщин та Іванків [1: 143; 2: 205–206].

Матеріали доби пізнього середньовіччя, датовані в межах кінця XIV–XVII ст., зафіксовані у центральній частині півострова (пункти Лука – I та Лука – III), а також вздовж шляху на Млинище, на високому мисоподібному підвищенні лівого берега р. Гуйва, на північний захід від будинку культури (пункт Лука – IV).

На площі згаданих об'єктів зібрано чимало цікавих артефактів. Переважну більшість знахідок становлять фрагменти глиняного посуду, якими в побуті користувалися тутешні мешканці. За функціональним призначенням вони поділяються на горщики, миски, макітри з г-подібними, розгорнутими назовні вінцями і конусоподібним тулубом, тарілки і покривки. Вінця горщиків XVII–XVIII ст. зовні декоровані рельєфним валиком, іноді в сполученні із заціпами. Посуд прикрашений багаторядним лінійним, штамповим орнаментом або опискою червоно-брунатного кольору чи підполив'яним розписом.

Серед керамічних виробів виділяються уламки пічних коробчастих кахлів квадратної чи прямокутної форми, якими покривали отоплювальні споруди в житлових будинках, відомі за актовими матеріалами як «кахльовані печі». Їх верхні пластини зовні прикрашені рельєфно-випуклим геометричним орнаментом.

Знайдені тут також фрагмент бронзового щиткового перся із насічками з боків та вирізьбленим орнаментом, сережку із зеленуватим камінцем, інкрустованим позолотою, та бронзові пластинки із штампованим орнаментом і наскрізними круглими отворами.

На території поселення знайдені й різноманітні свинцеві кулі та їх заготовки, переважно округлої форми, які свідчать про використання у XVI–XVII ст. вогнепальної зброї із гнотовим або крем'яним замком.

Про економічні стосунки, грошовий обіг та торговельні зв'язки Українських земель із країнами Центральної і Західної Європи свідчать знахідки срібних і мідних монет. Поверхня багатьох з них затерта, написи і зображення ледь проглядаються, що є характерною ознакою їх тривалого використання.

Серед найбільш ранніх нумізматичних знахідок особливу увагу привертає срібний празький гріш, знайдений краєзнавцем О. К. Лозаном у південно-східній частині сільського поселення (пункт Лука – II). Карбований орієнтовно між 1378–1419 рр., за часів правління короля Германії і Чехії Вацлава IV (1361–1419), і саме в той час, коли він мав статус короля Богемії.

На присадибній ділянці Н. Борисової (пункт Лука – I) знайдені сильно затерті, невеличкого розміру, мідні соліди, так звані «боратинки», які карбувалися у 60-х роках XVII ст. за часів правління Яна II Казимира, подвійний денарій Сигізмунда III Вази 1620 р.,

карбований у Литві (на реверсі зображено литовський герб Погоня, а під ним герб – Вадвич литовського підскарбія Кшиштофа Нарушевича, який займав цю посаду упродовж 1618–1631 рр.), ризький солід 1643 р. часів правління шведської королеви Христини, а також інші монети XVI–XVII ст.

Чимало монет знайдено О.К. Лозаном на протилежному, західному боці півострова (пункт Лука – III). В їх числі срібні півтораки Сигізмунда III 1623 р., срібні ризькі соліди шведської королеви Христини Августи 1644 та 1648 рр., невеличкі за розміром мідні польські і литовські соліди, карбовані у 1660–1661 рр. за часів правління короля польського і великого князя литовського Яна II Казимира із династії Ваза (1648–1668 рр.) та інше.

Подальші дослідження дадуть можливість отримати не лише цікаві знахідки, але відкриють нові і маловідомі сторінки з історії с. Лука Житомирського району.

Література і джерела

1. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / упоряд. В. М. Мойсієнко. Житомир, 2004. 251 с.
2. Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / упоряд. А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. Житомир, 2002. 390 с.
3. Антонович В. Б. Древности Юго-Западного края : раскопки в стране древлян. МАР. СПб., 1893. № 11. 78 с.
4. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. Москва : Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, 1900. 130 с.
5. Білоус П. В. Хорошки – місто Хорса. *Горошківщина крізь призму століть* : тези наук.-краєзнав. конф. Володарськ-Волинський ; Житомир, 1995. С. 6–9.
6. Ваховська Л. Л. Древня Грежань (із історії с. Рижани). *Горошківщина крізь призму століть* : тези наук.-краєзнав. конф. Володарськ-Волинський ; Житомир, 1995. С. 35–38.
7. Ваховський В. С. З історії села Медведово Ємільчинського району. *Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу* : матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (м. Житомир, 23–25 травня 1996 р.). Житомир : ВКФ «Поліграфіка», 1996. С. 103–104.
8. Выезжев Р. И. Отчет Верхне-Тетеревской разведочной экспедиции 1949 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1949/14. 24 арк.
9. Виезжев Р. И. Археологічні пам'ятки верхньої течії р. Гнилоп'ять та нижньої течії р. Гуйва. *АП УРСР*. Київ, 1955. Том V. С. 165–167.

10. Вітренко В. В. До історії села Анета – одного з найдавніших німецьких поселень на Волині. *Звягель древній і вічно молодий* : тези Всеукр. наук.-краєзнавч. конф. (м. Новоград-Волинський, 13–16 вересня 1995 р.). Новоград-Волинський, 1995. С. 30–32.
11. Голяченко О. С. Володарськ-Волинському – 450 років (до історії походження назви). *Горошківщина крізь призму століть* : тези наук.-краєзнав. конф. Володарськ-Волинський ; Житомир, 1995. С. 5–6.
12. Давидюк В. Д. Чортоліси – Пулини – Червоноармійськ. *Малиниця у просторі і часі* : матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (м. Малин, 25–27 вересня 1996 р.). Малин, 1996. С. 93–95.
13. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : збірник актових документів. Київ : Наукова думка, 1981. 316 с.
14. Єршов В. О. Коростишів у кінці XVIII – поч. XIX століття. Діяльність Олізарів. *Велика Волинь: минуле і сучасне* : тези міжнар. наук.-краєзнав. конф. (Житомир, 9–11 вересня 1993 р.). Житомир, 1993. С. 84–86.
15. Звіздецький Б. А. Основні етапи розвитку стародавнього Малина. *Малиниця у просторі і часі* : матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (м. Малин, 25–27 вересня 1996 р.). Малин, 1996. С. 17–19.
16. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. Київ, 1973. 726 с.
17. Книга Київського підкоморського суду (1584–1644). Київ : Наукова думка, 1991. 344 с.
18. Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). Киев : Наукова думка, 1989. 336 с.
19. Коган Л. Г. На рубеже столетий : Новоград-Волинський в конце XIX – начале XX ст. *Звягель древній і вічно молодий* : тези Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (м. Новоград-Волинський, 13–16 вересня 1995 р.). Новоград-Волинський, 1995. С. 20–21.
20. Кондратюк Р. Ю. До питання про час надання Житомиру Магдебурзького права. *Житомир в історії Волині і України* : тези Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (Житомир, 7–10 вересня 1994 р.). Житомир : ЖО СЖУ, 1994. С. 10–11.
21. Костриця М. Ю. Житомир: від Магдебурзького права до губернського центра. *Житомир в історії Волині і України* : тези Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (Житомир, 7–10 вересня 1994 р.). Житомир : ЖО СЖУ, 1994. С. 5–9.
22. Костриця М. Ю. Новоград-Волинський : іст.-краєзнав. нарис. Житомир : Косенко, 2007. 92 с.
23. Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. Історико-географічний словник Житомирщини : у 3 т. Т. I : Абрамок – Йосипівка. Житомир : ПП М. Г. Косенко, 2002. 128 с.

24. Житомир : підручна книга з краєзнавства. Житомир : М. Косенко, 2006. 464 с.
25. Костриця М. Ю., Пашківський Ф. Б. Бердичів : історико-краєзнавчий нарис. Житомир : М.А.К., 2000. 72 с.
26. Липко С. А. Любартов. Сторінки історії. *Велика Волинь* : науково-популярний збірник волинознавства : праці Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині. Т. 15. Житомир : ОО СЖУ, 1993. С. 134–137.
27. Малярчук П. В. Іршанськ: історія і сучасність. *Горошківщина крізь призму століть* : тези наук.-краєзнав. конф. Володарськ-Волинський ; Житомир, 1995. С. 38–42.
28. Марковський Б. В. До питання про історію міста Бердичева. *Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу* : матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (м. Житомир, 23–25 травня 1996 р.). Житомир : ВКФ «Поліграфіка», 1996. С. 97–98.
29. Махорін Г. Л., Форостяний О. З історії села Прибережне (Пустоха) Ружинського району в ХІХ столітті. *Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу* : матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (м. Житомир, 23–25 травня 1996 р.). Житомир : ВКФ «Поліграфіка», 1996. С. 102–103.
30. Надводнюк В. В. К Житомиру с. Романово. *Велика Волинь: Минуле і сучасне* : тези між нар. наук.-краєзнав. конф. (Житомир, 9–11 вересня 1993 р.). Житомир, 1993. С. 97–98.
31. Опись Актовой книги Киевского центрального архива № 11 / сост. А. П. Свидницький. Киев, 1879. 29 с.
32. Петраускас А. В., Тарабукін О. О., Хоменко С. А. Древлянські гради: городища і замчища Житомирщини (м. Житомир, Житомирський район). Випуск 1. Київ ; Житомир, 2022. 256 с.
33. Пирогов О. Т. Радомишль – місто легенди. *Звягель древній і вічно молодий* : тези Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (м. Новоград-Волинський, 13–16 вересня 1995 р.). Новоград-Волинський, 1995. С. 53–55.
34. Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам в XIII, XIV и XV столетиях. Санкт-Петербург, 1825. 309 с.
35. Студінський В. А. З глибин древлянських (про виникнення Малина). *Велика Волинь* : науково-популярний збірник волинознавства. Житомир : ОО СЖУ, 1993. С. 131–133.
36. Тарабукін О. О. Звіт про археологічні розвідки на території Житомирської області в 2001 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України* (далі – НА ІА НАН України). 2001/18. 13 арк.
37. Тарабукін О. О. Археологічні розвідки на Житомирщині у 2001 р. *АВУ 2001-2002 рр.* Київ, 2003. С. 43.

38. Тарабукін О. О. Звіт про проведення наукової археологічної експертизи матеріалів (проектів) відводу земельних ділянок на території Житомирської області у 2005 р. *НА ІА НАН України*. № 2005/154. 27 арк.
39. Тарабукін О. О. Звіт про проведення наукової археологічної експертизи матеріалів (проектів) відводу земельних ділянок та розвідок на території Житомирської області у 2006 р. *НА ІА НАН України*. № 2006/8. 98 арк.
40. Тарабукін О. О., Ігруніна С. О. Археологічні розвідки на Житомирщині у 2005 р. *Проблеми Українського державотворення: історія і сучасність* : матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Вип. 35. Т. 1. Житомир : М. Косенко, 2007. С. 215–224.
41. Тарабукін О. О., Ігруніна С. О. До археологічної карти Житомирського району. *Україна від епохи УНР до початку ХХІ століття* : матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. Науковий збірник «Велика Волинь» : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Вип. 41. Житомир : М. Косенко, 2009. С. 161–167.
42. Тимошенко В. І. Сторінки історії села Ксаверова. *Звягель древній і вічно молодий* : тези Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (м. Новоград-Волинський, 13–16 вересня 1995 р.). Новоград-Волинський, 1995. С. 55–57.
43. Тимошенко Л. В. Село Потіївка та її околиці в ХVІ-ХVІІІ ст. *Малиницяна у просторі і часі* : матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (м. Малин, 25-27 вересня 1996 р.). Малин, 1996. С. 85–87.
44. Ткачук А. П. Левковичі – одне з найдавніших сіл на Житомирщині. *Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу* : матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (м. Житомир, 23–25 травня 1996 р.). Житомир : ВКФ «Поліграфіка», 1996. С. 104–106.
45. Ткачук П. Д. З історії містечка Велідники Овруцького району (ХІV–ХІХ ст.). *Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу* : матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. (м. Житомир, 23–25 травня 1996 р.). Житомир : ВКФ «Поліграфіка», 1996. С. 101–102.
46. Ярмошик І. І. Полкове місто Паволоч. *Велика Волинь: Минуле і сучасне* : тези між нар. наук.-краєзнав. конф. (Житомир, 9–11 вересня 1993 р.). Житомир, 1993. С. 95–96.

— о —

ПЛОМБА «КОРОСТЫШЕВ» ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ЗАЛІЗНИЦІ

Анотація. Вводяться в обіг відомості про свинцеву пломбу, знайдену за околицею м. Коростишева, в контексті історії розвитку Південно-Західної залізниці. Висвітлено регіональні та загальноукраїнські тенденції у формуванні такого нового напрямку, як збирання старовинних металевих plomb.

Ключові слова: південно-західна залізниця, залізнична станція, рейковий транспорт, пломба.

Виклад основного матеріалу. Що таке пломба? В широких колах наших сучасників це слово асоціюється насамперед зі стоматологією. Однак звернімося до лексичного значення слова «пломба», наведеного у «Словнику української мови» за редакцією І. К. Білодіда: «На зачинених дверях приміщень, вагонів або на машинах, приладах і т. ін. – заборонний знак (зі шматочка свинцю або іншого пластичного матеріалу) з клеймом, відбитком печатки» [10: 590].

Найчастіше для залізничних, поштових, торгових, митних або військових plomb, які виготовлялися шляхом лиття або штампування, вибирали свинець, що було зумовлено м'якістю цього металу. На такому матеріалі було доволі просто зробити plombіратором необхідний відбиток – із високим або заглибленим рельєфом. Варто згадати, що й саме слово «пломба» походить від латинського *plumbum* – «свинець» [3: 53].

На теренах Коростишівського краю люди були знайомі зі свинцем, як мінімум, з пізньоримського часу. Про це свідчать знахідки уламків двох легіонерських дипломів, виготовлених на свинцевих пластинах, що, вірогідно, належали представникам черняхівської археологічної культури, які проживали тут у III–IV ст. н. е. [7: 174–175, 182].

Слід зазначити, що на відміну від монет, які штампувалися або карбувалися величезними тиражами та тривалий час перебували в обігу, головна особливість plomb зі свинцю в минулому полягала в їх

одноразовому використанні. І хоча поверхні старих і старовинних plomb мали типові технологічні ознаки для усієї випущеної партії, відмінною могла бути, скажімо, дата нанесення plombування.

На українських землях масове plombування різних товарів почалося з 1870-х рр. Plombуванню підлягало майже все – від упаковок чаю до вантажних вагонів.

На Житомирщині, яка нині частково включає території, що колись входили до складу Київської та Волинської губерній, поціновувачі старовини знаходять переважно залізничні plombи Південно-Західної залізниці – однієї з найстаріших у нашій країні. Її першу гілку почали прокладати ще у 60-х рр. XIX ст. [1: 1–78]. Проте публікація дослідниками зразків старовинних plomb є швидше винятком, ніж правилом, незважаючи на те, що збирання різноманітних свинцевих plomb поступово перетворюється на окремий сегмент колекціонування, котрий, до того ж, на сьогодні не потребує значних фінансових витрат колекціонера.

Наскільки відомо, в Житомирській області лише старший науковий співробітник відділу досліджень обласного краєзнавчого музею О. О. Тарабукін розглядав у своїх публікаціях окремі торгові plombи [11; 12; 13]. Втім, поступово настає усвідомлення значення та інформативності металевих plomb серед музеєзнавців України. В цьому контексті знаковою стала виставка «Історія свинцевих plomb», проведена у Черкаському обласному краєзнавчому музеї 2021 р. [4].

З часом, у більшості випадків, поступово зменшувалася маса plomb, їх розмір і малюнок, однак незмінним залишалося призначення – обезпечити товар від несанкціонованого втручання.

На погляд автора, цікавим доповненням до історії розвитку Південно-Західної залізниці в Житомирській області є свинцева plomb «Коростышев» (рис. 1). Цей артефакт навесні 2022 р. було знайдено наймолодшим краєзнавцем Коростишева – 12-річним Іваном Голубовичем – за східною околицею міста, поряд із рекреаційним урочищем «Каньон» [5: 1]. Останнє, як відомо, є колишнім гранітним кар'єром. Його розробка була остаточно завершена у 60-ті рр. XX ст. Оглядаючи промислово-індустріальні сліди видобутку каменю, юний дослідник, який займається вивченням палеонтології та історії Коростишівського краю, натрапив на непримітний для невідомого погляду свинцевий кружечок. Ймовірно, plomb

опинилася біля кар'єру у зв'язку з тодішньою виробничою діяльністю коростишівських каменотесів. Однак більш важливими є такі запитання: що являє собою знайдений артефакт і яким чином він пов'язаний із транспортною минувиною Коростишева?

Рис. 1. Пломба «Коростышев»

Розглянемо згадану знахідку. Пломба овальної форми, дещо деформована, бежевого кольору. Виготовлена в техніці лиття. Розміри: 20 x 16 мм. Вага: 7,66 г. Гурт гладкий, товщиною 2,5 мм. *Зверху*, на гурті, проглядаються два отвори для пропускання дроту, корозовані залишки якого виступають над виробом на 2 та 0,3 мм. Знизу, на гурті, з іншого отвору також помітні залишки залізного дроту довжиною 5 мм.

Лицьовий бік: по краю, напівколом, нанесено напис «КОРОС[ТЫ]ШЕВ»; в нижній частині – цифри «4352». По центру – емблема у вигляді п'ятипроменевої зірки. Зворотний бік: у верхній частині нанесено літери Ю. З., у нижній – Ж. Д. Ця абрєвіатура розшифровується як «Юго-Западная железная дорога». По центру свинцевого виробу – між верхніми та нижніми літерами – дещо зміщена вправо прямокутна рамка з написом, що не читається. Зазвичай це була дата пломбування. Відбитки на пломбі виконані у високому рельєфі.

Знахідку можна орієнтовно датувати кінцем 50-х – початком 60-х рр. ХХ ст. Цікаво також, що, враховуючи доволі пізній час виробництва, вона, втім, зберігає основні стилістичні риси дореволюційних свинцевих пломб Південно-Західної залізниці.

Безумовно, розглянутий артефакт спонукає звернутися до історії появи рейкового транспорту в Коростишеві. Так, про ширококоліїну залізницю, яка б з'єднала Коростишів з Житомиром, ще наприкінці XIX ст. мріяв поміщик, генерал-майор Олексій Петрович Племянніков (1830–1907). Цей передостанній власник коростишівського мастку навіть подав у Київську міську думу відповідний проєкт, який, на жаль, не було реалізовано [8: 2; 9: 2].

Останні власники Коростишева – ясновельможні князі Горчакови – були далекі від думок про поліпшення транспортного сполучення між волосним містечком, яким на той час був Коростишів, та губернським Житомиром.

Не вбачали необхідності у прокладанні залізниці й радянські можновладці в довоєнний період.

Територією Коростишівщини перший поїзд побіг вузькоколіїними рейками тільки під час Другої світової війни. 2 липня 1943 р. німецька окупаційна влада урочисто відкрила на роз'їзді «Студениця», що знаходився за селом, у полі, залізничну лінію «Житомир–Студениця–Коростишів». Побудували її, як зазначала газета «Голос Волині», жителі Коростишівського району під керівництвом німецьких спеціалістів [6: 4].

Проте справжня одноколіїна залізнична лінія з вантажною та пасажирською станцією III класу «Коростишів» виникла 1957 р. у зв'язку з розробкою родовища бурого вугілля у с. Стрижівці Коростишівського району у другій половині 40-х рр. До станції також прилягали під'їзні колії для обслуговування підприємств міста. Новопрокладена залізниця – довжиною 27 км – стала глухим відгалуженням Житомирської гілки Південно-Західної залізниці [2: 246]. Після виснаження в 90-х рр. минулого століття вугільного розрізу в Стрижівці, а також на тлі промислового занепаду Коростишева, значення цієї транспортної гілки відчутно зменшилося. Однак ще довгі роки курсував приміський дизель-поїзд «Коростишів–Житомир / Житомир–Коростишів». Залізничне сполучення між містами було припинено у 2020 р.

Висновки. Представлену знахідку можна вважати раритетом. До сьогодні не було жодних свідчень про існування аналогічних виробів, що походили б зі станції «Коростишів» Південно-Західної залізниці.

Свинцева плomba безпосередньо належить до транспортної спадщини Коростишева, розширення знань про яку збагачує місцеву історію.

Література та джерела

1. Андреев П. Н. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным казенным железным дорогам. Киев : Тип. С.В. Кульженко, 1898. 594 с.
2. Архангельский А. С. Железнодорожные станции СССР. Справочник. / А. С. Архангельский, В. А. Архангельский. Москва : «Транспорт», 1981. Книга I. 368 с.
3. Балалаєва О. Ю. Латинсько-український і українсько-латинський словник ветеринарно-медичних термінів / О. Ю. Балалаєва, Н. В. Галичина. Київ, 2004. 161 с.
4. Ганицький С. Виставка «История свинцовых пломб». URL: <https://in.ck.ua/vystavki/vystavka-istoriya-svincovyh-plomb> (дата звернення: 20.10.2022).
5. Дубівка Є. Наймолодший краєзнавець Коростишева. *Коростишівська газета*. 2022. 9 вересня. С. 1.
6. Іщенко Є. Перша залізниця. *Голос Волині*. 1943. № 86. 24 липня. С. 4.
7. Надвірняк О. В., Погорілець О. Г., Надвірняк О. О. Римські військові дипломи на території Південно-Східної Європи. *Черняхівська культура* : до 85-річчя від дня народження І. С. Винокура. Київ, 2016. № 5. С. 170–190. (ОІУМ).
8. Неизвестный. Беседа. *Киевлянин*. 1900. № 30. 30 января. С. 2.
9. Проект железнодорожного пути от Киева до Житомира. *Киевлянин*. 1900. № 26. 26 января. С. 2.
10. Словник української мови. Київ : Наукова думка, 1975. Т. 6. П – Поїти. 832 с.
11. Тарабукін О. Про що розповіли знахідки з берегів Кам'янки. URL: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid037uVR53LJaQVFCsZcHnSfiaZxLSWewVUrqecCLXHcgv9j1HBAwW8ntjJ68CRVfZzUl&id=100028743091471 (дата звернення: 21.10.2022).
12. Тарабукін О. День археолога. URL: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid0mG1861ZgSGecCRieUjWTg8oYafKn1q8355AEgSnmwua6twA1ToJ6ZnPAnCP75nPNI&id=100028743091471 (дата звернення: 21.10.2022).
13. Тарабукін О. Що знайшли археологи на Соборному майдані в м. Житомирі. URL: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid028iEWP1G1MQ6QxyA29nQH5XtRgpwXucGEXC82sG1o8ctJwcBz16A9mZ71zLfYDkK1&id=100028743091471 (дата звернення: 21.10.2022).

— o —

ЧУДОТВОРНА ІКОНА БОЖОЇ МАТЕРІ ТЕСНІВЕЦЬКА

***Анотація.** Чудотворні образи завжди викликали резонанс у суспільстві. Так було й на Коростишівщині, де між людьми линула слава про чудотворну ікону Божої Матері. Зовсім мало лишилось спогадів про неймовірні зцілення, але про факт, що такі були, опосередковано свідчить масова прихильність вірян різних конфесій. Саме зосередження вірян різних конфесій навколо одного сакрального об'єкта демонструє позицію православної церкви в різні періоди, що дозволяє відстежити розвиток її відносин з іншими християнськими церквами, римо-католицькою зокрема.*

***Ключові слова:** православ'я, унія, віряни, костел, каплиця, Коростишів.*

Постановка проблеми. Найвизначнішою і водночас найзагадковішою християнською святинєю Коростишівщини була чудотворна ікона Божої Матері. Називали ікону Теснівецькою, бо саме в селі Теснівці її знайдено і там же, протягом багатьох років, люди отримували зцілення.

Здавалося б, що нині ми маємо багато докуменальних згадок та свідчення старожилів, щоб скласти чітке уявлення про славетну святиню Коростишівщини, але ні. Донедавна про існування чудотворної ікони було відомо лише з праць Л. Похилевича, де в півтора рядка автор написав, що в с. Теснівці знаходилася чудотворна ікона Божої Матері, перенесена в Коростишівський костел [7: 141]. В результаті тривалих та наполегливих пошуків вдалося відшукати лише три архівні справи про Теснівецьку ікону, датовані 1803, 1865 та 1873 рр.: спогади Вацлава Обух-Вошутинського, опис візиту митрополита Платона і публікацію у книзі «Historia cudownych obrazów...». В них, окрім текстової інформації, є фотографія іконостасу із Теснівецькою іконою в коростишівській каплиці при костелі. Також є дуже скупі подробиці про розташування чудотворної ікони та кількість

вотивів при ній в інвентарному описі костелу за 1913–1914 рр. Та все ж вказані джерела відхиляють темну завісу історії унікальної святині.

Виклад основного матеріалу. За легендою, чудотворна ікона Божої Матері Теснівецька з'явилася в криниці «або в будинку економа села Теснівки, яке належало до Коростишівського маєтку Олізарів під час пожиттєвого (тобто до кінця життя) володіння селом Ярошевича, який брав участь у будівництві тутешньої каплиці» (2: арк. 4 зв.).

Вивчаючи явлення інших чудотворних ікон, бачимо, що в багатьох випадках святі образи знаходили біля води або у воді. Тобто це загальнопоширена версія, яку тодішні жителі Теснівки приписували і тутешній іконі. Але варто розуміти, що фарба на іконі будь-якої давності, перебуваючи певний час у воді, швидко злущиться, дерев'яна основа трухнутиме, а полотно теж довговічнішим не стане. І якщо говорити про знайдену ікону у воді, то це варто розуміти як явлення образу – тобто зображення – на воді, яке потім очевидець переніс на дерев'яну чи полотняну основу. Про діяльність у XVIII ст. іконописців та й навіть художників у нашій місцевості нічого не відомо, отже написати ікону, напевно, було нікому. Можливо, її все ж знайшли біля води. Краєзнавець Артем Мозговенко висловив цікаву і досить реалістичну думку, що ікону міг хтось принести і покласти, щоб забрали люди. От, наприклад, купила людина хату, в якій стояла ікона, в своєму домі залишати її не хотіла, а занесла до води, з надією, що хтось її прилаштує [6]. Чому біля води? Бо до джерела регулярно приходили. І не варто забувати про те, що в Теснівці аж до середини XIX ст. стояв язичницький ідол [1: 11], якого люди з певних причин не зруйнували. Оскільки ідол, найвірогідніше, стояв на пагорбі, де згодом збудували каплицю, а потім церкву, а з-під цього пагорба і нині б'є джерело, то ймовірно, що в тій локації і знайшли ікону. Але в легенді вказують ще одне місце знахідки: будинок економа Ярошевича. Згідно з Ревізькою казкою 1795 року, посесором села Теснівки, яке належало Філіпу Олізару, був Гавриіл Іванів Шимановський [5: арк. 583 зв.]. У 1790 р. в списку уніатських парафіян хутора Теснівка він також вказаний посесором і проживав там з дружиною Анною. Тоді їм було 48 та 30 років відповідно [10: арк. 241].

Тобто серед уніатських парафіян Теснівки Ярошевичів немає, проте у сусідніх Минійках такі люди були. Але залишається відкритим питання: коли Ярошевич був посесором Теснівки – а отже, і час

з'явлення ікони. Проте маємо достовірні джерела, які засвідчують існування каплиці в Теснівці з 1706 р., а саме: метричні книги уніатської каплиці села Теснівки, які зберігаються у Центральному Державному історичному архіві в м. Києві, і унікальність їхня в тому, що це найдавніші метричні книги Центрального архіву України [11; 12]. Метрики жодної із церков Коростишівщини і навіть частково Житомирщини та Київщини не збереглися за такий давній період. Незвичайним є ведення метричних книг при каплиці, що свідчить про повноцінні богослужіння і популярність серед вірян.

А якщо припустити, що з 1706 р. в каплиці стояла ікона, з'явлена дивовижним чином, а значить сповнена чудодійної сили, то стає зрозумілим регулярний притік вірян. Аналізуючи записи метричних книг Теснівецької каплиці за період 1706–1840 рр., знаходимо не лише тамтешніх вірян та прихожан із сусідніх сіл, а й приїжджих здалеку: з Брусилівщини, Хмельниччини, з-під Житомира – зокрема, для перехрещення дітей. Як знаємо, за народними віруваннями, так робили, якщо дитина дуже хворіла. Тож гіпотетично чудотворна ікона Божої Матері з'явилася в Теснівці не пізніше 1706 р.

Наприкінці XVIII ст. Коростишівщина увійшла до складу Російської імперії, яка активно почала зросійшувати наш край, і впливовим важелем у цій політиці була церква. Тому православ'я ревно витісняло вже звичну місцевому населенню уніатську віру, нав'язану Річчю Посполитою. Яскравим прикладом боротьби за владу над парафіянами став один відомий нам випадок, пов'язаний з Теснівецькою іконою.

Тамтешній благочинний священник Іоанн Мацкевич, проїжджаючи через Теснівку 25 лютого 1803 р., завітав до знайомого посесора Шимановського. Від нього і дізнався, що в домі Шимановського із зображеної на полотні старої ікони, на якій Божа Матір тримає в обіймах немовля і зветься Ченстоховською, текли сльози, подібні до елею. Від сліз лишилися сліди на дерев'яному столі.

Шимановський сприйняв це як диво і гукав жителів села, щоб побачили і були свідками. Ікона мироточила, начебто, дві доби – з 9-ї ранку 16 лютого до ранку 19 лютого. При цьому Шимановський сказав, що оскільки люди приходять поклонитися, то потрібно збудувати каплицю, для зведення якої він мав дозвіл якогось духовного офіціала.

Священник відзначив: на поклоніння до ікони в будинку Шимановського приходять люди православного віросповідання, приносять віск та інші речі. А коли там буває зібрання людей, то приїжджають уніатські священники винятково для своєї вигоди, правлять перед тією іконою молебні, читають акафісти. Далі Іван Мацкевич вказав важливу статистику: в Теснівці у 10-ти дворах жили православні віряни, у 2-х дворах – уніати, у 3-х дворах – представники західного віросповідання [4: арк. 1].

Така самодіяльність в релігійному житті обурила вище духовенство, яке вирішило ліквідувати об'єкт резонансу та покарати причетних. Для цього в резолюції митрополита Київського Гавриїла наведено всі можливі на той час законодавчі важелі, які відверто демонструють, що церква являла вагому політичну силу в руках окупанта. Отже, керувалися такими законодавчими нормами:

«Духовного регламенту другої частини про справи єпископів 9-м пунктом і на додачу про правила причту церковного 12 регулою вказано, що чудотворіння ікон відбувається заради прибутку і буває несправжнє. Тому це потрібно присікати якомога суворіше. Також згідно наказів Святійшого правлячого синоду № 722 від 27 лютого та № 724 від 16 грудня та від 10 лютого 1800 року наказано:

1) Чудотворних ікон в хатах зберігати заборонено, а нести їх в соборні церкви. 2) Тих священників, які для свого інтересу оголосять чудо, то таким чинити покарання. 3) Довідкова копія мого прохання до колишнього громадянського губернатора, дійсного статського радника та кавалера Михайла Короб'їна у справі будівництва у селі Гуті каплиці, а також про чудотворну там ікону, відправлена 17 серпня 1801 р.; 4) У тих місцях, де велика кількість православних вірян, каплиць не будувати і уніатським попам не жити. Це для того, щоб ці попи не чинили сум'яття між прийнятими благочестя людьми, щоб припиняти кроки до розповсюдження в цьому краї домінуючої релігії і до утвердження народу в непорушному існуванні під російською державою та в однакості народу в християнській вірі з дотриманням її догм» [4: арк. 1 зв.].

Виклавши всі можливі законодавчі важелі, київський митрополит просив таємного радника і громадського губернатора Петра Панкратьєва наказати: згадану ікону з так званими слізьми, легковажно розголошену винятково для вигоди, запакувати і забрати на зберігання

у тутешньому католицькому костелі або в іншому місці – з гарантовним підтвердженням, що жодного чудотворіння їй приписувати не будуть. Уніатських попів для служіння в Теснівці не пускати, щоб вони вигаданими про чудеса від ікони забобонами і насправді безглуздими розголосами не сяяли між простолюдом сум'яття. Заплановану Шимановським каплицю заборонити будувати і силою високого маніфесту від 18 березня 1797 р. зупиняти дії будь-кого, хто намагався перевести православний народ в інше віросповідання. Бо ця ситуація в селі Теснівці є розпустною [4: арк. 2].

Київське керівництво розпорядилося, щоб Радомисльське повітове керівництво уповноважило особу для виконання клопотання митрополита.

І ось 3 квітня 1803 р. вирушив розбитим після зими шляхом з Радомисля у маленьку Теснівку повітовий чиновник городовий Курилов. Він хотів приїхати із місцевим комісаром Вигурою, але той вже два тижні був заклопотаний іншою справою і постійно перебував у повітовому центрі: тутешній повітовий казначей викрив фальшиві асигнації, додавши цим клопоту комісару. Тож, здолавши 25 верст шляху, городовий прибув до двору посесора Івана Шимановського.

Зайшовши в хату, він побачив у кутку три ікони, які від давності почорніли так, що зображення майже не було видно. Попрохав показати ту ікону, яку він називає чудотворною. Напевно, Шимановський зрозумів, що ікону хочуть забрати, тому розпочав свою розповідь здалеку: «Ми з дружиною вже похилого віку, а під час цієї тяжкої зими були не в силі їздити або ходити на богослужіння. Ми католицького віросповідання, а до костелу треба здолати понад 5 верст. Тому інколи запрошував до однієї з трьох ікон, а саме – до Ченстоховської Божої Матері, непрацюючих уніатських священників для молебня та освячення води. На ці служіння приходили місцеві жителі: дві католицькі родини та дві уніатські. Крім них, нікого з православних тут не бачив. Про чудотворність цієї ікони нічого не розповідаємо і жодних примарних сліз, які текли з очей подібно до елею, не було. Тож нікому не показуємо і на дерев'яному столі жодних слідів немає».

Далі Шимановській щиросердно зізнався, що на праві діничного володіння графа Олізара, він має право біля свого будинку збудувати каплицю, щоб потім бути похованим у ній разом із дружиною. Надав

задокументований дозвіл на будівництво – лист від головного уніатського офіціала Грабовського зі Звенигорода, що він дозволив ксьонзу Дашкевічу, пробошу коростишівському, освятити місце, на якому радомисльський чиновник жодних слідів будівництва не виявив. Також Крилов зробив у нижній земській суд запит стосовно розголошень посесора Шимановського та відправив до графа Олізара письмове повідомлення з вимогою пояснити, чи за його розпорядженням посесор буде каплицю. Сам же повітовий чиновник в хаті нічого не виявив, що було б схоже на обман простих людей, тому взяв підписку з Шимановського про те, що він не розповсюджуватиме інформацію про чудотворність ікони Божої Матері Ченстоховської і православних вірян до себе не запрошуватиме.

Того ж дня граф Філіп Олізар написав Крилову: «Відповідаючи на лист, писаний 2 квітня, можу запевнити, що пан Шимановський, який тримає моє село діличне Теснівку, аби каплицю міг поставити, звернувся до ксьонза офіціала Грабовського дозволити будівництво, схвальну відповідь від якого отримали в листі. Я особисто читав листа від офіціала, тому можу ручитися за написане. Однак надіслати того листа не можу, бо вдаватися до актів духовних не належить. Але в теперішній набожний час ми можемо засвідчити копією. Маю бажання залишити правдиву оцінку. Найнижчий слуга Філіп Олізар. 3 квітня 1803 року. Коростишів».

Як бачимо, свідчення графа та посесора були однаковими. Ймовірно, напередодні, після отримання листа від Крилова, вони обговорили, як саме відповідатимуть.

Про результат поїздки в Теснівку швидко повідомили митрополита Гавриїла, а той у свою чергу – губернатора П. П. Панкратьєва. Митрополит запевнив: Шимановський відрікся від того, що ікона чудотворча, тому вирішили не забирати її. Залишалося «тільки» викоренити з народу чутки про чудотворчу ікону. А от будувати біля дому каплицю з метою поховання митрополит заборонив, оскільки, згідно із законом, для цього відведено конкретне місце в селі. А враховуючи близькість Теснівки до Коростишівського костелу та незначну кількість тамтешніх католиків, будувати каплицю не було сенсу.

Ймовірно, від київського губернатора було надіслано напряду лист і до Філіпа Олізара – з вимогою пояснити ситуацію, бо до справи

підшило відповідь графа П. П. Панкратьєву, адресовану 13 квітня. Ф. Олізар пояснював, що через похилий вік посесора та його дружини та через постійні хвороби дружини вони й вирішили будувати каплицю римо-католицького обряду, про що запитували в нього дозволу. А ікону, якій поклонялися багато років, забажали перенести з хати, де вона висіла на стіні, в цю ж каплицю. «Я не міг їм відмовити в тім набожнім бажанню, знаючи, як багато може зробити релігія. Отримавши від мене дозвіл, Іван Шимановський вдався «до зверхності духовної» щодо дозволу збудувати каплицю, який і отримав. Посполитий приклад пана набожного робить і людей його набожними. Час, витрачений на молитву, це краще, ніж час, витрачений в корчмі. Бо набожництво заохочує їх думки до виконання обов'язків людських, відвертаючи їх від пияцтва і заохочуючи до праці», – завершив своє пояснення граф [4].

Незважаючи на спротив православного духовенства, каплицю в Теснівці таки збудували, щоправда, невідомо коли. Відомо, що у 1820 р. каплиця вже діяла, там стояла чудотворна ікона Божої Матері Ченстоховської, а служив у каплиці уніатський священник Андрій Соколовський, який мав у цьому селі власний будинок. Зі всіх околиць православні люди та католики стікались до каплиці для поклоніння іконі і переповідали багато різних прикладів чудодійного зцілення хворих. Навіть деякі представники духовенства вірили в чудодійну силу ікони [2].

У статті про Теснівецьку ікону Божої Матері, надрукованій у книзі «Historia sudownych obrazów», ксьондз Моравич писав: «...Мав Шимановський у своєму домі старожитний, може XVI ст. (слід розуміти як XVII – О. Г.-М.) сягаючий образ найсвятійшої Богородиці, надто шанованій у тій родині. За давнім звичаєм, щовечора перед іконою збиралася ціла родина і вся челядь домова на молитву. В неділю та свята перед образом правили службу. Помічено було не раз, як під час служіння вся кімната світилася незвичним світлом. А менш набожні, або ті, хто в тяжких гріхах жив, перед образом покаяння захоплені шире до Бога наvertsя. І багато людей, перед ним стоячи, отримували надзвичайних ласк Матері Найсвятійшої. Тому щораз більша кількість набожних схилилися до Святого образу Марії, що вже й не вистачало місця у звичайній кімнаті теснівецького двору. Потрібно було думати про будівництво окремої каплиці. Тож, за дозволом графа

Ф. Олізара, збудував Шимановський дерев'яну каплицю, до якої перенесли шанований образ Матері Найсвятішої. Сюди приїздив кожної другої неділі каплан з Коростишева». За словами ксьондза Моравича, слава образу Непорочної Діви дедалі зростала. Навіть у буденні дні до каплиці прибувало все більше людей, щоб поклонитися Божій Матері. Шимановський власним коштом утримував ксьондза, який щодня в каплиці Найсвятішої Матері правив службу і всі потреби духовні здійснював. «Чудодійних ласк перед тим образом від Найсвятішої Панни відчували, – продовжував ксьондз. – Різних зілень бувало дуже багато, але не писані вони однак, не розголошували їх, аби неприятели костелу католицького з того приводу не відімкнув каплицю та не забрав собі образ Матері Найсвятішої». Ці слова переконують, що, незважаючи на ревні заборони, каплиця діяла, парафіяни постійно приходили, однак випадки різноманітних зілень утаємничували. Але в людській пам'яті зберігся один незвичайний випадок зілення, про який написав ксьондз Вікентій Моравич. Він стверджував, що донедавна, а стаття написана у 1910 або 1911 рр., ще жили очевидці тієї події. Було це у 1828 р. До каплиці привезли Ігнатія Скоморовського, який впав з коня і зламав собі обидві ноги. Після тривалих страждань віддався в опіку Найсвятішої Панни. Внесений на руках у каплицю, після слухання Святої Меси, власними силами і ногами вийшов із каплиці здоровим, сів у бричку і поїхав [13: 310–315].

У 1839 р. відбулося начебто об'єднання уніатів з православними, хоча насправді цей крок був спрямований на ліквідацію Унії та примусове навернення вірян-уніатів у православне віросповідання. Священника Андрія Соколовського направлено в церкву села Забріддя Житомирського повіту, «а ікону Божої Матері, за наказом Графа Олізара, ревного захисника католицизму, передано ксьондзам Коростишівського костелу. Теснівецьку каплицю тоді ж розібрали, а на її місці поставили хрест. У Коростишівському костелі ікону розмістили в окремії прибудові, що ліворуч костелу» [2: арк. 5].

Вказуючи рік закриття каплиці, повітовий чиновник орієнтувався на Полоцький собор, проведений 18 лютого 1839 р. у м. Полоцьку і спрямований на ліквідацію Греко-католицької (уніатської) церкви в межах Російської імперії. Однак фактично Теснівецька каплиця зачинена на півтора роки пізніше, про що свідчить останній запис

Метричної книги 1840 року: «14.09.1840 р. по закінченні цієї книги і по скасуванні каплиці, підкоряючись волі уряду, ця книга з іншими книгами передається до пароха більковецького для передачі в Київську Духовну Консисторію. Ксьондз Янджей Соколовський, капелан Тесновецької каплиці» [11: арк. 93 зв.].

Після перенесення ікони Божої Матері Теснівецької (ікону так почали називати після того, як забрали з Теснівки – авт.) православні віряни, шануючи її, стали відвідувати костел (рис. 1). Колишній настоятель Коростишівського костелу Вацлав Обух-Вошутинський на прохання православних навіть читав слов'янською Акафісти до Божої Матері, освячував воду та інше [2: арк. 5 зв.].

Рис. 1. Чудотворна ікона Божої Матері Теснівецька

Диво зцілення від ікони ксьондз Вацлав побачив на своїй доньці Юзефі. У 1842 р. вона захворіла, та так тяжко, що лікар вже й не мав надії. Відбула й передсмертну сповідь, прийняла святу олію і втішала всіх, бо дуже плакали. Вже спливали останні дні її життя. На перший день зелених свят рідні поїхали до костелу Коростишівського. Ставши на коліна перед чудовним образом, віддали в опіку хвору, прохаючи слізно її зцілення. «Як в цілім житті пізнав чудовної опіки Найсвятійшої Марії Панни, (то) і цього разу вона вислухала недостойних прохань моїх швидше. Повернувшись додому, застали доньку здоровою, і вона швидко одужала», – згадував отець Вацлав [14: 473].

Вацлав Обух-Вошутинський недаремно опинився в Коростишеві. Кременчанин, шкільний колега Густава Олізара, з дружиною мав кількох дітей, яких вони пережили. А коли померла дружина, то вже не тримав сліз – так гірко плакав. Він був у такому розпачі, що це вплинуло на його мислення. Він був неспроможний закінчити свої праці «геометричні». Він зник, і ніхто його довго не бачив. А згодом з'явився у семінарії Звенигорода. Йому було десь сорок років. Після смерті тутешнього настоятеля Тафіловського очолив Коростишівську парафію. Тут усі його шанували, любили й хвалили [14: 390].

Після його смерті православні стали рідше відвідувати костел, але в урочисте католицьке свято Божого тіла, що святкувалося на 9 четвер після Великодня, збиралося їх в костелі до 200 і навіть більше осіб. На запитання священників, для чого ходите в чужу церкву, вони відповідали: «Щоб людей подивитись і музику послухати» [2: арк. 5 зв.].

Віра місцевих жителів у чудодійну силу та любов до ікони була настільки великою, що їх не зупиняло перенесення святині в інше місце. Навіть більше, теснівчани бажали повернути свою ікону в село. Для цього у 1865 р., пером благочинного священника Василя Саноцького, вони просять перенести ікону в один із православних храмів Коростишева або до парафії теснівчан – у Більковецьку Георгієвську церкву. Своє прохання благочинний аргументував тим, що відколи ікону перенесли в костел, православні віряни регулярно туди ходять, особливо на свято Божого Тіла – того дня кількість православних у храмі така ж сама, як і католиків. На заборону православних священників ходити до костелу віряни відповідали, що

йдуть не в костел, а до Матері Божої Теснівецької. І священники не можуть переконати людей не ходити туди. «Переконуючись, що для православних вірян це шкідливо, просимо ікону Божої Матері, йменованою Теснівецькою, взяти із Коростишівського костелу і перенести в котрусь із Коростишівських православних церков або в парафіяльну Більковецьку церкву для втіхи православних», – завершив благочинний. Адресовано цей запит 9 грудня 1865 р. Київському губернатору.

Перш ніж хід справи продовжився, лист мігував відділами губернатора, зупинившись у міністерстві внутрішніх справ, з якого 31 грудня 1865 р. надіслано розпорядження Радомисльському повітовому справнику дізнатися та надати всю інформацію про ікону. Місцевий чиновник рапортував 29 березня 1866 р. Напевно, він опитав чимало людей, бо «життепис» ікони в його рапорті є найточнішим та найдетальнішим з-посеред усіх доступних джерел. Однак він вдався до власних висновків, а кінцева його пропозиція не співпадала з бажанням теснівчан: «Ікона Божої Матері, яка знаходиться в Коростишівському костелі, перенесена із православної каплиці Теснівки, внаслідок впливу власника коростишівського маєтку Графа Олізара, з очевидною метою – матеріально підтримати Коростишівський костел та католицьке духовництво. Подальше відвідування костелу простим православним народом може прищеплювати православним жителям католицькі обряди, відмінні православним. Тому вважаю: ікону Божої Матері, названої Теснівецькою, перенести з Коростишівського костелу в Радомисльський собор. Це перенесення при вірі в чудотворну ікону, при тій характерній гідності настоятеля Радомисльського собору повітового протоієрея Антонія Горонівського і при тому ж впливові, який він має у повіті між жителями усіх станів і віросповідань, треба сподіватись, у майбутньому надасть можливість бачити православний собор – єдину церкву в м. Радомислі – в тому вигляді, в якому має бути церква пануючої віри».

Та остаточне рішення селянам не надходило. Через два місяці, 8 червня 1866 р., Київський митрополит Арсеній надсилає повторний запит до київського губернатора М. Г. Казнакова, бажаючи задовольнити прохання 70 селян, які звернулися до нього [2]. Запит митрополита містить дві вагомні деталі: прізвище ксьонза, якому передано ікону – Тафіловський, та вказівка, що каплиця була

уніатською. Тим самим було спростовано твердження радомисльського справника, що каплиця православна. Хоча цілковитим підтвердженням конфесійної приналежності каплиці є «Метричні книги уніатської каплиці села Теснівка Радомисльського повіту», де кожен запис за період служіння Андрія Соколовського з 1816 до 1840 року починається, наприклад, так: «Я, ксьонз Анджей Соколовський, капелан Тесновецької каплиці, охрестив немовля...» [11].

Подібні питання київський губернатор не вирішував самостійно, а лише за децизією генерал-губернатора Київського, Подільського, Волинського, який з відповіддю не забарився і 14 червня відписав М. Г. Казнакову. Генерал-губернатор постановив: «Оскільки каплиця, з якої ікону перенесено в Коростишівський костел, була збудована в селі, яке належало католику, і під час знищення Унії не перейшла в православне відомство, а тоді ж зачинена, а православне духовенство під час закриття не вимагало про перенесення ікони в православну церкву, мені, на даний момент, складно зробити розпорядження про перенесення ікони в Радомисльський собор. Бо такі дії можуть викликати суперечки і дати привід ворожому нам римо-католицькому духівництву дорікати нам, що ікону перенесено з метою заманювання в Радомисльську православну церкву богомольців та примноження її прибутків».

Київський губернатор прийняв цей роздум-побаження за основу і, посилаючись на генерал-губернатора, адресував свою відповідь митрополиту Арсенію з майже аналогічним текстом аж 14 квітня 1867 р. У листі було підкреслено, що на даний час перенести ікону в православний храм неможливо [2: 12]. На тому справу й завершено.

Теснівецькі парафіяни продовжували ходити до своєї ікони в костел. Вони не полишали надії повернути свою святиню, і така нагода, на їхню думку, трапилася. У 1873 р. Коростишівський маєток викупив генерал-майор О. Племянніков. Усвідомлюючи, що момент зміни власника можна використати на свою користь, теснівчани знову подають прохання на перенесення ікони у Теснівку і скаржаться на колишнього власника Олізара, який переніс їхню ікону в костел. Розібратися на місці доручили радомисльському справнику, тому самому, який пропонував перенести ікону в Радомисльський собор. У рапорті він стверджував, що ніхто з жителів села не міг розповісти про походження ікони та історію перенесення її в Коростишівський

костел. Пролив світло чиновнику лише колишній благочинний священник села Старосільців Василь Саноцький. Після розмови з ним та ксьондзом костелу радомисьський справник переглянув робочий архів і виявив скаргу селян за 1865 р., передану канцелярією губернатора йому ж, справнику, на виконання. Листування між київським губернатором, митрополитом та генерал-губернатором Київським, Подільським, Волинським тривало півтора року. В результаті якого київському губернатору надійшла резолюція від генерал-губернатора під грифом «Секретно», в якій висловлено таку думку: «...Із попередньої справи видно, що каплиця, з якої ікона перенесена в Коростишівський костел, збудована в селі, що належало власнику-католику. При знищенні унії в 1839 р. каплиця не перейшла в православне відомство, а була зачинена. Православне відомство ж не вимагало, щоб при закритті ікону перенести в православну церкву. Тому я не визнаю можливим піднімати питання про цю ікону, оскільки це може викликати критику і дати привід ворожому нам католицькому духовенству звинувачувати нас в перенесенні ікони задля вигоди...» [3].

Ксьондз Моравич описував, що перенесену урочиствою процесією ікону канонік костелу Обух-Воштинський розмістив у ротонді бічної каплиці, яку для цієї події оновлено та оздоблено шістнадцятьма мозаїчними колонами із позолоченими капітелями. Овальний образ Найсвятішої Панни, мальований з Ченстоховського образу, був висотою близько двох ліктів. Ікону вставлено у різьблений кіот з позолоченими променями навколо. Сам образ оздоблюють чудові срібні шати і корони. «Велика кількість вотивів, які висять перед образом, свідчать про пізнавану тут ласку», – мовив настоятель костелу. Була там і куля, пожертвована вищезгаданим Скоморовським. Напис на ній трохи стерся, тому читається частково: «...тяжкому терпінню, ... на довго хворіючи, у великому сумніві одужати, до тебе Пані про допомогу я схилився. І здоровий залишивсь. А, дякуючи з по корою, кулю цю приношу. Ігнатій Скоморовський, 1828 р.». Ксьондз Моравич писав, що найбільше паломників збирається на врочистість Народження Найсвятішої Панни дня 8 вересня (рис. 2) [13: 310–315].

У спогадах митрополита Платона, який відвідав Коростишів у 1884 р., спостерігаємо пом'якшення стосунків між православними та римо-католицькими іереями. Таким потеплінням певною мірою можна завдячувати чудотворній іконі Божої Матері. Безпрецедентність того

візиту одних сучасників захоплювала, інших обурювала. Отже, як все було. Митрополит Платон згадував, що після здійсненої літургії наказав кучеру свого екіпажа заїхати до ксьондза Моравича, який жив при костелі на тій самій вулиці, якою сам мав їхати на квартиру. Та коли митрополит зайшов у двір костелу, то побачив, що Моравич стоїть у вхідних дверях костелу в церковному вбранні та з хрестом на блюдці, а інше блюдо зі святою водою та кропилом тримав у руках його помічник. «Що мені було робити? Я підійшов до хреста, шанобливо поцілував його, а потім, знявши клобук, окропив себе святою водою, як повинен християнин та духовна особа. Після цього Моравич пішов всередину костелу до вівтаря, а костельний орган загравав і почалась молебень. Що знову мені було робити? Піти з костелу, в якому було багато католиків та православних, чи стояти у вхідних дверях? Те й інше було б непристойно, а людям здалося б дивним, ксьондзу Моравичу – неприємним та прикрим для нього. Тому я пішов за ксьондзом в костел і стояв біля нього під час молебні», – згадував митрополит Платон. Після молебні Моравич поклонився митрополиту, а той подякував йому поклоном. Вони оглянули костельну ризницю. Виходячи з неї, Моравич сказав, що в їхньому костелі є чудотворна ікона Божої Матері. Про цю ікону митрополит Платон раніше чув, що взяли її з якоїсь уніатської церкви і, можливо, була вона навіть у православних. Підійшов до ікони, низько вклонився їй, а потім приклався до неї і знову низько вклонився. Після цього увійшов до костелу і побачив багато православних вірян, які мирно стояли поруч з католиками і просили у митрополита благословення: «Я забув, що знаходжусь в костелі і за якимсь натхненням виголосив промову без всякої підготовки» [8: 106]. При порівнянні позицій митрополита Платона наприкінці XIX ст. і митрополита Гавриїла на початку XIX ст. спостерігається суттєва зміна у ставленні вищого духовенства до чудотворного образу.

Найпізніша згадка про ікону є в інвентарних описах Коростишівського костелу за 1914 р. Згідно з описом, четвертий вівтар костелу розташований у каплиці, виготовлений з дерева, в ньому розміщено одну чудотворну ікону Божої Матері у дерев'яній визолоченій рамі. А перед іконою нараховано 135 вотивів, принесених вірянами із вдячності за зцілення [9: 236].

Рис. 2. Віряни перед костелом Рідзв Пресвятої Діви Марії в Коростишеві. Кінець XIX – початок XX ст. Фото В. Совинського

Висновки. Очевидно, що Теснівецька ікона Божої Матері посідала своє поважне місце ще близько двох десятиліть. Аж поки радянським розкрадачам цінностей у формі НКВС або їхнім поплічникам розв'язали руки для знищення місцевих святинь. Під виглядом збору металу на індустріалізацію, вони грабували храми, а найцінніші речі, які таємно вивозили з теренів України, осідали в московських та ленінградських музеях. Це дає підстави сподіватися, що таку відому святиню, як Теснівецька ікона Божої Матері, не могли просто знищити, і згодом ми її таки знайдемо.

Література та джерела

1. Антонович В. Археологическая карта Киевской губернии (приложение к XV тому «Древностей»). Москва : Московское археологическое общество, 1895 139 с.
2. Державний архів Київської області (далі ДАКО). Ф. 2. Оп. 180. Спр. 922.
3. ДАКО. Ф. 2. Оп. 188, Спр. 424.
4. ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1242.
5. ДАКО. Ф. 280. Оп. 2. Спр. 46.
6. Записано від А. В. Мозговенка, жителя м. Коростишева 20.09.2022 р.
7. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящиеся. Киев : Тип. Киево-Печерской лавры, 1864. 763 с.
8. Странникъ. Духовный журналъ. СПб., 1884. Т.3. 771 с.
9. Туник-Мозговенко О. В. Коростишівський костел напередодні Першої світової війни. *Коростишівщина: погляд крізь століття* : збірник наукових праць. Випуск 1. Житомир : ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк»», 2021. 440 с.
10. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ) в м. Києві. Ф. 1044. Оп. 1. Спр. 1.
11. ЦДІАУ в м. Києві. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 827.
12. ЦДІАУ в м. Києві. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 5.
13. *Historye cudownych obrazów Najświętszej Maryi Panny w Polsce.* Tom czwarty. W Krakowie. Nakładem wydawnictwa Tow. Jez. 1911. 500 s.
14. *Wspomnienia lat minionych.* Tom I. W Krakowie. Skład główny w księgarni katolickiej. Dra Władysława Miłkowskiego. 1876. 604 s.

— o —

**ІВАН ІВАНОВИЧ ЯРМОШИК – АРХЕОЛОГ, ВЧЕНИЙ,
ПЕДАГОГ
(пам'яті науковця, вчителя, колеги)**

***Анотація.** Стаття присвячена пам'яті українського вченого, археолога, дослідника історії Волині, професора, доктора історичних наук Івана Івановича Ярмошика.*

***Ключові слова:** професор Іван Іванович Ярмошик, Житомирський обласний краєзнавчий музей, археологія, історіографія, педагогічна діяльність, наукова спадщина, історичний факультет, ЖДУ імені Івана Франка.*

Виклад основного матеріалу. Доктор історичних наук, професор Іван Іванович Ярмошик належить до числа вчених, науковий доробок яких розширив межі історичної науки дослідженням археологічної, краєзнавчої та історіографічної спадщини Житомирщини та Волині.

Ми познайомились ще під час його роботи в МАУП. Згодом стали колегами у Житомирському державному педагогічному університеті імені Івана Франка. З теплотою згадую часи спільної

роботи на історичному факультеті, яка тривала майже двадцять років. Думаю, мене підтримають інші викладачі кафедри, яка змінювала назви, частково склад, але незмінним залишався наш завідувач – Іван Іванович Ярмошик. Отже, ця розповідь присвячена йому.

Ще навчаючись у звичайній сільській школі в с. Устя на Рівненщині, маючи гарні оцінки з усіх предметів, Іван віддав перевагу історії. В подальшому він у прямому сенсі «заглибився» у дослідження минулого і професійно зайнявся археологією, адже в університеті спеціалізувався за напрямом археологія та музеєзнавство. У 1981 р. майбутній вчений закінчив із відзнакою історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та отримав спеціальність – історик-археолог, викладач історії та суспільствознавства.

На початку професійної діяльності, працюючи молодшим науковим співробітником Житомирського обласного краєзнавчого музею, Іван Іванович займався інвентаризацією археологічних артефактів, вивчав колекцію ранньопалеолітичної стоянки, яку виявив свого часу працівник музею Василь Олександрович Місяць [1]. Потім робота дозволила йому долучитися до розкопок, провести дослідження з давньої історії нашого краю, здійснити перші відкриття. Про цей період діяльності Івана Івановича розповіли його учні та колеги-музейники: Олександр Тарабукін та Тетяна Гордійчук – випускниці історичного факультету ЖДУ ім. І Франка. Цікаво було дізнатися, що Олександр Тарабукін – нині старший науковий співробітник відділу досліджень об'єктів культурної спадщини та науково-методичної роботи з музеями Житомирського обласного краєзнавчого музею – познайомився з ним ще під час навчання у школі, коли приходив на консультації [1]. Тоді І. Ярмошик вже працював на посаді завідувача відділу охорони пам'яток музею. Саме Олександр Тарабукін докладно розповідає про археологічні дослідження Івана Івановича у своїй статті [2]. Дозволимо собі стисло їх повторити.

Перші розвідувальні археологічні роботи на території області Іван Іванович провів з пошуку та обстеження Змійових валів Андрушівського району [1]. Згодом, отримавши «Відкритий лист», вперше в історії вивчення житомирських старожитностей в складі експедиції музею розпочав археологічні розкопки на території Замкової гори в Житомирі. Видатним результатом молодого археолога стала

знахідка фрагментів ліпного і раннього гончарного посуду 2 пол. I тис. н. е. та наступних періодів, на основі якої вдалося «не лише конкретизувати час виникнення, але й визначити основні віхи подальшого історичного розвитку Житомира у середньовічні часи. Вперше на підставі археологічних даних було встановлено, що Житомир виник і почав свій розвиток із Замкової гори наприкінці IX ст. В той час тут мешкали племена Лука-Райковецької культури, яких ідентифікують із древлянами, про які згадують середньовічні літописи» [2]. «Отже, визначенню дати народження та щорічного святкування ювілею міста, житомиряни насамперед повинні завдячувати І. І. Яρμοшику», – вважає Олександр Тарабукін.

Крім Замкової гори, Іван Іванович проводив розвідки на території і околицях міста: в Зарічанах, вздовж берегів р. Крошенки, на Соколовій горі, в районі Монумента Слави, гідропарку, Крошні тощо. Підсумовуючи результати своїх розвідок, Іван Іванович дійшов висновку, що Житомир виник не на порожньому місці. Територія навколо Житомира була густо заселена людьми протягом довгого часу [4: 11]. Дослідник також висказав свою думку щодо походження назви нашого міста, виводячи її від імені давньоруського витязя Житомира [4: 21].

Пізніше він долучився до групи спелеологів, займався пошуком і дослідженням підземель Житомира. У березні 1983 р. група детально обстежила підземну галерею, і дослідник за результатами обстеження припустив, що галерея є частиною подільського підземного ходу, який був викопаний за доби пізнього середньовіччя, а пізніше був обкладений цеглою і пристосований для господарських потреб [2]. У науково-популярному виданні «Житомир древній» І. Яρμοшик підтверджує цю думку, вважаючи, що підземелля Житомира ніколи не були об'єктом спеціального дослідження, тому судити про них можна лише за аналогією з іншими містами, скажімо, Бердичева, підземелля якого були досліджені спеціальною комісією [4: 27].

Серед інших старожитностей Іван Іванович проявляв інтерес й до маловивчених на той час об'єктів: кам'яних хрестів і старовинних карт. У 1982 р. І. І. Яρμοшик спільно з П. П. Шмуневським оглянули кам'яний хрест, знайдений автором у підвальному приміщенні Хрестовоздвиженської церкви. Прорис деяких літер та особливості їх написання дозволили вченому датувати хрест XVII ст. [2].

Ще одним предметом дослідження Івана Івановича стала найдавніша карта Житомира, датована 1781 р. Результати своїх досліджень виклав у статтях «Тут жив робочий люд» та «Куди зникли річки?», надрукованих на сторінках місцевих періодичних видань у 1986 та 1987 рр. [2].

Науково-археологічні дослідження були перервані призовом у ряди Збройних сил СРСР, де І. Ярмошик прослужив упродовж 1983–1985 рр. у званні старшого лейтенанта, на посаді командира мотострілецького взводу у Раві-Руській. З притаманним йому гумором Іван Іванович розповідав, що складнощі армійського життя йому допомагала долати книга «Пригоди бравого солдата Швейка» Ярослава Гашека. Одного разу його командир – капітан на прізвище Дубогризов (прізвищем все сказано) – розлютився через те, що старший лейтенант Ярмошик читав книгу, та ще й українською мовою.

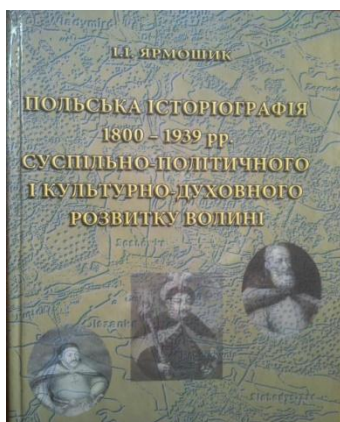
Після повернення з армії дослідник взявся за підготовку тому «Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області» (І. Ярмошик був секретарем обласної редакційної колегії) як частини загальноукраїнського проєкту. Автором ідеї видання «Зводу пам'яток України» був академік Петро Тимофійович Тронько, роботи проводилися під егідою Інституту історії України НАН України. За участю працівників музею, активістів обласної організації Товариства охорони пам'яток, науковців Житомирських вищих навчальних закладів були проведені масштабні роботи по натурному обстеженню пам'яток області, пошуку архівних свідчень про події, котрі увічнені в пам'ятках. До роботи залучались науковці з Києва, зокрема археологи М. П. Кучера, Б. А. Звіздецький та інші. На жаль, проєкт у первісному ґрунтовному задумі так і не був доведений до логічного результату, хоч випуски про пам'ятки окремих районів і побачили світ, але вони не відповідали початковому науковому задуму [1].

Значну роль в житті Івана Івановича відіграло знайомство з **Борисом Абрамовичем Кругляком** – визначним українським вченим-істориком, педагогом, краєзнавцем, публіцистом, громадським діячем. Під його впливом І. Ярмошик почав займатись проблемами історіографії краєзнавчих досліджень Волині. Під керівництвом Б. Кругляка І. Ярмошик розпочав писати кандидатську дисертацію на тему «Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ–ХХ ст.», яку захистив уже після смерті Бориса Абрамовича у 1998

р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, а пізніше видав монографію під аналогічною назвою.

Набувши практичного досвіду, Іван Іванович зайнявся педагогічною діяльністю спочатку в Житомирській філії Міжрегіональної академії управління персоналом, а у 2000 р. перейшов на роботу в Житомирський державний педагогічний університет (нині Житомирський державний університет імені Івана Франка) на посаду старшого викладача кафедри історії та політології. В університеті продовжив археологічні дослідження, тепер уже разом із студентами під час археологічної практики.

І. І. Ярмошик стояв у витоків історичного факультету, який відкрився у 2001 р. Тоді Іван Іванович був призначений завідувачем кафедри всесвітньої історії. У 2004 р. став деканом історичного факультету. Саме за його керівництва факультет пройшов першу акредитацію і довів право на існування та подальшу діяльність. Факультет зростав чисельно, набув популярності і престижу в місті та області. Викладачам було комфортно працювати, студентам – навчатися. Багато з них з ностальгією згадують студентське життя. Проте посада декана не зовсім відповідала життєвим цілям Івана Івановича. Він продовжив наукову діяльність і вже на вищому рівні. У грудні 2007 р. І. Ярмошик став докторантом кафедри історії України Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова. Його зацікавила тема «Польська історіографія 1800–1939 рр. суспільно-політичного та культурно-духовного розвитку Волині». Науковим консультантом став доктор історичних наук, професор В. Й. Борисенко. Робота ґрунтувалась на значному комплексі історичних джерел, для дослідження яких потребувалось вивчення польської мови. Так, паралельно дослідник працював над дисертацією і вчив польську мову. Під час написання дисертації він збирав матеріал у бібліотеці Ягеллонського університету. Дисертацію Іван Іванович успішно захистив 26 травня 2011 р. в Інституті української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Наказом Міністра освіти та науки України від 11.11.2011 р. затверджено рішення спеціалізованої вченої ради про присвоєння І. Ярмошику наукового ступеня доктора історичних наук. 25 квітня 2013 р. рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту йому присвоєно вчене звання професора.

Іван Іванович постійно працював з історіографічними джерелами та публікував результати своїх досліджень. Ми не в змозі охопити всю його наукову спадщину у цій статті, вона є темою цілого історіографічного дослідження. Наведемо лише назви його останніх наукових публікацій: *Православна церква Волині у висвітленні польських дослідників XIX – поч. XX ст.*, *Історичні погляди Гуго Коллонтая (1750–1812 рр.)*, *«Апологія» Бернарда Претвича як джерело до історії українського козацтва середини XVI ст.*, *Історія України в мемуарах польських авторів першої половини XVII ст.*, *«Latomisec albo kroniczka...» Йоахима Єрлича як джерело до історії України XVII ст.*, *Історичне минуле України у творчому доробку Міхала Грабовського (1804–1863 рр.)*, *Дорожні нотатки та епістолярні матеріали кардинала Джованні Коммендоні про українські землі другої половини XVI ст.*, *Постать Ігнація Яна Падеревського в історіографічних студіях*, *Українські козаки в польсько-московській війні 1618 р.* *Першовитоки історії міста Бердичева у XVI ст.*, *Старокостянтинів в історико-краєзнавчих дослідженнях польських авторів*, *Археологічні розшуки Івана Фундукля (1799–1880 рр.)*. У 2020 році він підготував до друку збірку історичних документів: *«Люблінська унія та долі українських земель у XIV–XVI ст.»*

Останні п'ять років Іван Іванович досліджував етапи розвитку наукової історичної думки в Україні та інших держав, куди на певних етапах історичного розвитку входили українські землі, вивчав державні акти та інші історичні матеріали, котрі засвідчують становище

українських земель у складі Корони Польської та Великого Князівства Литовського, зокрема еволюцію українського козацтва упродовж XVI – першої половини XIX ст., здійснив переклад частини цих актів на сучасну українську мову. Він також виявив нові дані про відображення у творах римо-католицького кардинала Д. Коммендоні становища українських земель у складі Речі Посполитої у другій половині XVI ст. встановив, що мемуари Д. Коммендоні взагалі не знайшли відображення в українській історичній науці, однак вони мають важливе значення для висвітлення певних аспектів української історії у той час. Вчений завершив переклад мемуарів на сучасну українську мову і збирався їх видрукувати [3: 210].

Також дослідник працював над малознаною донині історіографічною та джерельною пам'яткою вітчизняного минулого – твором шляхтича волинської та київської земель Йоахима Єрлича. І. Ярмошик стверджував, що Й. Єрлич започаткував традицію, яка є помітною в польській та українській історіографіях, про вирішальну роль козаків П. Сагайдачного у перемозі над турками у Хотинській війні 1621 р. [5: 63]. Вчений підсумував, що твір є яскравим свідченням суспільної свідомості середніх прошарків громадськості, які не були байдужими до політичних подій, але яких у першу чергу турбували щоденно-побутові проблеми, власницькі відносини, ціни на товари першої необхідності, громадський спокій [5: 70].

Значний науковий доробок сприяв залученню І. Ярмошика до членства у постійній спеціалізованій вченій раді у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» з 11.07.2016 по 31.12.2020 р., опонування багатьох дисертацій, членства у Вченій раді університету та історичного факультету.

Педагогічна діяльність Івана Івановича була різноплановою. Протягом багатьох років він читав курс «Української історіографії» та «Історіографії слов'янських народів», керував дипломними і магістерськими роботами, студентськими проблемними групами «Актуальні проблеми української історіографії». Він створив і очолив на факультеті центр історіографічних досліджень, в рамках діяльності якого проводилася щорічна конференція «Ідеї національного Відродження у слов'янських країнах XVIII–XIX ст. у історичній спадщині дослідників». За результатами конференції видавали

науковий збірник «Праці центру історіографічних досліджень» (перший випуск вийшов у 2015 р., останній – у 2021 році). До цього випускався збірник «Літописець». За керівництва І. Ярмошика четверо студентів захистили кандидатські дисертації.

За його участю щорічно відбувалась організація і проведення загальнодержавних наукових конференцій, семінарів, круглих столів тощо. Зокрема, традиційною була і є Всеукраїнська науково-практична конференція «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції» (м. Житомир, 7 грудня 2017 р., 6 грудня 2018 р., 5 грудня 2019 р.), щорічний Всеукраїнський тиждень правових знань на базі ЖДУ імені Івана Франка (жовтень 2017–2019 рр.).

У 2019 році вчений розпочав роботу над науково-дослідною кафедральною темою «Історичний розвиток України в зарубіжній та вітчизняній історіографії», яку планував завершити у 2024 р. Не встиг...

У лютому 2020 року Івану Івановичу виповнилося 60. Він оформив пенсію, проте продовжував працювати. Хоча почав говорити про зменшення навантаження на кафедрі. Планував більше часу приділяти сім'ї, дачі та улюбленому хобі – бджільництву. З ніжністю розповідав про маленьку онуку. Планів було багато...

Іван Іванович пішов з життя рано і неочікувано для багатьох. Навіть для тих, хто знав про його стан – для рідних, друзів і колег. Він приховував хворобу, боровся, до останнього ходив на роботу, був присутній на державних екзаменах. Через втому і біль примушував себе вставати і йти туди, де чекала на нього улюблена робота. На жаль, хвороба перемогла. Багато справ залишилися незавершеними...

Поряд з науковою спадщиною, яка нараховує більше 130 праць, залишилась найвищим визнанням для педагога повага тих, кого він з любов'ю навчав...

Дозволимо собі на завершення процитувати один із студентських відгуків на некролог, розміщений у мережі «Інтернет» (орфографія збережена):

«Ви проводили у нас першу пару. Археологія. 103 аудиторія. 1999. Як потім виявилось, що це була і у Вас перша пара в житті для студентів. Після тієї пари наша група вирішила однозначно бути археологами. Бо Ви вмiли розказати так, що ми відчували себе Хвойками і готові були одразу шукати трипільські скарби...

Наш потік не пам'ятає Вас деканом, ми пам'ятаємо привабливого молодого викладача, який нещодавно захистив кандидатську і розповідав про музейні реліквії так, що більшість однозначно планували працювати по краєзнавчих музеях....

Археологічна практика, палатки, розкопки, танки... Концерти, студентські газети на ватмані, перший номер «Літописця», перші наукові роботи, перемоги на міжнародних олімпіадах...У нас були Ви, Ярмошик Іван Іванович, викладач, до якого можна було прийти в 23:30 щедрувати всією групою 15 січня)))

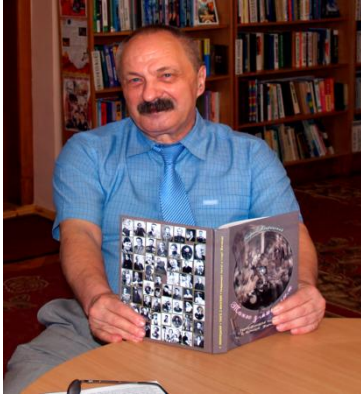
Це були прекрасні часи. Це є чудові спогади. Це були ті дні, в яких Ви завжди залишаєтесь фанатиком історіографії та світочем історичної правди...».

Література та джерела

1. Гордійчук Т. До 155-річчя Житомирського обласного краєзнавчого музею. Ярмошик Іван Іванович. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02DkQK1n9gi1o91ZvASHoGsKgAHvtfZUxpay2aNPbVH3XYFikoprk9Zh62AGsajUtg1&id=100014530246227 (дата звернення: 17.11.2022).
2. Тарабукін О. Дослідник Житомирської минувшини. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0d9SyDMPN4LDkaX8jjLaGsNdZSMqrg6yrWZxHTyPqCJwXTnby7mzh9BguUJ7jDtDY1&id=100014530246227 (дата звернення: 15.11.2022).
3. Ярмошик І. Дорожні нотатки та епістолярні матеріали кардинала Джованні Коммендоні про українські землі другої половини XVI ст. *Інтелігенція і влада*. Серія: Історія. (41). 2019. С. 197–210.
4. Ярмошик І. Житомир древній. Спроба реконструкції міста до XV ст. Житомир : Журфонд, 1997. 40 с.
5. Ярмошик І. «Latorisiec albo kroniczka...» Йоахима Єрлича як джерело до історії України XVII ст. *Переяславський літопис* : зб. наук. статей. Вип. 14. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 63–70.

— о —

**ТАКІ ЛЮДИ НАРОДЖУЮТЬСЯ РАЗ НА СТОЛІТТЯ
(пам'яті Мокрицького Георгія Павловича)**

Це варто сказати про Георгія Павловича Мокрицького, знаного краєзнавця, історика архітектури і журналіста, члена Національної спілки архітекторів України. Його творча спадщина багатогранна і безцінна. Уродженець Житомира, залюблений у своє рідне місто, більшу увагу і значну частину свого життя присвятив дослідженню історії Житомира, відновленню історичної пам'яті та увічненню імен видатних людей на

топонімічній карті міста і меморіальних дошках. Такої фундаментальної книги як енциклопедія «Вулиці Житомира», підготовленої Г. П. Мокрицьким, немає у жодному місті України. Та й до багато чого іншого, що зробив Георгій Мокрицький за своє життя, можна сказати, що це зроблено вперше.

Георгій Павлович Мокрицький народився у Житомирі 28 січня 1952 р. у сім'ї, де шанували Книгу, Знання, Інтелігентність. Змалечку цікавився історією рідного міста, разом із братом Сергієм формували домашній архів з цікавими краєзнавчими статтями. Уже в 14 років Георгій Мокрицький публікував замітки на краєзнавчу тематику у місцевих газетах. У 1967 р. вже брав участь у передачі українського телебачення (дитячий телевізійний журнал).

У 1974 р. Г. П. Мокрицький закінчив Житомирський сільськогосподарський інститут. З 1975 р. працював у Житомирській обласній організації товариства «Знання», виступав з лекціями про історію нашого краю перед працівниками різних підприємств, установ та організацій. З 1981 р. – нова сторінка у житті Георгія Мокрицького:

творча праця журналістом у місцевій молодіжній, пізніше – у районній газеті. У 1989 р. з'явилося перше незалежне видання на Житомирщині – газета «Житомирський вісник», і Г. П. Мокрицький перейшов працювати сюди спочатку репортером, згодом став завідувачем відділу, відповідальним секретарем. Започаткував у цьому виданні рубрику «Енциклопедія Житомира» і у співавторстві з колегами-краєзнавцями Р. Ю. Кондратюком, М. Ю. Кострицею, В. І. Ліпінським опублікував 36 випусків, у які увійшли 552 краєзнавчі статті.

У 1990 р. Г. П. Мокрицький був одним із ініціаторів відновлення Товариства дослідників Волині і його віцеголовою з питань видавничої діяльності. У 1993 р. йому було присвоєно високе звання «Заслуженого журналіста України». З 1995 р. Г. П. Мокрицький – завідувач видавничого відділу комунального підприємства «Журфонд» при Житомирській обласній організації Спілки журналістів України. У 1997 р. заснував приватне краєзнавче видавництво «Волинь» і став його головним редактором. Також був членом редколегії авторитетного в Україні журналу «Краєзнавство», входив до складу правління Всеукраїнської спілки краєзнавців. З 2011 р. увійшов до головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і став головою обласної організації.

Всіх, хто знав Георгія Павловича Мокрицького, вражала його бурхлива енергія, запал і емоційність, якщо це торкалося питань краєзнавства, відновлення історичної пам'яті. Без нього не обходилася жодна культурна подія у Житомирі, його знали представники усіх вікових категорій. Для найменших читачів він написав і видав гарно оформлені книжечки «Абетка Житомир», «Розповіді про Житомир», які вийшли накладом понад 20 тисяч примірників. Для учнів середнього шкільного віку – навчальний посібник «Історія рідного краю. 9 клас» (у співавторстві з Л. В. Котенко). Для студентів Житомирської філії Київського інституту бізнесу і технологій розробив курс лекцій «Туристичний потенціал Житомирщини» і викладав його протягом кількох років.

Г. П. Мокрицький започаткував серію «Історія трудових колективів Житомирщини», став автором частини книг і видавцем загалом близько 30-ти історико-краєзнавчих досліджень про підприємства, установи і організації нашої області. Настільними книгами для багатьох житомирян стали його фундаментальні праці

«Вулиці Житомира», «Пам'ятки Житомира», «Довідник з адміністративно-територіального поділу Житомирської області» (як член редакційної колегії разом з Р. Ю. Кондратюком). У 2011 р. Г. П. Мокрицький підготував і видав два томи туристичної енциклопедії «Цікава Житомирщина» на основі досліджень кожного населеного пункту під час поїздок по території Житомирщини разом з колегами-краєзнавцями Р. Ю. Кондратюком і С. В. Собчуком.

Георгій Павлович Мокрицький об'єднував навколо себе колега-краєзнавців. Сергій, з яким вони навчалися разом у школі, а згодом – в інституті, нерідко надавав фотографії та краєзнавчі матеріали зі свого архівного зібрання для книг авторства Г. П. Мокрицького, а Руслан Кондратюк, як досвідчений фахівець державного архіву Житомирської області, консультував щодо архівних фондів з того чи іншого питання. З Геннадієм Махоріним разом підготували і видали дослідження про історію Житомирського державного банку, а також туристичний путівник «Житомир гостинно запрошує». Сергій Намеснік нині продовжує справу Г. П. Мокрицького на посаді голови Житомирської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток. Г. П. Мокрицький нагороджений відзнаками Житомирської міської ради «За заслуги перед м. Житомир» усіх ступенів. Нещодавно ініціативною групою підготовлено подання до Житомирської міської ради щодо присвоєння Г. П. Мокрицькому звання Почесного громадянина м. Житомира, і ми впевнені, що його підтримають депутати нашого міста. «Жити Житомир», – під таким гаслом пройшло життя відомого краєзнавця, але, на жаль несподівано завершилося 26 грудня 2021 р., незадовго до його 70-річчя. Творча спадщина Г. П. Мокрицького і надалі служить людям; його ім'я раз-по-раз згадують колеги-краєзнавці, продовжуючи важливу справу дослідження історії Житомира.

— o —

ПАМ'ЯТІ ВІКТОРА ОДОМІЧА

5 травня 2022 р. відомий на Житомирщині фотохудожник Віктор Миколайович Одоміч міг би відзначити 70 років від дня свого народження. Але, на жаль, цю дату громадськість міста відзначала уже без нього. 20 жовтня 2021 р. талановитого майстра світлопису не стало – його забрала важка хвороба.

Варто нагадати життєві віхи творчої біографії митця. Народився Віктор Одоміч 5 травня 1952 р. Із 17 років почав займатися фотографуванням. Перші світлини робив простим фотоапаратом «Смена-7». На початку 1980-х років зацікавився цією справою серйозно. Вступив до Житомирського фотоклубу «Тетерів». Мав уже тоді фотоапарат «Зеніт-ЕМ». Найбільш любив знімати природу нашого краю, і цю любов Віктор Одоміч проніс через усе своє життя. Невипадково довгий час працював екологом у Житомирському обласному еколого-натуралістичному центрі. Мав хист і педагога: працював керівником фотогуртків у професійно-технічних навчальних закладах.

Залишив слід Віктор Одоміч і в журналістиці, працюючи фотокореспондентом у газетах «Вечірній Житомир», «Віче», «Житомирщина молода». У 2002 р. вступив до Національної спілки фотохудожників України, а вже наступного року очолив Житомирську обласну організацію цієї спілки. У цей час Віктор Одоміч працював методистом з фотомистецтва у Житомирському обласному центрі народної творчості. З 2007 р. по 2010 р. працював фотокореспондентом у журналі «Бізнес Полісся».

Віктор Одоміч брав участь у численних фотоконкурсах різного рівня – обласного, Всеукраїнського і міжнародного. Нерідко його роботи займали призові місця. Для прикладу, у конкурсі, який проводила газета «День». Відомою в Україні стала його світлина В'ячеслава Чорновола, яку неодноразово використовували у заставках і різних телепередачах на центральних телеканалах. У творчій біографії Віктора Одоміча було кілька персональних виставок: «Поліські барви»

(2000 р.), «Від Криму до Карпат» (2008 р.), «Мальовнича Україна» (2014 р.), «Краса Житомирщини» (2017 р.), «Неповторні барви України» (2019 р.). Сам проводив щорічний фотоконкурс «Рідний край – моє Полісся». У 2020 р. він видав прекрасний фотоальбом «Мальовнича Житомирщина», до якого увійшли світлини, зроблені у 1997–2019 рр. Того ж року Віктор Одоміч став почесним амбасадором Житомирщини. Протягом 2021 р. він працював над цікавим фотоальбомом «У світлописі – життя», у якому помістив світлини творчих людей Житомира. На жаль, через хворобу не встиг видати книгу, яка мала стати яскравою подією у культурному житті не тільки Житомира, а й України. Мистецького рівня фотохудожника Віктора Одоміча намагатимуться досягти сучасні майстри фотографії, а його роботи, які він щедро дарував друзям, милуватимуть око і нагадуватимуть про цю талановиту і щедрої душі Людину.

— о —

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрійчук Тамара В'ячеславівна – доцент Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат біологічних наук

Батьєва Алла Леонідівна – завідувачка інформаційно-виставкового відділу комунального закладу «Житомирський обласний краєзнавчий музей»

Билина Лілія Вікторівна – аспірант кафедри зоології, біологічного моніторингу та охорони природи Житомирського державного університету імені Івана Франка

Білоус Петро Васильович – доктор філологічних наук, професор

Бовкун Оксана Вікторівна – науковий співробітник Житомирського літературно-меморіального музею В. Г. Короленка

Бовкун Сергій Володимирович – молодший науковий співробітник Національного музею космонавтики ім. С. П. Корольова, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Бондаренко Геннадій Васильович – голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, член Правління НСКУ, заслужений працівник народної освіти, кандидат історичних наук, професор Волинського національного університету імені Лесі Українки, член-кореспондент Української академії історичних наук

Ваховський Віктор Станіславович – викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Вітренко Валентин Володимирович – учитель німецької мови вищої категорії, голова Звягельської (Новоград-Волинської) міськрайонної організації Національної спілки краєзнавців України

Вітренко Вікторія Валентинівна – викладач Вищої школи музики в м. Штуттгарті, Німеччина, співачка, керівник міського ансамблю в Штуттгарті

Власенко Руслана Петрівна – доцент Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат біологічних наук

Гаврилюк Світлана Віталіївна – завідувачка кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки, докторка історичних наук, професорка

Голяченко Олександр Сергійович – завідувач Новоборівського краєзнавчого музею селища Нова Борова Житомирського р-ну Житомирської обл., член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Горобчук Анатолій Петрович – журналіст міськрайонної газети «Земля Бердичівська», член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Градовський Петро Михайлович – краєзнавець, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Дмитренко Ала Адамівна – доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету ім. Л. Українки, кандидат історичних наук

Дубівка Вероніка Георгіївна – краєзнавець, заступник директора з навчально-виховної роботи Коростишівського професійного аграрного ліцею, старший викладач

Дубівка Дмитро Володимирович – краєзнавець, менеджер відділу тендерних закупівель ТОВ «Юнайтед Енерджі», тренер-викладач з шахів

Дубівка Євгеній Володимирович – лікар КНП «Обласний медичний консультативно-діагностичний центр» Житомирської обласної ради, голова ГО «Коростишівське науково-краєзнавче товариство», член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Сленіна Євгенія Георгіївна – заступник директора з навчально-виховної роботи ліцею № 32 м. Житомира, учитель-методист

Завальнюк Костянтин Вікторович – головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області, кандидат історичних наук, член Національної спілки журналістів України

Захарчук Наталія Миколаївна – директор Музею історії міста Бердичева, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Зелінський Руслан Мар'янович – головний спеціаліст Літинської селищної ради Вінницького району Вінницької області, член Національної спілки краєзнавців України

Зосімович Олена Юріївна – старший викладач кафедри філософсько-історичних студій та масових комунікацій Державного університету «Житомирська політехніка», старший науковий співробітник Національного музею космонавтики імені С. П. Корольова, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Калінська Алла Володимирівна – директор гімназії № 7 імені В. Пастуха м. Бердичева, кандидат педагогічних наук, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Ковальчук Мирон Степанович – доктор геологічних наук, професор, Інститут геологічних наук НАН України, віцепрезидент Українського мінералогічного товариства

Коган Леонід Григорович – краєзнавець, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Кондратюк Руслан Юрійович – провідний спеціаліст Державного архіву Житомирської області

Костюк Віталій Степанович – доцент Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат біологічних наук

Лазаренко Володимир Іванович – завідувач відділу українознавства Комунального закладу вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»

Литвинець Євгеній Васильович – учитель історії Немільнянської гімназії Новоград-Волинського району Житомирської області

Лісовський Богдан Валерійович – журналіст, викладач історії Малинського фахового коледжу, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, член Національної спілки журналістів України

Махорін Геннадій Леонідович – доцент кафедри суспільних наук Поліського національного агроекологічного університету, кандидат історичних наук, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Місяць Наталія Купріянівна – науковий співробітник Національного музею космонавтики імені С. П. Корольова, доктор філософії, доцент

Молодіко Володимир Васильович – краєзнавець, журналіст, відповідальний секретар редакції Радомишльської газети «Зоря Полісся»

Намеснік Сергій Миколайович – голова Житомирської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Недашківська Раїса Павлівна – головний бухгалтер Малинської районної спілки споживчого товариства, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Онищенко Марія Григорівна – кандидатка географічних наук, провідна редакторка карт відділу стандартизації географічних назв Державного науково-виробничого підприємства «Картографія»

Осіпчук Анна Сергіївна – асистент кафедри економіки, підприємництва і туризму Поліського національного університету

Остроух Віталій Іванович – доцент кафедри геодезії та картографії географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат географічних наук

Панчук Марина Валентинівна – заступник директора з навчально-виховної роботи ліцею № 1 ім. Т. Г. Шевченка м. Бердичева, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Прокопчук Віктор Степанович – доктор історичних наук, професор, дійсний член Української академії історичних наук, заслужений працівник народної освіти України, Почесний краєзнавець України (м. Дунаївці Хмельницької обл.)

Пчеловська Наталія Аркадіївна – заступник директора з навчально-виховної роботи гімназії № 7 ім. В. Пастуха м. Бердичева

Романова Наталія Вікторівна – учитель географії Денишівського ліцею ім. В. Бондарчука

Скавронський Павло Степанович – голова Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Скиба Петро Володимирович – військовий пенсіонер, краєзнавець, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Собчук Сергій Володимирович – краєзнавець, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Студінська Галина Яківна – доцент Київського національного університету харчових технологій, доктор економічних наук

Студінський Володимир Аркадійович – виконавчий директор ПП «Науково-дослідний навчальний центр "ПринцепС"», доктор історичних наук, кандидат економічних наук, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Тарабукін Олександр Олександрович – старший науковий співробітник відділу досліджень об'єктів культурної спадщини і науково-методичної роботи з музеями КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей», дійсний член Спілки археологів України, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Тимошенко Василь Іванович – директор Малинського міського краєзнавчого музею, кандидат історичних наук, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Тунік-Василенко Вікторія Вікторівна – краєзнавець

Тунік-Мозговенко Олена Вікторівна – краєзнавець, редактор видавництва «Видавничий дім "Бук-Друк"»

Турина Наталія Павлівна – вчитель історії і правознавства Новороманівського ліцею Новоград-Волинського району Житомирської області, вчитель I категорії

Цвєткова Ангеліна Микитівна – голова Бердичівської міської організації профспілки працівників освіти і науки, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Чибирак Світлана Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної

діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки, відповідальний секретар Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Шевчук Андрій Володимирович – доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат історичних наук

Шевчук Лариса Миколаївна – завідувач кафедри зоології, біологічного моніторингу та охорони природи Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор біологічних наук, професор

Шиян Любов Миколаївна – науковий співробітник Вишнівецького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля», кандидат історичних наук

Щербань Петро Іванович – методист лабораторії методичного забезпечення (географія, економіка) комунального закладу «Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Житомирської обласної ради

Яковлєва Віталія Василівна – директор ДУ «Музей коштовного і декоративного каміння» смт Хорошів Житомирської обл.